İKİ NESLİN TARİHİ

MUSTAFA KEMAL NELER YAPTI

Son asırda memleketin geçirdiği en mühim tarihi vak'aların en canlı ve doğru hikâye ve tasviridir.

Yazan :

Ahmet Cevdet Emre

Naşiri :

Hilmi Kitabevi sahibi
İbrahim Hilmi Çığıraçan

1960

NURGÖK MATBAASI
İSTANBUL — 1960

FASIL I.

ÇOCUKLUK HAYATIM

Doğduğum yer

Girit fatihlerinden Veliyeddin Paşanın, Resmo şehri dışında, manastırdan çevirmiş olduğu Kaadirî tekkesinde doğdum. (1 Eylûl 1876 : 19 Ağustos 1293).

Dedem Sakallı Mehmet Baba, ermişliğiyle ün salmış bir ihtiyar olarak, Suda'dan alınıp bir ara postnişinsiz kalmış olan bu tekkeye şeyh verilmişti. Ondan yetişen ailemize Sakallıoğlu (lar) deniliyordu (Suda adacığındaki Topçubaşı soyadı Resmoda kullanılmamıştı). Mehmet Baba ve haremi yüz yıldan fazla yaşadıktan sonra, aynı günde, abdetsli namazlı, gözlerini yummuşlardı.

Tekkede Veliyeddin Paşanın yaptırmış olduğu güzel cami, önünde paşanın ve hareminin mermer taşlı mezarları vardı.

Tekke ile şehri karadan kuşatan kale surları arasında, geniş bir yolla sağlı sollu ayrılıp iki kilometreden fazla, sayısız, bir çoğu mermer taşlı, kavuklu, sarıklı veya kadın tarzı mezarlar ve orman halnde serviler uzanırdı. Kalenin her iki kapısı geceleri kapanırdı.

Mısırlı İbrahim Paşanın Girit valiliğinde, kâtibi Mehmet Efendi, Hanyada kalmış, satın aldığı Mürnyes çiftliğinde yerleşmişti. At üstünde dolaşmayı ve avlanmayı seven Mehmet Efendi, Akrotir kazasının Sternes köyünde rastladığı jandarma yüzbaşısı Arnavut Zeynel ağanın güzel kızı Feride Hanımla evlenmişti. Vefatında dokuz yaşında yetim kalan kızı Yıldız, bir Rum karısından doğmuş, baba bir kardeşi; Hasanla, zengin Mürnyes çiftliğinin vârisi bulunuyorlardı. Akıllı ve işini bilir, büyük ba-

bam Mustafa baba, dul ve tamamiyle görgüsüz bir yaşta olan Feride Hanımla anlaşarak, küçük Yıldızı Resmoya götürmüş, bülûğuna kadar beklenmek üzere, büyük oğlu Hasan Efendiyle nikâhlarını kıydırmıştı. Ben onların, Hasanla Yıldızın, biricik oğluyum.

Üçbuçuk yaşımda yetim

Mürnyes çiftliği satıldıktan sonra, zahire ticareti yapmağa başlıyan babam şarabı severdi; ara sıra bana da içirdiğini ve sarhoş olup yastıkları büyüklerin başlarına attığımı hatırlıyorum; kahkahalarla çılgınlığıma gülen babamın çoha şalvarı, kırmızı Şam kuşağıyle hayali de uzun zaman zihnimden silinmemişti.

Çoğu zaman kâtibiyle akşamcılık eder, geç vakit, kale kapısı kapalı olduğu için, arkadaşının yardımıyle, surdan, sebze bostanına çevrilmiş olan kale hendeğine iner, oradan eve gelir, bekliyen anneciğimle akşam yemeğini yerdi.

Bunlar, tabiî sonradan edindiğim bilgilerdir.

Soğuk ve zifiri karanlk bir ocak gecesi, babam, yine surdan inip arkadaşiyle vedalaştıktan sonra, yolu görememiş, ağzı açık bir bostan kuyusunun içine düşmüş, bütün çabalayışlarına rağmen kuyudan çıkamamıştı. Babamı bana teneşirde göstermişlerdi: Kuyunun duvarlarındaki yabani incir fidanları, birer birer, ağır çoha şalvariyle tırmandıkça kopmuşlardı; en son, kolları tırmanır bir vaziyette, yukarıya uzanmış kalmıştı. Bu feci tablo hâlâ zihnimden silinmemektedir.

Ağlamamış, haykırmamıştım; bütün gece yaşlar dökerek eşini beklemiş olan ve şimdi hıçkırıkları dinmiyen anneciğime gidip boynuna sarılmıştım. O onaltı yaşında dul ben üçbucuk yaşımda yetim kalmıştık.

Büyük babam Mustafa baba

Büyük babam iki defa belediye reisi seçilmişti; ilk seçiminden sonra gelen paskalya yortusunda, tekkeye sepetlerle, akın

halinde, hediyeler taşıyan uşakları geri çevirmek için, tekkenin yola bakan balkonuna çıkmış, bir el işaretiyle:

— Selâm söyleyiniz, efendinize; ben geçen sene de burada oturuyordum! dediğini anneciğim anlatırdı.

Mustafa baba, Resmonun Beyler (Türk ileri gelenleri) sosyetesini güzel konuşmaları ve akıllı öğütleriyle idare edermiş. Şeyhti ama sazlı sözlü eğlentilerden de geri kalmazmış.

Babamın vefatında bir ticaret işi için Selânikte bulunan büyük babam, çok endişeli bir telgraf çekerek büyük oğlu Hasanın sıhhatini sormuş! Meğer o gece rüyasında, bir havuzda yüzen üç balıktan en büyüğünün batıp bir daha suyun yüzüne çıkmadığını görmüş imiş! Bu rüyayı anneciğim hayretle anlatırdı.

Anneannemin köyünde

Anneannem Feride Hanım okumak yazmak bilmezdi, fakat çok akıllı, çok çalışkan, çok ta hünerli bir kadındı. İkinci kocasiyle birlikte, annemle beni Resmodan alıp Kalives köyüne götürmüşlerdi. Katırlar sırtında, ovalar aşarak, akar sular geçerek ve deniz kenarından uzaklaşmıyarak, epey uzun süren bir yolculuktu; pek hoşuma gitmişti. Yaslı anneciğimin kucağında, neşeli neşeli, denizi ve dereleri seyrederek gevezelendiğimi hatırlıyorum.

Kalives köyünün camii ve çevresinde Türk mahallesi olduğu gibi, kilisesi ve çevresinde Rum mahallesi vardı. Köye geldiğimiz zaman Rum mahallesine yakın, çok sıkıntılı, karanlık, güneş almaz bir eve konmuştuk. Komşularımızın kızı Eleni beni, konuşkan, kıpırdak bir güçük oğlan olarak çok sevmişti. Daha ilk günlerde, kitap okuduklarını görmüş, ben de okumağa heveslenmiştim; elime bir yazar bozar verdiler, rumca harfleri yazdırıyorlardı. Dikkatle, (o, ı) yazıyor ve okuyordum; (a) yazmak için bunları birleştirmek lâzımdı: «Durun ben şimdi bağlarım» demem üzerine Eleni kahkahayı salıverdi: «Ahmede bir ip getirin, alfayı bağlasın!» demişti. Elenilerin aydınlık bahçesinde geçen bu sahneleri hiç unutmuş değilim.

Zahire ticareti yaptığını az yukarıda yazdığım babamın ticarethanesi tasfiye edildikten sonra, köye gelen paradan anneannem bir miktar ayırarak Türk mahallesinde aydınlık, iki sokağa kapısı olan küçük bir ev aldı: Önünde bir değirmenin üç taşını çeviren, iki kenarı taş köprülerle birleşmiş, suyu buz gibi bir dere akıyordu.

Karşımızın solunda, beyaz minaresiyle ve dere kenarına gelen geniş avlusiyle cami, alt yanımızda kahveler ve dükkânlar arasında asırlık bir çınar ağacının gölgelediği bir meydan vardı; oradan epey dükkânlı çarşıya ve Rum mahallesine geçiliyordu.

Köyün saatlerce uzayıp giden denizi ve çok geniş, kumsal plâjı ile daha sonra tanışacağım. Güneş, mevsime göre, yeri değişmek üzere, bu denizden doğardı. Geceleri değirmen taşlarının seslerine hoşa giden bir ninni gibi alışılmıştı.

Annemin üvey babası, köyün bütün erkekleri gibi, kahveye çıkardı, beni de bir akşam beraber götürmüştü. Konuşmayı, anlatmayı çok severdim; annemin çok güzel masallar bildiğini söylemek üzere ağzımı açar açmaz yediğim bir tokatla burnum kanamıştı. Eve kaldırdılar; beni avutan anneannemden: «Yabancı erkekler içinde kadınlardan söz açılmıyacağını» öğrendim, ve bir daha böyle bir şamarı hak edecek boşboğazlıkta bulunmadım; fakat erkeklerin yanında niçin kadınlardan lâf etmenin yasak olduğuna akıl erdiremedim, sebebini öğrenmeğe de hiç meraklı görünmedim.

Köyde nasıl yaşıyorduk

Babamın ticarethanesi, az önce söylediğim gibi, tasfiye edilmişti; gelen paradan, bir miktar daha ayıran anneannem, evden başka, bir de akar su ile sulanır, soğan, bamya, domates yetiştirir bir kaç dönümlük bir tarla almıştı, bunun iki kenarında ayva ağaçları da vardı; yarıcı eliyle işletilen tarladan yiyecek sebzeden, yemişten başka, biraz para da gelirdi. Fakat ev geçimini küçük dokuma tezgâhiyle, anneannem sağlardı. Bu sanatı, ninemden, kendi annesinden öğrenmişti.

Anneannemin boş durduğunu hiç hatırlamıyorum: Çarşaflık, gömleklik, şalvarlık bezler, güzel yün battaniyeler, kuşaklar dokurdu. Bezin biri tamam olur, onun yerine bir başkası tezgâha konurdu. Bu çalışkanlığın ve ustalığın küçük geliriyle, tavuklarımız, hindi ve ördeklerimiz olurdu, yumurtamız, piliciımiz eksik olmazdı. Köy çobanı, her akşam, on onbeş koyunumuzu getirir, sağardı. Sütten yapılan kimi gün yoğurt kimi gün çayır veya lor peyniri evde yendiği gibi ondalıkla bakkala da sattırılırdı. Hoşmerim süt kaymağından çok sevdiğim bir yemekti. Zeytin tarlamız yoktu, fakat devşirme payıyle, yedi sekiz testilik küpümüz dolardı. Bağ bozumuna da yardıma giden anneannem bir torba kuru üzüm ve bir kaç çıtalık kuru incir temin ederdi. Annem de çok ince, çok sanatlı dantel motifleri örmesini bildiği gibi, zeytinde, bağ bozumunda, annesinin iş ortaklığından kaçmazdı. Üvey baba katır, beygir meraklısıydı: Kurada alır, tavlandırdıktan sonra satar, veya kiraya verirdi; köy sulak, çayırları zengindi.

Büyüdükçe, benim de seve seve gördüğüm işler vardı: Civcivleriyle bir tarafa uzaklaşan hindiyi arayıp geri getirmek, kaybolan ördek yumurtalarını bulmak, katırın çayırda yerini değiştirmek bana düşen ufak tefek işlerdi.

Sabahları, kimi gün, değirmenin alt tarafında, derenin bir kısmının dibi sarı sarı buğdayla örtülmüş olurdu ayaklarımdan takunyalarımı atar, dizlerime kadar suya girer, sepet sepet, kanatlı hayvanlarımıza yem toplardım; bu işten çok haz ederdim, ve uyanınca, ilk işim dereye bir teftiş gözü atmaktı..

Yedi yaşıma doğru, epey kazançlı bir alış veriş bulmuştum: Ev kadınlarından yumurtaları toplar, cuma günleri namaza gelen askerlerin getirdiği tayın ekmekleriyle değiş tokuş ederdim; çok defa anneanneme borç para bile verirdim. Bölük Hanyaya kaldırılınca birzim alış veriş durmuştu.

Köy okulunda

Camiin sakallı imamı okulun da tek hocasıydı. Okula çok erken gitmeğe başladım, yaş sorulmuyordu. On oniki kadar er-

kek çocuk devam ediyordu, kız hiç yoktu. Benden evvelki çocuklar elifbeyi geçmişler, suparalardan okuyorlardı, yalnız bir tanesi, elifbede mıhlanmış kalmıştı.

Elifbe harekeli harflerle okumayı öğretiyordu: be üstün be, be esre bi, be ötre bu... diye okunuyordu... Bir kaç gün içinde bu okumayı kavramış her harfin üstün, esre, ötre ile nasıl okunacağını anlamıştım; harflerin de şekilleri aklıma girmişti; ondan sonra ben de suparadan okumağa başladım.

Supara, çok.. çok sonra öğrendiğime göre, Kur'an-ı kerimin otuz parçasından biri idi. Çocukların bir kaçı Amme, bir kaçı Tebareke suparasından okuyordu.

Hoca, önündeki kitaptan bir kaç satır okurdu, her çocuk, aynı satırları, kelime kelime, tekrarlardı.

Ben, önce, Ammecilerle beraberdim, hoca okurken ve çocuklar tekrar ederken, gözlerimi bu kelimelerden hiç ayırmazdım. Bir kaç hafta içinde bu okumayı da sökmüş, harflerin başta, ortada, sondaki şekillerini farkedebilmiştim.

Bir kaç ay sonra Tebareke'yi de okuyabiliyordum. O zaman hoca, elifbeyi atlıyamıyan çocuğa beni hoca yaptı. Fakat İsmail (çocuğun ismini unutmadım) yine okumayı sökemedi.

Anahtar isminde, türkçe, harekesiz ve resimli bir küçük kitap ta okunurdu; ondan çok hoşlandım, ne yazık ki ikincisi veya başka bir türkçe kitap yoktu. Haftalar, aylar hep suparaları tekrer tekrar okumakla geçiyordu.

İmam Efendi bize namaz kılmasını, abdest almasını, beş vaktin rekâtlarını tekrar tekrar öğretirdi; Ammeden küçük sureler de ezberletmişti. Bütün bunlara alışmış, büyük bir hevesle namaza da başlamıştım, ama beş vakit değil; kimi gün ve ara sıra..

Ammeden, Tebarekeden sonra, bütün kur'an verilmişti, hatim indirmeğe çalışıyorduk. Altı yaşımı bitirirken, ilk defa hatim indirebilmeme çok sevinen anneannem bana bir beyaz gümüş mecidiye vermişti!

Yazı da vardı, fakat hocamız mektup yazmak, defter tutmak için lâzım olan **ince yazıyı** (daha sonra **rıka** denildiğini öğ-

rendim) bilmezdi, kalın yazıyı (sülüs) öğretmeğe uğraşırdı, fakat başka çocukların gibi benim de hiç elim yatmazdı. Anneannem ille ince yazı öğrenmemi istiyordu, evin defterini tutabileyim, mektup yazabileyim diye.

Azat günlerinde Rum mektebi

Anneannem komşu Rum çocuklarının ve kızlarının, mektup yazdıklarını, defter tuttuklarını, resimli kitaplar okuduklarını görüyor, benim de öğrenmemi istiyordu; bizim okul perşembeleri yarım, cumaları tam azattı bu günlerde, beni Rum okuluna göndermek istedi.. Kilise avlusundaki Rum okulunun daskalosuna (öğretmenine) gittim, anneannemin arzusunu anlattım: daskalos sevinerek kabul etti, bana bir rumca alfabe ve bir yazarbozar alındı, anneciğimin diktiği, omuza asılan keseye bunlar kondu, Rum okuluna başladım; bu okulda alfabe okuyan çocuklar vardı, büyüklerden bir kız, ara sıra bizi okuturdu. Rumca okumayı kolay ve çabuk öğrendim, bir senede kitabım üç defa değişti; ikinci yılda hesap (aritmetik) dersi de alıyordum, kalemle yazmağa başladığım defterim de vardı. Zihnim hesaba çok yatıktı, hiç yanılmadan yumurta alışverişini yapardım. İkinci sene sonunda imtihan da etmişlerdi, aritmetikten, hiç unutmam, bir yumurta problemi vermişlerdi; verdiğim cevap daskalosu da, mümeyyizleri de güldürmüştü.

İnce yazıya da başladım

Rum okuluna gidip gelirken, tuz gümrüğünün önünden geçerdim. İhtiyar gümrükçü değişmiş, uzun boylu, genç bir başkası gelmişti, bize çok yakın ev tutmuştu, gümrük kolcusundan bizde taze yumurta ve süt bulunduğunu öğrenmişti

Ben, bir perşembe akşamı, omuzumda kesem asılı, kısa pantalonla, yanından geçerken seslendi :

— Küçük, dedi, ben sizin komşunuz oldum; sizde taze yumurta ile süt varmış; yarın sabah bana iki yumurta ile yarım okka süt getirir misin?

— Anneanneme söylerim, Efendim, dedim.

Evini tarif etti, bizim geçit kapımızdan beş adım yerde idi.

Eve dönünce, yeni gümrükçü beyin söylediğini anlattığım anneannem çok sevindi:

— İşte sana ince yazı öğretecek adam, dedi; yarın sütü, yumurtaları götürürsün, hem de ince yazı göstermesini rica edersin.

Cafer Bey (isminin Cafer olduğunu kendisinden öğrendim) anneannemin türkçe yazı öğrenmemi istemesinden çok memnun kaldı: Perşembe ve cumadan başka günlerde, Türk okulundan sonra, gümrüğe gidecektim, bana **ince yazı** gösterecekti. Anneannemin yazıları kalın ve ince diye ayırmasına gülüyordu.

Cafer Bey «ev, süt, tuz, el, yüz» kelimelerini meşk olarak yazdı, beni bir köşeye oturttu, kâğıt, yontulmuş kamış kalem verdi, bir mürekkep hokkası da önüme koydu:

— Haydi bakalım, Ahmet, dedi; işte sana ince yazı!

Hemen her gün meşk değişirdi, yeni.. küçük kelimeler yazdırıyordu. Çok dikkatli yazıyor, onunkine benzetmeğe çalışıyordum. İki ay içinde Cafer Beye beğendirecek gibi yazabiliyordum, ancak yedi yaşındaki öğrencisinden memnundu. Yanına ara sıra İzzettin kalesinden gelen subay arkadaşlarına küçük öğrencisinin başarılı yazısını gösterir, bundan iftihar etmiş görünürdü.

Cafer Bey, kitap yokluğundan, bana resmî tahriratları okuturdu; önce bir şey anlamıyordum, ama gide gide mânayı da bir az anlamağa başlamıştım; tabiî, «emrü irade hazreti men lehülemrindir...» gibi formüller sarıklı imamın öğrettiği arapça dualardan farksız geliyordu.

Bir vazife ile Hanyaya giden Cafer Bey, dönüşte, bana bir kitap getirmişti; ismini hatırlıyorum: Tuhfei Vehbi.

Ders başladı:

Hamdi bihat o keremfermaye,

ki anın nimetidir bigaye.

Bu satırların bazı heceleri uzun okunacaktı, Cafer Bey uzun heceleri altlarına çektiği kırmızı bir çizgi ile işaret ediyordu.

Hamdi biîhat o kerem fermâye

ki anın nîmetidir bîgaaye.

Mânası bizim için karanlık olan bu kitabı galiba sonuna kadar bitirememiştik.

Cafer Bey, benimle türkçe konuşur, dersi türkçe anlatırdı. Yanına gelen iki subay Çanakkaleli Türktü. Onlarla türkçe konuşurlardı, ben de dinlerdim, yavaş yavaş, yedi yaşımda türkçe konuşmağa başlamış ve epey alışmıştım.

Annemin sanatkârlığı

Anneciğim, okuması yazması yokken, çok güzel masallar bilir ve çok güzel anlatırdı. Bu masalları ninemden, anneannemin annesinden öğrenmişti. Genç dul kalmış olan anneannem Akrotirde, Sternes köyünde oturan annesinin yanına, Yıldızıyla beraber, çekilmişti. Ninem Yıldızı çok sever, çok şımartırmış; anneciğim de ondan en çok istediği masalmış..

Ben de, anneciğimin masallarına bayılırdım. Güzel masal ilk edebî zevkın kaynağıdır.

Kalivesin en zengin adamları Büyükhanım (ismi söylenmezdi) ve kocası Uzun İbrahim Beydi. Sonradan öğrendiğime göre Büyükhanım, Hanyadan, Kavurlar ailesindendi. Çocukları yoktu, zenci halayıklariyle, üç kişi oluyorlardı. Bizim geçit kapımızın karşısındaki evlerinde kış aylarını geçirirlerdi. Anneannem, evi ve tarlayı bize satan Uzun İbrahim Beye, gelen paradan artan elli altını, senetle, borç vermişti : Bu parayı annem ve benim için ihtiyat akçesi olarak ayırmıştı.

Büyükhanım, sık sık, akşamları, bizi çağırırdı; orada başka hanımların da toplandığı olurdu. Çiftlik mahsulû portakallar, kuru üzümler, incirler ikram edilirdi. Sonra, Büyükhanımın ricasiyle, anneciğim, benim çok sevdiğim masallardan birini anlatırdı: çıt olmaz, herkes meraklı gözlerle ağzına bakardı.

Maaniler

Benim, tabiî o yaşta, nazımdan, vezinden, kafiyeden hiç bir şey anladığım yoktu, fakat anneciğimin düzüp düzüp söylediği maaniler (madinades) çok hoşuma giderdi.

Az yukarıda, Cafer Beyin bana Tuhfei-Vehbiyi okuttuğunu söylemiştim. O zaman veznin, kafiyenin ne olduğunu biraz anlamağa başlamıştım. Bu anlayış üzerine anneciğimin maanileriyle Tuhfei-Vehbinin beyitleri arasında bir benzerlik görür gibi olurdum. Cafer Beye:

— Benim annem, bu beyitler gibi, madinades (maaniler) yapar, dedim. Hatırımda kalmış olan bir iki tanesini de söyledim.

Cafer Beyin, bu madinades çok tuhafına ve çok hoşuna gitti:

— Annene söyle, dedi, bunlardan sana çok çok yazdırsın, burada okuyalım.

Anneciğim, bu sözleri kendisine anlattığım zaman, gülümsedi, Cafer Bey için birkaç maani yaptı, ben de yazıp götürdüm; o da gülümsiyerek okudu. Meğer Cafer bey de maani düzmesini bilirmiş! Artık, arada gidip gelen maaniler benim için çok zevkli bir yazı ve okuma dersi oluyordu.

Erotokritos

Halk diliyle yazılmış, çok acıklı bir aşk destanıdır. Kıral, kızı Areteyi, sevdiği Erotokritos'a vermemiş, dadısiyle beraber bir zindana hapsetmiş. Bahtı kara kızcağız, hürriyetinden mahrum, gönlü yaslı, gözleri yaşlı, uzun zamanlar geçirmiş. Bir gün, yüzü siyah, kılığı bambaşka, bir genç, gizlice, dadının hoşgörürlüğüyle, Areteye, sevgilisinden haber getiriyor: «Dağda, ormanda dolaşırken, Erotokritos'a rastgeldim: Bir arslanla pençeleşiyordu, hemen okla, mızrakla yardımına koştum, canavarı kaçırdım, lâkin zavallı genç yaralanmıştı; yürekten ah! çekiyor, Aretusa (Aretecik) ismi dudaklarından ayrılmıyordu. Can çekişirken, şu yüzüğü çıkardı verdi, «Aretusama götür» derken gözlerini yumdu.» Sonra, elleriyle mezar kazdığını, gömdüğünü anlatırken, bahtı kara Aretusa bayılır, dadısiyle yabancı adam ayıltırlar ve anlaşılır ki haberi getiren Erotokritosun kendisi! Sevgilisinin aşkını denemek için, yüzünü otlar öziyle siyaha boyamış, kılığına değiştirmişti!

Bu kitaptan anneciğime okurdum, gözlerinden sıcak yaşlar akardı. Derken, komşu kadın ve kızlardan üçü dördü gelip bu

acıklı destanı dinlemeğe başladılar. Vakit buldukça devam eden gençlerin yüreklerini yakan, gözlerini yaşartan bu destan okumalarının, yedi sekiz yaşındaki Ahmedin ruhuna aşıladığı hisleri şimdi tariften âcizim.

Yavaş yavaş, anneciğimle Cafer Bey arasında sevgi denilen hissin başladığına inanıyordum. Cafer Beyin üvey babam olması en büyük emelim olmuştu. İkisinde de birbiriyle görüşmek arzusu vardı. Anneciğim, sorduğum zaman, bu hissini gizlemedi. Artık onları benden başka kimse görüştüremezdi. Bir akşam, anneannem Büyükhanımın ziyaretine giderken, anneciğim bir karın sancısı bahanesiyle evde kalmıştı; ben de tabiî onu yalnız bırakamazdım. Ortalık iyice karardıktan ve tenhalandıktan sonra, gidip, zaten heyecanla bekliyen Cafer Beyi çağırdım. Üçümüz bir zeytinyağı kandilinin kör ışığı altında idik. Cafer Bey annemi birinci defa görüyordu. Konuşuyorlar ve sigara içiyorlardı. Ne söylediklerini işitmiyordum, fakat hoşnutluk ikisinin de yüzünde okunuyordu. Anneannemin geleceği vakit yaklaşınca Cafer Bey ayrıldı. Anneğim çabucak soyunup yatağa girdi, beni de sıkı sıkı kucaklayıp uyuttu.

Annem ince yapılı, henüz yirmi yirmibir yaşında bir esmer güzeliydi. Anneannem de uzun boylu, yaşına göre cazibesini kaybetmemiş bir kumral güzeli idi.

Epey aralıklı daha iki görüşmeden sonra, Cafer Bey, terfi ile, Giridin batı ucunda, Seline isimli bir kazanın gümrük memuru tayin edilmişti. Aralarında evlenme sözü geçmişti, fakat şimdilik ayrılık mukadderdi. Köyde posta olmadığı için mektuplaşmağa da imkân yoktu.

Annem için cehennem azabından daha acıklı bir hayat başladı. O sırada, kendisine, Armenus köyünden bir istiyen çıktı: Zengin ve genç bir adamdı. Anneannem partiyi çok uygun buluyordu; annemse: «Ahmedim için bir köylü üvey baba ne kadar fena olur!» diyordu. Annem samimî idi: Ona ancak beni seven, kültürlü bir koca lâzımdı.

Şimdi, Cafer Beyin ayrılmasiyle, Erotokritosu okumağa bol vakit buluyorduk, annemin de döktüğü göz yaşlarına bir sebep çıkmıştı: Aretusanın Erotokritostan ayrılmış yaşaması!

FASIL II.

KÖYDEN ŞEHİRE

Zeytin devşirme mevsimi, kasım ayı idi; bir gün, Sudadan gelen bir kayıkçı, Cafer Beyden bana bir mektup getirdi: Selineden Yerapetre gümrüğüne yeni terfi eden büyük koruyucum, beni mektebe vermek için, anneannemden ve annemden izin alarak, gönderdiği kayıkla yanına gitmeye çağırıyordu. Zeytin tarlasına, sevinçten uçarak gittim, onlara büyük haberi götürdüm. Bir kaç dakika içinde iki kadın beni hazırladılar, göz yaşları dökerek uğurladılar.

Uzaktan, Suda limanından kayığın yaklaştığını görüp iskeleye gelen Cafer Beyin elini öptüm, teşekkürümü sevinçli bir kucaklaşma ile gösterdim.

O gece, birinci defa gördüğüm Hanyanın bir otelinde kaldık, ertesi gün, vapurla Kandiya'ya geldik; benim için yepyeni, gönlümü ve gözlerimi büyüliyen bir hayat başlıyordu. Köyden şehire, büyük mektebe, güzel bir istikbale atılıyordum. Henüz dokuz yaşımı sürüyordum.

Giridin güney-doğu sahilinde, Yerapetre, şirin bir kasaba idi. Tam sınıflı ilk okulu vardı, beni son sınıfa aldılar. Kitaplar türkçeydi, dersleri aynı hoca verirdi; hüsnü-hat (güzel yazı) ve kur'an saatleri de ayrılmıştı. Hocamız gençti, bir takım hünerleri vardı, bize de kitap ciltlemesini ve zeytinyağı fitili isinden siyah mürekkep yapmasını öğretmişti! Bütün derslerde başarılar göstermiş, genç hocamın özel sevgisini kazanmıştım. Dersanenin bir duvarını kaplıyan Osmanlı imparatorluğu haritasından devletimizin büyüklüğü hakkında da bir fikir ediniyor, kollarım kabarıyordu.. gönlümde ilk milliyetçilik hissi doğmuştu.

Yerapetrede ancak birkaç ay kaldıktan sonra, Cafer Bey,

yine terfi ile, Kandiya gümrüğünün baş kâtipliğine, altıyüz kuruş maaşla, tayin olundu.

Kandiya İdadisinde

Kandiya gözüme çok büyük bir şehir görünmüştü, bende her günkü uzun yolların hatırası kaldı: Gümrüğün limandaki yerinden ev tuttuğumuz Yedibalta semtine, evden Üçkemerlerdeki çarşıya pazara, oradan gene eve ve tekrar evden mektebe çok uzun, kilometrelerle, mesafeler vardı.

Evimiz küçüktü, ama biz de iki kişiydik, Yerapetreden, gönüllü ve küçük bir aylıkla, Cafer beyin hizmetinden ayrılmak istemiyen yetmişlik, belki de seksenlik, Paraskevula ile üç kişi oluyorduk. Benim kendi odam vardı, yatağım bir sedire yayılmıştı.

Her sabah, Üçkemerlere koşup eti, sebzeyi, ekmeği... almak, eve dönmek, çeşmeden iki üç teneke su taşımak ve tam vaktinde mektebe yetişmek için, tabana kuvvet, çok tez davranmak lâzımdı. Hiç bir gün mektebe geç kaldığımı hatırlamıyorum. Mektepten çıkışın, çoğu zaman, gümrüğe gider, başkâtiple beraber dönerdik; ve hemen dinlenmeden, Cafer Bey bastonunu alır, eve yakın geniş sur üstünde gezintiye giderdi. Dersim olmadığı zaman beni de beraber götürürdü. Başka eğlencemiz de yoktu. Muntazam bir masraf defteri tutardım. Paraskevula çorbayı, etli sebzeyi lezzetli pişirirdi.

Sınıfı belirtmek için bir kitaptan okuttular, biraz yazı yazdırdılar, kerrat cetvelinden (çarpım tabolsundan) çok çok sordular, hepsine çok iyi cevaplar verdim, fazla olarak, rumcam da kuvvetliydi. Yedi sınıflı bir öğrenim üzerine kurulmuş olan mektebin birinci senesine aldılar; aldılar ama senenin yarısı geçmişti. Derslerin okunmuş kısımlarını, tabiî bilmezdim. Nasıl yetiştirecektim?

Bu sınıfın başlıca ve gayet çetin dersleri, arapça ile matematikti: ikisi de, benim gibi bu dersleri yeni gören dokuz yaşında bir çocuk için çok güçtü. Buranın korkunç bir ceza sistemi

vardı: dersi bilmiyen öğrenciyi falakaya yatırırlar, yalın tabanına beşten az olmamak üzere, kızılcık sopasiyle değnek atarlardı. Bu ceza köyün Türk ve Rum okullarında olmadığı gibi Yerapetre okulunda da yoktu. Yalnız dersi bilmiyene değil, yaramazlık saydıkları hareketlerden dolayı da falaka vardı. Hattâ, mubassır adı verilen inzibat memurunun keyfi istedikçe, bir çocuğu, meydan dayağına yatırır, elinden düşmeyen değnekle döverdi. Ben, bu okula ilk ayak bastığım dakikada, daha hiç sınıfa girmeden, öyle bir meydan dayağıyla karşılaştım! Ayaklarımın sızısından saatlerce, hattâ günlerce avunamadım. Bu başlangıç bende gerçekten ürkünç bir hatıra bırakmıştır.

Hocaların hepsi sarıklı cübbeli idi. İstanbuldan gelmiş olan matematik hocasından başkaları Kandiyalı idiler. Farsça hocası yumuşak adamdı, Şirazlı Saadinin Bostanını okuturdu, kolay anladığım ve çok hoşlandığım bir dersti. Yusyuvarlak bir ihtiyar hafız olan tecvit hocası da falakaya yatırmazdı, fakat — nasıl anlatayım — dinsel bir itikat ile, çocuğun sesi tecvitli okumaya yatışsın diye, ağzına tükürürdü; bu pisliği yutmağa katlanmıyana sıfır verirdi.

Yalnız hüsnühat (kaligrafi) için bir sivil, rumca için bir Rum gelirdi. Bunların ceza vermesi âdet değildi.

Arapça hocası, arapça yazılmış kitaplardan okuturdu, bu kitaplardan biri **Bina** idi, **yapı** demekti; arapçanın 34 babı ve her babın yedişer çatısı öğretilirdi. Bu çatıların sebepleri (illet) gösterilirdi. İkinci kitabın ismi **Hurafat** (hayvan masalları) idi; bunu kolay anlıyabilmiştim, hoşuma da gidiyordu. Binaya gelince baştan başa ezberlemekten başka çare yoktu. Kahramanca bir gayretle bu çetin ezberciliğe giriştim; haftalarca «i'lem inne elvabit-tasrifi...» (Bil ki morfolojik şekiller...) den sonuna kadar ezberledim durdum, ve sonunda **kale** (dedi) fiilinin aslında **kavele** olduğunu... anlıyarak söyliyebilir hale geldim. Hacı İbrahim Efendiden, falaka dayağı yemeden, pek iyi derecede not alabildim.

Matematik hocası yalnız aritmetik okutuyor, Teshilülhisap isminde bir kitaptan ders veriyordu. Oranlara gelmişler, üçler kuralarına geçmişlerdi. Kitabı aldım, en başından, satır kaçırma-

dan, okuya okuya, kara tahtaya kalkabilecek bir duruma geldim.

Ders senesi sonunda bütün imtihanlara girdim ve elli şu kadar mevcutlu sınıfta dördüncü geçtim.

İkinci sene sonunda, mükâfatlar dağıtımı merasiminde, rumca Antologiden **«Lükianos'un rüyası»** isminde bir parçanın analizini alkış tufanı içinde yapmıştım; koltuklarım ciltli kitaplarla dolmuştu. Cafer Bey de hazır bulunuyordu. Onun da mânen koltukları kabarmıştı.

Tamamiyle korkusuz, yüreğim asla titremeden geçirdiğim bu imtihan başarısının hatırasını hâlâ unutmadım.

GİRİTTE RUM İHTİLÂLLERİ

Kalives köyüne yerleştikten bir kaç ay sonra, tahminime göre 1881 yazı, bir sabah, camiden değirmene kadar, evimizin karşısında yayılan silâhlı insanların vahşi haykırmalariyle uyanmıştık. 66 ihtilâlini görmüş olan anneannemin yüzü sararmış, bütün vücudu ürperiyordu. Fazla korkutmadan, Türk mahallesi ni basan bu vahşi insanlardan her fenalığın beklendiğini anlattı: Her ân bütün köy Türklerinin canlarına kıyabilirlerdi. 66 ihtilâlinde, bütün köylerdeki Türkler Hanyaya ve Sudaya kadar varoşlara çekilmiş, evleri yakılmış, malları yağma edilmişti. Devlet, erkeklerden, gönüllü bayraklar (bayrak sahibi bölükler) silâhlandırmış, Rum ihtilâlini tenkile uğraşan muntazam kıtaların yardımına göndermişti. Kalivesin en zengin ve en erkeği çok Türk ailesi Gaganoğullarıydı. Bu aileden olan annemin üvey babası, ince bıyığından kinaye, İbrişim lâğabiyle anılan Hasan ağa da gönüllülerdendi.

Devlet, ihtilâl basıldıktan sonra da silâhları gönüllülerin ellerinde bıraktığı için evimizde bir martin tüfeği vardı, fakat atıla atıla yalnız iki fişeği kalmıştı. İbrişim Hasan ağa da o gece, bir alış veriş için, Sudadaki iskân evindeydi. Bu evler 66 ihtilâlinde ve başka sebeplerle yurtsuz kalanlara verilmişti.

Bütün günü ve geceyi ürküntüler içinde, ürpere titreye, geçirdik; anneannem yatağımızı birleştirmiş, yanına da, fişeği sürülü tüfeği almıştı; ilk girecek hayduda ateş edecekti; hazır-

lanan bir çanak dolusu külü, anneciğim gelenlerin gözlerine saçacak, anneannem belki ikinci fişeği de kullanmağa fırsat bulacaktı.

Köy rumları, silâhlı haydutlar kadar Türk ve müslüman düşmanı olmakla beraber, Sudadan yetişecek bir harp gemisinin top ateşinden korktukları için, ihtilâlcileri yumuşatmağa, evlerinde kapalı tutulan Türk ailelerinin korkularını avutmağa çalışıyorlardı.

Ertesi sabah, suyumuz kalmamıştı; haydutlarda henüz sabah uyanışı belirmeden, anneannemin elime verdiği ibrikle dereye koşup su doldurdum, tam evimize girerken «hay burma yavrusu!» haykırışı işitildi; anneannem birinin silâha davrandığını, fakat ateş etmediğini gördü. **Burma, sünnetli** yerine, müslümanlara karşı kullanılan bir tahkirdi. Kalivesle İzzettin kalesi arasındaki bir Türk çiftliğinden kaleye haber verilmiş, bir kaç saat sonra da küçük bir ganbot Kalivesin önünde görünmüştü.. bu tedbir ihtilâlcileri dağıtmağa kâfi gelmişti.

Şimdi, Kandiya mektebinin üçüncü sınıfına geçtiğim sırada, — tahminimce 1887 de — bütün Girit içinde, hazırlanışı çoktan sezilen büyük bir ihtilâl kopmuş, Kalives ve bütün Apokoron sancağı Türkleri Suda ile Hanyaya çekilmiş, evleri yakılmış, malları yağma edilmişti. Yüreğimi yakan kaygılar içindeydim.

Tatil aylarında, haftada iki defa, rumca hocamızdan ders alıyordum. Yunanistanın, haritada, kendisinden çok büyük, on kat, yirmi kat daha büyük görülen Osmanlı devletiyle boy ölçüşürcesine, Giritte silâhlı ihtilâller çıkarmasını havsalama sığdıramıyordum. Hocadan bu ihtilâllerden ne ümit ettiklerini sordum. Cevabı şu oldu :

— Çok geçmeden Girit Elada (Yunanistan) olacaktır; İzmirin de alınması çok gecikmiyecektir.

Milletime, Devletime karşı beslediği düşmanlığı bu derece serin kanlılıkla, övünerek söyliyen bu adamdan bir daha ders almadım. Yüreğimde milliyetçilik ateşi bir daha sönmemek üzere yanmıştı.

FASIL III.

Annemin Cafer Beyle Evlenmesi

Köyden ayrılalı iki seneyi geçiyordu. Kandiya gümrüğünün başkâtibi olan Cafer Bey keyfini eğlendirmekten geri kalmıyordu. Masrafına baktığım, defterini tuttuğum ev idaresi ayda sekiz dokuz mecidiye ile kapanıyordu. Aylıktan cebinde kalan paradan başka, büyük ithalâtçı, manifaturacı tüccardan bir ikisi yanında kredisi de büyüktü; mallarının kıymet tahmininde gördükleri cemilenin karşılığını, kredilerle ödemek yolunu bulmuşlardı. Akşam üstü, sur üstündeki gezintileri bir aracı kadının eli altındaki yosmaların gün aşırı, gece ziyaretlerini sağlamıştı. Kredi ile alınan elbiselik kumaşlar, incikler boncuklar, yüzükler, broşlar bu hovardalık işine çok yarıyordu. Gümrükteki dairesine de, çalışma sonlarında, fıstık, badem ve hele kavrulmuş fındık satanlar mallarının reklâmını yaparlardı. Cafer Bey eğleniyor ve eriyordu. Kötü bir öksürük başlamıştı.

İhtilâl haftalarında, anneciğim ve anneannem için yüreğimi yakan kaygıları açtım, Sudaya gidip onları göreyim, dedim.

— Fena olmaz, Ahmet, dedi.

— Anneciğimi alıp geleyim mi? diye sordum.

Düşündü... Bir iki saniye sonra:

— Çok iyi olur, dedi.

Ertesi gün, Kandiyadan Hanyaya seferini yapan küçük bir vapurla, birinci mevki yolcusu olarak, anneciğimin yolunu tutmuştum. Bilet yerine gümrük başkâtibinin bir kelimesi kâfi gelmişti.

Sudada, küçük iskân evinde, beni sevinç göz yaşlariyle kucakladılar. Ne için gelmiş olduğumu anlattım, fakat Cafer Beyin hayat tarzı üzerinde hiç durmadım. Anneciğim, derin bir sezişle bocalıyordu. Düşündü, düşündü, sonra:

— Senden ayrı yaşıyamıyorum, geleceğim, yavrum, dedi.

Anneannem olaylara boyun eğiyordu... Benim büyümüş, gelişmiş olmama seviniyor, ağlıyor, hıçkırıklarla sevincini gösteriyordu.

İhtilâlin patlıyacağı türlü alâmetlerden seziliyordu: Kalives'in en zengin Türklerinden bir genci, gece evine girip boğazlamışlardı. İbrişim Hasan ağayı, Suda ile Kalives arasında bıçaklamışlardı, aylarca hasta yatmış, fıtıklı kalarak sürünüyordu. Bu gibi düşmanlıklar çoğaldığı gibi umumî olarak Rumların ağzından «Enosis!» (anavatanla birleşme) dileği hiç eksilmiyordu. Köyde yaşamak Türkler için artık mümkün değildi. En önce köyü terk edenlerden biri anneannem olmuştu.

İhtiyat akçesi olarak tutulan 50 altını da Uzun İbrahim Beyden tahsil etmişti. Bu paralar, şimdi, onun sandığında saklanmış duruyordu. Bu paradan anneciğim, eksiklerini tamamlamak için yalnız 15 altın ayırdı. Anneannem dokuma tezgâhını burada kurmuş, tavuklarıyle, hindileriyle, eski geçim yolunu tekrar bulmuştu.

Bir hafta sonra Kandiyada bulunuyorduk. Cafer Bey, büyük ve samimî bir sevinç gösterdi. Annem, onun eğlendiği haspalardan daha genç ve daha güzeldi. Bir kaç günlük bir hazırlık görüldü. Cafer Bey anneme de, kredi ile aldığı beyaz bir ipek elbiselik ve epey gösterişli bir broş hediye etti. Bir perşembe, evimize gümrükten, tüccardan çağrılan birkaç şahit huzurunda, âdet üzere, nikâhları kıyıldı.

Beş on günlük bir evlilik hayatından sonra, Cafer Beyin kesilmiyen öksürüğü annemde ciddî endişe uyandırdı. Hastamıza şehrin en meşhur doktoru, Mollazade Pertev Bey bakıyordu: Bakım, kuvvetli gıda ve odaları ayırmak tavsiyesinde bulundu. Cafer Bey işine gidip geliyordu, yatalak olmamıştı. Anneciğim canla başla, gıdasına, iştirahatine bakmağa kendini vakfetmişti. Çok mânalı güzel maaniler de edebî bir ziyafet halini alıyordu. Öksürük azalıyor, daha fena olmuyordu. Bu hayat içinde, ben de, açılan mektebime devama başlamıştım.

Bir aile baskını

Cafer Beyin ağabeyi Mehmet Bey, Kartal reji müdürlüğünde iken, bir müfettiş raporiyle, mevkuf (tutuklu) yargılanıyordu.. annesi, babası, karısı ve baldızı, çaresiz kalarak, Cafer Beyin yanına sığındılar. Bir gün, bu dört yakın, çıkagelmişti; bu beklenmedik bir baskındı.

Mehmet Beyin karısı genç, güzel, görgülü bir hanım. Valide hanım otoriter, Beybaba gözlerinden rahatsız bir ihtiyar. Cafer Beyin küçük kardeşine nişanlı baldız, evin ufaktefek işlerine koşan onyedi onsekiz yaşlarında, hararetli bir genç kız.

Annem odasını kayın valide ile elti hanımlara terketti; kendi, Cafer beyin odasında, yere serilip kaldırılacak bir yatağa yatmağa karar verdi. İhtiyar beybaba, 93 harbine iştirâk etmiş muhterem bir yüzbaşı emeklisi, dolap gibi bir yere, geceli gündüzlü oradan ayrılmamak üzere atıldı. Hararetli baldız, Suphiye, benimle bir yatakta yatırıldı! Ben on iki yaşımda idim, yatakta Suphiyenin sarılmalarını beklerdim.

Anneciğim için bir cehennem hayatı başlamıştı. Buna üç ay katlanabildi. Bir akşam, yatakta yatan Cafer Beyin odasına girerken, elti hanımı fazla sokulmuş bir durumda görmüş, öpüştüklerini sanmıştı. Kıskançlık kurdu artık yüreğini kemiriyordu.

Cafer Beye, bír iki gün sonra:

— Bu küçük evde fazla sıkıştık, ben Ahmedi alıp Resmoya gidiyorum, dedi; ve ertesi gün dediğini yaptı.

Ondan sonra, bakılamıyan Cafer Bey, kan tükürme öksürüğüyle yatalak oldu; her gün gümrük veznesinden bir kolcuyla gönderilen bir gümüş mecidiye ile geçiniyorlardı; bir yıldan fazla dayanamıyan Cafer Bey, benim büyük velinimetim, fani hayata gözlerini yumdu.

Kandiyadan Resmoya

Annem Sudadan getirdiği onbeş altından üçünü harcamamıştı. Şimdi bu para ile yola çıkıyorduk. Dokuz sene evvel, o dul ben yetim olarak ayrılmış olduğumuz Kaadirî tekkesine

geldik. Büyük babam Mustafa baba çoktan ölmüş, amcalarım İstanbula gitmiş, büyüğü Hüseyin Daruşşefekaya, küçüğü Riza Sanayi Mektebine girmişti. Tekke şeyhsiz kalmış, zaten pek az olan vakıfları büsbütün yok olmuştu. Balkonlu odaları babaannemle halam işgal etmişti. Bize — üç dört gün cami mahfelinde kaldıktan sonra — derviş hücrelerinden biri verilebilmişti. Resmo yerine Sudaya gitmiş olsaydık daha iyi geçinebilecektik, fakat Sudada mektep yoktu, Hanya ise çok uzaktı, sabah akşam gidip gelinemezdi.

Resmoda bir hami buldum: Cafer Beyin amcası Halim Bey Resmo gümrüğünün müdürü idi. Kambur, kısa boylu, gırtlağından çıkan bet bir sesle konuşan Halim Bey son derecede dürüst ve iyi kalpli bir ihtiyardı. Resmoda iki buçuk paralık mangırlar geçerdi, Devletin bir mangırını bile aramasıyle şöhret bulmuştu. Beni evine kabul etti. Cafer Beyin olduğu gibi ihtiyar amcasının da alış verişine ben bakar, hesabını verirdim. Bir zenci kadını olan aşçısı yemeği pişirir giderdi; ısıtmak, servisi yapmak benim işimdi. Boğazım doyardı, kitapsız kâğıtsız kalemsiz kalmazdım. Anneme de dikişlerini diktirir biraz para verirdi. Annemin, Resmoda, asıl danteli biraz para getirirdi. Fakat ihtiyat akçemizden kalan 35 altını getirinceye kadar epey zahmet çekilmişti.

Mektep :

Resmoda orta okul (rüştiye) vardı: üç sınıflı bir okuldu, fakat kimi vakit son sınıf iki sene ders görürdü, derslerin bir yıl uzatılması başöğretmenlikte bulunan hocanın elinde idi. Sınıfların bütün dersleri, ilk okullarda olduğu gibi, bir hoca tarafından verilirdi.

Beni son sınıfa aldılar, fakat hocamız ancak iki yıl ders verdikten sonra sınıfı şehadetnameye lâyık gördü.

Başöğretmenimiz Bursalı Mehmet Sabri Efendi sarıklı cubbeli idi; medreseden ve eski Darülmuallimînden (Öğretmenler okulu) getirilmiş bir âlimdi. Halis türkçe konuşan ilk hocam Mehmet Sabri Efendiydi.

Arapçanın syntaksını (nahiv) **İzhar** ismindeki arapça kitabın Adalı muribinden (analiz kitabı) okuturdu. Daha ilk derste benim çok iyi anladığımı görmüş, **molla** unvanını vermişti. Her gün, çok defa, kendi okumadan önce, «Hadi, molla, oku» emrini verirdi. Kandiyada, Bina ve Maksut ismindeki sarf (morfologi) kitaplarını, Hacı İbrahim Efendiden ne güçlüklerle sökmüş olduğumu yerinde görmüştük; o derslerin ve **iğlâl** denilen **analizlerin** kuvvetiyle, İzharı şaşılacak derecede iyi anlıyarak okuyabiliyordum. Ertesi sene hoca Kâfiyeye geçirmişti, onu da aynı derecede anlıyordum. Dersi çalışıp hazırlamağa hiç ihtiyacım yoktu.

Farsçadan Şirazlı Şeyh Sadinin Gülistanını, aşk üzerinde olan beşinci babıyle beraber, baştan başa okutmuştu. Bende ilk edebî zevk anneciğimin masallarıyle yeşermişti; Erotokritos ve eski grek antolojisi edebî zevkimi çok beslemişti; Gülistanla ruhumda estetik çiçekleri açıldı.

Gülistanın beşinci babı gibi fasıllar, Hemedanlı Kadı hikâyeleri, Şeyh Sadinin kendi genç arkadaşına dair hikâyesi gençlerin yolunu şaşırtan parçalardır. Bunun arkasından Divan edebiyatı: bütün divan sahibi şiir üstadları, asırlarca bu estetiği ihtiras ile duymuşlar, duyurmuşlar ve işlemişlerdir. Çocukluk çağımda bu sapık ahlâkın yaygın olduğunu seziyordum.

Mehmet Sabri efendi bize Siyeri Veysi'den ve benzeri edebiyattan imlâ yazdırırdı: mânasını pek anlamazdık, ama başka türlü de Osmanlı edebiyatına hazırlanılamazdı.

Matematikten Resmodaki hocamız da Teshilül-hisabı kullanırdı, ve tahta başına dörder beşer çağırdığı öğrencilere, oranlı meseleler çözdürürdü. Bu mektepte de geometri (Hendese) okutulmuyordu.

Rumca gramer hocamız takrirden âciz bir adamdı, sık sık beni imdadına çağırır, dersi arkadaşlara, bana izah ettirirdi.

İkinci senede bir albay, gönüllü olarak bize resim dersi vermeğe geliyordu; bu ders için, alt katta, masalarla geniş bir oda donatılmıştı. Rumca hocasının o masalardan birinin demirine takmayı âdet edindiği hasır şapkası, bir gün, sinirime do-

kundu. Kandiya hocasının ağzından, devlet ve milletimize karşı besledikleri düşmanlık hislerini anlamış olduğumdan beri, Rumların okumuşlarından nefret ediyordum. Hıncımı hasır şapkadan alırcasına, demir boyunca, aşağıya çektim, çok eski olduğu anlaşılan şapkanın tepesi yarı yarıya, yarıdan da fazla söküldü! Bütün arkadaşlarda kahkahalar! Yaralı şapkayı biraz onarıp yerinde bıraktık. Hoca, farkına varmadan başına geçirdi, fakat yolda rastladığı, karı koca iki dostuna selâm vermek için başından çektiği şapkanın tepesi sarktı! Yüzü kıp kırmızı, yüreği ateşli, gerisin geri mektebe dönerek maarif müdürüne en hararetli şikâyetlerde bulundu. Gülümsemesini güç zapteden müdürün «Vah, vah!» ile başlıyan avutucu sözleri «merak etmeyiniz, ben yapanları bulur, cezalarını veririm!» va'diyle bitiyordu. Müdür, hem gülüyor, hem hepimizi sorguya çekiyordu. Arkadaşların bir çoğu, suçluyu tek göstermemeğe çalışıyorlardı; böylece müdür, beni ve iki arkadaşı merdiven altındaki münferit deliklere tıktı, orada birkaç saat mahpus bıraktı; müdürün senelerce gülerek her kese anlattığı bu yaramazlığım böylece kapanmıştı.

Aynı senede ve o sınıfa mahsus kalmak üzere, mühim bir yenilik olmuştu: Resmonun Rum maarifi, jimnazın kız öğrencilerine fransızca dersi vermek için Atinadan bir öğretmen istemişti; oradan, gönüllü olarak gelen öğretmen çok yakışıklı, uzun boylu, son derece şık giyinen yirmi beş yaşlarında bir delikanlı çıkınca, Rum maarifçileri bu hocayı kızlarının iffeti için tehlikeli buldular. Bizim çok uyanık maarif müdürümüz bu müstesna fransızca hocasını bizim mektebe aldı: bizim sınıfa dört ay fransızca dersi verdirdi. Biraz sonra, İstanbul Kuleli İdadisine kabul olunduğumuz zaman, bu dört ay içinde öğrendiğim fransızca, arkadaşlarımdan iki yıllık bir üstünlük kazanmama hizmet edecekti.

Partizanlık Sahneleri

Girit vilâyet meclisine büyük siyasal haklar verilmişti, siyasî partiler vardı, ve bir biriyle düşmanca savaşırlardı. Yedi

sekiz yaşında idim, iki parti arasında geçen müthiş bir çarpışmayı görmüştüm, ne zaman hatırlasam bütün korkunçluğuyla hayalimde canlanır: onu, şimdi, Resmoda geçen seçimler sırasında, hatırlayıp anlatmaktan kendimi alamadım:

Çok, pek çok sayıda, şalvarlı.. kırmızı kuşaklı köylüler, Kaliveste, cami ile karakol arasındaki yoldan, kemençeler çalarak kahveler ve dükkânlar arasındaki meydana doğru ilerliyorlardı. Yine çok, pek çok sayılı başka bir kalabalık, yine kemençeler çalarak çarşı yolundan aynı meydana yetiştiler: birbirlerinin üstüne atıldılar. Yumruk, sille, tokat yetişmedi, bir iki saniye içinde kahvelerin önündeki iskemleler kırıldı, parçalandı, parçalariyle kafalar yarılıyor, alınlar.. gözler patlatılıyordu! Yirmisi otuzu kahvelerin, dükkânların damlarına çıktılar, söktükleri kiremitleri hasımlarına, belki de — kör dövüşü içinde — kendi arkadaşlarına atıyorlardı. Bunlar, her iki tarafı, başka köylerden gelmiş partizanlardı.

Partilere **komata** (Parçalar) deniliyordu, iki parti vardı, isimleri hatrımda kaldı: bir partiye **karavanades** (karavanacılar), öbürüne **ksipoliti** (yalnayaklar) deniliyordu.

Zenginlerin, yeyicilerin partisi ve fakirlerin, çıplakların partisi demekti.

Partizanlığın büsbütün başka mahiyette, diğer bir sahnesini, Resmoda yer alan belediye seçimlerinde gördüm: elli altmış kadar fakir seçmenin oyu para ile satın alınmıştı; bu zavallılar bir odada tutulup oy vermek sıraları bekletiliyordu; temsilî rejimde vatandaşın en kutsal hakkı olmak lâzım gelen seçim hakkının para ile satılmasındaki alçalışı o bedbahtlar hissetmiyorlardı. Seçimlerde pek olağan bir halde görülen bu sahnelerin her ikisi temsilî rejimlerin ne kadar aldatıcı ve vatandaşı alçaltıcı olduğuna apaçık delillerdir. Demokratlık sayılan temsilî rejim vatandaşları ya birbirine düşman, birbirleriyle dövüşen iki millete ayırıyor veya kutsal oyu (reyi) satılık bir meta alçalışına indiriyor!

FASIL IV.

Kuleli idadisine doğru.

O tarihte (1890), az sonra sadrıazam (başvekil) olacak Cevat Paşa Girit valisiydi; kardeşi Şakir Paşa Resmo garnizonu kumandanı bulunuyordu, gümrükçü Halim Beyle de görüşürdü. Yakında Resmo mektebinden mezun olacağımı düşünen Halim Bey, benim Resmoda kalmayıp tahsil için İstanbula gitmek hevesimi münasip görmüş, Şakir Paşaya bundan bahsederek beni övmüştü; görmek arzusu göstermesi üzerine, Halim Bey beni onun yanına göndermiş ve iyi bir türkçe ile konuşmamı tavsiye etmişti. Bir çeyrek kadar süren yol boyunca, söyliyeceğim cümleleri zihnimde hazırlıya hazırlıya, Şakir Paşanın huzuruna çıktım ve iyi bir intiba bıraktım.

Umumî imtihanlara doğru, son sınıftan beş kişinin, Kuleli mektebine, Cevat Paşanın tensibiyle gönderileceği söylentisi dolaşıyordu. Birinci çıkacak çocuğa verilmek üzere Vali Paşanın gönderdiği kol saatini ben kazanmış, adaylar arasına girmiştim. Hocamız Mehmet Sabri Efendinin ricasiyle, altımızdaki sınıftan, oğlu Ferruh ta altıncı olarak katılmıştı ki, gerçekten çok zeki bir öğrenci idi.

Resmo maarifinin tayin ettiği kültürlü ve anlayışlı bir memurun nezareti altında hareket ettik. Anneciğimle istikbal ümidinden ve ayrılık acısından sıcak göz yaşlariyle kucaklaşıp vedalaştık. Annem de, benden sonra Resmoda kalmaya lüzum görmiyerek annesinin yanına çekildi, fakat şehir hayatının cazibesiyle ara sıra Resmoya da giderdi.

İstanbulda formaliteler çok uzun sürdü, Asmaaltının bir hanında iki aydan fazla kaldık. O tarihte ticaretle meşgul olan büyük dayım (babaannemin ağabeyi) Bilâl Bey beni handan alıp evine götürmüştü, bu sayede İstanbul türkçesi konuşan bir aile

içinde bir zaman yaşamış oluyordum. Yanımda bulunan fransızca kitabım elimden düşmüyordu; sık sık Asmaaltına indikçe de Kulelinin yüksek bir sınıfına devam eden ve bana büyük bir sevgi gösteren bir arkadaştan, âdi ve ondalık kesirler üzerine ders alıyordum: Bu aritmetik bahisleri Resmo mektebinde hiç gösterilmemişti.

Kulelide, ders nazırının odasında, birer birer imtihana çekildik. İsmimi sordular: Ahmet Cevat dedim, birinci defa, İstanbulda tahsilime sebep olan zatın ismini mahlas olarak kullanıyordum.

Aritmetikten adî kesirler üzerine bir çıkarma yaptırdılar. fransızca, küçük bir kitaptan birkaç satır okuttular.

Kara tahtaya çizdikleri basit bir peyzajı tebeşirle kopya ettirdiler. Hendese (geometri) okumamış olduğumu da anladılar. Rüştiyenin son senesine aldılar; bir az geometri görmüş olsaydım idadi bire geçirilecektim.

Öbür arkadaşların üçü ikinci seneye, biri, Mehmed Sabri Efendinin oğlu Ferruh, üçüncüye alındılar.

Dersler :

Derslerden yalnız hiç görmediğim geometriye çalışmak ihtiyacı vardı; kitap çok anlaşılıklı yazılmıştı, noktadan çizgiden başlıyarak gelinmiş yere iki üç haftada yetiştim, artık bu ders te kolaylaşmıştı. Kavait dersini veren sarıklı hoca Şükrü Efendinin bol bol takdir ve tahsinlerini kazanıyordum; daha sonra, bu hocamla siyasî arkadaşlık yapacaktım: ben Garp Tarabulusuna o Sivasa sürülecektik.

Mantık dersi de vardı, hem arapça yazılmış bir kitap, **İsaguci**, okutuluyordu. Bana çok kolay gelen bu ders, benim gibi arapça kitaplardan, arapçanın morfologisini (syntaksını) okumamış olanlar için, anlaşılması imkânsızdı. Bu dersi, şamarı yaman şaklıyan bir sarıklı okutuyordu. Kalan derslerin öğretmenleri subaydı. İmtihana tâbi bir din dersi yoktu, yalnız namaz mecburî idi; abdestli abdestsiz, yata kalka kılınıyordu. İnanç bakımından ben itikadımı bozmamış, gusullü abdestli namazımı kıl-

mağa gayret ediyordum. Hattâ, burnuma kulağıma veya başka bir yerime su değmemiş vehmiyle, hamama bir kere daha girip guslü tekrarladığımı hatırlarım.

İmtihanda, çok iyi yazdığım ve tercüme ettiğim halde, fransızcadan, yakaladığı bir yanlışım yüzünden, Abdi hoca tam numara olan 45 ten 40 vermişti. Sınıfın birincisi olarak idadi (lise) bire geçmiş, dördüncü şubenin birincisi olmuştum. Beşiktaş rüştiyesinden, parlak üniformasiyle, bir hünkâr çavuşu sınıf baş çavuşu olmuştu. Zadegân ismiyle anılan, çok güzel giyinmiş dört beş kişi de vardı ki, sınıfın sıralarına girmezler, kürsünün yanında onlar için konan sandalyelere otururlardı.

İkinci seneye geçerken, hünkâr çavuşu yirmilere otuzlara düşmüştü; başçavuş ben olmuştum ve sınıf arkadaşlarım beni omuzlarında gezdirerek, imtiyazlı kimselere karşı olan hınçlarını çok alenî bir şekilde göstermişlerdi.

Sınıfta, hocalar derse girinceye kadar, hele gece müzakere saatlerinde, inzibatı muhafaza etmek başçavuş adı verilen sınıf birincisinin en güç işi idi. Dahiliye subayı, ille gürültü edenlerin jurnal edilmesi üzerinde dururdu, arkadaşlarıma ceza verdirmek ise bana çok ağır gelirdi. Arap Enver isminde, bücür bir teğmen musallat olmuştu, dahiliyeye çağırır, azarlardı, ve bir gün çevirterek kıçıma beş değnek atmıştı. Gözlerim yaşararak, kürsüden, sınıfa yana yakıla sitem etmiş, «gürültü ederseniz sizin de canınızı yakmağa mecbur olurum» demeğe başlarken, pek çelebi bir arkadaşım olan Selim Biğa «sana yakıştırmayız» diye bağırmış, utancımdan beni ağlatmıştı. Şimdi dahi, bu hatıramı yazarken gözlerim yaşardı.

FASIL V.

HARBİYEDE

Sınıf veya şube birinciliğini elden bırakmıyarak Harbiyeye geçmiştim. Fakat ders, imtihan başarıları gözümde bir gaye olmaktan çıkmıştı; dersleri anlamak, okuduğumuz fransızca kitaplardan tercümeler yapmak, İstanbulda İsmail Safa Beyin çıkardığı Mektep dergisinde Manon Lesko'dan sayfalar neşrettirmek, küçük manzumeler yazmak... benim için zevkli eğlencelerdi. Şimdi dahi, genç öğrenciler için sinemaya veya operaya gitmek, türlü sporlar seyretmek veya oynamak gibi zevkli ve eğlenceli şeyler vardır, fakat bunlar hayat gayeleri sayılabilir mi?

Ben artık milletin ve devletin bir ferdi olarak milletçe ne gayretler göstermek, neler başarmak zorunda olduğumuzu düşünmeğe başlamıştım.

Bir kere, meselâ bizim Giritte, durmadan devam eden ihtilâllerin hakkından gelemiyorduk. Kandiyada daskalosun ağzından millî emellerini ve ümitlerini işitmiştim: yakında Girit bizim olacak, İzmir de bizim olacak! Slâhlı savaşlarla, çoktan bu yolu tutmuşlardı da! Küçük Yunanistana bile susturucu, düşmanlıktan pişman ettirici yumruğu indiremiyorduk.

İhtiyar miralay Hayri beyin (son emeline kavuşunca Hayri Paşanın) okuttuğu Osmanlı tarihinden neler öğrenmiştik! Bir zamanlar dışardan, her hangi bir yardımcı memleketten silâh, top, tüfek almadan ordular sevkedebiliyorduk, bu kuvvetlerimizle, bütün Avrupanın birleşmiş hristiyan ordularını yenerek Macaristanı almış, Viyanayı iki defa muhasara etmiş, bir buçuk asır Macaristanı, Romanyayı birer Osmanlı ülkesi gibi idare edebilmiştik! Yine dışardan hiç bir şey almadan, altı ay içinde, yeniden bütün Avrupanın birleşmiş hristiyan donanmalarını kaçıracak derecede kuvvetli bir donanma hazırlar, Akdenize çıka-

rabiliyorduk. Kaç asırdan beri ise idaresizlikten, zulümden çıkan isyanları bastırmaktan, eşkiya tenkilinden başka bir başarı gösteremiyoruz!

Şimdi attığımız tüfekler, toplar, bindiğimiz vapurlar, hattâ tahtalara çaktığımız çiviler, gömleğimizi diktiğimiz iğneler bile dışarıdan, yabancı ve düşman memleketlerden geliyor! Fakirleşiyor, sefahat uğrunda aldığımız borçlarla, eski lûtuflarımızın düşmanlara ödenen haraçlar şekline girmesi demek olan kapitülâsyonlarla savaşa çarpışa inkıraza doğru yürüyoruz.

Bütün düşman devletler vatanımızı paylaşmayı kuruyorlar, ve adım adım maksatlarına yaklaşıyorlar.

Kırımdan, Azaktan, Uraldan, Kafkastan bizi kovan Moskoflar, bir yandan Batuma, Karsa, Ardahana, öbür yandan Balkanlarda tâ Edirneye kadar inmişler, (Ayastefanosta) Yeşilköyde bize yenilgimizi imzalatmış bulunuyorlar. Nemseliler de bütün istediklerini ellerine geçirmişler, Son olarak Hersek sancağını da almışlardır.

Biz şimdi, ancak büyük devletler, Rusya ile İngiltere aranısdaki rekabete ve Doğuya sarkmak için dostluk maskesine bürünen Almanyaya dayanan bir yarı sömürge, (müstemleke) varlığıyla tutunabiliyoruz. Fakat son zamanlarda, rekabete rağmen, Rusya ile İngilterenin bizi paylaşmak için aralarında uzlaşmağa başladıkları görülmektedir. İşte, millet ve devlet ferdi olarak düşünülecek çok çetin işler bunlardır.

Üç inkilâpçılık devri

İdadi üçe ve Harbiye bire geçtiğim seneler, Giride gitmiştim, Sudada anneannemin, Resmoda anneciğimin yanında ancak iki üç hafta kaldım, tatil aylarının kalan zamanını Hanyada, Vali Hasan Paşanın oğlu, arkadaşım Yahya Hayati ile geçirdim: Millet ve vatan için yüreği çarpan, kültürlü, şair ruhlu bir gençti. Onda kitap pek çoktu: Namık Kemal'in, Abdülhak Hâmidin, Ziya Paşanın, Şinasinin, Eşrefin, Sezayi Beyin... hemen bütün yasak kitaplarını onun evinde okudum. Mithat Paşanın II. Abdülhamide kabul ettirdiği Kanunu-Esasî'nin metninden

başka, müstebit padişahın büyük Türk inkılâp kahramanını nasıl aldatıp muhakeme altına aldığını ve Tayifte nasıl boğdurduğunu anlatan yazıları da, orada, gözlerim yaşlı, gönlüm gayz ile dolu okumuştum.

Y. Hayatî: Fransız postahanesi vasıtasiyle, Avrupaya kaçmış son inkılâpçı vatandaşlarımızın yayınlarını da alırdı; beraber okur, münkaşa ederdik. Tanzimat hareketini de incelerdik. Bu üç devri biribirine yaklaştırır, ikisinden çıkan neticelere göre, Genç Türkler (Jeunes Turcs) ismiyle anılan inkılâpçı neslin ne yapmak istediği ve ne yapabileceği üzerinde dururduk.

Ben şöyle düşünüyordum:

— Tanzimat fermaniyle, Avrupa devletlerinin tazyikı altında, Abdülmecit ve veziri Mustafa Reşit paşa, hristiyan azınlıkları hukukça Türkler ve diğer müslümanlarla müsavi kıldılar. Bununla padişahın istibdadı sınırlanmış, azaltılmış oldu.

«Mithat Paşanın II. Abdülhamide Kanunu-Esasiyi kabul ettirmesiyle yine padişahın istibdadı sınırlandı, azaltıldı.

«Şimdi, bu iki hamlenin tatbikından çıkan netice hedefe uygun geldi mi? Hayır, Reşit Paşanın ve Abdülmecidin ilân ettiği tanzimattan sonra, hristiyan azınlıklar Türklere yine düşman kaldılar!»

Y. Hayatî derin düşünerek şöyle dedi:

— Bu muhakeme doğrudur, fakat padişaha bir «temel kanun» (constitution) kabul ettirilmedikçe bir kurtuluş yoluna girebilir miyiz?

Şöyle cevap verdim:

— Benim korktuğum, mazide hep hatalı yolların tutulmasından geliyor. Devlet-i Osmaniye ancak, kendi toplarını, gemilerini, yollarını, kanallarını... kendi yapabilmekle kurtulur; bu hedefi anlıyan bir inkılâpçı zümresi çıkamadı; koca Reşit Paşa ve halefi Âli Paşa bu hedefi anlamış, doğru yolu tutmuş insanlar değildi; hedefi çok daha iyi anlıyan bahtı kara Mithat Paşa, daha ilk adımda, kendi yok olmuştu. Tuna, Bağdat, Şam valilik-

lerinde, ziraatte, gemi ve tramvay inşasında gösterdiği dirayetlerden kurtuluş yolunu kavramış görülüyor. Ne yazık ki, doğru hedefi müstebit padişah kavramamıştır; ve büyük adam, kendisini mahvettirmekten başka bir netice elde edememiştir. Genç Türkler, müstebit padişahı Kanunu-Esasiyi ilâna mecbur ettikten sonra Türkiyeyi kurtarabilecekler mi?

Dostum Y. Hayatî ile beni derin derin düşündüren büyük problemler bunlardı.

«Genç Türklerin hedefi yine aynı padişahın istibdadını sınırlamak üzere aynı Kanunu-Esasiyi kabul ettirmektir; bu hedefe ulaşırlarsa ne olacak? Hür, bağımsız (müstakil), kendini savunabilir bir Türkiye meydana gelebilecek mi? Avrupaca «Hasta adam» sayılan Türkiye iyileşip yaşıyabilecek mi? Paylaşmak üzere bekliyen Devletler bu mirastan vazgeçecekler mi?

«Elbette hayır! O halde yanlış bir savaş yolu tutulmuştur, bu yoldan kendisini Avrupa devletlerine ve devletlerin himaye ettikleri hristiyan azınlıklara karşı müdafaa edebilcek kuvvetli bir Türkiye çıkamaz! Bizi paylaşmak emelini besliyen düşman devletler gayelerinden vazgeçmiyeceklerdir!»

Benim bu görüşümü dostum Y. Hayatî kabul etti:

— Evet! dedi, padişaha Kanunu-Esasinin bir kere daha ilânı kabul ettirilse de düşman devletler bizi paylaşmak niyetinden vazgeçmiyecekler, ve biz düşmanlara karşı hür varlığımızı müdafaa edemiyeceğiz. Fakat düşman devletlere karşı hür varlığını savunacak bir Türkiye nasıl yaratılabilecek?

— Bu problemi şimdi çözemeyiz; yalnız tutulan yolun istenilen doğru yol olmadığı meydandadır. En önce **hedef** doğru olarak belirtilmeli: **Hedef** kendini düşman devletlere ve azınlıklara karşı savunabilecek bir Türkiye yaratmaktır.

«Eğer koca Reşit Paşa doğru hedefi göz önüne koysaydı, medeniyette ileri bir Türkiye yaratmağa başlasaydı, bir asır içinde, paylaşılma tehlikesini uzaklaştırmış bir Türkiye meydana çıkmış olurdu.

Azınlıklar

Harbiye birde, izinli çıktığımız bir gün, sokaklarda insan cesetleriyle yüklü çöp arabaları geçiyor, sarkan kanlı bacaklar, patlamış başlar gözleri ve yürekleri ürküntü içinde bırakıyordu; seyir edenlerde yüzler sapsarı, ağızlar kilitliydi. Amcamın evine gitmiştim, Gülhane postahanesi müdürü olan Hüseyin amcamdan korkunç hâdiseleri dinlemiştim. Birinci defa olarak Ermeni meselesini öğreniyordum.

Asırlar boyunca Osmanlı Devleti içinde, Türklerle sevişerek, çoğu ermeniceyi unutup türkçe konuşarak yaşamış olan, Türk kültürüne büyük hizmetleri görülen Ermeniler arasında, son zamanda, müstakil bir Ermenistan için mücadeleye başlıyan çeteci partiler çıkmıştır. Birine Hınçak, öbürüne Taşnak denilen bu çeteler bizden ayrılmak için yine Avrupanın himayesi altında savaştılar.

Bazı silâhlı adamları, Osmanlı Bankasını basıp işgal etmişler bir de bomba patlatmışlar. Sadrazam (Başvekil) Sait Paşa enerjik davranmış, asker ve jandarma ile isyanı bastırmış, haydutları ele geçirmiştir. Fakat bu Ermeni isyanına çok öfkelenen padişah emretmiş, gümrük hamalları sopalarla, Ermeni mahallelerini basmışlar, isyana karışmamış masum Ermenilerden yüzlerce ve binlerce, yaş ve cins ayırmaksızın, öldürmüşler, mallarını yağma etmişler!

İşte Abdülhamidin azınlık meslelerini anlaması ve çözmesi böyle kandökücülükle idi, «kızılsultan» ismini alması da bu sebeptendi. Rusyadan başka, bu hâdiseden sonra, İngiltere de Ermenilerin hamisi kesilmişti.

Abdülhamidi meşgul eden Müslüman azınlıklar da vardı. Yemen, Arnavutluk, Cebeli Düruz, Havran, Garp Tarabulus... Abdülhamidin hep Türk ordulariyle tenkile ve baş eğdirmeğe uğraştığı Müslüman azınlıklardır. Yemen Anadolu yavrularının kanlı mezarlığı olmuştu: Anavatandan dörtyüz kişilik taburlar gider, yedi sekiz yıl sonra ancak dörtte biri, bitkin, sakat, hasta, yorgun dönerdi.

Arnavutlar, uzun zamandan beri, Osmanlı Devleti içinde, bir muhtariyet için savaşıyordu, bol bol akıtılan Türk kaniyle bu isyanlar bastırılıyordu.

Garp Tarabulusunda, bütün iç yolları tutmakta olan ve şehir münevverleri kendilerinden olan Sünusîler de böyle bir muhtariyet peşinde idiler: Türk istibdadına düşmanlıklarını gizlemiyorlar, millî emellerini elde edecekleri zamanı bekliyorlardı.

Hicazda, Irakın güneyinde, Basrada, muhtariyet arzusu besliyen ve silâhlı kuvvetlerle Türk ordusunu çok uğraştıran azınlıklar vardı. Ve bütün bu azınlıkların itaat altında bulundurulması ancak büyük malî ve iktisadî fedakârlıklarla mümkün oluyordu: Anadolu Türkünün hem kanı dökülüyor, hem yorganı, kap kacağı satılarak toplanan vergiler o uğurda harcanıyordu. İstibdadın zulmü altında, hemen her sene isyan ve tenkil edilen bir Dürzülük yarası da vardı. Ya bitmek tükenmek bilmiyen Rumeli ve hususiyle Makedonya çeteciliği en değerli subaylarımızı ve mehmetciklerimizi eritiyordu.

Azınlıklar meseleleri önünde derin derin düşünüyor, kendi kendime :

— Genç Türkler bu problemi nasıl çözecekler? diyordum.

İstibdat altında her türlü münevverler

Münevverlerin en yüksek zümresini teşkil eden gazeteciler, şairler, sanat veya sahne eseri yaratmak istiyenler, tehlikeyi gören doktorlar, subaylar, avukatlar, hukukçular... en dar, en sıkı, en gerilek, en katlanılmaz bir sansür, bir casusluk, bir jurnalcılık rejimi altında kalemleri, elleri, dilleri, akılları, zihinleri paslanmış, sakatlanmış, felce uğramıştı. İleri milletler hangi rejimlerle, hangi müesseselerle, hangi kanunlarla idare olunur? Geri kalmış memleketler için hangi ilerleme yolları vardır? İnkılâp yapan milletler, meselâ Japonlar, yüksek medeniyete nasıl yetişmişler? Sınıflar arasındaki münasebetler: Ezilen sınıflar haklarını nasıl kazanırlar? Bankalar, şirketler, sendikalar, parlâmentolar, senatolar, medeniyetlerin bütün konuları... yasaktı... Mithat, Murat, Yıldız kelimeleri bile yasaktı!..

Yasak olmıyan, zülfiyare dokunmıyan ne kalıyordu? İstibdadın ilâhî, mukaddes, bir hak olduğunu söylemek, müstebidde dua etmek, en mantıksız keyiflerine, en zalim iradelerine boyun eğmek!

Bu esarete karşı isyanın en hafif cezası sürgündü. Kurtuluşun en mümkün çaresi Avrupaya, hür ve medeni memleketlerden birine kaçmaktı! Müstebide karşı mücadele için tek yol Avrupada bir gazete neşretmekti! Bu gazeteleri yaymaktı! Bu savaşta en cesur rolü talebeler, tıbbıye, harbiye, bahriye talebeleri oynamıştır, İttihat ve Terakki Cemiyeti de tıbbiyeliler arasında doğmuştu.

İstibdadın doğurduğu Genç Türkler (Jeunes Turcs) inkılâp savaşını doğru yoldan mı yürütüyorlardı?

Hoca Kadri ile görüşmelerim

Darüşşefekadan mezun olduktan sonra Parise gönderilen, üç senelik tahsilini bitirip İstanbula dönen Hüseyin amcamdan çok şeyler öğrenmiştim; beni şair İsmail Safa, Filozaf Riza Tevfik ve Hoca Kadri ile de görüştürmüştü.

Hoca Kadri Lalelide, Yeşil Tulumbada, bir kahvenin aydınlık avlusunda oturmuş, kendi kendine fransızca öğreniyordu; o da kaçmayı düşünmede görünüyordu.

Beni yanına oturttu. Benden başka kim bilir kaç harbiye, tıbbiye, bahriye talebeleriyle, doktorlar, memurlar, amcam gibi Avrupa görmüş kültürlülerle... görüşmüştü! Bir lider tanılıyordu.

Benim düşündüklerimi anlamak istedi:

— Ben ne diyebilirim, dedim; fakat korkarım ki, Kanunu-Esasiyi bu padişah veya bir başkası ilân etse de kurtuluş yolu tutulamıyacaktır. Sultan Azizi tahttan indirebilecek, beşinci Muradı tahta çıkaracak, Abdülhamidi pazarlıkla ve elinden imzalı taahhüt kâğıdı alacak derecede kuvvetli bir başvekil olan Mtihat Paşa, memleketimizi padişahsız idare etmeyi hayalinden bile geçirememiştir! Halbuki hedef bu olmalıydı!

Hoca Kadri kırçıl sakallı saçlı yüzünü bana çevirerek süzdü, ve düşündükten sonra:

— Çok doğru! dedi ve başiyle de tastik etti.

Genç Türkler hakkında düşündüklerimi, endişelerimi anlattığım zaman:

— Nasıl bir kurtuluş yolu tutmalı? diye sordu.

— Bunun cevabını sizden öğrenmek isterdim, dedim; bence geç kalınmıştır diye ilâve ettim.

— Evet, Mithat paşa saltanatı devirseydi, padişahsız bir Meclis toplasaydı, belki daha iyi olurdu, dedi.

— Tanzimatı ilân eden Koca Reşit Paşa kurtuluş yoluna girişseydi, teknik ilerleme yollarını açsaydı! Meselâ vakıfların gelirlerinden bir banka kursaydı! Bugün Avrupanın en kuvvetli ve en zengin memleketlerinden biri olurduk!

Bu konular üzerinde Hoca Kadri ile iki defa görüştüm. Benden sonra, amcam bir gün yine hocayı görmüş, «bizim küçüğü nasıl buldunuz?» diye sormuş; Hoca Kadri şöyle demiş :

— Bektaşiye Ali hakkında ne düşündüğünü sormuşlar, bektaşi şöyle cevap vermiş: «Allah büyük, Muhammet de büyük, ama Ali başka şey! Cevat da öyle: şu büyük, bu büyük, ama Cevat başka şey!

FASIL VI.

Mahir Saidin tutulması

Mahir Sait, hastalık sebebiyle, bir sene geri kalmış bir arkadaşımdı, Fakat Milletçe ve Devletçe tutulması gereken yolu açmak için, fert olarak ayrı ayrı ne gibi teşebbüslere girişilebileceğini gizli konuşabildiğim arkadaşlardan değildi. Onun en samimî arkadaşı, Küçük Hasan ismini verdiğimiz Hasan Kadırga idi. Sınıfın nöbetçi çavuşu olduğum bir gün, Küçük Hasan yanıma gelerek şu haberi verdi:

«Mahir Sait, amcası Şefik Beyle, kaçmış bulunduğu Paristen gizli muhabere etmiş, oradan gazeteler getirtmiş; şimdi mevkuf; bir hademe ile şu kâğıdı gönderdi».

Mahir Sait şöyle yazıyordu :

«Dayım altıncı belediye dairesi reisi Mühip Beyin evinde gizli evrak vardır, tevkifim üzerine hafiyelerin evi basması ihtimali büyüktür. Aman! Ona bir haber gönderilerek uyanık olmasına çalışılsa...»

Ben nöbetçi olduğum için dahiliyeye gidip geliyordum, nöbetçi yüzbaşıdan, hususî bir işim için bir hademeye izin almama imkân vardı. Hiç bir tehlike sezinmiyerek, bir kâğıt yazıp, hademe ile, Mühip Beye istenilen haberi ulaştırdım. Benim param olmadığı için Küçük Hasan hademeye bir mecidiye bahşiş vermişti: dönüşünde hademe kâğıdı Mühip Beyin eline verdiğini söyledi; böyle, kurtarıcı bir rol oynamış olduğuma inanarak sevinmiştim. Meğer ne kadar aldanıyormuşum: Mühip Beye iyilik etmiş, fakat kendimi yakmıştım.

Ertesi gün, akşam yoklamasına çıkmıştık. Yoklama defterini cebimden çıkarıp isimleri saymağa başlamak üzere iken, nöbetçi yüzbaşı Öküz Emin göründü, «Cevat Resmo» diye çağırdı.

Defteri ikinci çavuşa vererek Yüzbaşının arkasından gittim. Önce dershanedeki dolabıma bakıldı, sonra koğuşa çıkıldı, yatağımın altında Librairie Nationale'den alınmış, edebî iki kitaptan başka bir şey yoktu. Zaten, prensipim icabı, mektebe «zararlı yaprak» getirmezdim; arkadaşlara da getirmemelerini, taşımamalarını tavsiye ederdim: istibdadın devleti inkıraza, milleti en karanlık sefalete sürüklemekte olduğunu kendimiz görüyor ve ağızdan ağıza yayıyorduk. Gizli numaralarla cemiyet kurmayı boşuna tehlikeye atılmak sayıyordum. Ağız propagandasiyle millet olgunlaşabilir, umumî ayaklanmaya da sıra gelebilirdi. Fakat işte, bir arkadaşın ricasiyle göze alınan küçük bir ihtiyatsızlıkla yakalanmış bulunuyordum.

O gece, tutulmakta olduğum kahve ocağından, çok ilerlemiş saatte, Harbiye mektebinin nazırı Hasan Riza Paşanın yanına çağrıldım.

Paşa beni yukarıdan aşağı süzdükten sonra:

— Gidi seni sinsi, dedi; kimse senden ummazdı.

Bende sükût.

Paşa karşısındaki yaldızlı levhayı gösterdi: «Ennecatu fissıdkı»

Paşa sordu :

— Mânası nedir?

Cevap verdim:

— Kurtuluş doğru söylemededir.

— Haydi öyleyse, doğru söyle, niçin o kâğıdı yazdın?

Ben, çok hafif bir sesle:

— Öyle bir kâğıt yazmadım, efendim., dedim.

Paşa sert bir sesle:

— İnkârdan bir şey çıkmaz, dedi, dün bir hademeye izin alan sensin; kâğıdı mektebin bir hademesi götürmüş... Doğru söylemediğin meydanda.

Bende sükût.

Paşa başka bir yaldızlı levha gösterdi, mânasını sordu.

Ben :

— «Duai Sultan, sebebi gufran» diye okudum, mânasını da söyledim.

Paşa izahlı bir nasihate başladı:

— Ben, dedi, Padişahımız efendimize, velinimetimize sadakatle bağlıyım, onun için bu makamda bulunuyorum; hepimiz için bu doğru yol açıktır. Sadakat yolundan sapmamalıydın; inkâr etmezsen Padişahımız efendimiz merhametlidir, kusurunu bağışlar...

Bende sükût.

Sert bir sesle emretti: «Alın, götürün!»

Ertesi gece, aynı ilerlemiş saatte, yine Paşanın dairesine çağırıldım; Mahir Sait te orada hazırdı. Önce ona sordu:

— Mühip Beye yazılan kâğıdı anlat, nasıl oldu?

Mahir inkâr etmedi:

— Ben ricada bulundum, Cevat, onun üzerine yazmış olacak.

Paşa Mahiri övdü, bana hakaret etti:

— Bak, Türk çocuğu, doğruluktan ayrılmıyor, dedi.

Kızgın, büyük bir hiddetle ayağa kalktı, sağlı sollu iki şamar vurdu ve:

— Çingene, seni! daha, doğrusunu söylemiyecek misin?

Gözlerim yaşlı:

— Efendim, dedim, itirafım belki arkadaşıma zarar verir, diye inkâr etmiştim; kendisi kabul ettikten sonra...

— Arkadaşını Efendimizden üstün tuttun, öyle mi?

Cevap verdim:

— Mahiri, ben, Efendimize sadık biliyorum...

Fazla bir şey söylemedi, her ikimizi yerlerimize gönderdi; yüzünün hiddeti geçmemişti.

Doğru söyliyen Mahiri övmüştü, fakat doğru söylediği için affetmedi, Taşkışla Harp Divanına gönderdi, o da, benim gibi yargılanmış, aynı Şeref vapuriyle Garp Tarabulusuna, Fizana sürülmek üzere, gönderilmişti.

Helâ penceresinden kaçış

Mevkuf bulunduğum kahve ocağı bir buçuk metre kare var yok, yarısında dahiliye subaylarına kahve pişirilen ocak, yarısında bir ot yatakla hademenin küçük sandığı; buraya iki basamakla çıkılırdı, ve beni orada tutarlardı; örtü, yastık yoktu, soyunmak ta mümkün değildi; kömür gazları içinde uyuşur, kıvranır, uyuklardım.

Kahve ocağının kapısiyle helânın kapısı arasında ancak bir insan sığabilirdi; helânın dört dik demirle ve çapraz parçalarla perçinli penceresi Harbiye kapısının yanındaki nöbetçi kulübesinden bir kaç adım ötede açılırdı. Bu pencerenin demirlerini yokladım, bir tanesi yerinden oynatılır gibi göründü. Ertesi gün «iştahım yok, canım sirke istedi» diyerek hademeye bir şişe aldırttım; gece, el ayak çekildikten sonra, zaten oynıyan demirin taş deliğini sirke ile yumuşatıp genişlete genişlete, demiri çekerek kurtarabildim; açılan aralık çok dardı, geçebilmem şüpheliydi, demiri yerine takıp derin derin düşünmek üzere kahve ocağına çekildim. Kaçmak aklımı işgal ediyordu, tanıdığım iki üç yere uğrıyacaktım, belki beni de Avrupaya kaçırırlardı. Helâya döndüm; vücudum zayıf.. nahifti.. iki demir arasından başım ve ceketsiz omuzum ancak sığıyordu; sarkıp ayaklarım yere basarken hafif bir ses çıktı, tez davranarak ve epiyce yüksekten atlıyarak kendimi sokakta buldum. Dikkati çekmemek için koşmadım; sakin, normal yürümeğe başladım. Kendi askerî ceketimi kahve ocağında bırakmış, hademeninkini giymiştim; gece karanlığı pantalonumun kırmızı zıhını örtüyordu.

Şükrü hocanın ve erkânı-harp (kurmay) yüzbaşısı kardeşinin evine geldiğim zaman sabah olmamıştı. Uykudan uyanan Hoca Şükrü Efendi beni sapsarı bir yüzle karşıladı, evi hafiye gözetlemesi altındaymış! Avrupaya kaçırmaya onun hiç bir imkânı yoktu, evinde, daha doğrusu, eşiğinde durduğum her dakika onun için bir tehlike idi. Oradan ayrıldım, daha uzak başka bir semtte çaldığım ikinci kapıdan da tedehhüş ve tevahhüşten başka bir netice alamadım. Erken, tan ağarırken, evine uğradığım arkadaşım Y. Hayati, tevkif olunup helâ penceresinden kaçtı-

tığımı söylediğim zaman şaşaladı: aramızda kararlaşmış olduğu üzere yanımızda Cemiyetin ve başka Genç Türklerin yayınları aslâ bulunmıyacaktı, numaralı kayıtlı üye de değildik. Nasıl tevkif edildiğimi, heyecanla ve sararmış bir yüzle, merak ediyordu. Kekeledim :

— Tehlikesiz sandığım bir ihtiyatsızlıkta bulundum, dedim, ve Mahir Saidin hikâyesini, utana sıkıla anlattım. Y. Hayati beni aldı, ablasının, Paşa eniştesinin evine bağlı, henüz işlemeğe açılmamış bir pasajına götürdü, bir oda açtırıp yerleştirdi, imkân bulunca tekrar uğramak üzere ayrıldı. Yemeğimi getiriyorlardı, iki sandık kitap ta vardı; ümitsiz olmıyarak, ve kana kana kitap okuyarak, günler geçiyordu.

Bir sabah, çok erken, kahvaltıyı getiren adam, şöyle dedi:

— Hanımefendi, yeni haber aldı, sizin burada kalmanızı istemiyor, hemen çıkıp gitmenizi rica ediyor!

Diyecek bir şey yoktu, pantolonumun kırmızı zıhının sökülmesini rica ettim, son askerlik nişanından kurtulduktan sonra, sokağa çıktım; son gidebileceğim yer amcamın evi idi.

Hüseyin amcamın iki aylık oğlu Ömer mışıl mışıl beşiğinde uyuyordu. Anlattılar: iki gün evvel beni orada aramışlardı. Alt katta bir polisin annesi babası oturuyordu, geldiğimi şüphesiz görmüşlerdi. Amcam, titriyen, ürperen, ağlıyan bir sesle evine gelişimle maruz kaldığı büyük tehlikeyi belirtti:

— Beni de muhakkak tevkif ederler, dedi; şu yavru ve anası ne olacak?

Haline acıdım, kendimi unuttum, ve sordum:

— Ne yapmamı tavsiye ediyorsun?

Hüseyin amcam anlattı:

— Resmin polislerin elinde dolaşıyor; padişah seni bulup teslim edene 5000 altın verileceğini ilân ettirmiş! Karaköyde, Aziziye emniyet merkezinin kumandanı, Giritli Mustafa Paşa beni dün çağırtıp bir çok teminat verdi; en münasibi gidip ona teslim olmaktır.

Şöyle dedim :

— Benim için nasıl olsa kurtuluş yoktur, hiç olmazsa sizden tehlikeyi uzaklaştıralım: beraber gidelim, Mustafa Paşaya teslim olayım, onun ağziyle padişaha sığınmış görünürüm.

Küçük amcam Riza, teslim olmamı istemiyor:

— Ağabeyimi dinleme, kaç, Ahmet, diyordu. Bize ne yaparlar? Alıkoymak istedik, fakat tutamadık, kaçtı, deriz. Harbiye mektebinden kaçan bir çocuğu biz nasıl tutabiliriz.

İçimden şöyle düşünyordum: «Rıhtıma gidip bir ecnebi vapura iltica etsem belki kaçmağa bir imkân bulunur.» Fakat beşiğinde uyuyan iki aylık masum yüreğimi titretiyordu:

— Hayır, kaçmıyacağım; haydi, amca, gidelim!

Teslim oluşum

Yolda amcam, inanarak veya avunarak, fakat her halde içi yanarak, bana söyliyecek teselli sözleri buluyordu.

— Ben artık sürgünü, kalebentliği gözüme almışımdır, dedim; siz fazla üzülmeyiniz, amcacığım, eve dönünce Ömerciği benim için de öp.

Bu sözleri amcanın vicdanına taş atmak için söylemiyordum, onun çok ince bir ruh sahibi olduğuna inanmış bulunuyordum, beni çok sevdiğine de şüphem yoktu. İsmail Safa, Hoca Kadri ve filozof Riza Tevfik ile tanıştırırken, kardeş çocuğuyla nasıl iftihar ettiğini, Hoca Kadri, bektaşinin İmam Ali hakkındaki o yüksek takdiri bana lâyık gördüğü zaman koltuklarının nasıl kabardığını o dakikada hatırlamıştım. Samimî olarak onu incitmek istemiyordum, fakat o, derinden bir alçaklığa düşmüş olmaktan sesi titriyerek:

— Teslim olmaktan vazgeçelim, dedi, kendin kaçmayı daha iyi buluyorsan... Bu sözleri yüreği yanarak ilâve etmişti.

— Amcacığım, benim için teslim olmaktan başka bir şey kalmamıştır, sen hiç üzülme.

Aziziye karakoluna gelmiştik; Mustafa Paşa yerinde idi.

Amcam ona, teslim olmağa kendiliğimden geldiğimi kısa ve acıklı sözlerle anlattı; kulaklarına büyük bir müjde gibi gelen bu izah üzerine, Mustafa Paşa, bir baba şefkati takınarak, bana:

— Padişahımız efendimiz çok merhametlidir, dedi; kendisine sadakatle sığındığını, uğrunda her şeyi feda etmiye hazır olduğunu bildirirsin, affeder.

Faytonu hazırdı; amcamla, — söylenecek bir iki teselli sözü bularak — vedâlaştım, Paşa ile, arabada yan yana, Yıldız yolunu tuttuk.

Yıldızda, miralay rütbesinde, sivil giyinmiş bir yaverin yanında kaldım. Mustafa Paşayı artık bir daha görmedim. Kendisine 5000 altın kazandırmış olduğumu, biraz sonra, hafiyelerin husrana uğramış ağzından öğrenmiştim.

Yaver öksüren, katranlı bir ilâç içen, çok zayıf, yüzü renksiz, fakat kibar ve yakışıklı bir insandı. Bana ne sert ne tatlı, hiç bir şey söylemedi, yalnız oturacak yer gösterdi. Beni bir kaç günden beri, ellerindeki resmimle, aramakta olan sivil hafiyelerden iki üç kişi, teslim olan Cevadı görmeğe gelmişlerdi. «Rastlasaydık bile tanıyamazdık» diyorlardı.

Kitaplarım arasında bulunan resmim, çavuş nişanlı, kılıçlı bir harbiyeliyi gösteriyordu, bir benzerlik bulmamada hakları vardı.

Talim hocamız Rahmi Paşa, Yldız kıtalarındaki subaylara da ders verirdi; bir ara oraya gelmiş ve beni görünce, çok üzgün ve babacan bir atılışla yavere :

— Beyefendi, dedi, Cevat benim talebemdir, padişahımız efendimize sadakatından tamamiyle eminim; vah, vah, bir yanlışlık olacak! Gideyim, müşür Paşaya arzedeyim; ve ayrılırken bana :

— Ben kefil olacağım, diyerek yüksek ve samimî bir alâka ile müşürlük dairesine yürüdü.

Yıldızda, Mabeyinci Beyin yanında

Akşam üstü, mabeyinci beyefendi diye anılan, ismi söylenmiyen birinin, çok dar, sıkıntılı odasına götürdüler; kürsü gibi yüksek bir yerde oturan zayıf, sararmış yüzlü mabeyinci uzun bir tespihin tanelerini ağır ağır çekiyordu. Odada albay rütbesinde, babacan yüzlü bir askerî doktor da vardı; kapının yanında gösterilen bir iskemleye oturdum. Kapıdan başlıyan kahve rengi bölmenin arkasından Efendimizin dinliyebileceğini, Doktor, yavaşça hatırlatarak beni ikaz etmek istedi. Sararmış yüzlü mabeyinci, tespih çekmesini hiç kesmiyerek sordu:

— Cemiyetteki numaranı söyle!

Şaşalamış bir çehre ile:

— Hangi cemiyet, efendim, nasıl numara?

Uzun tespihini ağır ağır çekmek hareketini hiç değiştirmiyen, yarı ölü yüzlü mabeyinci, ruhu, sinirleri sihirli etkisi altında tutan bir sesle, ve tespih taneleri sırasiyle:

— Söyle.. söyle.. söyle.. doğrusunu söyle.. söyle...

Her ruh mukavemetini kesen bu emir tespihini sükûnet içinde dinliyordum. Doktor, hatıramı uyandırmak maksadiyle ve cesaret vererek:

— İttihat ve Terakki cemiyetini soruyorlar, dedi, cemiyetteki numaranızı söyleyin.

Bitkin bir sesle:

— Öyle bir cemiyete girmiş değilim, dedim, numaram da yoktur.

Mabeyinci, o ağır, öfkesiz, sinirlere dokunan sesiyle:

— Cemiyete dahil olduğunu bilen şahitler var, dedi.

— Şahitler kimlerse yüzüme karşı söylesinler, dedim.

Mabeyinci bir zil çaldı, gelene:

— Harbiyeli İsmail gelsin, emrini verdi.

İsmail benim sınıfımdandı, yalan söyliyeceğini ummadığım bir çocuktu; mabeyincinin sualine cevap verdi:

— Hepimiz, Cevadın Cemiyete dahil olduğunu biliyoruz.

İsmaile sordum :

— Nasıl biliyorsunuz? Sen mi dahil ettin? Seninle şimdiye kadar Cemiyete dair konuştuğum var mı?

İsmail düşündü, ve açıkça cevap verdi :

— Cemiyet üzerine seninle konuşmuş değilim, kimin dahil ettiğini de bilmem, ama cemiyetliler arasında böyle bir kanaat var.

— Onların kanaati bir ispat sayılabilir mi? diye itiraz ettim; karşıma cemiyete dahil olduğumu, numaram varsa numaramı bilen gelmelidir, dedim.

Harbiyeli İsmail dışarıya gönderildi, Giritli Abdülhalim çağırıldı; bu arkadaş :

— Neye söylemiyorsun? dedi; biz hepimiz itiraf ettik, affolunacağız!

Abdülhalime karşı da aynı itirazda bulundum, o da:

— Kimin dahil ettiğini bilmiyorum, dedi, gazete filân alıp verdiğini de öğrenmedim, ama içimizde böyle bir kanaat var, tevkif olunup kaçmandan sonra, böyle düşündük.

Abdülhalimden sonra başka şahit çağırılmadı. Sarı, ölü yüzüyle ruha ürküntü veren mabeyinci suali değiştirdi, aynı öfkesiz, sinirleri bozan sihirbaz sesiyle sordu :

— Harbiyeden niçin kaçtın?

Cesur bir cevap vermeğe çalıştım :

— Riza Paşanın, her gece yarısından sonra, ettiği zulümden kaçmak, padişahımız efendimizin merhamet ve adaletine sığınmak için kaçtım.

Nerede gizlendiğimi biliyorlardı, çünkü Y. Hayatinin Paşa eniştesi mabeyne baş vurarak hâdiseyi bildirmiş, her türlü sadakatsızlık şüphesinden uzak olduklarını ispat edebilmişti, fakat sorguya çeken sihirbaz bana da itiraf ettirmek ısrarında bulundu. Sonunda, zatı-şahaneye bir arîza yazmamı emretti, Doktor da nerede gizlenmiş olduğumdan bahsetmememi fısıldadı.

«Atebe-ifelekmertebei-hilâfetpenahiye» diye başlıyan arîzamı yazarken, babacan Doktor, tahsin ve takdir gözüyle bakarak :

— Ne güzel yazıyor! demişti.

FASIL VII.

Taşkışla Divanı Harbinde

Mabeyinden sonra, kapısiyle penceresi arasında süngü takmış nöbetçi bekliyen bir odaya kapattılar; bir masanın üstünde kızartılmış balık, ekmek ve su vardı; sabahtan beri ağzıma bir şey koymamıştım; yorgun, argın, bitkindim, karnım da çok acıkmıştı, önce doya doya balık yeyip su içtim, sonra pencerenin altındaki karyolaya serili, çoktan beri hasretini çektiğim kaba ve temiz çarşaflı yatağa kendimi attım, dinlendirici bir uyku çektim.

Uyandırdıkları zaman, çoktan ortalık kararmış, gece ilerlemişti. Bindirdikleri arabaya, erkânı-harp sınıfından Ferit ile Dağıstanlı Akçura oğlu Yusufu da almışlardı; sivil polis memurlarının muhafazası altında Taş Kışlaya geldik. O saatlerde mevkuf sanıkların gelmesi kışla subaylarınca alışılmış olaylardandı. Beni Ahmet Efendi isminde sakallı bir yüzbaşı aldı, çok büyük ve bomboş bir koğuşun debboyunda yatırdı; bölüğün çizmelerini, donanma gecelerine mahsus fenerleri sakladıkları, pis kokular yayan bir yerdi; yatak olarak bir ot minder konmuşu. üstünde ortasından yırtık bir beylik (örtü işini gören kilim) vardı. Biraz sonra sayısız tahtakurularının hücumuna uğrayacak, kirli çorabımın ökçesinden bir farenin ısırmasiyle zıplayacaktım. 5 numaralı bir gaz lâmbasiyle aydınlatılan debboyun tahta bölmelerini kerih kokulu haşeratın kanlariyle bulaya bulaya sabahı buldum. Bekliyen süngü takmış nöbetçiden araba arkadaşlarım erkânı harplara bir oda verildiğini öğrendim.

Beni silâhlı nöbetçilerle bekliyen bölüğün çavuşu, Bursalı Mehmet çavuş, her sabah namazından sonra, hızlı sesle kur'an okurdu. Ricam üzerine, gündüzleri, bana da kutsal kitabı vermeğe başladı; arapçamın çok kuvvetli olduğunu yerinde anlat-

mıştım. «Zalimleri elim azap» ve «cehennem ateşi» ile tehdid eden âyetler gamlı gönlüme biricik, fakat çok kuvvetli teselli oluyordu. Kur'an okuyuşum ve abdest alıp namaz kılmam çavuşun ve nöbete çıkan neferlerin hayretini ve saygısını çekiyordu.

Değişecek çamaşırım yoktu, tahta kuruları ve pireler yetişmemiş, kehle denilen murdar haşerat ta üstümü başımı sarmıştı; ceket diye giydiğim pırtının yaka kıvrımlarını bir beyaz kaytan gibi bitlerle örülmüş gördüğüm zaman gözlerimden yaş damlaları döküldü. Sıcağa gitmeğe izin veriliyordu, ertesi sabah hamamda yıkadığım biricik donumu gömleğimi yine orada kurutarak çamaşır değiştirmek rahatlığını duydum, sıfır makine ile de saçlarımı kırktırarak şimdilik iğrenç böceklerden kurtuldum.

Aynı sekizinci bölük erkâni-harpleri de beklerdi, bana ve onlara yakınlık gösteren Mehmet isimli, çok sempatik bir Bursalı genç aramızda muhabere aracılığı ediyordu.

Abdülhamdin, Girit için Yunanistana harp ilân ettiği mevsimdi, bizleri askerlerin gözünde kötülemek için, düşmana askerî plân ve haritaları sattığımızı yaymışlardı; Bursalı Mehmet, bizim iyi insan olduğumuza nasılsa kanmış, o iftiraya inanmadığını söylüyordu, fakat padişaha sadakati bütündü, biz de bu itikaadını sarsacak hiç bir şey söylemiyorduk. Bir gün Mehmet, inancı bozulmuş, bize şunları söyledi :

«Yıldızda cuma selâmlığına çıkan bir arkadaşım anlattı, dedi: padişahımız efendimizin sakalında beyaz teller vardı, bir hafta sonra simsiyah boyanmış!» Mehmedi padişahın din eksikliğine inandıran büyük suç bu idi, sakalını boyamasından ibaretti.

Divanı-harp huzurunda

Taşkışlaya geldiğimden bir hayli gün sonra, temmuz başı idi, bir gün, Mehmet ağa, hapishane müdürü, gelip Divanı-harpten (yüksek askerî mahkeme) çağırıldığımı söyledi; üstümdeki zavallı pırtılardan başka giyecek şeyim yoktu, yüzümü aksettirecek bir ayna parçasından bile mahrumdum. Saçım epey büyümüştü; iri yarı müdürle birlikte, beş azalı yüksek mahkemeye geldik. İçimde korku yoktu, bir ümitsizlik ve gariplik için-

deydim. Reisin karşısında, kendisinden epey uzak, (maznun) sanık iskemlesine oturtuldum; miyopluğum mahkeme reisinin ve üyelerinin yüzlerini, gözlerinin rengini net görmeme, düşmanca mı veya lâkaytça mı baktıklarını farketmeme el vermiyordu.

Reis, İttihat ve Terakki cemiyetine dahil olmakla maznun (sanık) olduğumu söyliyerek ne diyeceğimi sordu.

Titrek bir sesle cevap verdim:

— Efendim, böyle bir cemiyete dahil değilim.

Israr ederek:

— İnkâr etme, şahitler var, dedi.

— Efendim, dedim, Mabeyinci Beyin yanında dinlenilen şahitler mi? Onlar bildiklerini değil, başkalarından işittiklerini söylediler.

Reis:

— Onlardan başka şahit var, dedi; inkâr etme.

— Ben hakikati söylüyorum, efendim: böyle gizli cemiyetlere dahil değilim.

Şahitle — Reis artık şahitler demiyordu — başka bir gün karşılaştırılmak üzere yerime gönderildim.

Beni debboya götürürken, hapishane müdürü Mehmet ağa, Reis Paşanın itiraf edenlere merhametli davrandığını söyliyerek inkârdan vazgeçmeğe teşvik etti. Ona da cemiyete dahil olmadığımı, korkusuz ve canlı bir tavırla söyledim.

Üç gün sonra, yine yüksek mahkemeye çağırıldım.

Reis:

— İşte, dedi, sınf arkadaşın, bak ne söylüyor.

Sol tarafımda, benden oldukça uzak bir yerde, bizim sınıftan, fakat ayrı şubeden, Hayri Küçükayasofya oturuyordu.

— Beni cemiyete dahil eden Cevat Resmodur, dedi.

— Katiyen yalan! diye haykırdım. Bu arkadaşın sınıfça lâğabı Deli Hayridir, sınıftan kimi çağırırsanız size böyle söyliyecektir. Sözüne inanmayınız, yalan söylüyor.

Reis sordu:

— Niçin yalan söylesin?

Birden, aklıma gelen ve makûl bulduğum bir cevap verdim:

— Efendim, dedim, öyle görünüyor ki, benim kaçtığımı işitmiş, kendisini dahil edeni ele vermemek için böyle bir iftirada bulunmuştur. Akılca muvazenesizliği yalan söyletiyor, ettiği fenalığı idrâk edemiyor.

Ve şahide dönerek:

— Kardeşim, Hayri, dedim, aklını başına topla, başkasını kurtarayım, diye beni yakma.

Deli Hayri sözünden dönüp hakikati söylemek mertliğini gösteremedi:

— Beni cemiyete sokan başkası değildir, dedi.

Reşit Paşa kanundan dışarı çıkmaz, âdil bir hâkim olduğunu göstermek için şöyle dedi:

— Şahidin deli olduğunu iddia ediyorsunuz, on gün müddetle müşahede altına alınmasına ve alınacak tabip raporuna göre hüküm verilmesine karar veriyoruz.

Sağına soluna dönerek üyelerin fikrini sordu. Sağında oturan — sonradan öğrendiğime göre — bahriye mektebi nazırı Ratip Paşa:

— Hay hay, muvafıktır, dedi, öbür üyeler de sükûtla kararı onaylamış oldular.

On gün sonra:

Ben, sanık yerine oturduktan sonra, tabip raporu okundu; bu, «Harbiye ikinci sene talebesinden Küçükayasofyalı Hayri Efendinin on gün müşahede altında tutulup aklında hiç bir bozukluk görülmediğini ifade eden» bir rapor'du.

Reis sordu:

— Ne diyeceksin?

Cevap yerine ben sual sordum:

— Raporu veren tabip akıl ve ruh hekimliğinde ihtisas sahibi midir?

Fazla bir şey sorduğumu anlatmak ve beni susturmak istiyen öfkeli bir sesle, Reis:

— Taşkışlanın doktoru, dedi, (tababeti-akliye) akıl hekimliği dersleri de gören, deliyi akıllıdan tefrika muktedir bir hekimdir; ehliyetine itiraza hakkınız yoktur.

Bu cevap üzerine, ben çılgına dönerek şöyle dedim:

— Ben masumum, bana isnat edilen suçu işlemiş değilim. İhtisas sahibi olmıyan, benim pekliğimi bile tedaviden âciz bir hekimin raporuyla beni mahkûm edecek mahkeme zalim bir mahkemedir, tatbik edeceği kanun zalimane bir kanundur; zalimleri Hazreti Allah cehennemin ateşiyle yakacaktır!

Reşit Paşanın yüzünü, çakmak çakmak alevler içinde kaldığını hayal ettiğim gözlerini görmüyordum; ürkünç bir gazap içine girdiğini anlatan bir sesle şu sözleri söyledi :

— Cemiyetin de iddiasını aşan bir cürüm işlemiş, adaletipadişahiye itiraz etmiştir; alın götürün.

Tek kelime söylememe imkân yoktu, Mehmet ağanın izbandut kolları arasında, gene debboya tıkıldım, o geceden itibaren 5 numara gaz lâmbası da alınmıştı: haşerat ile karanlıkta savaşmak zorunda kalıyordum.

Yüksek mahkeme hakkımda idam hükmünü vermişti. Bana tebliğ edilmiyen bu hükmü, Fizana nefyedilmek üzere Şeref vapuruna bindirildiğimiz gece, affışahane ile bir arada öğrendim!

Padişah affı — Fizana sürgün

Temmuzun en sıcak günleriydi; Dömeke harbinden dönen ve ilk tedavileri görülen malûl gazilerle Taşkışla koğuşları ve bu arada bizim koğuş doldu. Kiminin kolu kiminin bacağı kesilmiş, kimi gözünü kaybetmiş, kulağı sağır olmuş Karadenizlilerdi. Çehrelerinde bir hoşnutsuzluk okunuyordu. Vücudu en sağlam kalmışlardan biri, Hopalı Niyazi onbaşı; benim süngü takmış nöbetçi ile beklenen debboy içindeki felâketli halimle ilgilenmiş, konuşmak, dertleşmek arzusu göstermişti: Vatan uğrunda hayatları boyunca sakat kalacaklardı, fakat bunca fedakârlıklardan vatana hayırlı hiç bir netice çıkmamıştı! Dert yanıyordu: Yunanlılar teslim oluyor, «Recep Paşa, kopse fotya»

ateş kes!) diye bağırıyormuş! Atinaya girmek, sulhu orada imzalamak varken karılar gibi durulur muydu? Hopalı Niyazi onbaşı, bu şikâyetleriyle kimi suçlu bulduğunu açıklamadan «böyle korkacak olduktan sonra ne diye ümmeti Muhammedi kavgaya yolladı?» diyordu.

Gazete aldırmak için param yoktu, boğazımdan artan tayın ekmeğini sattırıp elde edilen para ile gazete okuyabiliyordum. Bir mecidiye çeyreği arttırdım, Haşet kitabevini tarif ederek Hopalı Niyazi onbaşıya fransızca Telemaque kitabını bile aldırtmıştım.

Hüseyin amcama mektup göndermiş, bir kat çamaşırla bir iki mendil de getirtmiştim. Artık can sıkıntısı çekmiyor, debboy hayatına bile alışmış bulunuyordum. Çamaşıra izin vardı, Taşkışlaya gelen amcamla ancak izbandut Mehmedağanın yanında konuşabilmiştim: duruşmanın acıklı sonuçlamasından Hüseyin amcam ağlamaklı olmuştu; üzüntüsünü hafifletmek için güler yüzle teselli sözleri söylemek bana düşmüştü.

Padişahın cülûs günü, **19 ağustos 1313-I eylûl 1897,** yüzbaşı sakallı Ahmed Efendi, samimî bir sevinçle gelerek haykırdı:

— Müjde, Cevat Efendi, affı-şahane oldunuz! Elindeki sabah gazetesinden de haberi okudu. Hakikaten büyük bir müjde idi; sordum:

— Ne zaman çıkıyoruz?

— Her halde yakında, cevabını verdi.

Ahmed Efendinin sevincinden, istibdada karşı olduğu anlaşılıyordu; belki bütün Taşkışla subayları, yüreklerinde bastırdıkları bir hoşnutsuzluk, bir kin, patlamağa hazır bir hınç içinde idiler!

Gazetelerle ilân edilen affı-şahanenin esasını, ancak çok, çok sonra, öğrenebilmiştim: Abdülhamit, başyaverini, genç Türklerle pazarlığa girişmek üzere Avrupaya göndermişti. En evvel satılan Türk inkılâpçı Mizan gazetesini çıkaran, tarih profesörü Dağıstanlı Murat Bey (Ebulfaruk) olmuştu: Mizanın neşrini tatil etmek mukabilinde Abdülhamit ona 15.000 altınla İstanbulda bir yalı vermişti; 30 altın maaşla da Şûrayı-Devlet (Danıştay)

azası tayin olunmuştu; Padişah, bu pazarlık arasında, Taşkışla mahkûmlarını affetmeğe de söz veriyordu.

Günler geçiyor, aftan ümitler kesiliyordu. Bir sabah, 5 eylûl 1897, kışladaki mahkûmları ve muhakeme altında olup çabucak bir karara bağlananları birer birer çağırdılar; fotoğraflarımız çekildi, yeni birer takım setre pantolon verildi! Askerlikten tart edilmiş, bir tarafa sürgün gönderileceğimiz aşikâr olmuştu.

Ertesi akşam, gecenin ilerlemiş bir saatinde, hepimizi alt katın bir koğuşunda topladılar, herkesin arkasında bir gün evvel dağıtılan setre pantolon vardı. İsimleri okunanlar, iki sıra süngü takmış muhafızlar arasında, Kabataştan, İdarei-Mahsusanın Şeref vapuruna naklediliyor, ambara indiriliyordu. Top yekûn 81 kişi. Hepimiz, tek ses, inkılâp marşını çağırmağa başladık :

Her tarafta âh-u zâru rahm-u şefkat nâbedid...

Yukardan Zülüflü Paşa ateş püskürünce marştan, aynı makamla bir şarkıya geçildi :

Anberin zülfün getirdi başıma sevdaları.

....

Affı şahane ile Garp Tarabulusuna gönderilmekte olduğumuzu, oradan da Fizana gideceğimizi Zülüflünün okuduğu iradeden öğrendik!

«Af ile mahkûm» ve «Şeref kurbanları» isimleriyle, sonraları, trajik yazılara konu olacaktık.

Vapurda :

Şeref vapuru yolcuları, ambarda, hayata düzen vermek hevesine düşmüş gibi, mektep mektep gruplaştılar, aralarında birer reis seçtiler, Harbiyeliler beni o makama lâyık gördüler; fakat ben, düzenliyecek bir şey görmüyordum: karavanalarla getirilen çorbayı içmek için tayfanın verdiği dört beş tahta kaşıkla şundan bundan ortaya çıkan iki üç fincandan başka, bir şey yoktu; yan yana yere çökmüştük, aynı kaşık bir ağızdan başka

bir ağıza geçiyordu! Yatmak için debboyların ot minderleri, yırtık beylik örtüleri bile yoktu.

Gündüz iyice açıldıktan sonra, çocuklar, kuru tahtanın etkisiyle çatırdayan kemiklerine daha rahat yerler bulmak için güverteye çıkmayı denediler, bir yasakla karşılaşmadılar, aylardan beri ilk defa bizi süngü takmış nöbetçiler beklemiyordu. Başımıza konmuş olan âmirin iyi kalpli ve iyi niyetli olacağına hükmettik. Az sonra, kendisini görmüş, tanımış ta bulunuyorduk: Dragon alayından, en aşağı 120 kiloluk bir dev adam, albaylıktan generalliğe terfi edilerek bizi tâ Fizana götürmeğe memur edilmiş! Mustafa Paşanın altmışlık çehresinde sinire dokunacak, istibdada olan kinimizi harekete getirecek çizgiler yoktu; ilk bakışta onu hepimiz babacan bulmuştuk.

Tıbbiyeli Münip sekiz deste bezik kâğıtlarını beraber getirmiş, kaptan köprüsüne yakın güvertede bir arkadaşiyle oynyordu. Az ötede oturan Mustafa Paşa oyuncuları seyrediyordu.

Tıbbiyeli arkadaşlardan biri, Münibe:

— Baron, dört kişi oynıyalım, deyince Paşa güldü ve heceleri çeke çeke:

— Ne biçim **bârûn** imiş? diye sordu.

Münip, kendisi, ablak ve şakrak yüzünün gülümseyişiyle anlattı:

— Efendim, arkadaşlar benim irice vücuduma baronluğu yakıştırmışlar, öyle çağırıyorlar.

Bir aralık, bana seslenen bir arkadaşın ağzından ismimi işitti, yanına çağırdı:

— Pencerenin demirini söküp kaçan Cevat Efendi sen misin?

İsmim onun ağzında Cavat ile Camat arasında bir şey oluyordu. Endişeye benzer bir his ile, «acaba buradan da kaçmağa kalkar mı» düşüncesiyle süzüyordu; ilâve ederek:

FASIL VIII.

Garp Trabulusunda

Vapur limana girmemişti, şehrin içinden geçirilmemiz istenmemiş olacak. Bizim için geniş avlusu kapalı; süngü takmış nöbetçilerle beklenen, kemer kemer, pencereleri deniz üzerine açılan bir yer hazırlamışlardı; kalabalıksız yoldan oraya gitmeğe elverişli bir meydana çıkarıldık; bununla beraber beyaz **holi** (ehram) giymiş büyük bir kalabalık, meydanın jandarmalarla tutulan uzak cephesine üstüste yığılmış, meraklı meraklı bakıyor, fakat hiç ses çıkarmıyorlardı.

Bizi sakalı kısa kesilmiş, yanakları tıraşlı, gayet güzel giyinmiş, yakışıklı, orta boylu bir bey güler yüzle ve «Hoş geldiniz» selâmiyle karşıladı. Gırtlaktan, kürt aksaniyle, H sesini çıkaran bu adamın merkez kumandanı, albay Bahri Bey olduğunu sonra öğrendik: o da, bizim gibi, Garp Trabulusuna sürgün edilmiş Bedirhanlılar ailesindendi.

Bizi bekliyecek bölüğün subayları, yüzbaşı Arap Galip ile teğmen Giritli Hasan, kemerli koğuşumuza geldiler, bizimle kucaklaştılar! Avrupadan Genç Türklerin gazetelerini alıyorlardı ve birinci günden, okumak istiyenlere getirmeğe başladılar.

Şeref vapuruyla gelen 81 mahkûmdan ikisi, tabip yüzbaşı Reşitle dazlak Cevdet serbest bırakılmıştı, onlardan Reşit belediyenin doktoru olarak kullanılmıştı. Bu iki doktor, bir müddet sonra merkez kumandanı Bahri Beyin torunları sayılan iki güzel kızla da evlenmişlerdi.

— Zeki Paşa, askerî mektepler nazırı, o daracık yerden nasıl kaçtığına şaşmış! dedi, kendini görseydi şaşmazdı!

Beni zayıf, ince, çöp gibi buluyordu.

Dişlek Hasan, Paşanın yanına yardımcı verilen, mektepten koğulmuş, jurnacılıkla çavuşluktan yüzbaşılığa yükselmeğe yol bulmuş, tükürmek çin bile suratına bakılmaz bir mahlûktu.

Sütlimanlık, ufkunda pek seyrek kara görünür, geniş bir deniz üzerinde yolculuğumuz altı gece beş gün sürmüştü.

Kemerli koğuşa hapsedilenler arasında, çoğunluğu harbiye, askerî tıbbiye ve bahriye talebeleri teşkil ediyordu, fakat tabip yüzbaşı Süleyman Emin, kurmay yüzbaşı Silistreli Hamdi, kurmay sınıfından Ferit, Yusuf Akçura, bahriyeli yüzbaşı Sami, Ali Fahri, Hafız Hayri, Saffet, ağabeyi Ali gibi subaylar, şeyhler, avukatlar, memurlar da vardı. İdam hükmünü giymiş 11 kişinin yanında, 10, 5, 2 seneye mahkûm olanlar bulunuyor, hattâ bir kişinin cezası altı ayı geçmiyordu.

Mizancı Murat pazarlığiyle affedilen ve afları cülûs günü İstanbul gazetlerinde ilân edilen bu siyasî mücrimler — Fizana sürülmek üzere — Garp Trabulusuna getirilmişti.

Kemerli koğuşa birinci günden neşeli bir hayat başlamıştı; herkese birer nefer erzakı ve gündelik altmış para tahsis edilmişti. Parası olanlar da istedikleri gibi paralarını kullanabiliyordu. Üzüm mevsiminde, eylûl ayında idik ve Garp Trabulusunun nefis, bal gibi tatlı üzümleri vardı. Bahriyeli Saffet, ağabeyi Ali, ben ve daha bir kaç arkadaş, çabucak şira yapmak için ne lâzımsa tedarik edivermiştik: otuz kırk kuruşa yüz okkalık büyük bir küfe üzüm almıştık, muhafız subaylarımız tencere, teneke gibi kaplar getirip verdiler. Beş on paraya, istiyen taze üzüm yiyebiliyor, istiyen bardak dolusu şira içiyordu; birinci günü tatlı olan şira bir gün sonra hafif mayalanmış, üçüncü günü ise neşe verecek mırmırık bir hal almış bulunuyordu.

Bahriye subayı Hafız Hayri; aşçılığiyle ünlenmişti, mangalara ayrılıp Hafız Hayrinin hocalığı altında, etli yemeğimiz, pilâvımız, pişerdi, bulaşığı da kendimiz yıkardık.

Tıbbiyeli arkadaşlardan biri kırmızı teğelle beyaz külâhlar işlerde, ben de bunlardan birine, fransızca, «Vive la liberté» (yaşasın hürriyet) yazmış, başıma geçirmiştim.

Trabulusun **kıblî** dedikleri sam yeli hatırı sayılır sıcak rüzgârlardandır. Bir gün, eylûl ortasında, böyle bir yel esmiş, avluya çıkılmaz, nefes alınmaz bir ateş içinde kalınmıştı; yalnız koğuş, pencereleri denize açıldığından, serindi. Öğleden bir az sonra, 120 okkalık Mustafa Paşa, soluya ıkına, bizim serin koğuşa kendini atmış; Süleyman Emin Beyin yatağına ilişmişti. Acı acı şikâyete başladı:

— Çocuklar, sıcaktan guşlar düşüyor! Fizana nasıl gideceğiz?

Ben, gülerek, damarına bastım:

— Fizan da bizim vatanımız, paşam, gidelim, orayı da görelim!

Başımdaki krmızı yazılı külâha baktı, Dr. Süleyman Eminden ne yazılı olduğunu sordu, kendisine «Vive la liberté!» yi izah ettiler. Acınacak bir sesle:

— Nedir bu **liberta,** Camat Bey, diye inledi.

— İstanbulun hürriyetsizliğinden öcalyorum, paşam, dedim; hürriyet sözünü bırakınız da istediğim gibi haykırayım.

Mustafa Paşa, bizi, padişaha bir arîza ile yalvarmaya teşvik için gelmişti.

Sam yeli Mustafa Paşanın gözünü yıldırmıştı, Fizan yolculuğu onun için ölüm demekti. Dr. Süleyman Emin, kurmay Hamdi, avukat Hakkı, şeyh Naili.. v.s. ile anlaştı, «Biz mürahik kulları..» diye başlıyan bir arîza ile padişaha dualar edildi, sadakat teminatı verildi. Mustafa Paşa bu arîzayı — bizi beş vakit namaz kılar, efendimize dua eder — insanlar olarak tezkiye eden, «Divan-ı harbin yanılmış olacağına ihtimal veren» kendi mektubu ile beraber, mabeyne gönderdi.

Mustafa Paşa, Trablus valisinde büyük bir müttefik buldu: Vali de bizi koruyan, Fîzana gönderilecek insanlar olmadığımıza şahitlik eden başka bir mektup yazarak mabeyn-hümâyuna sundu; oysa ki vali semtimize uğramamış, nasıl yaşadığımızı ve ne düşündüğümüzü soruşturmuş bile değildi! Fizan yolculuğunu

kendisi için hayatî bir tehlike sayan Mustafa Paşa ile ağız birliği ederek padişahı aldatan valinin de bunda menfaati büyüktü; 80 kişinin, yolu çöl içinde bir aydan fazla sürecek bir yere, Fizana, sürülmesi için bir bölük askere, bir kaç yüz deveye ve bu kadar büyük bir heyeti seferiyeye yetecek erzaka ihtiyaç vardı, vilâyetin fakir bütçesi buna katlanamazdı!

Padişahın güvendiği, sadakatlerinden emin olduğu bu iki kulu, tehlike müşterekliği ve menfaat birliğiyle Fizana sürülmekten kurtulmamıza hizmet etmiş, velinimetlerini aldatmış idiler.

Kopan isyan ve sonucu

Muhafız bölüğünün subayları, Arap Galip ile Giritli Hasan Beylerin, daha ilk günden bizimle kucaklaşıp kardeşlik gösterdiklerini ve Genç Türklerin yayınlarını koğuşa getirdiklerini söylemiştik. Bu gazetelerin meraklı okuyucuları pek azdı, kimlerin okuyup nerede sakladıklarını da bilmiyordum. Dişlek Hasan koğuşa girmeğe cesaret etmezdi, hakaretlere uğrayacağından şüphesi yoktu; bu sebepten, bir akşam, geç vakit, koğuşa gelmesi umumun dikkatini çekti, ne yapacağına merakla bakıyorduk: doğru, en genç arkadaşımız, 16 yaşında, tıbbiyeli Etem Ruhinin yanına gitti, dolabından bir paket «evrak» çıkardı ve suç üstü yakaladığı arkadaşı beraber alıp götürmek istedi; hemen, öne atılıp arkadaşımız Etem Ruhiyi elinden aldık ve kendisini avluya kadar kovaladık; orada, iki nöbetçiye «Vurun! süngüleyin!» emrini verdi.

Ben, tüfeklerini çeviren fakat vurmağa da cesaret etmiyen, iki nöbetçiye haykırdım :

— Dinlemeyin! O sizin âmiriniz değildir! Başınız belâya girer!

Erler bu haklı ihtara kulak astılar, nöbet yerlerine gittiler biz de koğuşumuza girdik.

Dişlek Hasana kim haber vermişti?

Meselenin iç yüzünü bilenler vardı: genç, yakışıklı çocuğa

sapık sevgi gösteren ve yüz bulamıyan tıbbiyeli Muh... isminde biri kin bağlıyarak bu alçaklığı yapmıştı!

Dişlek Hasan, Mustafa Paşaya, valiye baş vurarak, kendisini avluya kadar kovalıyanların şiddetle cezalandırılmasını istiyordu. Ertesi gün müddei-umumî (savcı) koğuşa geldi, tahkikat için, avludaki subay odasına, herkesin birer birer çağırılacağını söyledi.

Savcı Hacı Raşit Bey de, bir kaç yıldan beri Trabulusa menkûp (gözden düşmüş) olarak sürülmüş bulunuyordu.

Teklifi şiddetli itirazımıza uğradı, başta ben, bağırıyorduk:

— Tahkikat burada, herkesin önünde, olsun!

Hacı Raşit Bey, sertlik göstermiyor, yumuşak konuşarak:

— Kimseyi ayırmıyacağım, diyordu; sorgudan geçen koğuşa dönecek, neler sorulduğunu arkadaşlarına anlatacaktır, böylece, herkes tahkikatın nasıl yapılacağını öğrenmiş olacaktır. Sorgunun ayrı ayrı olması zarurîdir, böyle yapılmazsa her kafadan bir ses çıkar, karışıklık olur.

Bu düşüncelere karşı bir şey diyemiyorduk.

Savcı teklif etti: — Kim isterse, ilk o gelsin, sorgusu yapılsın, sıra ile gelecekleri de siz tespit edin.

Bunun üzerine, benden başlamak üzere, Savcının yanına birer birer gidilerek tahkikat üç gün sürdü.

Askerî zındanda

Hacı Raşit Bey, Dişlek Hasanı avluya koğalıyanlardan ve bu isyanı doğru bulanlardan 21 kişi ayırmış, Etem Ruhiyi — ihtimal sapıklığın önünü almak için — ayrı bir odaya vermişti.

Ben, tabiî, 21 lerin içindeydim. Bunlar için askerî zından boşaltılmıştı; ondördümüz aşağıdaki odalara, yedimiz merdivenle çıkılan ve alt taşlığa balkonu olan kısma ayrılmıştık. Subay ve subaylardan çok zayıf olanlar yukarıya verilmişti. Zındanın taşlığı üstüne gerilen sık dikenli tellere konan kuşlar üstümüze pislerlerdi.

Birinin omuzuna binenin ancak parmaklarına güneş değebilirdi! Alt odaların duvarları iki parmak koyuluğunda yeşil küfle kaplıydı. Ancak yerlere hasır serebilmiştik. Dışardan, teftiş veya başka bir iş için, burnunu tutmadan kimse giremiyordu. Kasımdan haziran ortalarına kadar, bu öldürücü şartlar altında süründük, yalnız ayaklarımıza, Dişlek Hasanın istediği demir pranga vurulmamıştı: Hacı Raşit Bey bundan fazla bir şey yapamamıştı. Onun yerinde bir padişah bendesi savcı olsaydı, yalnız yirmi birimiz değil, hepimiz zincire bağlanır, ayaklarımıza demir vurulurdu.

Başlıca işlerimiz, başta, yemek pişirmek, bulaşık yıkamak, tavla ve bezik oynamaktı. Ayakkabı kalıbı, ariyet olarak bulmuş, eski festen ve eski kundura tabanından kendimize bir de terlikler yapardık.

Hatıra gazetemiz

Balık tutkalı ve gliserinle bir poligraf (yazıçoğaltır) yapmak usulünü, Kandıyada, rahmetli Cafer beyin tamimler için kullandığı pelteden öğrenmiştim. Bir eseri-cedit kâğıt büyüklüğünde bir teneke kutu içine eritilen balık tutkalını dökmüş, gliserin de karıştırarak poligrafımızı yaratmıştık; anilin boyasiyle 20-30 sayıda bir tiraj sağlıyabiliyorduk. Bu hazırlıktan sonra, «Hatıra» ismiyle, dört sahifelik bir gazete neşrine başladık. Baron Münip bu işin baskısı için çok yardımda bulunuyordu. Benden başka, Yusuf Akçura, Ağababa ismiyle andığımız Ali Fahri makaleler veriyorlardı. Her sayıdan ikişer tane, Romanyaya kaçıp gazetesini çıkaran Temo'ya (İbrahim Eteme) gönderiyorduk.

Kemerli koğuşta kalanlar da heveslendiler, «Menfada» ismiyle bir tane de onlar çıkarmaya başladılar.

Orijinal olduğu kadar, nefse itimat veren, olgunlaştıran ve eğlendiren bir çalışma bulunmuştu. Hele gizliliği siyasî oyunumuza bir ciddilik getiriyordu.

İkinici affı şahane

Kışı, baharı geçirmiştik, haziran ayında, bir gün, kemerli koğuştan sevinçli bir haber geldi : İkinci bir affı-şahane ile serbest bırakılıyorduk.

Vali, hepimizi birer birer çağırdı, kur'ana el bastırıp sadakat yemini formülünü okuttu; sonra:

— Padişahımız efendimizin ömrüne dua edin, dedi; affı-şahane ile serbest hayatınıza kavuşuyorsunuz.

Sorduk:

— Mekteplerimize dönüp tahsilimize devam edecek miyiz?

— Şimdilik burada kalıyorsunuz, dedi; inşallah bu da olur, merhamet ve adalet-i şahaneleri büyüktür.

Şehrin dış kısmında tutulan büyük bir ev bize tahsis edildi; Garp Trabulusundan ayrılamıyacaktık, kendi kendimize iş arayıp tutabilecektik; bir nefer tayıniyle 60 para gündelik devam edecekti.

Genç Türklerle muhaberesi olanlardan affı-şahanenin esası anlaşıldı: Abdülhamit Osmanlı gazetesini de satınalmıştı, onu çıkaran Dr. Abdullah Cevdetle Dr. İshak Sükûti, Mizancı Murat Bey gibi, bir kaç bin altına mukabil neşriyatı tatil etmişler; birer sefaret doktorluğuna da tayin edilmişlerdi; bu pazarlık arasında, padişah bizim de affedileceğimize söz vermişti.

Ahmet Riza Beyin çıkardığı Meşveret, Doktor Behaettin Şakirle Doktor Nazımın ve Samipaşazâde Sezai Beyin neşrettiği Şûray-ı Ümmet mücadelelerinde sebat ediyorlardı. Hoca Kadrinin de, ayrı bir grupla, Mısırda neşrettiği gazete devam ediyordu. Keşke Mizan da, Osmanlı da satılmasaydı! İnkılâpçı bir savaşa atılanların düşmana satılması kadar büyük dâvaya ihanet olur mu?

Serbest kalan arkadaşlardan Baron (Münip) bir saatçi dükkânı, tıbbiyeli Sabri usta bir demirhane açtı, Tavşan Kâmil bir yel tulumbası inşa etmek için hükûmetle anlaştı; Dr. Süleyman Emine, kurmaylara... subaylara rütbeleri iade edildi; İstanbuldaki ailelerinden para alabilecekler de vardı. Salı pazarı mey-

danına çıkarken, Çok büyük bir kahveyi de bizden daha eski sürgünlerden iki kişi tutup idare ediyorlardı. İşsiz kalanlar için en büyük ihtiyaç kitap okuyacak ve dinlenilecek bir yerdi. Tıbbiyeli Ali Ağa (Onbulak), Bahriyeli Ali, Ağababa (Ali Fahri), ben büyük kahveyi işleten arkadaşlardan, bir yandaki dükkânı tutup kitaphane haline getirdik: Herkes kitaplarını getirip oraya koydu, cüzi aidatla da Paristen kitap getirmeğe başlandı. «İrfan kitaphanesi» böyle kuruldu. Kitap eve de alınabilirdi, alan ismini deftere kendi yazar, iade tarihini kendi kaydeder, kitabı yerine kordu. Bu anarşik idare pekâlâ yürümüştü.

Büyük evin bir kaç odası ve mutfağı vardı, yemeğimizi kendimiz pişirirdik, aşçı dükkânına gitmeğe ihtiyacımız yoktu; bu hayata on ay süren mahpusluk sırasında lezzetli yemekler, tatlılar yapmağa alışmıştık.

Annem ve nişanlım

Resmoda, Kaadiri tekkesinin bir köşesinde yaşadığımız zaman nişanlanmıştık.

Nişanlandığımız vakit ben 16, Ratibe Nuri 14 yaşında idik. Kuleli İdadisinden sılaya gelmiştim. Anneciğim: «Resmonun en güzel kızı Ratibedir» diyordu: sırma saçlı, çakır gözlü, ince yapılı bir sarışın güzeliydi. Benden üç yaş büyük ağabeyi Ali Nuriyle iyi arkadaş olmuştuk; fakat Ratibe nişanlanmadıkça benimle konuşmak istemiyordu; ben de bunun için, güzelliğiyle ve iffetiyle ün salmış bir kızla konuşabilmek için, annemi görücü göndererek Ratibeyi annesinden istetmiştim; çok neşeli, her işin alayında olan halam Hatice hanımın tekkedeki balkonlu dairesinde, gayet mütevazi bir nişan töreni yaptık, annem sevgili gelinine Cafer Beyin hediyesi olan broşu vermişti. Bu gülünç formalitelerle çok beğendiğim kızla, tabiî ev içinde, konuşabiliyor, tekkenin bahçesinden topladığım gülleri, yaseminleri ona verebiliyordum; çoğu zaman odada yalnız kalabiliyorduk, on altı yaşında bir erkek namzedi için bahtiyarlığın en yüksek derecesi bu olabilirdi.

Babaları Nuri Fafuloğlu Amnato kazasının zenginlerindendi; uzun boylu, mat beyaz, sarışın bir erkek güzeliymiş, oğlu Ali ile kızı ona çekmişlerdi. O tarihte tedavisi son derece güç sayılan akciğer hastalığından (zaturreeden) Nuri ağanın ölümünden sonra, bütün aile, evkaf mütevellisinin himayesiyle, tekkenin bir hücresine sığınmıştı. Ali Nuri ilk okulu bitirmiş, bir ayakkabıcının yanına çırak girmişti, ara sıra da Amnatoya gider, babasından, dedesinden kalma tarlaların, zeytinliklerin birini satardı, elde edilen para ile geçinirlerdi.

Anneleri Cemile Hanım çok melankolik bir tip idi: konuşmaz, gülmez, makina gibi çalışır bir kadındı; Ratibenin dayısı Mehmet Ali de sokaklarda dolaşan bir meczuptu. On dokuzuncu asrın ikinci yarısında, Giridin Türk ailelerinin genel terbiyesi ve göreneği bu veraset meselelerine hiç önem vermezdi, aklına bile getiren yoktu. Maalesef hâlâ yirminci asrın ortasında da, evlenmelerde, bu aklî verasete karşı aynı ihmâl hüküm sürer.

Annem, bir köyden başka bir şey olmıyan Sudada, anneannemin yanında istemiyerek otururdu; şehirde, Resmoda, bildikleri.. tanıdıkları arasında oturmayı tercih ederdi, hele oğluna nişanlı bir gelini olduktan sonra, Sudaya pek az gider, annesinden bir miktar para alır, Resmoya dönerdi. Ondokuz yirmi yaşındaki güzel kemençe çalan, türkü söyliyen, yakışıklı Ali Nuriden, Ratibenin ağabeyinden de hoşlanırdı.

Ben Harbiye mektebine geçtikten ve kendimi vatan düşüncesine verdikten sonra, Ratibeyi nişan esareti altında tutmayı büyük bir insaniyetsizlik saymağa başladım. Gizli cemiyetlere numaralı üye olarak girmemek, «evrak» dağıtmamak ihtiyatlılığımla tevkif olunabileceğimi hatırıma getirmiyordum, fakat sınıfta veya şubede birinciliği muhafaza ettiğim için, erkânı-harp (kurmay) sınıflarını da bitirip altı sene sonra yüzbaşı çıkacaktım, kızcağızı altı sene bekletmek büyük bir günahtı. Samimî bir mektupla bunları anneme yazdım, Ratibeyi serbest bırakmanın bir ahlâk borcu olduğunu anlattım. Fakat altı değil on altı yıl dahi beklese, benimle ve yalnız benimle evlenmekten başka bir

şey düşünmediğini söyliyen Ratibecik, ağlamış, hıçkırmış ve sıcak göz yaşları dökerek günlerini geçirmekten başka bir teselli aramaz olmuştu. Şu da vardı: annem de bu nişanın bozulmasını istemiyordu; yakışıklı kaynımın kemençe konserlerinden ayrılmak genç dul için çok güçtü.

Mahir Saidin ricasiyle dayısına yazdığım tezkere yüzünden Taşkışla Divanı-harbisince mahkûm olduktan sonra, Hopalı Niyazi onbaşı vasıtasiyle anneciğime bir mektup daha yazdım, Ratibeciğin serbest bırakılmasından başka bir şey düşünülemiyeceğini anlattım; fakat ondan cevap alamamıştım.

Dömeke zaferinden sonra, korkak Abdülhamit, Giridin muhtar bir prenslik olmasına razı olmuş, Osmanlı ordusu adadan çekilmişti. Halk arasında panik uyandıran bu hâdiseler üzerine hicret başlamış, bizimkiler İzmire, halamgiller İstanbula göçtüler. Büyük sefalet çekilmiş, Ratibecik çiçek hastalığına tutulmuş, annem de verem olmuştu; nişanlımın gül yüzü harap olmuş, sırma saçlarından, çakır gözlerinden başka, o delik deşik çehrede ve bir deri bir kemik vücutta bakılacak hiç bir şey kalmamıştı.

Affı-şahanenin yayılması üzerine, anneciğim, sevgili gelinini, melankolik kaynanamı, kemençesiyle kaynım ve dostum Ali Nuriyi ve küçük kaynım Mehmedi almış, beş kişilik bir aile olarak, vapurla Garp Trabulusuna gelmişti. Bana Giritlilik bağlılığı gösteren ve o sırada limanda bulunup beni aradıklarını anlıyan ayakkabıcı Hüseyin ustanın delâletiyle, mutfakta yemekle meşgul olduğum bir sırada, eşyaları bir arabada, kendileri başka bir arabada, çıkageldiler. Annem «nişanlını öp» dediği zaman, HabaralıRatibeciği tanıyamadım. Lâzım gelen güler yüzü göstermek metanetini kendimde buldum, kucaklaştık, öpüştük, birbirimize sarıldık; onlar hıçkırıyordu, benim de gözlerim yaşarmıştı.

Pişirmiş olduğum yemekle karınlar doydu, hele ikram ettiğim hurma tatlısına bayıldılar, uzun zaman bu tatlının hatırası unutulmadı.

Vakit geçirmeden ev aramağa koştum; Dahrada, dış şehrin en fakir mahallesinde, aylığı 40 kuruşa, bir ev tuttum. Trabulus kerpiçi sayılabilen dövme toprakla örülmüş, üstü de toprakla örtülmüş, bir küçük avlu etrafında üç odalı bir evdi. Bir kaç tahtayı, nasıl tedarik ettiğimi, kimlerden ariyet aldığımı hatırlamıyorum, pılı pırtı bunların üstüne serildi, yorgun argın misafirlerim yatırıldı, ben yine kendi ot minderimde yattım.

Bir iki arkadaştan aldığım dört beş mecidiye kadar bir kredi ile ev düzenine başladım ve hemen verecek ders aradım.

Albay Şükrü Bey isminde iyi kalpli bir subaya tavsiye ettiler, geri kalmış ilk okullu oğluna türlü dersler verecektim, Şükrü Bey kendi maiyetinden zenci binbaşı Ferhat ağanın da geri kalmış çocuğunu buldu: haftada beş defa, Şükrü Beyin evinde, birer saat ders verecektim, albay 4, binbaşı 2 mecidiye verekti, ihtiyacımı düşünen albay ilk aylığı avans etmek lûtfunu, gayet nazik sözlerle, kabul ettirdi.

FASIL IX.

Dâvamızın büyük mücahidi kaymakam Şevket Bey

Biz siyasî sürgünler serbest bırakıldıktan sonra, mareşal Recep Paşa Bağdattan Garp Trabulusuna getirilmişti, az zamanda başyaveri yarbay Şevket Beyin nasıl yüksek bir vatansever, cesur bir inkılâp mücahidi olduğunu öğrenmek fırsatını bulmuştum. Bizim kurmay subayları, Feritle Yusuf, teğmen rütbeleriyle, Şevket Beyin maiyet ve himayesine girmişlerdi, onların tavsiyesiyle beni de evine, sofrasına ve sohbetine çağırmağa başlamıştı.

Bir akşam, koca Reşit Paşanın tanzimat ve Mithat Paşanın meşrutiyet hareketleri üzerinde konuşuluyordu.

— Muvaffak olmayan bu iki tecrübeden sonra vatanı içinde bulunduğu muhataradan kurtarmak için hangi yoldan gidilmelidir?

Şevket Beyin ortaya koyduğu bu fikir üzerine münakaşa başlamıştı :

Y. — Cemiyetin başında bulunanlar, Meşveret ve Şûrayı Ümmet gazetelerini çıkaranlar nasıl bir yoldan gitmek istiyorlar, önce bunu arıyalım.

F. — Mithat Paşanın temel kanunu geri getirilsin, meşrutiyet gene ilân olunsun, Milleti temsil edecek Maclis, memleketi idare edecek kanunları yapsın. İstediklerinin hulâsası budur, zannederim.

Y. — O temel kanunun bir iki maddesi, bilindiği gibi, padişaha yüksek haklar veriyordu, Abdülhamit bunlara dayanarak ve taraftarlar satın alarak koca Mithat Paşayı yok edebilmişti; Vefik Paşaya idare ettirdiği Meclisi de dağıtabilmişti.

Ş. B. — O halde, padişaha bu hakları vermiyen bir temel kanun için mücadele etmelidir.

Y. — Öyleyse, Meşveret ve Şurayı-Ümmet gazetelerine bu fikirler bildirilmelidir.

Şevket Bey benim de ne düşündüğümü anlamak istedi:

— Efendim dedim, bu münakaşadan çok istifade ediyorum; şüphesiz o temel kanunla, istibdadı kaldırmak için, padişaha o haklar verilmemelidir, fakat «hazine-ihassa» kalacak mıdır? Memleketin üçte bir geliri hazinei-hhassaya gidiyor, bu servetle müstebit en kültürlü, en muktedir vatandaşların vicdanlarını satın alabiliyor; misal olarak Mithat Paşanın mahkûm olmasına, Üssi-inkılâp isimli eseriyle yardım eden Ahmet Mithat Efendiyi ihsanlariyle ve Karakulak imtiyaziyle satınalmıştır; buna karşı Hiss-i İnkılâbı yazan Şıpka kahramanı Süleyman Paşayı Bağdata sürmüş, ölünceye kadar, on beş yıl, orada tutmuştu.

Şevket Bey: — Aferin, dedi; çok doğru! Padişahlar istibdatlarını bu hazinei hassa kuvvetiyle yürütüyorlar.

Y. — Hazinei-hassa sefahatlerine kâfi gelmiyor, Avrupa'dan, Avrupanın en çıfıt maliyecilerinden, yüz yerine 80'den borçlanıyorlar, milletin başına düyunu-umumiye belâsını getirdiler, Devlet gelirinin biri bütçe biri de padişah borçlarına gidiyor; başlıca vergileri, resimleri yabancı bir idare tahsil eder, Devletin istiklâli kalmıyor.

Ş.B. — Konuştukça nasıl bir temel kanun için mücadele etmek lâzım geldiği meydana çıkıyor.

F. — Padişahın hâkimiyeti İngiltere kırallarının hâkimiyeti gibi olmalı, padişah irsî bir reis haline getirilmelidir.

Ş.B. — İkiniz, Siyasal bilgiler tahsiliniz için malî imkân bulmak üzeresiniz; sizi Parise kaçırırız, Ahmet Riza, Samipaşazade Sezaî, Dr. Bahaettin Şakir, Dr. Nazım ve diğer Genç Türklerle tanışır, konuşursunuz, Trabulusun düşündüklerini anlatırsınız; aramızda muhabere devam eder, bir yandan da tahsilinizi yaparsınız.

«Cevat ta beraber gelebilseydi iyi olurdu, fakat ailesinin başından ayrılamaz, o bizimle burada kalır. (Bana dönerek):

— Siz şimdi ne ile meşgul oluyorsunuz?

— Efendim, dedim; Bibliothèque Nationale (bibliotek nas-

yonal)'ın ucuz kitaplarından, İrfan kitaphanesine bir kaç tane getirttik. Jan Jacque Rousseau'nun Contrat Social (kontra sosyal) ini okuyorum, tercümeye de çalışıyorum.

Ş.B. — Üç gün sonra beni görün. Dr. Adnan ile Parise gitmiş olan Nurettin Bey, Paşanın büyük oğlu, mektepten usanç getirdi, siz onun iyi bir arkadaşı olabilirsiniz; konuşur, münakaşa edersiniz. Paşaya arzedeceğim.

Büyük bir sevinçle kendisine teşekkür ettim.

Recep Paşa ve oğlu Nurettin Bey

Recep Paşa, siyasî sürgünler arasında, Paristen yeni dönen büyük oğlu Nurettin Beye, arkadaşlık ve hocalık edecek birinin bulunduğuna memnun olmuş, beni yanına çağırtmış, iyi bir yer göstererek oturtmuştu ki, bunu paşyı tanıyanlar büyük bir iltifat saymışlardı. Dömeke zaferinden söz açıldı, bozgun Yunan askerinin kaçışını anlattı ve Abdülhamidin korkaklığına sert bir lisanla attı tuttu. «Sulh Atinada imzalanabilirdi. Devletler zaferimizi hazmedeceklerdi, üstümüze ordu sevketmeğe hiç bir devlet cesaret etmiyecekti...» Bu tenkit Hopalı Niyazi onbaşının ağzına ne kadar uygundu! Çünkü ikisi de, basit Mehmetçikle mağrur başkumandan, aynı millî yaraya, istibdat denilen yılana dokunmuş oluyorlardı.

Ben büyük bir hürmetle dinlemiş, kahramanca vatanseverliğine koltuklarını kabartacak sözlerle hayranlığımı göstermiştim ve çok sevdiği tavlada yenilmesini de bilmiştim!

Recep Paşanın nazarında insanlar ikiye yarılırdı, başta Arnavutlar gelirdi; Arnavut olmıyanları da ikiye ayırırdı: askerleri üstün tutardı. Bir başıbozuk (yani sivil) bir askere karşı dâvacı olsa, haklı olduğunu Recep Paşaya kabul ettiremezdi.

Paşanın karakteri hakkındaki belirtilerim, burada tafsili fazla, işittiklerime ve sonraki kendi müşahedelerime dayanır.

Paşanın himaye ettiği, kaydırdığı, refah imkânı bağışladığı Arnavutlar çoktu, bunlar arasında, Vilâyet reji müdürlüğüne tayin ettirdiği bir Eftim vardı; kendisine «Sen benim Allahımsın!» derdi ve Paşa hoşlanır, dalkavuğu susturmazdı.

O gün, Eftim de Paşanın yanına gelmiş, bu sıkılmaz dalkavukluğu benim yanımda da pervasızca tekrarlıyordu; benim konakta tutacağım yeri öğrenmiş, bana da iltifat etmişti, fakat: «Arnavut ta olsaydın ne kadar iyi olurdu!» demekten de geri kalmamıştı; fırsattan faydalanarak: «Ben yarı yarıya **şkiptar'ım** (= arnavutum) dedim, annemin büyük babası, Zeynel isminde bir jandarma yüzbaşısı idi». Recep Paşanın himayesine iki katlı bir hak kazanmıştım: hem arnavut hem subay bir adamın torunu oluyordum.

Nurettin beyin yanına başyaver Şevket Beyle beraber gitmiştik. Geniş, serin, basit döşenmiş bir odanın en gölgeli yerinde, kapının karşısında, oturmuş, elinden hemen hiç düşmiyen sigarasını içiyordu, bizi görünce, tablaya koydu, ayağa kalkarak yaklaşan Şevket Beye elini uzattı. Ona muhabbet dolu bir ağabeylik etmekte olan başyaverin:

— Size çok kıymetli bir arkadaş getirdim, demesi üzerine, bana da elini uzatt, ve:

— Haberim var, sevinerek bekliyordum, dedi.

O, sigarasını gene almış, tik halindeki kuru öksürüğünü boğmuş, yumuşak kanapesine oturmuştu, biz de birer kamış koltuğa geçtik.

— Siz aranızda anlaşırsınız, vakitlerinizi nasıl geçireceğinizi konuşursunuz; diyen başyaver ayağa bile kalkmıştı, daha ziyade zamanı yoktu. Nurettin Bey, gene kuru öksürüğünü boğdu, usta terzi elinden çıkmış gri kostümüne uygun getirli ayakkabısını halıya vurarak kanapesine otururken bana:

— Size, bizim Mehmet Efendi, buraya yakın bir ev arıyordu, dedi ve zile basarak gelen hizmetçiye «Mehmet Efendi burada mı?» diye sordu. Nurettin Beyin dersten, çalışmadan başka bir lâf konusu aradığı anlaşılıyordu.

Üçüncü yaver teğmen (mülâzim) Mehmet efendi paşanın vekilharçlık işlerini görürdü; bana ev aramış ve şehir dışında, konağa yakın, aylığı 75 kuruşa münasip bir ev bulmuştu; birlikte evi görmeğe gittik, Dahradan göçümüzü de, askerî vasıta ile,

bu yaver sağlıyacaktı; paşanın bana 3 lira (altın) aylık tahsis ettiğini ondan öğrendim; bu bir mülâzim aylığı kadar bir şeydi.

Ben dönünce, Nurettin Bey, derslere çalışma işini de açtı: «Fransızca romanlar okuruz» programiyle ve yanında bulunan «Fifie» isimli hafif, serbest sevişme sahneleriyle, neşeli, nükteli muhaverelerle dolu bir kitaptan başladık. Ben okuyordum, Nurettin Bey, sigarasını içerek, esprilere gülerek dinliyordu. Heyecanlı yerlerde tik (kuru öksürük) geldikçe öğrenci arkadaşım ayağa kalkıp tekrar otururdu.

Bundan sonra okunacak romanları tespit etmek için iki üç gün içinde bir edebiyat tarihine bakmayı üstüme aldım. Paristen ısmarlamağa karar verdiğimiz kitapların listesi, sipariş mektubu az zamanda hazırlanmış ve on beş gün sonra kitaplar da gelmeğe başlamıştı.

«Fifie» den çok eğlenen Nurettin Bey Bernardın de Saint Pierre'in «Paul et Virginie» romanının masum sahnelerine de bir ilgı gösteriyordu. Daha sonra rahip Prévost'» nun Manon Lescaut'sunu okuduğumuz zaman edebî zevki incelmiş, hissileşmiş bulunuyordu. Gittikçe, aylardan sonra, Guy de Maupassant'ın hikâyelerine bayılıyordu. «Bel ami» romanını ise bana saatlerce okuturdu.

FASIL X.

Bir raporun tercümesi

Vali Hafız Paşa, şehire, «Bumilyana» isimli bir sazlı kaynağın suyunu akıtmak istiyordu; bu işi başarmak için, en önce mütehassıs bir yabancı mühendise gereken incelemeleri yaptırmıştı. Mühendis uzun zaman bu güç teşebbüsün nasıl gerçekleşeceğini yerinde etüd edip fransızca yazdığı raporunu Vali paşaya sunmuştu.

Makina ile yazılmış onbeş sayfa tutan bu raporu, vilâyette türkçeye çevirecek hiçbir memur yoktu. Vali, haftanın muayyen gününde, Recep Paşa ile görüşürken, Bumilyana suyunun şehire akıtılması hakkında verilmiş olan fransızca rapordan çıkan tercüme imkânsızlığını söylemiş; Recep Paşa da tereddütsüz: «Bizim Nurettinin hocası bu raporu tercüme eder» demiş ve dosyayı bana göndertmişti.

Üç dört gün sonra, tercümenin hazır olduğunu bildirdiğim zaman, çok memnun kalan Paşa; «Kendin Vali Paşaya götürür, tercümeyi de raporu da eline verirsin!» dedi, görülen işe büyük bir kıymet verdiğini gösteren sözler de söyledi.

Vali tercümenin tetkikini mektupçu kalemi mümeyyizi ve mektupçu vekili Davut Efendiye havale etti. Bu münasebetle tanıştığım — ve az zamanda dostluğunu kazandığım — Davut Efendi çok iyi italyanca bilen, kültürlü, olgun ve çalışkan bir adamdı. Beraber oturup tercümeyi raporla, cümle cümle karşılaştırdık; fransızca gibi lâtince menşeli olan italyancasının kuvvetiyle, tercümenin doğruluğuna kanaat getirdi, vali paşaya da güven verecek sözler söyledi.

Bana bir ücret vermek istediler:

— Recep Paşa hazretlerinin emrini yerine getirmek benim vazifemdi, dedim, ve hiç bir ücret kabul etmediğimi söyledim.

Bu feragat misaliyle her iki paşanın, — ayrı ayrı saiklerle — takdirini kazandım, Davud Efendiyle de arkadaş olduk.

Vaktiyle, Şemsettin Sami Beyin, mektupçuluğu zamanında, tesis ettiği vilâyet gazetesi, şimdi, mümeyyiz Davud Efendi tarafından aylık olarak nşrediliyordu. En çok ziraat, meyvacılık, toprağı kuvvetledirmek gibi konular üzerine makaleler yayınlardı; resimlerinin klişelerini de kendi yapardı.

Davut Efendi bu işlerin bir kısmını, 250 kuruş aylıkla bana vermek arzusunu gösterdi, valinin de tasvibini sağladı. Böylece, Bumilyana suyunun akıtılması raporunun tercümesi sonunda vilâyet gazetesinin aylıklı bir yazarı oluverdim.

Bir müddettenberi, İtalyanların «Akşam sınıfları» «classe serale» ismiyle açtıkları kurs'a devam ederek italyanca öğreniyordum; zaten fransızca bilen için italyancanın tahsili çok kolaydır. Davud Efendinin bilgi kaynağı olan italyanca ziraat dergilerinden yazı tercüme etmek benim için işten bile değildi. Eh, iki sayfası türkçe ikisi arapça çıkan vilâyet gazetesine yetiştirilecek iki sütun yazı için 250 kuruş (iki buçuk altın) almak parlak bir iş değil mi? Her ay alınabilse, gerçekten, — benim gibi altı kişi geçindiren bir sürgün için — kârlı bir iş olurdu.

Vilâyet gazeteleri kabile şeyhlerine gönderilirdi; aralarında ne türkçe ne de — Kur'andan başka — arapça okuyan yokken, gazete ücretleri bir ek vergi gibi, âşar zamanında toplanırdı.

At üstünde bir çöl partisi

Çok sevgili arkadaşım Ferit uzun süren bir göğüs hastalığiyle yatağa düşmüş, bütün sevenlerini ve onlar arasında beni acı kaygılar içine atmıştı. O tarihte zatürree (pneumonie) ve zatülcenp (pleuresie) gibi hastalıklar ancak kuvvetli bünye ve aylar boyunca itina ile bakım sayesinde yenilebilirdi. Yusuf ta, ben de baş ucunda bekledik, terini sildik, ilâcını verdik; tapınırcasına onu seven babaannesi Trabulusa yetişerek şefkatli ihtimam geceli gündüzlü bir hale kondu ve hain hastalık mağlûp edildi.

İki arkadaşın Pariste tahsili sağlanmak için, malî güçlükler de bertaraf edilebilmişti.

Büyük hamimiz Şevket Bey, yaklaşan mesut hâdiseleri öncelemek üzere, at üstünde bir çöl partisi tertip etti. Seyisle, yedi atlıdan bir kafile teşkil ediliyordu.

Şevket Beyin büyük kızı Müfide de atlı olarak partiye iştirâk ediyordu. Zaviye kaza merkezine ve oradan Aceylâta gidecektik; bu kazanın kymakamı Şevket Beyin kayın bíraderi Mehmet Beydi, ona misafir olacaktık.

Hareketimizden bir kaç gün önce, Şevket Bey'in arzusu ile, Davut Efendiyi görmüş, kendisinden Aceylat şeyhleri üzerine, vilâyet gazetesinin üç bín kuruş tutarında makbuzlarını almıştım.

Mevsim baharın başıydı, sıcaklar basmamıştı. Geniş bir kum çölü ortasından at üstünde geçen bu yolculuk bende unutamıyacağım bir hatıra bırakmıştır: sonsuzluk içinde dayanışan bir avuç dostun bütün ruhlariyle hürriyet havasını teneffüs etmeleri bir zafer timsali oluyordu.

Zaviyede mola verdik, çadırlar altında, Zaviye kaymakamının tertibiyle şeyhlerin kırmızı biberi bol kuzu kebaplarını avuçlarımızla yararak yedik, buz gibi ayranlar içtik.

Zaviyeden yola çıktığımız zaman yorgunluğumuzu almıştık. Aceylâtta bir çöl mehtebının parıltıları ve serinliği içinde, kaymakam Mehmet Beyin hazırladığı fantazialı törenle karşılaştık. Kaymakamlık binasında çatallı biçaklı sofrada nefis yemekler yedik, tatlı **legbi** (hurma ağacı özü) içtik.

Kaymakam Mehmet Bey çok zeki, ince, kibar ve hoş bir Bağdat aksaniyle konuşan bir zat idi. Nükteli mizahî hikâyeler anlatmasını severdi: Gerbelâda ahontların paralı ve (kısa müddetli) mut'a nikâhı kıymaları, başsız (meflûn başı görünmez) sefahat yerleri idare etmeleri, Şûdan sultanının dünya sultanlarına selâm göndermeleri... v.s. bu hikâyelerin alaylı konuları idi.

Nurettin Beyin tik öksürüğü sıklaşmış, sinirleri bozulmuştu, bedevi hayat onu öksürtüyor, vehimler içine atıyordu; onu

duyduğu antipatiden kurtarmak için Aceylâtta iki geceden fazla kalmadık.

Mehmet Bey vilâyet gazetesi makbuzlarını, — sonra, âdet üzere vergi ile birlikte tahsil etmek üzere — kendi parasından dan ödemek cömertliğiyle beni minnettar etmişti.

Bir kaç gün sonra, emniyetli bir yelkenli, Yusufu, Feridi ve nişanlısı olarak Şevket Beyin 16 yaşındaki büyük kızı Müfideyi Tunus sahilinin bir noktasına çıkarmıştı. (Yusuf ta, çok daha sonra, Şevket Beyin küçük kızı Selma ile evlenecektir.) Ayrıldığımız sırada aziz dostum Feride, Voltaire'in tercüme etmiş olduğum üç perdelik (Cesar'ın ölümü) trajedisinin küçük bir cep defterine net çekilmiş müsveddesini andaç (souvenir) olarak hediye etmiştim. Bu tercüme kaybolup basılmamıştır.

Rasim Paşanın bahçelerinde

Bütün kazançlı çalışmalarım, memleketin ucuzluklarına rağmen, ikisi hasta, altı kişilik bir ailenin en basit gıdalarla bile karınlarını doyurmak, üstlerini eski püskülerle olsun giydirmek, ilâçlarını tedarik etmek belimi büken bir yük oluyordu. Büyük kaynım ve dostum Ali Nuri bir iş tutmaktan âcizdi. Küçük kaynım Mehmet bir kahvecinin yanında çıraklıktan başka ne yapabilirdi?

Samimî bir dostlukla bağlanmağa başladığım Mektubî mümeyyizi Davut Efendi, vekil olarak, eski vali Ahmet Rasim Paşanın bahçelerini idare ediyordu. Bu bahçelerden birindeki bir kaç bin portakal ve mandalina ağaçlarını sulamak çok zahmetli ve çok masraflı bir işti; Davud Efendi ziyan ettikten başka kıymetli zamanlarını da harcamaktan usanç getirmişti. Bana küçük bir ücretle kiralamasını teklif ettim. Çekişe tartışa, seneliği 40 altına, — ücret mahsulden ödenmek üzere — kiralamağa razı oldu. Bende, sulama masrafını karşılamak için vilâyet gazetesi makbuzlarından, kaymakam Mehmed Beyin çömertliğiyle elde edilen 30 altın vardı. Sulama işleri çeşitli ve çetindi. Dört kuyudan su çekiliyordu: Birinciden ineklere çektirilen tulum kovalarla, ikinciden maden kömürüyle işliyen tulumba makinesi

ile, üçüncüden deve ile işliyen başka bir tulumba makinası ile; bir de hayvanlara yonca yetiştirmek için ayrı bir tarlayı bir dördüncü kuyudan su çekip sulamak lâzımdı.

İnekler ve tulum kovalarla su çekmeğe fizanlı bir işçi kullanılıyordu, aynı işçi haftanın bir gününü yonca yetiştirmek işine verirdi. Ateşle işliyen tulumba için, haftada hiç olmazsa iki gün, bir ustaya ihtiyaç vaıdı: bu işi büyük kaynım Ali Nuri üştüne alıyordu. Deve ile işliyen tulumbayı ise, gözleri bağlanan devenin kendisine çektirirlerdi, ara sıra haydalamak onu yürütmeğe yeterdi. Küçük kaynım Mehmet deve ile ve hayvanların yemleriyle meşgul olabilecekti. Kömür ve yem olarak otla kepek satınalındı, makinalar, tulumbalar, tulumlar onarıldı ve işe başlanıldı.

Fizanlı işçinin ücreti çok küçüktü, haftada bir gümüş mecidiyeden ibaretti.

Benim gidip gelmeme, Recep Paşanın emriyle, yaşlıca bir beyaz kısrak tahsis edilmişti.

Avlusunun ortası ulu bir ökaliptüs ağacı ile gölgelenen, yerli mimarisiyle pencereleri avluya açılır iki katlı bir ev, bir de büyük bir havuza bakan, altlı üstlü, bir selâmlık köşkü vardı, bunun üst odası hasta anneme, alt odası büyük kaynıma tahsis edildi. Bütün ailece rahat, geniş yerleşiliyor ve ev kirasından kurtulunuyordu.

Aceylattan dönüşün, tam sulama mevsiminde, işlere girişildi.

Hurmalar :

Bağçede hurma ağaçları çoktu ve yemişleri tatlı, nefîs olanları da vardı, bunlar portakaldan çok evvel olgunlaşırdı. Kendimiz yerdik, fizanlı Mebruk'a ve ailesine (karısına ve on yaşına kadar çocuğuna) bol bol verirdik, koparmak için ağaçlara tırmanan işçiye yüz para gündelikten başka istediği kadar hurma da verilirdi; artanları ineklere, deveye yedirirdik: pazara gönderip sattırmak zahmetine değmezdi.Bir eşek yükü hurma 10 kuruş bile getirmezdi. İşçiler hurmaları çok severler, Amura isminde

bir fizanlı, bahisle, yarım yük hurma yemişti ve yüzüme bakarak, «devam edeyim mi, ya sîdi?» diye sormuştu!

Bahçede beş on ağaç kayısı da vardı, bu nefis yemişler de satılmazdı, yenir, pestili yapılır ve işçilere yedirilirdi.

Ratibeyi nikâh etmek zarureti

Akşamları selâmlık köşkünde, hasta annemin odasına giderdim, alttaki odada yatan kayın biraderim Ali Nuri kemençe sini alır yanımıza gelirdi. Tulumba makinasını işlettiğinden beri ona Ali usta diyorduk. Hasta annemi memnun etmek için kemençesiyle Girit havaları çalar, hafif sesle türkülerini de söylerdi.

Bir akşam yukarıya kemençesiz çıktı. Hüzünlü bir yüzle oturup susuyordu. Kendisine sordum:

— Yorgun musun, Usta? Bu akşam konçerto yok mu?

Düşünceli düşünceli şöyle cevap verdi:

— Yorgunluktan değil, Cevat Bey, dedi; fakat bütün gün annenizin, Ratibenin gözlerinden dökülen yaşlardan bende türkü söyliyecek keyif kalmıyor.

Maksadını anladım, kız kardeşiyle nikâhımızın uzayıp gitmesinden söz açmak istiyordu.

Öksürük nöbetine tutulan annem, uzattığım sudan bir iki yudum aldıktan sonra, şöyle dedi:

— Günahtır, yavrum Ahmet! Yedi seneden beri gözünün yaşı dinmedi, daha ne zamana kadar ağlatacaksın!

Annemin de gözlerinden yaş boşanmıştı. O ânda: «Ah, anneciğim, yedi sene evvelki Ratibeyi, Resmonun o-sırma saçlı, firuze elâ gözlü, gül yüzlü kızını bulsam düğünden geri mi kalırım?» diyemiyordum.

Gözlerin yaşını kurutacak, hüzünlü yüreklere sevinç serpecek cevap olmazdı bu.. Daha az acısını denedim:

— Bu ağlamalara sebep görmüyorum, anneciğim, dedim: birbirimizi görüyoruz, gönül kıracak hiç bir şey söylemiyor ve yapmıyorum; şimdiki hayatı niçin değiştirelim?

Bu sözlerin tepkisi daha şiddetli bir öksürük nöbeti oldu, Ali Nuri su bardağından birkaç damla içirmeğe atıldı, yüzünün ifadesi daha ışıksız olmuştu. Gönüllerde bir ümit uyandıracak sözler aradım:

— Portakal mahsulüne kadar bekliyelim bari, dedim, elimize bir az para geçsin, ona bir beyaz elbise olsun alabileyim.

Annem: — Duvaksız, sırma telsiz olsun, dedi: bir kaç şahit, bir şerbet, yeter. Kızın gönlü olsun, kendisini atılmış görmek hakaretinden kurtulsun.

Ömrümün sonuna kadar pişmanlığını çekeceğim son sözü verdim. Nikâh için tespit edilen günde, at üstünde, Şevket Bey gelerek şahitler arasına katıldı. Dr. Süleyman Emin, Aga (Tıbbiyeli Ali Onbulak), komşu şeyh Muhammet Sâdık ve fatihayı okuyacak sarıklı efendi hazır bulunmuştu. Aga nikâh kâğıdını yazdı, şahitler imzalarını attılar, imam duayı okudu ve sevinçli ağızlar beni tebrik ederken, kayınlar tepsi ile pembe şerbeti tutuyorlardı. Bu tören selâmlık köşkünün alt odasında, âdet üzere tamamiyle kadınsız, yer bulmuştu.

Yeni bir çalışma hayatı (Hippolite Taine'den): Zekâya dair

Nurettin Beyle ders arkadaşlığı devam ediyordu, fakat fransız edebiyatı onun için bir ders olmaktan uzaktı. Metinleri yalnız ben okuyordum, o dinliyordu; daha sonra, metinlerin, ağızdan ve mümkün olduğu kadar çabuk, tercümelerini dinlemeyi tercihe başladı; o zaman benim önceden okuyup hazırlanmam lâzım geldi.

Alphonse Daudet'den (Tartarin de Taraseon) bu ilk hazırlayıp, kısım kısım, anlattığım roman oldu, gülünçlüğü ile Nurettin Beyin bir az melankolisini dağıtmak maksadiyle bu romanı seçmiştim. Ondan sonra, yine alaylı bir tenkit olan ve son kısmı olağan üstü bir maceralar seyahati gibi geçen, Voltaire.in Candide (Kandid)'iyle oyalanıldı, Nurettin Bey bu türlere ol dukça neşeli bir ilgi göstermişti.

İnsanlık Komedisinin yaratıcısı Honore de Balzac'tan Eugénie Grandet üçüncü olarak seçilmişti; ağır fakat yine gülünç bir ahlâk romanına geçmiş bulunuyorduk.

Bir yandan da kendim için okuduğum eserlere sıra kalıyordu. Bende felsefi bilgi, mantık, merakını ilk olarak, rüştiye dörtte okuduğumuz arapça **İsaguci** uyandırmıştı. Y. Hayati'nin kitapları arasında bulduğum Sırrı Paşanın bir eseri bana hilkat sırlarını merak ettirmişti. Zindanda, tıbbiyeli arkadaşların elinden L. Buchner'in Force et Matière kitabını almıştım, bunu okumağa bana Ali Aga (Onbulak) delâlette bulunmuştu. Madde olmadıkça kuvvet, enerji olmaz, kâinat içinde hiç bir şey kaybolmaz ve yeniden hiç bir şey yaratılmaz prensipleri hilkat sırları üzerinde gözlerimi açmıştı: zihnimde yaratan ve yaratılan birleşiyordu.

Pozitivizmin ve tekâmülcü felsefenin kurucusu olan Herbert Spencer'in «Les premiers principes» (İlk prensipler) ismindeki kitabiyle hilkat sırlarının bilinebilen ve bilinemiyenlerini kavrıyabildim.

Sonsuzluk, sonsuz kâinat, insan aklı için bilinemiyen bir sırdır. Bu sır «hiç bir şey kaybolmaz ve hiç bir şey yaratılmaz» prenspiyle birlikte, zihnimde daha büyük bir kuvvetle, yaratanla yaratılanın aynı sonsuz varlık olduğunda hiç bir şüphe bırakmadı.

Bilinebilen prensiplerin başında causalité (illiyet: nedenlik) prensipi gelir: her hadisenin bir illeti (nedeni) vardır. Bu prensip beni uzun zaman meşgul etti.

Her şeyden önce, zekâmızın, aklımızın prensiplerini merak ediyordum. Zekâ üzerinde, yazılmış olan çok mühim bir eser: Hippolite Taine'in «del' Intelligeance» ismindeki kitabını getirtip okumağa ve tercüme etmeğe başladım.

Taine, Zekâ bilimine, her şeyin kendisi yerine konabilen **substitut** «bedel» leri araştırmakla başlar. Meselâ, köpeğin kendisine bu ismi verdiğimiz gibi, resminden de — ister yağlı boya tablosu, ister gayet basit bir kalem çizgisi olsun — hayvanı tanır, köpek deriz. Dünyada kaç cins köpek varsa, her cinsinin kaç türlü resmi yapılırsa, hepsine **köpek** deriz. Her şeyin yüz-

lerce ve binlerce bedeli olur ve zekâ bütün bu bedellerden aynı şeyin bilgisini hasıl eder.

Dimağın sathına basılan işaretlerin senelerce silinmemesi: meselâ bir bilginin lâtince okuduğu bir metni dinlemiş olan bir çocuğun, bir kaç sene sonra, uykusunda, aynen ezber okuduğunun görülmesi.

Uyanık iken, nâzım bir kuvvet ile fikirlerimizi gruplaştırır, sıralarız; uykuda ise o nâzım işlemediğinden fikirlerin karışık olarak, gülünç gruplaşmalarla rüyada görülebilmesi...

Bu kitabı çok öğretici bulduğum için, baştan 20, 30 sayfasını tercüme edip Şevket Beye götürdüm.

O akşam, Şevket Beyi ziyarete gelmiş olan Hacı Raşit Bey de bu tercümelerin okunmasında hazır bulundu. İkisi de Zekâ prensiplerine büyük bir alâka gösterdiler, haftada bir akşam Şevket Beyin evinde buluşup kitabın tercüme edilmiş kısımlarını okuyup her konu üzerinde durmağa karar verildi. Bu üç kişilik kurs toplantıları uzun zaman devam etti, ancak çok aktuel ve mühim konuların yer bulmasiyle aralık verilmişti.

O tarihte İstanbulda Serveti Fünun dergisi Hüseyin Cahidin idaresi altında çıkıyordu; tercümenin ilk kısımları İstanbula gönderilmiş, Serveti Fününda çıkmıştı. Bu kitap, ilmî kıymetini hâlâ muhafaza ettiğinden, daha itinalı bir bilimsel lisanla dilimize çevrilip basılmağa lâyıktır.

O sene: eylûl 1900, baba olmuştum: oğlum Cahit dünyaya geldi. Hüseyin Cahit, Ali Kemale karşı açtığı kampanyada büyük bir zafer kazanmıştı, oğluma Cahit ismini vermede bu şöhretin tesiri olmuştur.

Recep Paşanın verdiği ve geri aldığı söz

«Hasta adam» ın, Osmanlı imparatorluğunun, can çekişme safhasına geçtiğini gösteren alâmetler belirmeğe başlayınca, vatanı kurtarmak telâşı hanedan içinde bile kendini gösterdi: Abdülmecit kızı Seniye Sultanın kocası, damat Mahmut Paşanın iki oğlunu, prens Sabahattin ile Lûtfullahı yanına alıp Avrupaya kaçtığı işitildi. Prens Sabahattin, Rusyaya karşı İngiltereye

dayanarak ve düşmanca Türklerle savaşmakta olan azınlıklarla anlaşarak, yeni bir meşrutiyet (constitution) inkılâbı ile imparatorluğun bir federasyon şeklinde kurtarılabileceği kanaatine varmıştı. Programına ikinci umde olarak «şahsî teşebbüs» prensibini koydu; bundan maksat: millete, ticarette, bankacılıkta,, tekniklerde, bütün ilerleme yollarında «Şahsî teşebbüse» alıştıracak bir terbiye vermekti. Büyük Türk milletiyle hristiyan ve yahudi azınlıklarda, birbirinden çok ayrı görenekler vardı: Türkler için **kalem** (büro) ve kışla mesleklerin ve şahsî menfaatlerin kaynağı idi; padişah, bendelerini bu iki kaynaktan seçer ve satın alırdı. Bu tufeyli (parazit) kaynakların dışında kalan hristiyan ve yahudi azınlıkları türlü «şahsî teşebbüs» görenekleriyle zengin oluyorlar, ticareti, sarraflığı, imkân derecesinde zenaatleri ellerinde tututorlardı.

Milletin en büyük unsuru olan Türklere ve umumiyetle müslümanlara «şahsî teşebbüs» terbiyesi vermenin zarurî olduğu aşikâr idi.

Genç Türklerin ikisi, Mizan ve Osmanlı gazetelerini çıkaranlar, yerinde gördüğümüz gibi, Abdülhamide satılmışlardı. Prens Sabahattin, Meşveret ve Şûrayı Ümmet gazetelerini çıkaran ve İttihat ve Terakki Cemiyetini temsil edenlerle: Ahmet Riza, Dr. Behaettin Şakir Dr. Nazım ve diğerleriyle temasa geldi, hattâ kongre halinde toplanıldı; «Adem-i merkeziyet ve şahsî teşebbüs» programı üzerinde uzun uzun münakaşalar edildi, fakat anlaşmak mümkün olmadı: İttihat ve Terakkiyi temsil eden asıl Genç Türkler, azınlıklara muhtariyetler vererek bir federasyon teşekilini vatanı «parçalamak» sayıyorlar, Osmanlı imparatorluğunu temsilî bir meşrutiyet inkılâbiyle muhafaza etmek dâvâsında sebat ediyorlar; devletlerden de, Abdülhamidi okşayıp «Drang nach Osten» gayesiyle Osmanlı imparatorluğu içindeki zengin petrol kaynaklarına ve ekonomik pazara doğru ilerlemek için İngiltere ile savaşmak cüretini gösteren Almanlara dayanıyorlardı, böylece Abdülhamidin kısa görüşlü politikasından ayrılmak gerekliğini aslâ anlamıyoralardı.

Bu kısa görüşlü milliyetçilikle — şövinizm ile — karşılaşan

Prens Sabahattin, Recep Paşanın başyaveri büyük vatansever Şevket Beyle temasa geçmek yolunu kolayca bulmuştu. Muhabere neticesinde Malta adasında bir buluşma oldu. Şevket Bey «Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüsü şahsî» proğramını, yukarıda izah ettiğimiz gibi, isabetli buluyordu. Recep paşa tasvip eder de hareketin başına geçerse, İngiltereye dayanılarak bir inkılâp darbesine girişilecekti!

Manevralar yapmak gayesiyle, tümen, şehirden çok uzak, vilâyetin ıssız, geniş doğu sahiline gidecek, un yüklü ingiliz ticaret gemilerine binecek ve ambarlarda gizlenerek, Çanakkale boğazından geçerek, Yeşil Köyle Surlar arasında muayyen bir noktada karaya çıkacak, Harbiye nezaretindeki ikinci fırka ile birleşerek, Yıldızı savaşla alacaktı! Bu inkılâp daha sonra Rumelide patlıyan inkılâptan dört yıl önce yer bulacaktı!

Recep Paşa, oynıyacağı büyük tarihî rolün gururu ile sermest olarak hareketin başına geçmeğe razı oldu; fakat iki gün sonra, korkuya tutularak vaz geçti. Kendisini yeniden uzun münakaşalarla ve bilhassa bu maksatla Trablusa gizli gelen, paşanın emniyet ettiği bir arnavudun bütün bir gece süren cesaretlendirici ve pehpehleyici nutuklariyle, sözünü bir kere daha veren Recep Paşa, tam manevralara çıkmak tertibine geçmek üzere iken, bir kere daha kararından vazgeçti. Müzakereleri hazırlamış olan yüksek vatansever Şevket Bey beyninden vurulmuşa döndü, bir daha kalkmamak üzere yatağa düştü.

Sünûsiler

Garp Trabulusunda, Mısırla Tunus ve Fizan arasındaki ticaret yollarını, Sünûsiler, merhale merhale, muntazam kervan seferleriyle ve emniyeti kollıyacak kadar silâhlı kuvvetlerle tutuyorlardı; bu, fiilî bir zaviye hükûmetiydi, yalnız şehir ve kasabalarda ve vergi veren ehali üzerinde Osmanlı hükûmetinin hükmü geçerdi. Ehali, Osmanlı idaresini sevmezdi, kalkmasını Sünûsî idaresinin gelmesini isterlerdi; fakat silâhlı ayaklanmalar yoktu. Ehalinin yüreğinde Sünûsîlere karşı bir kin

uyanmıştı: Yürütmek için eşeğine, «tiri ya türki» diyen Trabuluslara rastlanmıştır.

Davut efendinin anlattığına göre, ondan bir müddet evvel Trabulus şehrinde, sidi Amura isminde biri hükûmeti eline geçirmiş, halkı, bilhhassa zenginleri kasıp kavuruyormuş: akşamları, geç vakit, zenginlerin kapılarına bir iki silâhlı kölesiyle gelir, içeri bir yem torbası gönderir: «kölen Amura kapıda yem bekliyor!» diye haber gönderir, gümüş paralarla doldurulan torbayı alır, konağına dönermiş; başka bir vergisi yokmuş! Devlet, İstanbuldan Trabulusa bir harp gemisi gönderip sidi Amura'nın elinden Trabulusu kurtarmış, kendisini de beş parasız, ekmeğini dilenmek zorunda brakmış, başka ceza vermemiş!

Devlet şehrin varoşlarına «kul oğulları» ismiyle sivil garnizon yerleştirmiş, ağalarına imtiyazlı bir yetki vermiş, vergiden muaf tutmuştu; yavaş yavaş araplaşan bu teşkil türkçe ismini, **el âga** ve **başâga** unvanlarını muhafaza etmişti; daha sonra bir fırka «tümen» kuvvetinde askerle Devlet bütün eyalete, Mısırın sınırlarından Fizana ve Tunusa kadar hâkimliğini yaymıştı; fakat ticaret yollarını tutan Sünûsilere dokunmamıştı. Ahmet Rasim Paşa zamanında, Kuloğulları, geniş bahçelerinde portakal yetiştirmesini ilerletmişler, İtalyaya **eksport** (ihracat) yapacak hale getirmişlerdi; bir de şehrin dışında büyük bir Sanayi mektebi kurulmuştu, onda modern dokumacılık, marangozluk, ayakkapıcılık gibi zanaatlar öğretiliyordu; bu mektebe sürgün arkadaşlardan Tavşan Kâmil isminde, demircilikte usta, Kuleli idadisi öğretmeni bir subay alınmıştı: demirden yel tulumbaları imaline bile başlanmıştı; bizim tıbbiyeli arkadaşımız Ali Ağa (Onbulak) mektebin muhasebecisi, tıbbiyeli Osman da müdür muavini olmuştu, müdür ise bir Sünûsî idi. Onun ağır, ciddî, vakarlı davranışları, kanun dairesinde kalıyordu, fakat Sünûsî olarak Osmanlı idaresini beğenmediği anlaşılıyordu.

O sırada, Sünûsî olan ve münevverlerden sayılan iki kişi ile, şer'iye mahkemesinin başkâtibi sidi Muhammet ve o mahkemenin Avukatlarından sidi Ali ile tanışmıştım. Siyasî maksatlarını anlamak için onları iki üç defa evime çağırmış, çay ikram etmiştim.

Trabulusta öksürük ve tükürük boldu, misafirlerin tükürmesi için kül dolu bir çanak bulundurmak âdetti, bu âdetlerini bilmediğim için kül çanağı koymamıştım; koca mahkeme kâtibi ve avukat tükürmek için bakındılar ve çanak görmeyince minderin yastığını çevirip arkasına tükürdüler!

Sünûsîler kutsal renge boyanmış bir milliyetçilik idi, gizli tutulan, henüz silâhlı isyana imkân görmiyen Sünûsilik az sonra anlayışlı tabakanın hissine girmişti; iç yolları tutarak mühim bir ekonomik rol oynuyor, dahilde emniyet ve asâyiş unsuru olabiliyordu. Böylece, Osmanlı hükûmetiyle iç içe ve yan yana gelişmeler kaydetmekteydi.

FASIL XII

Hayatımın değişmesi

Uzun müzakerelerin, dayanılan sağlam esasların neticesi olarak, akıllarda hasıl olan kanaatle kararlaşan inkılâp darbesinden Recep paşanın iki defa söz verip dönmesi Şevket Beyi yataklara düşürdüğü gibi beni de hamisiz bıraktı. O sırada, hayatımı değiştiren iki olay daha yer buldu: 1) Nurettin Bey bir Avrupa seyahatine gitmek üzere Trabulustan ayrıldı, 2) Davud-efendi, Rasim Paşa bahçeleri dört sene idarem altında kaldıktan sonra, kunturatı yenilemek istemedi: ikinci çocuğum, kızım Suat, yeni doğmuştu! Aile, dünyaya gelmiş olan iki çocukla büyümüştü, annemin öksürüğü kanlı olmağa başlamıştı, kayınlarım işsiz kalıyordu!

Bahçelerin idaresi sonunda elimde 150 lira birikmiş bulunuyordu, bu para ile yeni bir hayat kurmağa giriştim. En önce, şehir dışında bir ev tutarak ailece yerleştik. Sonra, Trabulusun Arbaarasat isimli meydanı üzerindeki büyük ve çok işlek kahveyi büyük kaynım Ali Nuriye, sürgün arkadaşlarımdan, Hafız Hayri ile şerik olarak, tuttuk.

O sırada, Girit muhacirlerinden iyi bir sabuncu ustasiyle tanıştım, Strati isminde Maltalı bir komisyoncu ile de temas ederek kostik soda ve Hindistan cevizi yağı getirtmek için, ke-

falete bağlı, kredi buldum. Bütün hazırlıklar tamamlanarak şehrin içinde bir sabunhâne açtım.

Bir cuma günü, âdetim üzere annemin odasına gidip konuşuyorduk, üç aylık kızım Suat kucağımda idi; ebe geç kaldığı için çocuğu annem almış, kundaklamıştı; böylece ebeliğini de yapmış olduğundan Suadı tarifsiz derecede seviyordu. Yarım saat kadar yanında kaldığım halde öksürük rahatsız etmemişti. Sabunhanenin kurulmasına o da seviniyor, «Allah bir kapıyı kaparsa başka birini açar» diyordu.

Bir kaç arkadaşla anlaşmıştık: sur dışındaki Aneriko'nun bahçesine gidip legbi (hurma ağacı özü) içecektik, anneciğim de karşıki kapı komşumuz, İzmirli Mehmet Beyin eşi Âdile hanıma geceçekti. Neşeli bir vedalaşma ile evden ayrıldım, yalnız kayın validem rahatsızdı, büsbütün sükûti ve yatalak olmuştu.

Akşam üstü, eve doğru dönmek üzere, çarşıdan geçerken, ailece dostumuz ayakkabıcı Hüseyin Ustanın, çekingen bir tavırla yanıma geldiğini gördüm; bir şey anlatmak istiyor, fakat söz bulamıyordu:

— Şimdi sizden geliyorum, dedi, evinize bir doktor götürmek lâzım gelmişti de...

Cümlesini tamamlayamıyordu.

— Kayın valideye mi bir şey oldu? diye sordum.

— Yok, dedi ve çekine çekine, «anneniz için doktor ;ağırılmıştı... (Duraladı, sonra...) «başınız sağ olstn!» diyebildi.

Hüngür hüngür hıçkırıyor, kulaklarıma inanmak istemiyordum. Hüseyin Usta koluma girmişti, evde aziz arkadaşım tıbbiyeli Ali Agayı (Onbulak) bulduk, hıçkırıklarım arttı, teselli bulmaz bir yas içine atılmıştım...

Komşunun evinde, öksürük gelmiş, oluktan akarcasına kan boşanmış, anneciğimi boğmuş! Hekim ölümü tespitten başka bir şeye yaramamıştı.

İki hafta sonra kayın valideyi de kaybettik......

Can sıkıntısına karşı tepki

Anneciğimi kara toprağa verdikten sonra bende yaşamak için bir ihtiyaç olan ruh şartları kalmamştı; o yaşımda anne-

ciğim artık güzel masallar anlatamıyordu, fakat güzel konuşmasını bilirdi, ürkünç ak ciğer hastalığına rağmen güler yüz göstermekten, sabırlı ve neşeli görünmekten bir an boş kalmazdı, hattâ, ara sıra, beni bir iki maani ile de güldürmesini bilirdi. Onun arkasından kayın valide de toprağa verildi. Râtibe, köle gibi çalışır, evin bütün işini görürdü, fakat zaten neşeli ve konuşkan değildi, şimdi, arka arkaya gelen iki büyük yas onda dudaklarını açmak arzusu bırakmamıştı. Sabunhaneden şehir dışındaki eve gidip gelmek güç, boşuna zaman alıyordu, bir kadınla iki küçük çocuk için de koca ev büyüktü, fazla idi, evi bıraktım, sabunhaneye göç ettik: bir kaç basamaklı bir merdivenle çıkılan küçük odaya biz, kayınlar da aşağıdaki mağaza odalarının birer köşesine sığışabiliyorduk.

Sürgün arkadaşlardan dört beşi, mahkeme kalemlerinde birer yer tutmuştu; bana da Hacı Raşit Bey bir âza mülâzimliğini imtihanla vermiş, boşluk zamanımı doldurmuştu. İmtihan konusu «cinayetler ve cezalar» idi, yazılı verdiğim dört sayfalık cevabı, Hacı Raşit Bey mümeyyiz heyetine okumuş ve: «böyle bir cevabı Adliye Nazırı yazamaz» sözleriyle beni övmüştü: tarihin arka arkaya devirlerinde cinayet işliyenlere karşı verilen en ağır cezaların, en ürkünç işkencelerin cinayetleri kaldramadığına işaret etmiş, ancak yüksek, medenî ahlâk ile, yüzlerce sene sonra, belki, insanın tabiatindeki vahşi karakteri yumuşatabileceğini sonuçlamıştım. Şimdi gündüzleri bir işim vardı, fakat, akşamları, o can sıkıntısı yuvasında nasıl vakit öldürülebilirdi?

Sabunhanenin bir odasında, kostik soda bidonları arasında, büyük bir fıçının içine atılan bir çuval kuru üzüm ıslatılıp bir kaç gün bekletildi, mayalanan şiradan bizim Hafız Hayri, teneke imbiğinden keskin bir rakı çekmeğe başladı; anasonlu yapmasını da biliyordu. Akşamları kurulan çilingir sofrasının başına, gamlı, kaygılı üç dört arkadaş otururduk, neşeli türküler söyler delikanlılar olurduk.

Karadenizli Hafız Hayriden başka, iki sofra arkadaşı, bende silinmez hatıralar bırakmıştır: İbrahim Cibali ile Neyyir Kaptan. İbrahim Cibali sürgün arkadaşlarımın en kuvvetlisi, en yakışıklısı, en «bonkör» ü ve kadın sevmekten yana en alçak gönüllüsü

idi. Anası yerinde Maltalı bir kadın İbrahimi gönlünün tekeli altına almıştı: onu ütülü pantolon, temiz kolalı gömlek, pahalı kravatla, gezdirirdi; eve hangi saatte gitse her ihtiyacı görülür, kar gibi beyaz çarşaflı kaba yatak içine yatırılırdı!

İbrahim, mahkeme kâtipliğinden aldığı maaştan başka, her ay, İstanbuldaki ağabeyinden üç altın alırdı, bu para mutlaka üç günde harcanmalıydı. Yangonun meyhanesinde, en zengin mezelerle, kurulan masa İbrahimin arkadaşlarına mahsustu. Onun eğlencesini, meyhaneye yaygaralarla gelen süngerci rumlar, şarkılariyle bozamazlardı. İbrahimakinin «Susun!» emrine boyun eğmemek ne hatlerine! En küçük bir terbiyesizlikleri üzerine bir iskemle kırar, bir bacağiyle üstlerine atılır, hepsini kapı dışarı ederdi! Yangonun asrışın kızı Aleksandra pencerede görünür, güzel gülüşüyle İbrahimakiyi selâmlardı. Hovarda İbrahim Aleksandradan başka hiç bir şey beklemez ve almağa kalkmazdı.

Yangonun meyhanesinde para suyunu çekmemişse, İbrahim arkadaşlarını İtalyan madan Marinin genel evine götürür, bira konsomasyonuna oturturdu. Neyyir kaptanla orada tanıştım. Bir akşam, Ganbot süvarisi Ahmet kaptanın sofrası genişletilmişti; Suzanne, evin en güzel Fransız yosması, kaptanın yanında idi. Aftosu olduğu söyleniyordu; masaya iki İtalyan kız daha katıldı. Bir ara, Suzanne'a fransızca, hoşuna gidecek bir iki söz söyledim; pek memnun göründü. Neyyir kaptan tam çakır keyifiydi, bir az aşmıştı bile. Rumca şarkıya başladı:

Aman aman Şotisa
Mekames kârostisa

(Aman aman Sakızlı bayan,
Beni hasta ettin aman!)

Neyyir kaptana sordum: «Sizin Sakızlı bayan nerede?» «— Sorma, kardeşim, dedi, onu İzmirde bıraktım. Yeoryiça ile evli olduğunu sonra öğrendim. Kalktığınız zaman Neyyir kaptanı koluma taktım, kendi kendine yürüyecek halde değildi. Ayrılırken Suzanne, fransızca, gündüz gitmemi söyledi; Ahmet kaptan franszca bilmiyordu.

Neyyir kaptanı sabunhaneye götürdüm, iki kayınımı beraber, onu Mehmedin yatağına yatırdım. Sabah mahmurluğunu şampanya gibi patlıyan bir şişe şarapla kırdık: bu nefis şarap ta o mayalanmış şiradan yapılmıştı.

Suzanne'a söylediği saatte gittim, beyaz kâğıda sarılı bir buket te götürdüm, ona namuslu kadın gibi davranmış oluyordum, çok hoşuna gitti: onun da ruhan böyle bir saygıya ihtiyacı vardı! Görüştüğümüz müddetçe benden çiçek, bonbon, koku (esans)'tan başka hiç bir şey almadı, bir defa da getirdiğim bir şişe konyaktan portakal likörü yapmış, bana ikram etmişti. Ben de ütülü elbise ve ağır kravatla ziyaretine giderdim: İtalyan madam Marinin evinde bir Fransız metresim vardı!

ÇÖLGECENİN HİKÂYESİ

Bizim Şeref Kurbanlarından bahriyeli yüzbaşı Sami Trabulustan en önce kaçanlardandı, fakat o Avrupaya değil, Mısıra kaçmış, oradan da Beirut'a geçmişti. Sahte evrak becererek kendisini Beirut liman reisi tayin ettirmişti ve epey uzun bir müddet, liman reisi olarak Genç Türklern ajanlığını görmekte iken yakalanmış, Fizana sürülmek üzere Trabulusa getirilmişti: bu sefer ayağına pranga vurulmuştu. Polis merkezine gidip pek acıklı halini görmüştüm.

Fizandan müşterek arkadaşımız bahriyeli Saffete yolladığı mektupta yaşamak için çektiği katlanılmaz şartları anlatıyordu: subay ve memurların devam ettiği kahvede çıraklık ediyordu, kendisine müşterilerin, «Sami Bey, nargileye bir ateş!», «Sami Bey, bir paket sigara veya bir bardak su!» emirleri çok dokunuyordu. Trabulustan üç deve yükü kadar Fizanda geçen mallardan gönderilse kârlı bit ticaret yapılabileceğini, malları gönderenlerin yüksek bir kazanç sağlayabileceğini, kendisinin de sefaletten kurtulup gerçekten eskisi gibi Sami Bey olabileceğini yazıyordu. Malları uzaklardan gelen kervan araplarına satacak, para yerine alacağı derileri Trabulusa gönderecekti, ticaret bu yolda yürüyecekti.

Bu mektup Rasim Paşa bahçelerinin tasfiyesi sırasında gel-

mişti. Elimde birikmiş bulunan paradan 30 altın ayırarak dostumuz Sami Beye istediği gibi üç deve yükü mal yolladım.

Sami kurtulmuştu, ticareti pek güzel beceriyor, çok kazanıyordu, fakat Trabulusa hiç bir şey göndermeden sahra kervanlariyle Tunus kafileleri arasında kazançlı bir değiş tokuşlu alış veriş yürütmek yolunu bulmuştu.

Sami çok para biriktirdi, 1908 de silâhlı bir kuvvet düzerek ve üç dört yaşındaki oğlu Yadigârı yanına alarak Sahrayı geçmiş, Gineye inmişti. Gineden kalkan bir vapurla Londraya vardığı gün İstanbulda Kanunu-Esasi ilân olunuyordu. Sami, milletler arası çapında bir seyyah, bir **Çölgeçen** olmuştu, fakat neşrettiği hatırasında benden gördüğü yardımı anmağı hatırına bile getirmemişti ve ancak bir kaç sene sonra, 30 altın yerine 30 kâğıt lira iade etmiştir! Bununla beraber, yeni mebus seçilmiş olduğu Çankırıda, bir beyin kanamasından ölünceye kadar, Çölgeçen arkadaşımla dostluğumuz, sevişmemiz devam etmiştir.

Recep Paşa sinir krizi içinde

Recep Paşanın dairesine bir gün uğradım; hasta yatan Şevket Beyin yerine, kafkasyalı Hasan Bey, başyaver vekili bulunuyordu: iri yarı, sakallı, kalpaklı bir subaydı; ötedenberi, Nurettin Beyle arkadaşlığım sıralarında, dostça görüşürdük; kendisinden paşanın hiç keyfi kalmadığını, her şeye öfkelendiğini, gelene gidene bağırıp çığırdığını, herkesin saparta yediğini öğrendim; Hasan Bey: «bütün bu huzursuzluğu Şevket Beyin rahatsızlığı sebep oluyor, sanırm» dedi. Şevket Beyin inisyativiyle, Prens Sabahattinle Paşa arasında geçen olaylardan Hasan Beyin ne dereceye kadar haberi veya hiç olmazsa sezinleyişi olduğunu bilmiyorum.

Hasan Bey: «Sizi haber vereyim mi?» diye sorunca, «Ben de bir zılgıt yemek için mi?» dedim ve kendimi bildirtmedim.

Paşanın, yeni gelen vali ile, hastalıklı olduğu için harem dairesinden ayrılmayan Haşim Beyle, hiç görüşmediğini de Hasan beyden öğrendim: «Paşa şimdi belediye reisi Hasuna ile çok görüşüyor» haberini de verdi.

Recep Paşa gibi nefsine itimadiyle, âleme yayılmış kahra-

manlık şöhretiyle mağrur, müşürlüğe yükselmiş bir arnavut için, iki defa verdiği sözünden geri dönmesi kadar ruhunu sıkan, ezen, bitiren bir şey olamazdı: onun kahramanlık şöhretine bir leke idi bu!

Mecinin Vadisinin taşması, bana, Recep Paşanın, gördüğümüz hadiselerden sonra, inkılâpçılara ve her halde inkılâba tarif edilmez derecede düşman kesildiğine nüfuz etmek fırsatını verdi: metrelerle yükselen, genişleyip denize doğru taşan vadı, önüne gelen evleri yıkıyor, ağaçları söküyor, develeri.. inekleri.. koyunları sürüklüyor, kaçamıyan insanları, hastaları, kadın.. ihtiyar ve çocukları boğup götürüyordu. Epey bir genişlikle akan vadi şehri ikiye ayırmıştı; sabahleyin dış şehirdeki evlerinden şehir içindeki işleri başına gidenler ailelerinin maruz kaldığı tehlike önünde, çaresiz, ürkünç âfetin seyircisi kalıyorlardı; halbuki hafif bir tahta köprü kurup karşıki kenara çekmek mümkündü: kereste, alet ve usta insanlar bol bol var dı; belediyeye, merkez kumandanlığına koştum, aklımın erdiği imkânları anlatmağa çalıştım ve hepsini kızdırmaktan, kendime tehditler ve hakaretler celbetmekten başka bir netice elde edemedim. Bir gün sonra, Rcap Paşaya giderek belediye reisinden ve merkez kumandanından şikâyet ettim. Paşa benden evvel, onların şikâyetlerini dinlemiş ve onlara hak vermiş bulunuyordu. Beni ayakta dinliyen Paşa şöyle dedi :

— Belediye reisi bana ne dedi bilir misin? Nurettin Beyin hocası diye saydım, ama bir daha işime karışırsa onu yok ederim!

— Paşam, sizin karşınızda böyle caniyane bir tehditte nasıl bulunabilir? Hayatımı siz himaye etmezseniz, bana buradan kaçmak düşer?

— Benen himaye umma! dedi; nasıl istersen öyle yap!

Gözlerim dolu dolu, cevap verdim:

— Hislerinizi saklamadığınız için teşekkür ederim, efendim.

Artık Trabulusta kalınamazdı.

Büyük kaynım ve dostum Ali Nurinin kahvesi kazançlı idi Aileyi muvakkat bir zaman için ona terketmeğe karar verdim:

iki gün sonra, Trabulustan geçen İtalyan vapuruna ikinci mevki bileti aldırdım; sabunhaneyi, bütün mallariyle, üç gün sonra, komisyonu Stratiye teslim etmesini kayın biradere tenbih ettim: alacaklımız, dâvasız mevcut malı satacak, alacağını alacak, kalanı kaynıma verecekti.

Vapura binmek için, limandaki polis memuruna bir zarf gösterdim: «bu mektubu vapura binen ticaret reisine götürüyorum» diyerek izin aldım; vapurun iskelesine ayak bastktan sonra sandalcıya bir mecidiye atarak beni beklememesini söyledim ve hemen biletimle ikinci mevkideki kamarama girdim ve vapur hareket edinceye kadar benim için kopan gürültülere rağmen, oradan çıkmadım.

Yarım saat kadar sonra, aramağa gelen, bağırıp çağıran polislere vapurun kaptanı beni teslim etmedi! Böyle olacağını zaten biliyordum.

Üç günlük bir yolculuktan ve Sicilya ile Napoliye uğradıktan sonra Giridin Hanya limanına çkmıştım. (Mayıs 1905).

FASIL: XXIII.

GİRİTTE THERİSO İHTİLÂLİ

Mayıs 1905

Sudada, anneannemi, yalnız başına, eski çalışkanlık hayatı içinde, sıhhati yerinde buldum; beni sevinçle kucaklıyor ve göz ayşları döküyordu: İbrişim Hasan ağa, kocası, bir Rumun bıçağiyle fıtık olmuş, operasyon altında ölmüştü; annemin ölüm haberini benden öğrendi.

Talihin bu acı vuruşu üzerine hıçkırıyor, inliyor:

— Ah, bu da alnımda yazılıymış! Vah! Yıldızım söndü! diyordu.

Bir kaç dakika içinde, Trabulusta bıraktığım aileyi ve onlar için düşündüklerimi anlattım:

— Beş yaşında Cahidim, üç yaşında Suadım var, dedim, anneleriyle o yabancı memlekette kaldılar. Kaynım Ali Nuriye tut-

tuğum kahve kazançlıdır, fakat uzun zaman dayılarının elinde bırakamam çocukarı... Resmoya gitmeği düşünüyorum... Önüm çok karanlık, anneanneciğim!

Bana verdiği bir battaniye ile küçük yastığı bohça gibi koltuğuma alarak, anneannemle vedalaştım; o gece, Hanyada büyük dayım, anneannemin ağabeyi Süleyman Zeyneloğluna misafir oldum: Süleyman dayım, gençliğinde, Hanyalı bir kıza âşık olmuş, onunla evlenmek için Sternes köyündeki malını mülkünü bırakmış, çifçilikten liman ameleliğiyle Hanyada yerleşmişti. Şimdi iki kızı ve iki oğlu vardı, büyük bir zaruretle ailesini geçindiriyordu. Büyük kızı, Hüsniye, on üç on dört yaşında, bir esmer güzeliydi; vapur beklemek üzere evlerinde iki gün misafir kalmamdan en çok o sevinmiş, beni ağırlamak için paralanmıştı.

Giritten Osmanlı imparatorluğunun son hükümdarlık nişanı olan ordusu kalkmış, Türk kaniyle yoğrulmuş şanlı Ada dört büyük devletin — İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalyanın — himayesine geçmiş, Yunan prensi Jorj'un umumî valiliği altında, muhtar (autonome) bir devlet olmuştu; fakat Giritli Rumların siyasî partileri, başta Venizelosun partisi olarak, muhtar idareyi kâfi görmüyor, kesin ilhak (enosis) uğrunda, hami devletlere ve prens Jorj'a karşı silâhlı isyan ilân etmiş, Hanya varoşlarından Theriso'yu işgal etmiş bulunuyorlardı. Bu ayaklanmanın sebebi şimdi yeniydi, artık Osmanlı idaresinden kurtuluş dâvası değildi; fakat eski ihtilâllerin görenekleri şimdi de takip edilmiş, köylerde kalmış olan Türk ehali yurtlarından sürülmüş, malları yağma edilmişti. Ben Resmoya geldiğim zaman köylü Türk vatandaşlarımı kasabanın içine atılmış, ihtilâlin zulüm ve gadriyle ezilmiş çiğnenmiş buldum.

Köylerinden koğulan, malları yağma edilen Türkler

Resmoda Türk oteli yoktu. Bütün yakınlarım, — daha başka bir çok müslümanlar gibi, Osmanlı idaresi çekilirken — Türkiyeye hicret etmişti. Evine konacak akrabam kalmamıştı. İki büyük Türk kahvehanesinden birine gidip oturdum. Az zaman-

da, temasa geldiğim halk ile konuşuyorduk. Etrafıma toplananlara sordum :

— Resmo dört büyük devletten hangisinin himayesi altındadır?

Köylülerden biri, Mustafa Hocaoğlu, cevap verdi :

— Resmo sancağını, bütün nahiye ve köyleriyle, Rusya himaye ediyor.

Bunun üzerine şöyle dedim :

— Bu sancağı himayesi altına alan Rusya, köylerinden kovulan, malları mülkleri yağma edilen ehaliyi nasıl himaye ediyor?

Mustafa Hacoğlu :

— Bizi arıyan sonran olmadı, dedi; akrabaları olanlar onların evlerine sığındılar, olmıyanlar cami avlularına, Forteca (kale) surlarına yığıldılar, sefalet içinde kaldılar.

Ben, ihtilâlin zulmüne uğrıyanların Rus kuvvetlerine kumanda eden generalden himaye ve yardım istemeğe hakları olduğunu ileri sürdüm :

— Ayrı ayr, her yurdundan kovulan bir dilekçe ile Rus kumandanına baş vurmalı, uğradığı ziyanları birer birer yazıp bildirmeli, tazminlerini istemeli ve ihtilâli bastırıp köylerine, evlerine döndürülmeleri üzerinde ısrar etmeldir.

Hacoğlu ailesi genişti, Şehir içinde oturan Hacoğlular vardı, Mustafa akrabalarının yanında kalıyordu. Gerek kendi, gerek şehirde oturan Hacoğlu terzi Ali, camcılık tüccarı Mehmet söylediklerimin haklı olduğunu anladılar, fakat böyle bir teşebbüse nasıl girişeceklerini bilmiyorlardı; köylü Hacoğlu Mustafa :

— Bu iş büyük iş, dedi, biz nasıl başarabiliriz? Okumamız yok, yazmamız yok!

— Dilekçeleri, birer birer, ben size fransızca yazarım, dedim; sizden para da istemem; herkes bana gelsin, ismini, köyünü, ziyanlarını yazdırsın, dilekçesini alıp Rus kumandanına götürsün.

Şehirli ve köylü Hacoğlular tedbir ve teklifimi alkışlardılar. Kahvenin bir tahta merdivenle çıkılır bir küçük odası var-

dı, onu büro olarak kullandım, bir kahve masasının üstünde, dört gün, sabahtan akşama kadar, yanıma sıra sıra gelen hasara uğramış köylülere fransızca dilekçeler yazdım, Rus kumandanı general Ürbanoviç'e sevkettim. Beşinci gün, kumandan Resmo müslümanlarını temsil edenlere haber göndererek yanına bir heyet çağırdı.

Tüccardan Ali Vafinin mağazasında toplanan heyet bana haber gönderdi; toplantıda, girişmiş olduğum işin siyasî kıymetine yüksek takdir gösterdiler, beni tebrik ederek, tercüman olarak kendileriyle beraber kumandanın yanına gitmemi rica ettiler. Heyeti teşkil edenler dört kişi idi: Resmo mebusu Kâmi, tüccardan Ali Vafi, tüccardan Cinciarapzade Raif, sandalcılar reisi Hüseyin kaptan. Tâyin edilmiş saatte, general Urbanoviç'in yanına kabul olunduk.

General, tercüman kullanarak fransızca konuştu:

— İsyanı bastırmak, dedi, bizim vazifemizdir, fakat mevcut kuvvetlerim büyük bir harekete kâfi değildir; Türklerden gönüllüler çıkarsa, hepsine silâh verir, yardımcı olarak âsiler üzerine gönderebilirdim; ne dersiniz?

Kumandanın söylediklerini tercüme ettim. Heyet içinde rumca müzakere başladı. Benim ileri sürdüğüm düşünce heyetçe kabul edilerek, kumandana şöyle cevap verildi:

— Ekselâns, Osmanlı hükûmeti de müslüman gönüllüleri silâhlandırır, bölük bölük, bayrak bayrak, âsiler üzerine sevkederdi, bunun neticesi olarak ehalinin iki unsuru arasında düşmanlık doğmuştur. Büyük devletlerin himayesi altında, iki unsu eskisi gibi çarpıştırılırsa millî kin devam edecek, daha şiddetli olacak, vatanımızda, beraber yaşamağa imkân kalmıyacaktır!

Dikkatle dinliyen kumandan, verilen karşılığın haklı olduğunu kabul etti:

— Haklısınız, dedi, Osmanlı hükûmetinin yanlış yolundan yürümemeliyiz.

Bir az düşündükten sonra ilâve etti:

— Yarın sabah, erkenden, kışlanın karşısındaki köyleri üç taburla bastıracağım, işgal altına alabileceğim yerlerin bütün

hayvanlarını toplatıp şehire getirteceğim. Onları siz yurtlarından sürülmüş olanlara dağıtırsınız, isyan kalkıncaya kadar geçinirler, daha sonra yerlerine dönerler.

Kumandana teşekkür ederek ve başarılar dileyerek dairesinden ayrıldık.

Ertesi sabah, Urbanoviçin vadettiği gibi, erkenden, Rus birlikleri kışladan çıkarak güney-batı yönlerine yayıldılar; biz yüksek kalenin (Forteca'nın) surları üstünden harekâtı seyrediyorduk: tek tük tüfek sesi işitiliyor, dumanı görülüyordu, fakat hiç çarpışma olmadı, Rumlar meskenlerini ve hayvanlarını bırakıp kaçmışlardı. Bir kaç saat sonra, şehre, 8 inek, 5 boğa, 200 kadar koyun, keçi, 20 kadar eşek, 2 at sürülüp getirilmişti. Yurtlarından kovulmuş olan 62 hane halkına bu ganimetler dağıtıldı, şehir içinde büyük bir sevinç yaratıldı.

Evkaf memuru oluşum

Resmo Türkleri temsil heyeti içinde Cinciarapzade Raif Bey, kültürlü, hamiyetli bir vatanseverdi, Rus kumandanını fiilî himayeye mecbur etmek işinde oynadığım rolû çok takdir etmişti; öbür üyelerle görüşerek, beni Resmoda tutmak gerekliğini hepsine kabul ettirmiş, 400 kuruş (dört napoleon altını) aylıkla Evkaf idaresine memur alınmamı sağlamıştı. Bu güzel kararı, takdir sözleriyle, bildiren Raif Beye teşekkür ettim ve kendisiyle samimî arkadaş oldum.

Bir haftadan beri kahvede kalıyordum: bütün müşteriler çekilip kahve kapandığı zaman, sigara ve nargile dumanları içinde, üst oda kapısının bir kanadını iki iskemle üstüne kor battaniyemin yarısını alta serer, öbür yarısı ile örtünürdüm. Garson Hüseyin de ikinci kapı kanadının üstünde yatardı. Şimdi, aylıklı evkaf memuru olunca münasip, ucuz bir ev kiraladım; Trabulustan yanımda getirmiş olduğum paradan harcamağa, bir geçim yolu sağlamadıkça, cesaret etmiyordum. Tahtadan yaptırdığım bir sedir üstüne, kanaviçadan bir ot yatak doldurup serdim, yine anneannemin vermiş olduğu banttaniye ile yastığı kullanarak yatmağa başladım; Trabulustan çocukları getirmek

için, kaynım Ali Nuriye gereken direktifleri yazdım; üç ay sonra, küçük kaynım Mehmet aileyi alıp Resmoya getirebilmişti.
Hepimiz tutmuş olduğum eve yerleştik.

İkinci siyasî teşebbüs

Osmanlı imparatorluğunun her tarafında olduğu gibi, Giritte de, müslüman vakıfları çok zengindi, geçmiş olan büyük ihtilâller sonunda, bu zengin vakıflar Rumların ellerinde kalmıştı; Resmo Vakıflar İdaresi de hıristiyanların istismarı altında bulunan zeytinlikler, tarlalar, bağlar ve sair vakıf mallardan bedel veya ücret alamıyordu. Adayı himayeleri altına almış olan büyük Devletlerden bu büyük ekonomik menfaatın teminini talep etmeğe Resmo vakıflar idaresinin hakkı vardı.

Büyük hami Devletlerin diplomatik kurulu Hanyada, Fransız baş konsolosunun reisliği altında idi, bir dilekçe ile, baş vurup islâm vakıflarını istismar etmekte olan hıristiyanların onları bir bedelle satın almağa veya kiralamağa mecbur kılınmalarının istenmesi düşünüldü.

Resmoda edindiğim ahbaplar arasında, bir de «Kandiya ayaklanması» ismiyle büyük bir siyasî hâdise söz konusu oluyordu: iki unsurun çarpışmasiyle yer bulan bu olaylar neticesinde 17 müslüman mahkûm olmuş, İzzettin kalesinin zindanına atılmıştı. Büyük hami Devletler Giridin idaresine el koydukları zaman siyasî bir umumî af ilân edilmiş, mahkûm ve mahpus tutulan bütün hıristiyanlar serbest bırakılmış, fakat İzzettin kalesi zindanındaki 17 kandiyalı müslüman hürriyete kavuşturulmamıştı. Bence bu vatan kahramanlarının umumî aftan faydalanmasını istemek en büyük bir vazife idi. Teklifim üzerine, vakıf malları için verilecek dilekçenin, zindanda çürümekte olan vatandaşların tahliyesi talebiyle birleştirilerek yazılması kararlaştı.

Ben dilekçenin müsveddesini hazırladıktan sonra, mebusumuz Kâmi Beyin reisliği altında Hanyaya giden küçük heyet Kandıya islâm temsilcilerini de davet etmişti; Hanyada, bütün Girit müslümanları adına, diplomatik kurul reisi Fransız baş-

konsolosuna sunulacak dilekçe gözden geçirilip imzalandı ve gereken makama götürülerek takdim olundu. Fransız baş konsolosu Girit müslümanları tarafndan verilen dilekçenin diplomatik kurulca görüşülüp bir hal suretinin bulunacağını vâdetti.

İki ay sonra, İzzettin kalesinde mahpus bulunan 17 müslüman da umumî affa dahil tutularak serbest bırakılmıştır. Müslüman vakıflarının bir bedel mukabilinde satılması ve kiralanması da hukukî bir tavsiye sureti olarak kabul olunmuştu.

Hanyaya, heyetle, gelmiş olmayı Sudaya gidip anneannemi görmek için fırsat saydım. Epey yaşlanmış olan bu en yakınım ve çok sevdiğim kadını yanımıza almayı çok istedim; anneannem kesin bir karar vermek istemiyordu, fakat bir iki ay için Resmoya gelmeğe râzı oldu. Hanyada ağabeysi Süleyman dayımın evinde, vapur gününe kadar, misafir kaldık, bundan en çok sevinen yine Süleyman dayımın büyük kızı Hüsniye oldu: onu da yanımıza alıp Resmoya gittik. Râtibe hiç ses çıkarmadı, ancak bir nezaket sevinci göstermeğe çalıştı.

Çok sevdiğim anneannemin ve güzel kuzinimin aramıza katılmasiyle aile hayatım bir az şenlenmişti, fakat Râtibe, anneannemle Hüsniyenin, ev işlerine yardımda bulunmak için gösterdikleri her arzuyu retle karşıladığı için tecrübeli kadın alınmıştı, bana :

— Karın bizi istemiyor, demişti; ev işlerine elimizi dokundurmak istememesi bunu gösteriyor.

— Canım, dedim, niçin böyle söylüyorsunuz? Râtibe sizin iş görmenizi saygsızlık sayıyor.

— Hayır, çocuğum, bu apaçık bir türlü kıskançlık!

— Aldırma, anneanneciğim, sizi niçin kıskansın? Ne hakkı var? dedim.

Ama yaşlı kadın bu fikirde değildi. Bir aydan fazla kalmadı; güler yüzlü, tatlı dilli ve çok zeki kuzinim Hüsniyeyi alıp Hanyaya döndü.

Râtibe eski melankolik, sükûtî didinmesinde, köle gibi çalışmasında kaldı, ben de yeni ahpaplarımla yaşamağa, geç vakitlere kadar eve dönmemeğe başladım.

Ruslara fransızca hocası

Raif Bey, iyiliğimi arıyan bir dostumdu, Rusların fransızca ders verecek hoca aradıklarını işitmiş, beni teşvik etti:

— Eczacı Yorgiye ısmarlamışlar, dedi, git, bak, kendini göster...

Eczacı:

— Evet, istiyorlar, dedi, hem üç yerden: bir albayın madamı için, bir yüzbaşı için, bir de başka bir yüzbaşının çocukları için.

Adresleri aldım, en önce albayın evine gittim; beni, misafir odasına, fransızca konuşan yaşlı bir kadın kabul etti, nezaketle, yer göstererek:

— Mösyö, dedi, kızım Jimnazdan (liseden) çıkmıştır, fransızcasını ilerletmek istiyor, onunla meşgul olmanızı rica edeceğim.

— Rus ailelerinin, dedim, Fransız edebiyatına meraklı olduklarını işitmiştim, Madam; ne arzu ettiğinizi anlıyorum. Trabulusta da, kumandan Paşanın lise talebesi oğlu ile böyle bir ders yapmıştık.

Misafir odasına bir kapı açıldı: Annesinin fransızca hocasiyle konuştuğunu işiten müstakbel talebem yanımıza geldi:

— Bonjur, Mösyö!

— Bonjur, Madam!

Valide hanım tanıttı:

— Kızım Lidy Aleksandorvna; tifodan yeni kalktığı için saçları dökülmüş, ev içinde bile başını sarıyor.

Bir Türk hocanın evlerine gelmiş olmasından çok memnun kaldığı anlaşılan genç Bayan, ayakta:

— Kabul ederseniz talebeniz olacağım, derken çakır gözleri siyah gözlerime dikilmişti.

— Bu arkadaşlık, Madam, benim için bir şeref ve bir sevinç kaynağı olacaktır.

Annesi, kitaptan söz açarak yanlarındaki kitapları aramak üzere odadan çıktı. Lidy Aleksandrovna şöyle konuştu:

— Tifo, bakınız, Mösyö, beni ne hale koydu; en çok canımı sıkan bu...

— Hain hastalık, dedim, güzelliğinize büyük bir zarar vermemiştir; hele şu çakır gözler, tanrıça Atenenin gözleri!

Gülümsiyerek:

— Komplimanınıza teşekkür, dedi; arkadaşlığınız beni de çok memnun edecek: siyah, canlı gözleriniz var.

Bir kucak kitapla odaya dönen yaşlı bayan:

— Burada işinize yarıyacak, enteresan kitaplar var, dedi: bir hristomathya, bir kaç roman...

— Çok teşekkür ederim, Madam, dedim, beni büyük bir müşkülden kurtardınız: kitap bulmak çok güç bir iş olacaktı.

Lidy Aleksandrovna arzusunu bildirdi:

— Romanı çok severim, okuyacağımız hikâyeleri nakletmeğe de çalışmak isterim.

— Programınız mükemmel, Madam; bir az da anlattığınızı yazmak gayretini gösterirseniz...

Valide hanım bu fikri çok beğendi:

— Yabancı dil, dedi, konuşarak ve yazarak elde edilir... Lidy gayret gösterirse bu iş yürüyecek...

Lidy gönlünü açtı:

— Mosyö Ahmedin dersinden sıkılmıyacağım... Çok okumuş olduğu belli, dersleri beni sıkmıyacak ve çok şey öğretecektir.

Gülerek teşekkür ettim, haftada ikişer saatlik iki ders yapmak üzere mutabık kaldık, günleri ve saatleri de tespit ettik.

Kızı tifodan kurtulduktan ve bir fransızca hocası bulunduktan sonra, valide hanım Resmodan ayrılmış, Rusyaya dönmüştü. Kumral saçları yeniden geldikçe ve hastalığın verdiği solgunluk geçtikçe Lidya'nın güzelliği dersleri büyülüyordu. Otuzbeş yaşlarında görünüyordu, on yaşında Saşa, beş yaşında Dima isminde iki erkek çocuğu vardı. Elli yaşını geçmiş olduğunu öğrendiğim, fakat kendisiyle henüz karşılaşmadığım kocası albay A. Sergeyeviç her gün çok içen, eve geç gelen bir subaydı.

Ben yirmi dokuzumu sürüyordum.

Dersler misafir odasında veriliyordu, çocuklar her an odaya girip çıkabiliyorlardı, mutfağa giden koridorun kapısı da açılınca aşçı askerin saygısız gözleri altındaydık, uslu uslu fransızcamızı yapıyorduk.

Kumsalda

Albayın evi, Rum mahallesindeydi, geniş denize bakan bir balkonu vardı; evin karşısındaki bahçeden sonra, güzel bir kumsala gidilirdi. Akşamları, hele mehtap vakitlerinde, bir iki genç Rus bayanı buraya bir iki Rum genciyle gezintiye çıkardı. Rumlardan biri doktor Yorgi Tsuderos, öbürü avukat, Manoli Kamaromenos, 35-40 yaşlarında idiler. Lidy Aleksandrovna, bir gün, bu gönül gezilerini anlattı ve izahat verdi :

— Avukat bana kur yapardı, iki gündür, ben ona Grunya'yı buldum; bu akşam gelir misiniz, beraber plâja çıkalım?

— Bahtiyar olurum, güzel Tanriçem, dedim.

Saatini tespit ettik, koyu renkli vestonla gittim, fesi de atmıştım. Lidy Balkonda bekliyordu, kumsala yöneldik. Yelena İvanovna (bir binbaşı karısı) Dr. Tsuderosla, Grunya Petrovna (bir yüzbaşı karısı) avukatla, ayrı ayrı geniş plâja yayılmışlardı. Bu kumsalın Doğu ucunda sınıf arkadaşım Ali Fehminin eniştesi, geceleri kapalı duran bir kahve işletiyordu, ben Lidyayı o tarafa yönelttim; mehtap ışıl ışıl, ortalık ıssız; rahat oturacak yerler bulmuştuk.

Lidya, bu tabiat güzelliği içinde, Eros oklariyle heyecanlanmış bir sesle :

— Dites moi quelque chose! (bana bir şeyler söyleyin) dedi.

— Sizi kucaklayıp Olympos'a çıkarmak isterdim, tanriçem, Athena'm, dedim.

Yaklaştı, kucakladı, kucakladı, birinci defa dudaklarımız birleşti.

* * *

Rus kadınları, erkekleri veya dostları subaylarla, at üstünde, kırlarda dolaştıktan sonra, bir akar su kenarında, ağaçlarla

gölgelenmiş, bir kahvede, şaraplı.. votkalı, havyarlı.. jambonlu partileri severlerdi. Lidy benim de bu partileri paylaşmamı istemiş, bana at tahsis ettirmişti: Sarı Girit çizmeleriyle, baş açık, binerdim, hep onun yanında gitmek üzere atımı sürerdim. Sekiz on çift olurduk, molalarda atları tutacak seyisler de vardı; yiyecek, içecek şeyler daha evvel kahveye gönderilmiş bulunurdu. Bu partiler çok neşeli olurdu, fakat hiç taşknlık olmazdı.

Genç bir Türkün, güzel bir Rus bayanına kavalyelik ederek, samimî partilerine iştirâk etmesi, bütün Resmoda, yankılar, heyecanlı yorumlar uyandıran bir hâdise olmuştu. Rumlar bunu kin ve gayz ile karşılamışlardı, hele Dr. Tsuderosun, avukat Manolisin yüreklerini yakan bir kıskançlıkla kıvrandıkları kolay anlaşılır: sevgilileri Yelena ile Grunya Lidy'nin cüretini gösterecek fırsatı bulmamışlardı, kocaları çok sertti.

İki üç defa tekrarlanan bu hâdisenin Ruslar arasındaki tepkisi de büyük ve çeşitliydi: bekâr bir subay, teğmen Saşa, Lidy Aleksandrovnada gözü ve sebkat etmiş bir kur hakkı vardı. Yaşlı subayların, evlerine genç bir teğmen alması Rus ordusunda yerleşmiş bir âdetti; üçlü menajlar eski bir görenekti. Saşa kinini hazmetmeğe elinden geleni yapıyordu, fakat sözünü sakınmayan cadı anası Lidy'nin güzelliğiyle ve geniş gönlüyle hak ettiği şâd ve serazat yaşayışı ona, açıktan açığa ayıplamalariyle, zehir etmekten boş kalmıyordu. Lidy, benim için: «O benim hocamdır ve arkadaşımdır, âşıkım değildir!» derdi. Kullandığı **priyatel** deyimi türkçede «hoşa giden arkadaş» diye ifade edilebilirdi ki, âşık (lûbitel)'den farklı sayılırdı. Yelena ile Grunya da, priyatel'lerini atlı partilere getirmedikleri için şüphesiz kıskanıyorlardı, bunlar gibi, Lidyanın kuzini ve sırdaşı Feodora Petrovna da — çok sert ve orta yaşlı kocası yüzünden — üçlü menaj bahtiyarlığından bile mahrumdu: küçük bir koketlik sayılacak hareketleri için biçare Feodora canavar kocasından dayak bile yerdi. Lidyanın kocası atlı partilere iştirâk etmezdi, üçitel (öğretmen)'in arkadaşlığına katlanırdı, ancak sarhoşluğu arasında, karısına, kabaca imalarda bulunurdu. Bir gün Lidy anlatmışt :

«Albay dün gece çok sarhoştu, (hoca geldi mi) diye sordu,

sonra, en kaba deyimle, (seninle yattı mı) diye ilâve etti; ben de inadına «evet» dedim.»

Genç ve münevver bir Türkün Ruslar arasında bu kadar yüksek bir itibar kazanınası, Rus subaylariyle içli dışlı olması millî iftihar kaynağı olmuştu; hele koruyucu dostum Raif Beyin nasıl vatanî bir his içinde kaldığını anlatmak mümkün değildir. En samimî dostlarım Hacoğlu terzi Ali, saatçı İbrahim, avukat Raif ve başkaları, beraber gezmeğe vakit bulduğum zaman, benim hesabıma sevinçlerini az çok dokunaklı taşlar atarak gösterirlerdi. Ratibe bile, çalkanan bu hâdise kulağına erişmiş, acaip bir iftihar duymuştu: melânkolik sükûtiliği içinde elbisemi ütülüyor, gömleklerimi kolalıyordu.

(1907 - 1908) :

Daha yaşlı görünmek için, Lidya'nın ricasiyle, sakal koyvermiştim ve siyah sakalımla Rus bayanlarının daha çok hoşuna gitmiştim. Fakat bahtiyarlığımın sonu gelmişti : Rus kuvvetlerinin bir kısmı değişiyor, yenileri gelmiş bulunuyordu. Albay A. Sergeyeviç ve ailesi Giritten ayrılanlar arasında idi.

Ramazandı; küçük kaynım Mehmet şehir dışındaki Ali Vafinin bahçesinde bahçıvandı, ondan arka kapısının anahtarını almıştım; Mehmet teravihten sonra ablasına — Ratibeye — gidip çamaşır değişecekti. O akşam, Lidy ile, son kumsal buluşmamız olacaktı, onu kumsal yerine bahçeye götürdüm; buranın fiskıyeli güzel bir havuz önünde, nefis çiçekler arasında, rahat mobilyelerle döşenmiş köşkü vardı. Bu dekorlarla büyülenen Lidya'dan tam visal arzusu gösterdim. Çocuk almaktan korkuyordu, «ben eczahaneye uğradım, korku yok» demem üzerine kucaklaştk, ilk ve son olarak sevgilim benim olmuştu.

Odesadan mektuplaşmamız, meşrutiyet inkılâbına kadar devam etti, üç ay sonra albay ölmüş, Lidy Aleksandrovnaya, subaydan dul kalmış olduğu için, bir posta bürosu memurluğunu vermişlerdi; İstanbula gelmek arzusunu bildiren mektubuna cevap vermemiştim.

Feodora Petrovna, Lidy'nin kuzini, Resmoda kalmıştı, siyah sakalımdan hoşlanan bir bayandı, 7 yaşındaki oğlu Kolya'ya

fransızca dersi vermemi rica etmişti, fakat kendisini gayet nadir görürdüm: sokağa çıkmak üzere, giyinmiş, Kolya ile meşgul olduğumuz odadan geçer, elini öptürürdü. Giyime kuşama çok itina ederdi, Lidy'den daha ince ve daha boyluydu; yüzbaşı, kocası, sert ve korkunçtu: Fedora ders odasında oturmazdı, görüşmemiz ayak üstü ve ancak tesadüfî olurdu. Ona, bizim Kadirî tekkesi bahçesinden ve az ötede olan bektaşi dergâhından çiçekler toplar, çocukla gönderirdim; bu kısa görüşmelerde, nazik, teşekkürde bulunurdu.

Küçük Kolya, ara sıra, «Papa battu mama» (babam annemi dövdü» diye haber verirdi. Sebebi? Çoçuk: «Mama koket» derdi, bir mösyö var, papa kıskanıyor, diye anlatırdı. Güzel Feodoranın hazin hayatına bir neşe getirmeğe imkân yoktu.

Bir dersim daha vardı: Rus - Japon harbinde ateşe girmiş, ruhu hırpalanmış, gayet sükûti ve pek terbiyeli bir teğmene fransızca öğretmeğe çalışıyordum; bu teğmenin iki sevgilisi vardı: bir italyan artisti bir de av köpeği; fransızcaya arzusu kadar istidadı yoktu.

Aile İşleri

Son iki senede, Evkafa gittiğim saatlerde, oğlum Cahidin dersleriyle meşgul olurdum, ona okuma ile aritmetik öğretirdim; kızım Suadı da evimizin karşısında, küçük kız çocuklarına ders veren hoca hanıma gönderirdim; bu hoca hanımın kocası Cevdet Bey, o tarihte, Resmonun Türk maarifinin başında bulunuyordu.

1908 başında, üçüncü çocuğum, kızım Muzaffer, dünyaya geldi, aile genişliyordu. Ratibe, sessiz sedasız, yeni hayat misafirimizi de şefkat ve ihtimam ile kucaklamıştı.

Lidy Aleksandrovnadan ayrılalı bir yıldan fazla geçmişti; her gün akşam üstü, dostum Hacoğlu terzi Ali ve tütüncü Etemle, kışla meydanına kadár gezintiye çıkar, Hacoğlu Ali Beyin Rum sevgilisi esmer güzeli Marika ile selâmlaşılırdı. Akşamları, dostum saatçı İbrahimle kafe-şantana giderdik, İbrahimin, artistler arasında, daima kur yaptığı bir kız bulunurdu. Ben,

bu oyalanmalar arasında, gönlümü hep Lidynin hatırasiyle dolu tutardım.

1908 içinde çok acıklı bir olay aile hayatımızı sarsmış, önümüze büyük müşküller çıkarmıştı: küçük kaynım Mehmette cinnet başladı. Zavallı genç bir müddetten beri rufaî tarikatine girmiş, şeyhinin emrettiği yüzlerce zikirleri uzun bir tespih ile çekiyordu; yavaş yavaş kendini şeyhinin telkin ettiği mertebeye ermiş sanmağa başladı: yüzü değişiyor, gözleri alevler saçıyordu:

«Ben evliyayım! Peygamberim! İskenderim!»

Korkunç nâralar atarak bunları haykırıyordu! Bağırarak dünyayı yıkacağını söylüyor, ağzından köpüklü salyalar saçıyordu :

«Ben mehdiyim!», «Deccal, defol karşımdan!» Ve bu tehevvür içinde sokağa fırlıyor, sokaktan geçenler için azılı bir tehlike halini alıyordu.

Şeyhini çağırdık, bedbaht gencin ruhuna bir az sükûn getirmesini rica ettik. Mecnun, şeyhi görünce bir az toplandı, eline sarıldı, dizlerine kapandı ve sordu :

«Haykırayım mı? Kâfirlerin başına dünyayı yıkayım mı?»

Şeyh afsunlar okudu, üfledi, tespihi elinden aldı :

«Sana artık izin yok!» dedi, «tespih çekmiyeceksin! Bekliyeceksin! Anladın mı, Mehmet, bekliyeceksin!»

O geceyi Mehmet sakin geçirdi, fakat ertesi sabah tehevvür nöbetleri yenilendi.

Bedbaht gence bir muhafız tutmak zorunda kaldık. Yerinde görmüştük: önce dayısı Mehmet Ali, meczup, zararsız, sokaklarda dolaşırdı.

FASIL XXIV.

Makedonya İsyanı

Meşrutiyetin ilânı

Resmoda siyasî hâdiseleri Atina gazetelerinden takip ediyordum. O yıllarda Makedonyada Komitecilik hızlanmış, büyük devletlerin müdahaleleri ürkütücü şekiller almıştı. Abdülhamit, bu tazyik karşısında, Makedonya vilâyetleri — Manastır, Selânik, Kosova — üzerine bütün dikkatini vermiş, oralara en iyi memurları, en cesur subayları, en kuvvetli birlikleri gönderir olmuş ve bu ülkelerin idaresini Hüseyin Hilmi Paşa isminde muktedir ve saltanata sadık bir vezirin umumî müfettişliği altına koymuştu; fakat padişahın bütün tedbirleri, Rusya ile İngilterenin uzlaşmasına engel olamamıştı: Reval'de vukuu şayi olan mülâkatın Makedonyayı koparmak ve imparatorluğu parçalamak hedefine yönelmiş olduğuna şüphe kalmamıştı. Dışardan esen bu siyasî fırtına rüzgârı Makedonya kuvvetlerinin (3. ordunun) cesur, hamiyetli, vatansever subahlarını, Yıldıza karşı acele isyan etmek kararını vermek zorunda bırakmıştı.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin Manastır ve Selânik vilâyetlerinde teşkilâtı kuvvetliydi.

Bu teşkilât içinde subaylar — kuvvetleriyle beraber — en hâkim rolû oynamakta idi.

Haziran 1908 ortalarında, Atina gazetleri, Makedonyaya dair çok mühim haberler vermeğe başladılar: Selânik merkez kumandanına sui-kast yapılmış, Resnede kolağası Niyazi Bey temmuzun ilk günlerinde, kuvvetleriyle ve bir çok gönüllülerle dağa çıkmış, Yıldıza meşrutiyetin ilânına davet eden telgraflar çekmiş, kurmay binbaşı Enver Bey isyan eden kuvvetlere katılmış; Padişah Manastıra âsilerle savaşmak üzere kuvvetler gön-

dermiş; Yıldızın kuvvetlerine kumanda eden Şemsi Paşa, temmuzun yedinci günü Manastır postahanesinden çıkarken Atıf isminde bir teğmen tarafından öldürülmüş! Bunun üzerine Manastır - Resne bölgesinde ve Selânikte halk meşrutiyeti ilân ederek bayram yapmış! Nihayet Padişah Abdülhamit, İstanbul gazetelerine, Kanunu - Esasinin tekrar yürürlüğe girmesini emrettiğini bildirmiş! Temmuzun 11 inde, Türkiye, baştan başa, «Yaşasın meşrutiyet!», «Kahrolsun istibdat!» sadalariyle sevincini göstermekteydi!

Türkiyede meşrutiyetin yürürlüğe girmesini Atina gazeteleri de alkışlıyordu.

Daima iyiliğimi istiyen Cinciarapzade Raif Beyle konuşarak benim bir ân önce İstanbula dönmeğe verdiğim kararı kendisine kolaylıkla kabul ettirdim ve maddî şartların tesviyesi için bana yardımını rica ve temin ettim: Evkaftan üç ayılk izin alıyordum, maaşım Resmoda kalacak aileme ödenecekti; İstanbulda iş bulduktan sonra aileyi çağıracaktım.

Bir İtalyan vapuriyle, ağustos ortalarında, İzmire geldim.

İdaresini ziyaret ettiğim Yeni Asır gazetesi bana saygı göstermiş ve ricasiyle kaleme aldığım bir yazımı neşretmişti. Bu yazıda çok mühim gördüğüm iki problem üzerinde durmuştum: 1) Azınlklar; 2) görenekler. Makedonya, Arnavutluk, Ermenilik, Havran, Yemen, Trabulus v.b. Devletin bütün geliri ve milletin en kıymetli gençliği bu azınlıkları etnik istek ve hislerinden uzaklaştırmak gayesine feda edilmekte, bu yüzden borçlarımız kabarmakta, kapitulasyonlar şiddetlenmekte, iktisatça ve fizikçe fakirliğimiz artmakta, modern bir kuvvetli devlet olarak gelişmemize imkân kalmamaktadır.

Azınlıklar problemini, etnik temayüllere musamahalı bir anlayış gösterilmedikçe ve bu siyasette — Rusyanın düşmanlığını tesirsiz bırakmak için — İngiliz ve Fransız dostluğuna dayanmadıkça, çözmeğe bir yol bulunamazdı.

Görenekler problemi azınlıklar probleminden daha az mühim değildir ve daha kolay çözülemezdi; müslüman Türk için menfaat ve servet kaynağı kalem efendiliği ve orduda subaylık

kaldıkça ticaret ve sanayi mesleklerini benimsiyecek yeni nesiller yaratılamazdı. Müslüman Türk milletinin tüfeyli görenekleri ancak uzun ve metodik bir terbiye ile ticaret ve sanayi göreneğine ulaştırılabilirdi.

İşte o yazıda ileri sürdüğüm fikirlerin hulâsası bu idi.

Ertesi gün, aynı sütunda, Halil Bey (Menteşe) bu meseleler hakkındaki İttihat ve Terakki Cemiyetinin programını öne sürüyordu: Osmanlı imparatorluğunun bütün unsurlarına, cins ve din farkı gözetilmeksizin, müsavi siyasî ve içtimaî haklar temin edilecek; Türkler, Araplar, Rumlar, Ermeniler, Arnavutlar, Havranlılar... hepsi Osmanlı kardeşliği altında birleşecek, aynı Millet Meclisi içinde temsil edileceklerdir. Etnik ayrılıklara siyasî haklar tanımaktan imparatorluğun parçalanıp dağılmasından başka bir netice çıkamazdı.

Bu yazıdan anlamış oluyordum ki, İttihat ve Terakki Cemiyetinin büyük temsilcileri, muhtar eyâletlerden teşekkül etmiş federatif bir Osmanlı İmparatorluğunun, üç kıta üzerinde, büyük bir iktidar sahibi olarak yaşayabileceğini müdrik değildiler. Halbuki fikrimce böyle bir Federal Osmanlı İmparatorluğu, İngiliz ve Fransız İmparatorluklariyle dost ve müttefik olarak, paydar bir sulh içinde, tam müvazeneli yeni bir yirminci asır dünyasının yaratılmasına imkân verebilirdi.

İstanbulda

Emirgânda, büyük dayım rahmetli Bilâl beyin ailesi oturuyordu; kızı, Çapa öğretmen okulundan çıkmış, kuzinim Hamide hanım Emirgân ilk okulunun başöğretmeni idi, beni samimî bir sevinçle karşıladılar, geçici olarak onlara misafir oldum.

Cağaloğlunda, Şeref Efendi sokağında İttihat ve Terakki Cemiyetinin Umumî Merkezi kurulmuştu; sürgün yerlerinden, Avrupa ve Mısrdan her gün İstanbula gelmekte olan siyasî mahkûm ve firariler için bu sokakta küçük bir oda tahsis edilmişti, fakat oraya baş vurup isimlerini kaydedenlere hiç bir vazife verilmiyor, yıllardan beri inkılâp uğrunda savaşmış, istibdadın zulmüne uğramış olanlar hiç bir komite veya komisyo-

na çağrılmıyor, hiç bir işe karıştırılmıyordu. Şûray-ı Ümmet intişar hazırlıkları görüyordu. Başta Tevfik Fikretin de dahil olduğu bir heyet tarafından, Tanin gazetesi — yavaş yavaş, tarafsızlıktan Cemiyetin bir organı haline geçmek üzere —, çıkmağa başlamıştı: Erkenden Tevfik Fikret uzaklaştırılmış, gazete Hüseyin Cahidin ve Selânikli M. Cavidin hüküm ve idaresi altında kalmıştı.

Hükûmeti kurmağa Abdülhamit yine eski sadırazamları (başvekilleri) memur ediyordu: İkinci Meşrutiyetin ilânı arefesinde sadrazam olan Avlonyalı Ferit Paşa çekilmiş, yerine Şapur Çelebi diye anılan II. Abdülhamidin en sadık bendesi küçük Sait Paşa geçmişti, ve ilk işi, ordu ve donanmanın başkumandanı olarak, vekilleri sayılan harbiye ve bahriye nazırlarının tâyinini Padişaha bırakmak olmuştu. Cemiyetin müdahalesiyle Şapur Çelebi düşmüş, hükûmeti Kıbrıslı Kâmil Paşa kurmuştu; ve demokratik usulle, harbiye ve bahriye vekillerine, Cemiyetin güvendiği adamları getirmişti.

Tanin erkenden, Devletçe yeni bir borçlanmanın propagandasını yapan bir makale neşretmişti. İstibdadın en zararlı politikası sefahat israflarına meydan veren, tüfeylliliklere, haram yeyiciliğe yol açan ve ecnebi tazyikı artıran yabancı borçlanmalar iken, meşrutiyetin aynı uğursuz yoldan yürümesi havsalama sığmadı, bu teşebbüse itiraz ve lüzumsuzluğunu ispat yollu küçük bir yazı ile Hüseyin Cahidi ziyarete gittim. Trabulustan, Servet-i Fünûnun başında bulunan ve açtığı kampanyada Ali Kemali yenmekle edebî şöhreti büyüyen bu muharirle aramızda — yerinde görülmüş olduğu gibi — küçük bir yazışma geçmişti. H. Cahit, bir operatör gömleği giymiş, iş başında, beni kabul etti, fakat itirazımı anlayınca soğuk davranmıştı. Mektubum Taninde çıktı ve bir müddet borçlanma hareketi durmuş oldu.

Bir ân önce, kendime bir iş bulmak zorunda idim, İkdam gazetesinin sahibi Ahmet Cevdet Beye baş vurdum.

— Bizde, şimdilik, gazetenin musahhihliği boştur, dedi, 12 lira maaşla kabul ederseniz hemen başlıyabilirsiniz. Bu işte yalnız değilsiniz, bir yardımcınız da vardır.

O gece, yardımcı müsveddeleri okumak ve ben dinlemek üzere, İkdamın tashih işini gördüm, fakat sabaha karşı, yardımcım haber verdi:

— Gazetenin birkaç seneden beri musahhihi olan bey iki ay süren bir hastalık geçirdi, dün yataktan kalkarak matbaaya geldi, Cevdet Bey zavallıya yol verdi: üç çocuk sahibi bir adamdır.

— Bu nasıl olur? dedim, ben bu insaniyetsizliği kabul edemem.

O günkü tashihi bitirip patrona gittim:

— Efendim, dedim, sizin hasta musahhihiniz iyileşip işinin başına gelmiş; benim artık devam etmeme imkân yoktur, tashih işini bırakıyorum; eski musahhihi alırsınız.

Ve tek bir kelime söylemesine meydan vermeden Ahmet Cevdet beyin yanından ayrıldım.

Şûray-ı Ümmette

İkdamın, hemen bütün gece boyunca süren tashihi yüzünden, uykusuz, yorgun düşmüştüm, fakat içimde insanlık vazifemi görmüş olmanın ruh ferahlığı olduğu halde, sokağa çıkmış, Cağaloğluna giden yokuşu tırmanmıştım; Şeref Efendi sokağının başında, durup konuşmakta olan iki kişi gördüm, biri Trablus arkadaşım, rahmetli Şevket Beyin damadı Ferit Beydi. Yanaştım, beni muhabbetle ve güler yüzle karşıladı ve yanındaki sivil giyinmiş kurmay binbaşı İsmali Hakkı Beye, sitayişkâr sözlerle, takdim etti. Konuşarak, Şûray-ı Ümmetin de idare evi olan Umumî merkeze geldik; benim iş aradığımı öğrenen İsmail Hakkı Bey:

— Gazetede sizin gibi arkadaşlara ihtiyacımız var, dedi. Üçümüz Şûray-ı Ümmetin neşriyle meşgul Dr. Bahaettin Şakir Beyin yanına gittik; Ferit hararetli bir prezantasyon geçti, İsmail Hakkı Bey de ilâve etti:

— Gazetenin muhabirliğiyle Bulgaristana gönderecek bir arkadaş arıyordunuz...

Dr. Bahaettin Şakir, sevinerek, şöyle dedi:

— Hemen pasaportunu almak için Sami Paşaya gider ve ilk trenle Sofyaya hareket eder.

İsmail Hakkı Bey, makalesini başyazar Sami paşazade Sezai Beye bıraktıktan sonra, Feritle birlikte Umumî Merkeze çıktılar, ben de Dr. Bahaettin Şakirin talimatiyle, iki üç saat içinde pasaportumu almış, kart vizitler bastrmış, Sofya yolculuğuna hazırlanmış bulunuyordum.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, gerek Bulgaristan meselesinden gerekse Avusturya - Macaristan Devletinin, işgali altındaki Bosna - Hersek eyalet ve sancağını ilhak etmesinden, bir harp çıkmasını istemiyordu. 93 (1876) Rus seferinden faydalanıp Meclisi fesheden ve Meşrutiyete son veren Abdülhamidin bir kere daha aynı oyunu oynamasından korkuyorlardı. Dr. Bahaettin Şakir fazla direktiflere lüzum görmemişti, bütün seyahat için 20 lira verip başarılar dilemişti.

FASIL XXV.

ŞÛRAYI ÜMMET'İN MUHABİRİ OLARAK SOFYADA

Birinci Mektup
Sofya, 24 Eylûl (1324) - 1 ekim 1908

Bir akşam, güneş batarken Sofyaya geldim. Grand otelde komiserlik kâtiplerinden biriyle görüştüm. Gazeteleri hemen mütalâadan geçirdim. Durumu arzediyorum :

İlân olunan Bulgaristan istiklâli (bağımsızlığı), otuz yıldan beri, adım adım kazanılıyordu. Prenslik, bağımsızlığının ilk ve büyük kısmını, Berlin antlaşmasından sonra, geçen birinci sene sonunda, ödemeğe mecbur olduğu parayı vermemekle kazanmıştır: miskin istibdat hükûmeti antlaşmanın bu suretle ihlâl edilmesine ağız açmamıştı. Bulgaristan o zamandan beri bağımsız sayılır: komşularına harp ilân etmek, barışmak veya fiilen savaşlara girişmek, yabancı devletlerle ticaret sözleşmeleri bağlamak gibi işlemlerle bağımsızlığını kazanmıştır, hattâ Türkiye ile ticaret itilâfları akdetmiştir.

İstiklâlin şimdiye kadar ilân edilmemiş olması Bulgaristanın korkusundan değildir; prenslik o derece korkusuzdu ki, tâ başta Doğu Rumeli valisini kovmuş, koca eyaleti kendine katmıştı. Sofyada 44 cami varken bugün ancak birinde Muhammedin ezanı okunmaktadır. Bu camileri, birer birer, müstebit padişahın millet, vatan, din hainliğine varan pısırıklılığı yıktırmıştır.

Şimdi ilân olunan bağımsızlık bir formaliteden ibarettir, böyle iken, Bulgaristan, yeni meşrutiyet idaremizin kudretinden korkmakta ve telâş göstermektedir.

Prensin aleytarları da vardır, sosyalistler ve cumhuriyetçiler gibi muhalifler bağımsızlığın ilânına iyi bir gözle bakmıyorlar, fakat, şimdilik, millî bir zafer gibi görünen çarizm'e ses çıkarmıyorlar.

Tüccar zümresi de, mevcut itilâfnamelerin bozulmasından endişe içindedir: bu yüzden buranın ticaret ve sınaatı duracak, geriliyecektir: İslimye şayak fabrikaları kapanmak derecesinde zarar görecektir.

Harp ihtimalinden de Bulgarlar korku içindedir. Harp analar ve babalar için büyük bir kara haberdir, çünkü meşrutiyet Türkiyesiyle açılacak harpten kimsede galip çıkmak ümidi yoktur. Bulgaristan, gerçi yenilse de erazi kaybetmiyecek ama, evlâtlarından on binlerce kurban verecek, ekonomi bakımından da pek uğursuz sonuçlar doğacak! Bu düşüncelerle, uzağı gören Bulgarların çoğu bağımsızlık ilânından hiç bir sevinç duymamaktadır.

Bulgar hükûmeti askerlik tedbirleri almaktan geri kalmamaktadır. İhtiyat kuvvetlerinden bâzı sınıflar silâh altına alınmıştır, yüz bin kadar olan rediflerin de ilk emirde orduya çağırılabileceği söylenmektedir.

Bu akşam, belediye bahçesindeki millî sevinç donanmasını gezdim; erkek, kadın ve çocuktan dört beş yüz kişilik bir kalabalık vardı: hükûmet fenerler yaktırarak bahçeyi aydınlatmıştı, muzika da çalıyordu; fakat yaşlı başlı kimselerde bir neşelilik görülmüyordu.

Müftü efendiyi de ziyaret ettim, yanında dört beş müslü-

man vardı. Bütün Sofyada ancak yirmi beş hane müslüman kalmıştır!

Bulgaristanın nüfusu dört milyona yakındır; yirmi bin nüfus başına bir mebus çıkmaktadır; müslümanlar altıyüz bin olduğu halde ancak on mebuz çıkarabilmişler!

Bu akşam çektiğim telgrafta, henüz, büyük devletlerden, istiklâl hakkında bir cevap gelmediğini yazmıştım; bu dahi umumî efkârın endişesini artırmaktadır. Bu akşamki gazetelere göre, Avusturyadan başka yeni Çar majestelerine yüz veren devlet yoktur.

Hükûmetin resmî mesleki savunma yoludur, «Türkiye harp ilân etmezse biz hiç etmeyiz» diyorlar. Bu ifade doğru görünüyor, çünkü Bulgaristanın, harpten, bağımsızlıktan fazla hiç bir şey kazanacağı yoktur.

İkinci Sofya mektubu (8. ekim 1908)

Bugün ismini gizli tutmamızı istiyen, diplomatik kurulu üyelerinden biriyle görüştüm. Bu zat Bulgaristanı, Bulgar ordusunu kuvvetli buluyor; «Avusturya - Macaristanın ve Romanyanın dostluğu da Bulgaristana istediği gibi bir destek oluyor» fikrini ilâve ediyor.

Bu diplomat diyor ki: «Genç Türkiye meşrutiyetinin Avrupa devletleri arasında mühim dostları vardır; bu dostluklar pek kıymetlidir, bunlardan faydalanmak için tedbirler almalıdır.

«Türkiyenin savunacak hakları pek çoktür: devlet borçlarınızdan Bulgaristana düşen hisseyi ona ödetebilirsiniz. Türk ticaret mallarına, Bulgarların koymuş olduğu oktruva ve akçiz resimlerini, Bulgar mallarını kabul etmemek tehdidiyle, kaldırtabilirsiniz. Eski ticaret itilâfları, tabiî, bağımsız Bulgaristanda yürürlükte kalamaz, gümrük gelirleriniz artar.

«Şimdiye kadar Bulgarlar, Osmanlı uyrukları (tebaası) olarak büyük haklardan faydalanıyorlardı; meselâ, Bulgar siyaset adamlarından Karayorgiyef ve Rizof Makedonyada nutuklar söylüyor, seçimleri idare ediyorlar. Meşrutiyet Türkiyesi bu tecavüzlere engel olabilir.

«Eksarhlık da artık ayrılmalı, Türkiyedeki Bulgarlar Bulgaristan eksarhlığına bağlı kalmamalıdır. Bağımsızlık istiyenler bağımsızlığın sonuçlarına katlanmalıdır.»

Bu mülâkattan sonra, nasyonalistler partisi liderlerinden M. Todor Todorof'u ziyaret ettim.

M. Todorof bağımsızlık ilânı için şöyle diyor:

«Bağımsızlık, şüphesiz, izzeti-nefsi okşar, bunu istemiyecek kimse yoktur, fakat bundan önce, burada, kırallık taraflısı kimse yoktu; Geşof hâdisesi buna vesile verdi.

«Geşofun Bulgaristana dönmesi bizi müşkül duruma soktu: o akşam Edirne ziyaretçileri şerefine ziyafet verilmişti, Türkiye ile Bulgaristan arasında samimî dostluk temenni eden nutuklar söylemiştik. Ziyafette bütün partilerin liderleri vardı; Geşof hâdisesi çıkmasaydı nazırlar da bulunacaktı. Bu toplantı gösteriyor ki, bütün Bulgaristan Türkiyenin dostluğunu arıyor. Partimiz bugün de dostluk ve anlaşma taraflısıdır. Tasdik ederim ki Türkiyenin izzeti-nefsi üzülmüştür, fakat bağımsızlığımızın ilânından Türkiye maddî hiç bir şey kaybetmemiştir; şimdi, bağımsızlığın sonuçları olarak kazançlarınız olacaktır; bu maddî menfaatleri bir tarafa atarak ille kendinize tâbi ettirmek için kavga çıkarırsanız «av yerine gölgeyi kovalamak» olmaz mı? Bizi yenerseniz düşmanlığımızdan başka bir şey kazanmazsınız.»

Mösyö Todorof sözüne şöyle devam etti:

«Genç Türkiye büyük bir vazife karşısında bulunuyor: Harp yerine, kuvvetlerinizi inkılâbınızın tepkilerini, kara cahilliği, istibdadın geri kafalı taraflılarını yenmeğe hazır tutmuş olsanız, vatanınızı kalkındırmağa, yüksek medeniyet seviyesine çıkarmağa muvaffak olursunuz.

«Bulgaristanın bağmızsızlığı eski istibdat rejimi zamanında olmuş bitmişti; ortada bizi yürekten yaralıyan! size hiç faydası olmıyan bir isim kalmıştı!

«Bosna - Hersek ilhakı da eski fena idarenin kayıplarındandır; bu gün Yenipazar sancağını kazanıyorsunuz ve şüphesiz iyi bir diplomasi kullanırsanız, borçlarınızdan büyük bir hisse Avusturya - Macaristana yükliyebilirsiniz.»

Mösyö Todorof, mülâkatın sonunda, partisinin yakında iktidara geçmesi ihtimaline işaret etmek istiyerek, «yakında Türkiye ile Bulgaristan arasında bilfiil dostluk münasebetleri tesisine çalışmak emelinde» olduğunu söylemiştir.

Diğer Sofya Mektubları

Sofyadan Şûray-ı Ümmete on bir mektup, günü gönüne, hem Şûrayı Ümmette hem de Tanin'de nşerdiliyor, Türkiye umumi efkârı Bulgaristanda olan biten işleri, askerî hazrlıkları, yürütülen entrikaları, yüreklerde saklanılan korkuları, hükûmetin, nazırların izah diye ileri sürdükleri safsataları, Bulgar partileri liderlerinin muhalif tenkit ve dostluk teminatını, diplomatik kuruldan iki zatın samimî düşünce ve tavsiyelerini öğreniyor, aydınlanıyordu. Bu mektupların gördüğü hizmet, o zamanki gazetelerce, beni minnettar bırakan bir takdir kazanmıştı.

Bu mektupları hatıralarıma almayı isterdim; menfadan döner dönmez, bana emniyet edilen bir millî vazifeyi, nasıl bir vatanseverlikle çırpınarak yerine getirdiğimi her satırlariyle aksettiren bu mektuplar benim için kıymetlidir. Fakat seksen senelik hayatımın romanı içinde on beş günlük Sofya muhabirliğine fazla bir yer ayıramıyorum.

Askerî kuvvetleri, kıtaların geceleyin hudutlara sevkini bildiran yazılarım her ân casus olarak tevkifimi sonuçlıyabilirdi, vatan aşkı bir ân bile böyle bir tehlikenin ürküntüsüne düşmeme yer bırakmamıştır.

Son olarak, Bulgar siyasileri bir Bulgar-Türk dostluk komitesi teşkil ettiler, bu komitenin davetiyle, Sofyaya Fethi Bey (Fethi Okyar), Faik Bey (Üsküdar mutasarrıfı Faik Paşa), edip Saffet Nezihi Bey gelmişti. Komitenin verdiği büyük ziyafete ben de Şûray-ı Ümmetin muhabiri olarak davetli idim. Bu yarı resmî toplantıda bütün partilerin temsilcileri bulunuyordu, hep dostluk ve iyi komşuluk münasebetleri üzerinde nutuklar söylenmiş, kadehler kaldırılmıştı.

Dönüşte Filibeye uğradım, dostum ve Trabulus arkadaşım

Etem Ruhinin evine bir gün misafir oldum. Etem Ruhi, Balkan gazetesini, kendi yazar, kendi dizerdi, tek bir yardımcısı vardı. Haftanın belirli günlerinde, Sirkeci garında bekliyen gazete dağıtıcıları Balkanı kapışırlardı. Az bir müddet sonra, Balkan, renkli. resimli, italyanca Papagalo gazetesi biçiminde, çıkmağa başlamıştı, İstanbulun basit halkı, duvarlara asılan Balkanın resimlerine bakar, siyasî dünyanın gidişatını sezinlerdi. Dostum Etem Ruhi oynadığı rolden ve temin ettiği kazançtan çok memnundu.

Şûray-ı Ümmete gönderdiğim mektuplar Tanin gazetesinde de çıkıyordu. Dr. Bahaettin Şakir muhabirliğimden memnun kalmıştı; Tanin başyazarı da beni tebrik etmişti.

Sofya mektuplarının Şûray-ı Ümmette neşredildikleri tarihler:

3. mektup	:	14. ekim 1908;	4. mektup	:	15. ekim 1908
5. »	:	16. ekim 1908;	6. »	:	17. ekim 1908
7. »	:	18. ekim 1908;	8. »	:	20. ekim 1908
9. »	:	22. ekim 1908;	10. »	:	23. ekim 1908
11. »	:	24. ekim 1908;			

FASIL XXVI.

OSMANLI PAZARI

Milletçe ticaret ve sınaat hayatına atılarak Devlet memurluğu göreneğinden sıyrılmanın, modern bir medenî millet seviyesine yükselmenin, girişilmesi mümkün bir teşebbüs yolu var mıdır?

Kendi kendimize sorduğumuz bu sual üzerine tatlı tatlı hayallere daldık: İstanbulun umumî ticaret merkezi olabilecek bir mahallesinde çok büyük bir (Osmanlı Pazarı) tasavvur ettik, öyle büyük bir (Osmanlı Pazarı) ki Osmanlı sanayi kurullarının bütün yetiştirdikleri şeyler onun içinde sergileri yapılıp satılsın! Şamın ipeklileri, Bursanın dokumaları, Ankaranın sofları,

Uşak.. İsparta halıları, Hereke kumaşları, sözün kısası, bütün Osmanlı mamûlleri onun içinde bulunsun. Aynı zamanda, dışardan getirmek ihtiyacında olduğumuz mallar da oraya getirilsin, yerli mamullerle yan yana satılsın, ve hiç olmazsa en sağlam, en ucuz ve dost devlet menşeli olduklarına kanaatımız hasıl olsun.

İşte böyle bir Osmanlı Pazarının hedefi halkımızın talepleriyle fabrikalarımız arasında tedbirli bir anlaşma organı olarak, sanayimizin eksik şubelerini kurmak, yeni yeni fabrikalar.. yaratmak olsun.

Böyle bir Osmanlı Pazarı dost devletlerin fabrikaları ve ticaret evleriyle de geniş işlemler yürüterek dış Osmanlı ticareti için kuvvetli bir terakki unsuru olsun.

Böyle bir Osmanlı pazarı, gözümüzde, büyüyor, az zaman da İstanbuldan başka şehirlerimizde şubeler açıyor, Osmanlı sanayiinin hakikî sürüm yeri ve ilerleme organı oluyor.

Böyle bir Osmanlı Pazarı, şubelerinde ve kontrol edeceği fabrikalarda yıldan yıla sayıları artmak üzere, yüzlerce ve binlerce gençlere işler verecek, ticaret ve sınaat terbiyesinin yeni nesilce muhabbetle benimsenmesine hizmet edecektir.

Tatlı hayallerle oyalandığımız bu millî ticaret ve sınaat merkezinin kurulmasını imkânsız bulmuyorduk; böyle bir OsmanlıPazarının bir «Osmanlı anonim ortaklığı» olarak gerçekleşebileceğini umuyorduk.

Şûray-ı Ümmette buna dair yayınlanan bir makalenin sonunda şöyle deniliyordu:

«Düşündüğümüz Osmanlı anonim ortaklığı'nın ilk temel taşını atmayı Şûray-ı Ümmet deruhte etmek şerefiyle mübahi olur ve bu millî ve çok menfaatli müessesenin kurulmasına iştirâke muhterem halkımızı dâvet eder.

«Tedavüle çıkarılacak, bir Osmanlı Lirası kıymetinde eshamdan satın almak istiyenlerin Şûray-ı Ümmete baş vurarak isteklerini kaydettirmeleri rica olunur.

«Eshamdan yüz ve daha çok tane satın alacak vatandaşlar birinci müessis, elli ve daha çok esham satın alacak olanlar ikinci müessis sayılacak, birinci ve ikinci müessislere sermayelerinin yüzde beşi nispetinde bir ikram yapılacaktır.

«İstekler, her gün, saat yediden ona kadar, kayıt ve tesbit edilecek, kayıtlara bir ay devam olunacak, isteklilerin miktarı anlaşıldıktan sonra kanunî muamelelerin yürütülmesine geçilecektir.»

Bir ay devam eden kayıtlardan yedi bin lira (altın) kadar bir iştirâk isteği tespit edilmişti. Kayıtlar, her gün teşvikli rakamlarla, bir az daha uzatılmış olsaydı iştirâk arzusunda bir kaç kat bir artma görüleceğine şüphe yoktu. Anonim şirketinin nizamnamesini hazırlamak ve kanunî muameleleri tamamlamak işi, Cemiyet Merkezince, Mehmet Cavit Beye havale olunmuştu; Bu zat, büyük manifatura mağazaları sahibi olan selânikli tüccarla görüştükten sonra, Osmanlı Pazarı müessesesiyle artık meşgul olmak istememişti!

Ekim ve kasım (1908) aylarında, milletçe, umum efkârca Avusturya ve daha hahfif derecede Bulgaristan, mallarına boykotaj teşebbüserine girişilmişti; bu millî hamiyet kaynaşması, Osmanlı Pazarı gibi geniş çapta bir ticaret ve sınaat merkezinin kurulmasına çok elverişli idi, ne yazık ki, milletin iktisaden yükselmesini düşünmek ve gerçekleştirmek işi, iktisat profesörü olarak güvenilen bir Selânikli bilgine emniyet edilmiş bulunuyordu!

Millete Ticaret ve Sınaat terbiyesi

İttihat ve Terakki Cemiyetinin ilk gördüğü büyük işlerden biri : memurlar arasında tensikat yapmak ve kadro dışı bıraktığı memurlara tazminat ödemek olmuştur. Mehmet Cavit Bey, bu işler için Şûray-ı Ümmette yayınladığı (7. ekim. 1908) makalesinde şöyle demektedir: «Binlerce vatan çocuklarının kıymetli hayatlarını nihayet bin kuruş maaşlı bir memurluğa feda etmelerine razı olmamalıyız. Resmî dairelerin kapılarını kapamalıyız, zira bu kapılar geniş geniş açık durdukça, çocuklarımızı o yoldan çevirmek müşkül olur... devlet dairelerinde sönüp mahvolan hayatların zararı yalnız kendilerine ait değildir: onların canlı vücutları çürüyor, hazine de ödediği küçük büyük maaşlarla zarar görüyor; sonra da iktisadî meslekler muhtaç

oldukları ellerden mahrum kalıyor...» M. Cavit Bey gençlerin bankalarda, ticarethanelerde, demir yollarında iş aramalarını tavsiye ediyor, elde edilmesi güç olmıyan bu işlerin memurluk kadar şerefli olduğuna inandırmak istiyor, bir de kadro dışı memurları ellerine geçen para ile, mütevazı ticaret teşebbüslerine teşvik ediyor: «Bir küçük sermaye, bir dükkân, ilk sene nihayetinde küçük bir kâr, yıllar geçtikçe kazancın artması, daha sonra bir mağaza, büyük bir mağaza, bir sıra büyük mağazalar, içlerinde yüzlerce gençlere hizmetler sağlanacak... evlâtlara miras bırakılacak servetler doğacak..»

İttihat ve Terakki Cemiyetinin, hazineye, epiy büyük bir borçlanmaya mal olan bu memur tensikat ve tazminat tedbirlerinden tek bir başarılı netice alınmamıştır, alınamıyacağı da şüphe götürmez bir hakikat olduğu anlaşılmıştır.

Bir memlekette, sosyal müessese olarak, yerleşmiş asırlık göreneğin, maaşlı memuriyet aramak, ihsan beklemek göreneğinin bıraktırılması yalnız müşkül değil, çaresiz ve imkânsızdır. Namık Kemal, Ziya Paşa, Abdülhak Hâmit gibi büyük Osmanlıların bile, önce ve sonra, aradıkları ve kabul ettikleri devlet memurluğu ve maaşı olmuştur.

Osmanlı genci, maaşı, şerefi için değil, biricik kolay ve emin geçim ve refah yolu olduğu için, aramak göreneğine bağlıdır; hafiyeliğin, jurnacılığın nekadar iğrenç bir meslek olduğu hafiyelerce ve jurnacılarca da biliniyordu. Zülüflü veya Sakallı Paşalar, meşrutiyetin ilâniyle linç edilen Fehim v.b., bile bile padişahın maaş ve ihsanına satılıyorlardı. Padişaha satılmak şerefsizliğini kabulden Mizancı Prof Murat Bey, Dr. İshak Sükûtî ve A. Cevdet gibi hürriyet ve meşrutiyet savaşçılarının çekinmediklerini yerinde görmüştük. Abdülhamit, Mithat Paşayı, Abdülâzizin kaatili olarak mahkûk ettirmek için, Üssi-inkılâbiyle kendisine yardım eden Ahmet Mithat gibi kültürlü bir şahsiyetin vicdanını Karakulak imtiyazı gibi bir servet kaynağı ve başka ihsanlarla satın almamış mıdır? Hakikatin ispatı uğrunda Hissi-İnkılâbı yazan Şıpka kahramanı Süleyman Paşa ise Bağdada sürülmüş, orada ölünceye kadar sefalet içinde bırakılmıştır.

Türkler, ucsuz bucaksız Orta Asya steplerinin, her yıl kendi kendine biten otları.. çayırları ile sayısız sürülerini besliyerek, refah içinde, göçebe çoban topluluklar yetiştirirlerdi. Atları kuvvetli ve çevik, çadırları kolay kurulur ve hafif idi. Bir konağın otu, çayırı tükenince, atlara çektirilen arabalara ağırlıklar yükletilir, bir gün ötedeki konağa göç edilirdi. Bu göçebe çobanlıkla doğan sosyal tip patriarkal (pederşahi) bir topluluktu; şah baba muhteremdi, işleri o tanzim ederdi, her kese hafif işler düşerdi ve herkes refah içinde yaşardı.

Bu göçebe çobanlık hayatı içinde insanlar ve sürüler çabuk çoğalırlar, bir grupun silâhlanıp başka memleketlere akın etmesine ihtiyaç hasıl olurdu. Silâhlanma ihtiyacı önce savunma hedefiyle başlamıştı; sonra akıncılık gayesiyle ayrılan silâhlı grup, çiftçilik hayatiyle yerleşmiş bir topluluğu hâkimiyeti altına alır, bir vergi mukabilinde o yerleşmiş çiftçileri başka akıncılara ve düşmanlara karşı müdafaa ederdi. Çok kuvvetli akıncı grupları patriarkal devlet şeklini alır, o devlet içinde herkes beyden (padişahdan) iş ve maaş bekler. Bizdeki maaş göreneği işte böyle, tarih öncesi asırlar boyunca gelişmiş bir müessesedir.

İttihat ve terakki cemiyetinin, iktisat alimi olarak güvendiği selânikli Mehmet Cavit Beyin teklifiyle aldığı tensikat-taznat tedbiri, birinci bütçeyi kapamak için, Osmanlı Bankasına iki milyona yakın lira borçlanmağa sebep olmuştur.

Hıristiyan ve Yahudi çocuklarına gelince, bunlara hiç bir zaman Devlet maaşı kapısı açılmamıştır; onlar için aileleri ve etnik grupları içinde, küçükten şahsî teşebbüse atılmak göreneği vardır. Kibrit veya karamelâ satmağa başlıyan yahudi çocuğu hem okuluna devam edebiliyor, hem de 16 - 17 yaşında babasına yük olmıyacak kadar para kazanabiliyor. Orta tahsilini bitiren bir Rum, Ermeni veya Yahudi çocuğu için bu etnik grupların işlettiği ticarî müesseselerde hiç olmazsa çıraklık ve tezgâhtarlık hazırdır: işte bu şahsî teşebbüs göreniğinin imkânları alınan tedbirlerle ve yazılan teşvik ve nasihat makaleleriyle yaratılamazdı.

FASIL XXVII.

Çocukların İstanbula getirtilmesi

Bulgaristandan döndükten sonra, Resmodaki dostlarıma, dostum Cinciarapzade Raif Beyle Hacoğlu terzi Ali Beye mektup yazıp ailemi İstanbula göndermelerini rica ettim, Emirgânda da münasip bir küçük ev tuttum: Kuzinimin Emirgân ilk okulu başöğretmeni olduğunu ve benim onlarda misafir kaldğımı, bundin önce, yerinde yazmıştım; Türkçeyi iyi bilmiyen Ratibe için kuzinimin, anne ve hemşiresinin komşuluğunu faydalı ve gerekli bularak evi Emirgânda tutmuştum.

Dostum Raif Bey, bu sefer de büyük dostluğunu göstererek, Hacoğlu Ali Beye benim hesabıma kırk napolyon vermiş, küçük ailemin İstanbula gelmesini temin etmişti. Biçare küçük kaynım Mehmedin akıl hastalığı aynı şiddette devam ettiği için muhafızı Karamela Alinin de İstanbula beraber gelmesi lâzım gelmişti. Oğlum Cahit sekiz, kızım Suat beş buçuk yaşında idi, kızım Muzaffer ise ancak bir kaç aylıktı. Ben, sabahtan akşama kadar, gazetenin işleriyle uğraştığım için Ratibe ve çocuklar eve yalnız kalıyorlardı, Mehmet onlar için büyük bir tehlike idi, ablasının isteğiyle, yüreğimiz sızlayarak bedbaht mecnunu Toptaşına verdik: o senelerde Türkiyenin berbat şartlar içinde iki akıl hastahânesi vardı: biri Mağnisada, öbürü Üsküdarın Toptaşı semtinde. Cinneti tehevvür halinde devam eden zavallı genç orada dövülmüş, ıslatılmış, zincire vurulmuş ve iki üç senede çok acıklı hayatı sona ermişti.

Akşamları, bazan, yemekten sonra, oturur, gazeteye yazı hazırlardım, fakat, çoğu zaman yemekten evvel, sokağa çıkıp İsmail Paşa korusuna doğru yollandığım ve Neyyir Kaptana uğradığım olurdu. Trabulusta tanıdığım ve çok sevdiğim bu çok

neşeli bahriyeli de benim gibi Emirgânda ev tutmuştu; Şotisa (Sakızlı) Yeoryitsasını İzmirden bekliyordu. Hem bir iki kadeh atar, hem de öteden beriden konuşurduk: ortalık, umumî efkâr, karışıyordu; Volkan, Serbesti, Hukuku Umumiye ve daha başka gazeteler çıkıyor, yergi broşürleri yayınlanıyordu; Murat Bey de Mizanı çıkarmağa başlamıştı. Konuşmalarımızın konusu bu gibi yayınlardı.

ARALIK 1908

Bir akşam, Neyyir kaptan:

— Emirgânda, bir kulüp açıldı; Cemiyete üyeler yazıyorlar.

— Çok kişi müracaat ediyor mu?

— Bu işi üç kişilik bir komite yapıyor: Makedonya ordusundan iki subay, bir de Trabulustan yeni döndüğüm için, bir bahriyeli olarak beni de teşrik ettiler. Dün gece üç kişiye yemin ettirdik.

— Nasl yemin ettiriyorsunuz?

— Cemiyetin ant içirmek yolunu ben de yeni öğrendim: karanlık odada, gözleri bağlı, fedayi kardeş, tabancaya el basarak inkılâba sadakat yemini ediyor. Yarın akşam da toplantı var, beraber gidelim.

— Sizin arkadaşlar inkılâbı iyi anlamışlar mı?

— Sen konferens verirsin, daha iyi anlarlar: Şûray-ı Ümmette çıkan mektupların ve başka yazıların okunuyor, beğeniliyor.

— Ben istediğim, aklımla ve gönlümle düşündüğüm gibi konuşursam Cemiyetin merkezindeki beyler bana düşman olurlar. Temoyu dinliyorlar mı? Temo ki, askerî tıbbıyede Cemiyeti kuranların en inkılâpçısıdır, önce Avrupaya, sonra Romanyaya kaçıp Cemiyetin şubesini açmış, gazete çıkarmış, nihayet buraya gelip Ahmet Riza Beyle, doktorlarla görüşmüş; dinlemek bile istemediler... Darülâceze müdürlüğünü teklif edip başlarından savdılar.

— Öyle ise önce aramızda konuşalım, koca Kritikos (Gi-

ritli), dedi, Neyyir kaptan; seni dinlemek isterdim, diye ilâve etti: bir kaç günden beri memnun olmadığını sezinliyorum.

— Cemiyet, İnkılâbın bütün başarı imkânlarını pisi pisine harcıyor, kardeşim, dedim; gün geçtikçe müşküller kalkacağına artıyor, yeni yeni tehlikeler yaratılıyor. Kanunu-Esasinin ilânından beri beş aydan ziyade zaman geçtiği halde, ancak iki gün sonra, Milleti temsil eden bir Mebuslar Meclisi toplanabilecek; hem de en muhafazakâr, Abülhamide bağlı şahsiyetlerden seçilmiş Âyan Meclisiyle beraber. Bunda ben hiç bir inkılâpçılık görmüyorum. Beş aydan beri, Meşrutiyet Türkiyesini, Abülhamidin otuz senelik istibdadına âlet olmuş tilki ve çakal ruhlu vezirler idare ediyor! «Kızıl Sultan» Cemiyetin mukaddes metbuu oldu! İnkılâp nerede kaldı?

Dikkatle dinliyen Neyyir Kaptan heyecanla sordu:

— Pekiy, ne yapmalıydılar?

— Resne dağlarına çıkan, Şemsi Paşayı vuran, Selânik merkez kumandanına komplo yapan, müstebidi dize getiren kahramanlar, ellerindeki Üçüncü ordunun mühim bir kısmiyle İstanbula gelmeli, Abdülhamidi tahtından indirip veliahtı oturtmalı ve kendileri kurtarılan vatanın mukadderatını ellerine almalıydılar! Paradan da hiç bir sıkıntı çekmiyeceklerdi, çünkü Yıldızdaki beş altı milyon lira ve bir kaç milyon lira kıymetinde mücevherler stoku ellerine geçecekti.

Neyyir Kaptan yine heyecanla sordu :

— Yıldzda bu derece büyük servetler var mıdır?

— Buna hiç şüphen olmasın: Abdülhamit bendelerini, hanedanı doyormak için Milletin kanı teri pahasına toplanan servetleri harcıyor, fakat ihtiyatlı ve tutumludur da. 1891 Yunan harbini biriktirmiş olduğu para ile yapmış, yeni bir borç yapmamıştı. Pısırıktır, korkaktır, zaferin meyvalarını topliyamamıştır, fakat ihtiyat parası pek çoktur. Midilli hâdisesinde de Fransızların direnerek ve adayı işgal ederek istediği tazminatı Abdülhamit kendi parasından ödemiş, yabancı müdahaleyi bertaraf etmişti. Yunan harbinden beri on bir yıldan fazla geçmiştir, Abdülhamidin bugün birikmiş serveti çok büyüktür.

Neyyir Kaptanın heyecanı artmıştı:

— Venizelosun hemşerisi, anlat bakalım, Devleti nasıl idare etmeliydiler?

Benim de heyecanım artmıştı, en inkılâpçı bir milliyetçilikle, düşündüklerimi ifadeye çalıştım:

— Çok kuvvetli bir geçici hükûmete ihtiyaç vardı: Osmanlı İmparatorluk unsurlarını titreten, ürküten, gücendiren şövinist bir hükûmet değil, Resne ve Manastır kahramanlarına, fedailerin dayanan, Selânik, Şam, Trabulus... savaşçılarını ve diğer menfalarda sürünen inkılâp erlerini en tabii muhafızlar, yardımcılar, müsteşarlar olarak kullanacak, Osmanlı unsurları samimî bir muhabbetle kucaklıyacak bir kuvvetli hükûmet lâzımdı: içinde Niyazi, Enver, Talât, Atıf... ile yanyana Şama sürülmüş olan Mustafa Kemal, Makedonya için çalışan baş komiteci Sandanski, Tobruk piri Sünusî, Arnavutluk için bir ideal besliyen İsmail Kemal, Ademi Merkeziyet uğrunda savaşan Prens Sabahattin, Sinopta zincire vurulmuş Hüseynilkâzımî, bir Vahabi, bir Suriyeli, bir Taşnak, bir Hinçak... içinde üye olarak bulunacak bir Meclis! Ancak böyle bir Meclisin seçeceği inkılâpçı hükûmet, Osmanlı İmparatorluğunu, parçalamayı değil, çok kuvvetli ve birbirine güvenen federe parçalardan oluşmuş, demokratik bir rejim sistemine sarılmış bir modern İmparatorluk yaratmayı hedef tutardı.. Böyle bir hükûmet, dost olsun düşman olsun, bütün büyük devletlerin takdir ve itibarını kazanabilirdi!

Neyyir Kaptan, bir kadeh teklif etti, sonra:

— Şimdiki durumdan ne umulabilir? sualini attı.

— Ağzımı açıp bir hayra yormak cesaretini kendimde bulamıyorum, Kaptancığım. Bir Ermeni, bir Arnavut, bir Rum, bir Vahabi... Osmanlı İmparatorluğunun fiilen yaşayan siyasî bir unsuruna mensup olmakta devam etmesini ister, Ermenilik, Arnavutltk, Vahabilik... nispeti kesilip yalnız Osmanlı denilmesine asla razı olmaz. Halbuki İttihat ve Terakki Cemiyetinin Merkezindeki beyler Ermeniliği, Arnavutluğu, Sünusiliği, Yemenliliği, Havranlılığı... siyasî bir varlık olarak yok etmek, yalnız Osmanlı Türkler, Osmanlı Ermeniler, Osmanlı Araplar, Osmanlı

Arnavutlar... görmek istiyorlar ve bu cansız kalıplarla Osmanlı İmparatorluğunun ayakta durabileceğini, yirminci asrın Devlet ve İmparatorlukları arasında yaşıyabileceğini sanıyorlar; bir Ermeni komitesinin yayınladığı çok mutedil seçim programına Şûray-ı Ümmette verilen cevabı okuyunca anladım ki, azınlık unsurlarının mebusları, şu iki gün sonra açılacak Millet Meclisi içinde ayrılacaklar, muhalif gruplar haline geçecekler, aralarında birleşip Cemiyeti yıkmağa çalışacaklardır.

«— İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup olanlara, Türklerin ve müslümanların çoğunluğu «Conlar» diye kin ve nefret beslemektedir. Şimdiden Derviş Vahdeti gibi geri kafalı müslümanların Volkan gibi kin ve gayz ateşi püsküren organları kapış kapış satılmaktadır. Şûray-ı Ümmetle Tanin bu umumî revaçtan mahrumdur. Bu durum beni korkutuyor, Kaptancığım.»

Ayrılırken, ertesi akşam için, Kaptanı ben evime dâvet ettim.

Şûray-ı Ümmetten 12 lira (altın) alıyordum, o zamanki fiatlara göre iyi bir para idi: has ekmek (francala) okkası I kuruşa, koca torik balığı 20 paraya, et üç dört kuruşa, pirinç-şeker iki kuruşa - doksan paraya idi, bunlar okka (400 dirhem) ile satılırdı, kilo kullanılmazdı. Kırk elli kuruşa çocuklara elbise uydurulabilirdi; en iyi terzi elinden çıkmış bir kostümü dört liraya yapınmıştım; Ratibe hiç müsrif değildi; iyi geçiniyorduk, Raif Beye olan borcumu ödemek için de ayda bir iki lira biriktirmeğe çalşıyordum.

Kaç göç meselesi

Ratibe ile odalarımız ayrıydı: A. Rasim Paşa bahçelerinden beri bu âdet bozulmamıştı, o sabah erken kalkmış, çalışıyordum: fransız yazarı Esmain'den Konstitusyon (hukuku esasiye) makaleleri hazırlıyordum; Ratibe de kalkmış, kahvealtını hazırlamıştı: o, çocuklarla beraber, daha sonra yerdi. Kendisine, akşama, Neyyir Kaptanın misafirimiz olacağını söyledim, memnunluk gösterdi: misafirden hoşlanırdı; zahir, hamaratlığı-

ğını göstermekten, kıymetini tastik ettirmekten bir gurur duyardı.

— Sen saç böreği hazırlarsın, bir de güzel salata, dedim; ben balık, portakal, beyaz peynir getiririm.

Sonra ilâve ettim: — Artık sofraya da oturmamazlık etmezsin.

— Ee! gene başladın mı? diyerek şikâyetli itirazda bulundu.

— Canım, Neyyir Kaptan gibi bir dostumuzdan kaçgöç olur mu? Sana kötü gözle bakacak adam mı?

— O bakmaz ama günah!

— Günah ancak kötülük şartiyledir, hatırlıyor musun, Trablusta, komşumuz Şeyh Muhammet Sadıkın karıları gezgin satıcı Yahudiden kaçmazlardı; sen kendin «niçin kaçmadıklarını» sormuştun da: «Horozdan kaçılır mı? Nikâh düşmedikten sonra haram yok» demişlerdi.

Cevap vermedi, fakat sofraya oturmıyacağı da belliydi.

Öğleden sonra, saat 8,30 da gazeteden çıktım. O senelerde saat ezanî idi: 12 de akşam ezanı okunur, namazı kılınırdı, öbür vakitlerin saatleri buna göre belli olurdu. Şeref Efendi sokağından köprüye, her gün gibi, yayan indim. O devirde zenginler için bile taksi yoktu, otobüs işlemezdi. Sabah akşam, o yolu yayan keserdim, fakat hiç yorulmazdım. Balık pazarına uğrayıp uskumru, portakal, peynir aldıktan sonra vapurla Emirgâna, akşam üstü geldim.

Ratibe salataları, böreğin yufkasını, içini hazırlamıştı, uskumruyu da, izgarasını yapmak üzere, ayıkladı, evde düziko (rakı) vardı.

«Kerahet» vakti yaklaşmıştı, Siyasî havanın sıkıntılarını «düziko» ile dağıtacaktık; Kaptan, biraz gecikince, evine kadar yürüdüm, o da «fazla erken olmasın» diye düşünüp bekliyormuş.

— Nerdesin, canım? demem üzerine:

— Ben de yarım saatten beri, dedi, dikenler üstünde oturuyordum, fakat belki henüz eve gelmemişsin diye çekiniyordum.

— Kaçgöç münasebetsizliği, dedim; bu gerilik göreneğinden ne zaman kurtulacağız? Artık bizim gibi ileri kültür idealini besliyen insanlanlar olsun, bu gerilikleri sıyırıp atmamalı mıyız?

Eve gelmiştik, yemek odasına mutfağa uğramadan geçiliyordu, çilingir sofrası kurulmuştu; mevsim icabı, su soğuktu, fakat çini sobaya odun atmağa lüzum görmedik. Yüzlerimiz gülüyordu, ilk kadehi, peynirle, salata ile içtik; «bir şey lâzım mı» diye odanın kapısından görünen oğlum Cahide «annen balığı hazırlasın» dedim, «hep beraber sofraya oturalım» diye de ilâve ettim.

Daha rahat koltuklar almamıştım, Ratibe tahta iskemlelere birer yumuşak yastık koymuştu.

Çocuk, ızgara balıklardan iki kişi için sıcak sıcak getirip çekildi; tam zamanında saç börekleri de öyle geldi, biz de Ratibeyi rahatsız etmeden, lezzetli yemekleriyle keyfimizce yedik içtik, bir yandan da konuşuyorduk. İşte bu konuşmaları dinlemeye Ratibe çok muhtaçtı, kaçgöç bunun için büyük bir içtimaî günahtı!

İlk konuşma konusu kaçgöç göreneği oldu; Kaptan:

— Bu âdete İstanbulun her tarafında rastlanıyor, dedi ve tanıdıkların evlerine gittiği zaman hanımlarının, erkeklerin yanına çıkmadıklarını anlattı, yalnız yakın akrabalar arasında kaçgöç yok..

— Benim kuzin, biliyorsun, dedim, Emirgânda ilkokul başöğretmenidir, ona gelen misafir hanımlar benden kaçarlar. Tuhaf bir şey anlatayım, H. isminde genç bir dul hanım var, kapı arkasından hatırımı sorar, makalelerimi okuduğunu söyler... de yüzünü açıp yanımıza gelmekten çekinir. Ben, çok defa, ona yeni çıkmış bir kitapla birlikte selâm da yollarım, teşekkürlü cevaplarını da alırım, ama aradan kaçgöçü bir türlü kaldırmıyor.

Kaptan bir kahkaha atarak:

— Bu kadar naz âşık usandırır, bunu haspacık bilmiyor mu?

Gülüştük. Tramvaylar, o kadana beygirlere çektirilen ray-

lı arabalar, gözümüzün önüne geldi: çarşaflı hanımların yeri perde ile ayrılmış; vapurlarda kamaraları ayrı. Erkekle kadının aynı arabaya binmesi yasak, erkek kadının kocası veya babası olduğunu karakola gidip ispata mecbur. Biz yalnız teknik medeniyette değil, moral bakımdan da Avrupa milletlerinden çok geriyiz!

Bu konular üzerine konuşuyorduk, Neyyir Kaptan, az bir müddet önce Beşiktaşta yer alan cinayeti hatırlattı:

— Bir Bulgar bahçıvanla evlenmek istediği için, müslüman kızı, halk parçalamıştı...

— Hem de memurların ve subayların önünde! dedim; bir meşrutiyet inkılâbına sığar mı bu? yüz karası cinayet işlendiği zaman ben daha Giritte idim, yarı filozof, hür fikirli bir rum ahçı vardı, ara sıra dükkânına oturur, şaraplı yemeğini yerdim, bir taraftan da inkılâplardan, din ve tarikatlardan konuşurduk; müstebit Padişaha konstitusyonu kabul ettirmemizi, samimî alkışlamştı; Bulgarla evlenmek istediği için sokakta parçalanan müslüman kız hâdisesinde o ahçı Yani, bizim hesabımıza üzülmüştü: gülmedi, ayıplamadı, sadece, «kafalar değişinceye kadar çok zaman geçecek!» dedi. Sizin Emirgân kulübünde, Cemiyete girenlere, karanlık odada, tabanca üzerine inkılâba sadakat yemini veren komite arkadaşların parçalanan kız için ne derler acaba, Kaptancığım?

— Oh olmuş kaltağa! derler, eminim.

— Ahçı Yaninin hakkı var: kafalar değişinceye kadar daha kim bilir kaç sene geçecek? Bunun için ben karar veriyorum: en büyük savaşı kafalardaki gerilikleri yenmek için açacağım. Siperi Saika ismiyle bir gazete çıkarmak üzereyim: inkılâbı geri kafalılara ve gerikafalıları cesaretlendiren sözde münevver (intellectuel) yazarlara karşı koruyacak bir gazete olacaktır. Derviş Vahdetinin Volkanını söndüremeyiz, fakat o Volkanın ateşlerini alevlendiren kin gazını Mizan, Uukuk-u Umumiye, Serbesti gazeteleri - saçmasa derviş Vahdeti mağlûp olur, belki. Böyle bir ümitle Siperi Saika intişare başlıyor!

Kaptan bu kararı alkışladı, bir kadeh daha içtik, kucaklaşıp koruya doğru yürüdük.

FASIL XXVIII.

CEMİYET VE KÂMİL PAŞA

Kâmil Paşa Meşrutiyetin ilânından beri geçen beş ay içinde dış problemlerin hiç birini çözmemiş, hepsini yüz üstü bırakıp İngilterenin hâkim rolû oynıyabileceği bir kongrenin toplanmasına bütün ümidini bağlamış bulunuyordu. Cemiyetin propaganda kuvvetiyle büyük şehirlerin kalabalık yığınlarınca Avusturya ve bir dereceye kadar Bulgaristan mallarına karşı haykırılıp duran boykotajın tesiriyle, Bosna - Hersek ilhakı ve Bulgaristan - Doğu Rumeli meseleleri Osmanlı borçlarından bu devletlere birer hisse yüklemek suretiyle halledilebilirdi, halbuki ihtiyar başvekil (sadrazam) çok ağır davranıyor, meşrutiyet inkılâbı, içten ve dıştan, yıpranıyor, sarsılıyordu. Mebusan Meclisinin açılması üzerine, bütün büyük ve küçük Devletlerden gelen tebrik telgraflarına verilecek cevaplar müzakere edilirken, Kâmil Paşanın bir İngiltere - Almanya meselesi ortaya çıktı: Kâmil Paşa düşerse İngiltere siyaseti düşüp Almanya siyaseti kuvvetlenecek, yorumları Mecliste ve gazetelerde göründü.

İngiltere parlamentosu, yolladığı uzun tebrik telgrafında: «dünyanın en eski parlamentosunun 367 üyesi dünyanın en genç Millet Meclisine» en samimî, en hararetli tebrik ve selâmlarını ifade ediyor, başarılar dileyordu. Bu telgraf okunurken kopan alkış tufanı ihtiyar sadrâzamın politik bir zaferi sayılıyordu. Oysa ki, Rus Dumasının da tebriki daha az hararetli değildi ve çok alkışlanmıştı. Rusya büyük bir cemile göstermiş: Makedonya (Manastr, Üsküp, Selânik vilâyetleri) için artık, Mebuslar lar meclisi açıldıktan sonra ayrı islahat istemekten vaz geçmişti.

İhtiyar başvekille Cemiyet arasında süren bu zıddıyet öyle bir hal aldı ki, Taninde çıkan «Cemiyet dağılmalı mı dağılma-

malı mı?» başlıklı makaleyi İstanbulun bütün büyük gazeteleri aldı ve yorumladı.

O sırada İkdam'ın başyazarı olan Ali Kemal, İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı düşmanca davranıyor, Meclis açıldıktan ve Padişah Meşrutiyete sadakat yemini ettikten sonra bu ihtilâl cemiyetinin dağılmasını gerekli buluyordu: böylece en büyük Türk gazetesi de, irtica yapraklarının açtığı kampanyaya karışmış bulunuyordu. Şûray-ı Ümmet, pek tabii, İttihat ve Terakki Cemiyetinin inkılâp zaferinde oynadığı mühim rolü hatırlatıyor, ustalaşmış ihtiyar müstebid'e ve başvekiline güvenin tehlikeli olacağını söylemekten geri kalmıyordu. Cemiyet elbette kendi kendine dağılmağa karar veremedi ve Cemiyeti dağıtacak kuvvet de yoktu. «Kâmil Paşa çekilmelidir» deniliyordu. İstanbul mebusu Hüseyin Cahit, bir gensoru (interpellation) takriri vererek ihtiyar başvekili iç ve dış politikasını izaha ve Meclisten güven reyi almağa davet ediyordu.

Padişahın nutku ve buna verilen cevap

Abdülhamit, parlamento ile idare olunan memleketlerin göreneğine uyarak, Millet Meclisinin ilk toplantısına kendi gelip okuttuğu bir nutukla açılış törenini yerine getirmişti: bu nutukta istibdadın bütün kurnazlıkları, sıkılmaz bir ikiyüzlülük maskesiyle, kullanılmıştı: «Tanzimat gibi fermanlarla Osmanlı İmparatorluğunun muhtaç olduğu terakkiye ve medeniyet seviyesine yükseltilemiyeceğini kendi anlamış, 1293 (1876) da **temsilî** idareyi kuran Kanun-u Esasiyi bağışlamış, fakat Rus harbinin çıkardığı gaile arasında, milletin o idareye idrâk ve şuur bakımından hazırlanmamış olduğu görülerek, hükûmetin sorumlu adamlarının (ricalinin) tavsiyesiyle, geçici olarak, meclisi dağıtmış, ondan sonra mektepler milleti yetiştirmiş, her tarafta gösterilen arzuya uyarak meşrutiyeti yeniden ilân etmiş...» Bu nutukta dış siyaset, Devletler arası bir kongreye, güvenle ve büyük ümitlerle bırakılıyor, Meclisin müvazeneli bir bütçe ile, İmparatorluğu idare edebileceğinden emin olduğu ifade ediliyordu.

Millet Meclisi Padişahın açılış nutkuna ikiyüzlülüğünü demaske eden, bütün yalanlarını yüzüne vuran, fakat yeni sadakat

yeminine saygı gösteren bir cevap verdi: «meşrutiyetle memleket otuz iki sene idare olunsaydı İmparatorluk yüksek bir medeniyete erişecekti; istibdatla yürüttüğü idare Kanun-u Esasiyi istiyenleri menfalara sürdü, zindanlarda çürüttü, bu anlayışa erişenleri avlamak için yüksek maaşlarla, ihsanlarla bir hafiye ve jurnalcı ordusu besledi, devlet borçları artırıldı, devletin geliri istibdadın israflarına ve yabancı kapitalistlerden alınan borçların faizlerini karşılamağa harcandı, hazine tam takır kaldı, millet fakirleşti, ekecek tohum, yiyecek ekmek bulamadı, büyük devletlerden eski dostlarımız (İngiltere, Fransa) düşmanlarımız (Ruslar) ile devleti paylaşmak üzerinde sözleşti, anlaştı; bu tehlike karşısında hamiyeti feveran eden ordunun isyaniyle meşrutiyetin ilânına icbar edildi; bundan sonra, Millet Meclisinin idaresi altına geçen İmparatorluğun, büyük küçük, bütün devletlerin gösterdiği emniyete dayanarak, terakki edip medeniyet yolunu tutacağı umuluyordu.

Bu cevabı kendisine tebliğ eden Mebuslar Meclisi reisi Ahmet Riza Beye, meşrutiyete sadık kalacağına yemin üstüne yeminler etmiş, «meşrutiyete karşı geleni düşman sayacağını» söylemişti.

Abdülhamidin Millet Vekillerine ziyafeti

Abdülhamit demokrat bir devlet reisi tavrını takınmış, meşrutiyetin en büyük taraflısı ve koruyucusu olduğunu göstermeğe çalışıyordu; bu hedefle, 31 aralık 1908 de, Yıldızda, millet vekillerine, son derece ihtişamlı bir ziyafet verdi, kendi de onlarla birlikte yemek yedi, nutuklar söylendi, tufan gibi alkışlar koptu. Abdülhamit sağına Meclis reisi Ahmet Riza Beyi, soluna başvekili almıştı; Havran ve Makedonya mebuslarına kendisine yakın yer vermişti.

Yemek listesinde börekler, mayonezli levrekler, keklik bıldırcın kebapları, dondurmalar... en nefis yemekler ve içkiler vardı. Abdülhamidin şahane ve aynı zamanda demokratik nutkuna Meclis reisi Ahmed Riza Bey, ihtiyar müstebid'i göklere çıkaran bir nutukla karşılık vermişti:

«Şevketli padişahım, zamanın meşhur vakalarını gelecek nesillere nakledecek Medeniyet tarihi, bu akşamki şahane ziyafeti (maidei humayunu) bir şükür ve sitayiş diliyle yazacaktır...»

Padişah, yemekten ve nutuklardan sonra, yerinden kalktı, tek başına millet vekilleri arasında dolaştı, ellerini sıktı, ayrı ayrı şeflerle konuştu, en samimî meşrutiyet taraflısı olduğunu ağzıyla ve tavırlariyle anlattı.

Denilebilir ki, bu ziyafetle, istibdat tilkisi meşrutiyet kahramanı maskesini kendisine yakıştırablmşti.

Kâmil Paşanın güvenlik oyu alması

İstanbul mebusu Hüseyin Cahit Beyin hükûmetin beş aylık iç ve dış siyaseti üzerinde verdiği gensoru takririne Kâmil Paşa iç ve dış işleri nazırlarına (vekillerine) cevaplar verdirmek arzusunu göstermiş, kendisini Millet Meclisine karşı sorumlu görmemek istemişti, fakat Meclis kabine reisinin, siyasetini izah edip Meclisten güvenlik oyu istemesi üzerinde direndiği için, pâdişahın ziyafetinden sonra, Kâml Paşa bu meşrutiyet göreneğine riayet edeceğini Meclise bildirmiş ve tâyin ettiği günde bizzat Meclise gelerek, hazırlamış olduğu uzun izahı başvekâlet (sadaret) mektupçusuna okutmuştur.

Bunda: harbiye ve bahriye nazırlarının padişah tarafından tâyinleri meselesi üzerine hükûmete getirilip kabinesini Meclisin dileğince teşkil ettiğini söyledikten sonra, memleketin muhtelif yerlerindeki asayişsizliğin ve Mekke ile Medinede çıkan karışıklığın kendi tedbirleriyle bertaraf edildiğini; meşrutiyet ilânndan sonra vilâyet ve eyaletlerde vergi vermemek isteığinin ileri sürülmesiyle tahsilâtın durduğunu ve maliye hazinesinden 800.000 lira kadar bir paranın vilâyetlere gönderilmesi zorunda kalındığını ve ziraatçılara 300.000 lira kredi verildiğini; istibdat zamanında ingiltereye karşı gösterilen güvensizlik yüzünden siyasî vehametin baş göstermiş olduğunu, şimdi ise, kabinesinin takibettiği tarafsız politika sayesinde bütün devletlerin teveccüh ve dostluğunun kazanılmış olduğunu anlatıyordu; Bulgaristan prensinin kendisini çar ilân etmesi, Doğu Rumeli eyaleti

demiryollarının işgal edilmesi, Avusturyanın Bosna - Hersek'i ilhak etmesi meseleleri istibdadın fena idaresiyle yaratılmış gösteriliyor, Berlin antlaşmasına imzalarını koymuş olan devletlerin şimdi de bir konferans halinde toplanıp yeni statüyü tespit etmelerini lüzumlu görüyor ve Osmanlı borçlarından mühim hisseler kabul ettirilebileceğine ümitler gösteriyordu. Bulgaristanla devam eden müzakerelerin yavaş yürümesine Bulgarların Osmanlı borçlarından hisselerine yirmi sekiz milyon franktan fazla kabul etmemeleri sebep gösteriliyor, Avusturyanın - Yeni pazar sancağını tahliye etmesiyle Osmanlı borçlarından hiç bir şey kabul etmediği halde, kabinenin ısrariyle ikibuçuk milyon lira kabul ettirilmesi bir muvaffakiyet olarak anlatılıyordu.

Kâmil Paşa yapmak istediği ıslahatı uzun uzun tafsil ediyor, Meclisi ona göre bir bütçe kabulüne hazırlamak için intizam altına alınmamış borçların durumunu anlatıyor, yirmi seneden beri, her yıl, maliye hazinesinden borçlara iki milyon liranın ayrıldığı söyleniyor, gelirlerin terhiniyle yeni borçlar alındığı hikâye ediliyordu.

Sonunda, Meşrutiyetin Meclis kontrolu ile, sağlıyacağı mâkul ve âdil idare sayesinde her şeye çare ve tedbir bulunabileceği ümitleri beyan ediliyordu.

Cevabın heyeti umumiyesi reye konarak kâfi görüldü ve ihtiyar sadrazama, alkışlar arasında itimat reyi (güvenlik oyu) verildi.

FASIL XXIX

FEDAKÂRANI MİLLET PARTİSİNİN KAPATILMASI

II. Abdülhamidin menfalara sürdüğü, zindanlara attırdığı hürriyet âşıkı ve meşrutiyet taraflısı münevverlerin sayısı hiç bir zaman araştırılıp tesbit edilmiş değildir, bu ihmal İ.T.C. için büyük bir gaflet sayılmalıdır: üç dört yüzü aşmıyan bu az çok seçkin zümre Cemiyetçe aranmalı, kudret ve meziyetlerine göre hizmetlerinden faydalanmağa çalışılmalı idi; hele Mevlân-

zade Rifat ve Avnullah Kâzımî gibi şahsiyetler kolaylıkla elde edilebilir, şerlerine meydan verilmiyebilirdi. İstibdadın kahrına uğramış olan bu seçkin zümreyi kullanmak Cemiyetin menfaatine de uygundu.

İstibdada karşı isyan yüzü gösteren Müşür (mareşal) Fuat Paşanın kâtibi olduğu için Sinop zindanında ayağına zincir vurularak beş sene süründürülen Avnullah Kâzımî, Cemiyetin iltifatından mahrum kalınca, daha açıkçası aç bırakılınca, kendi gibi menfalara sürülmüş ve şimdi Cemiyetçe bir hizmete verilmeleri düşünülmemiş, otuz kırk kadar siyasî mahkûmu etrafına alarak Fedakâranı Millet Partisini kurmuştu. Bu «fedakâran» nihayet, Cemiyete ve meşrutiyet hükûmetine karşı silâhlı bir ayaklanma teşebbüsüne geçmeğe karar verdiler. Elde edilen vesikada: sayıca Cemiyetin belli başlı üyeleri sayısından az olmadıkları söylendikten sonra, refahlı bir hayat elde etmek için, partinin mensupları hayatlarını feda etmeğe, alçakça korkaklık (cebanet) göstermemeğe davet ediliyordu. En başta, Cemiyetin ve hükûmetin şahsiyetlerine karşı suikastler yapılacak, ecnebi diplomatlardan veya uyruklardan (tebaa) bir kaç kişi öldürüp yabancı müdahaleye yer verilecek, bir hükûmet darbesiyle iktidara geçilecek!

Bu ahmakça ve ümitsizce düşünülen ihtilâlin, önüne geçilmese bile, başarılamıyacağı şüphesizdi, fakat bu gibi vesikalar elde edilince hükûmet ve Cemiyet faaliyete geçmiştir.

31 Aralık 1908 salı günü, Fedakâranı Millet partisi ve Hukuku Umumiye gazetesi kapatıldı, bu partinin ve gazetenin belli başlı amillerinden otuz kadar kişi tevkif edildi, duruşmalarına başlandı ve bu suretle bu inkılâp hainlerinin şerrinden kurtulunmuş oldu.

Padişahın mebuslara verdiği ziyafet aynı günün akşamına tesadüf etmekte idi.

Volkan ve 31 Mart: 13 Nisan 1909 İrtica Harekâtı

Volkanı çıkaran Kıbrıslı Derviş Vahdeti, gazetesini neşre başlarken çok kurnazca maskelenmiş bir çehre göstermişti:

birinci sayıda (28 kasım 1324 - II aralık 1908) besmele ve hamdele ile başlaması içindeki yobazlığa delil sayılabilirse de istibdadın yıkılmasını, meşrutiyetin ve meşrutiyetle hürriyet ve müsavatın sağlanmış olmasını alkışlıyordu; sonuna kadar da hürriyet ve müsavata dayanarak maksatlarını basamak basamak ileri sürmekten başka bir şey yapmıyordu; denilebilir ki, meşrutiyetten aldığı hürriyet ve müsavat haklariyle, meşrutiyeti yıkacak o geri kafalı yığınlar isyanını hazırlamıştır.

Kendisi gibi Kıbrıslı olan ihtiyar başvekil Kâmil Paşayı, ikinci sayıda, göklere çıkarması şeytanca bir ustalıktı. Sadrazamı düşürmekten başka bir şey düşünmiyen fakat bunda âciz kalan İ.v.T. Cemiyetine karşı Volkan, büyük bir siyasî hırs içinde yanarak hayatının son devresini yaşamakta olan ihtiyar hükûmet reisi için kuvvetli bir müttefik rolünü oynuyordu.

Otuz iki senelik istibdadiyle milleti gerilikler içinde, vatanı en büyük tehlikelere maruz bırakan Abdülhamidi yeniden meşrutiyeti ilâna mecbur eden İttihat ve Terakki Cemiyetine değil, onun yerini gaspeden, Şeref Efendi sokağındaki Merkezi Umumiye hücum ediyordu; Derviş Vahdeti: Dr. Bahaettin Şakire, Dr. Nazıma, hele Hüseyin Cahide ve selânikli Mehmet Cavide ve nihayet Ahmet Rizaya çıkışarak, küfürler savurarak soruyordu:

— Resne kahramanı Niyazi, silâhlı kuvvetlerle onunla birleşen Enver, Şemsi Paşayı Manastır postahanesi önünde — kellesini koltuğuna alarak — vuran yiğit, fedaî Atıf... nerede? Avrupaya kaçıp istibdada karşı savaşa atılan öbür mücahitler: Prens Sabahettin, Dr. Abdüllah Cevdet, Mizancı Murat Bey... nerede? Bunları neye çağırıp yanınıza almıyorsunuz? Memleketin siyasetini perde arkasından idareye sizin ne hakkınız vardır? O kahramanlar, o büyük savaşçılar gelsin, bu siyasî kontrolü yapsın...

Volkanın bu hücumlarına gizli veya aleni iştirâk eden gazeteler ve şahıslar pek çoktu; sadrazam da, Abdülhamit de aynı hırsı yüreklerinde duyanlardan idiler, seslerini çıkarmayıp aylar boyunca bu yayınlara seyirci kalmaları bundan başka neye delâlet edebilirdi?

Derviş Vahdeti kendi diliyle şöyle diyordu: Imparatorluk saltanat ve hilâfettir, bu haysiyetle dini islâm dinidir; Arnavutlar müslümandır, Kürtler müslümandır, Vehabiler müslümandr, Yemenliler müslümandır, Mısırlılar, Trabuluslular... hepsi müslümandır, bütün bu kimseleri Türklerle birleştiren bağ dindir : hepimiz Muhammet Ümmetiyiz! Bu mantıka dayanarak «İttihadı Muhammedi» fikri ileri sürülmüş, üstünde durulmuş ve az zamanda İstanbula ve hemen bütün Anadoluya yayılmıştı, artık Merkezi Umumî üyeleri yok edilmeliydi!

Şeref Efendi sokağı bu dinsizlik damgasından temizlenmek için uğraşıyordu: 19 mart 1325: 1 nisan 1909 da, Mithat Paşanın ruhuna, Ayasofyada mevlût okutulmuştu! Tam o sırada, Volkan ve Volkanla beraber İstanbulda bulunan bütün softa ve yobaz cemiyet ve teşekkülleri İttihadi Muhammedî Cemiyetinin açılış töreni için büyük hazırlıklarda bulunuyorlardı: Cemiyetin arması olarak kabul edilen yeşil bayrak onbinlerle hazırlanmıştı, bütün irtica teşekkülleri, ertesi günü (20 mart 1325-2 nisan 1909) ellerine yeşil bayraklarını alarak sokaklara dökülmüşler, her semtten Ayasofyaya doğru, tekbirlerle yürümüşler, büyük camii tıklım tıklım doldurmuşlardı; kalabalık o derecede idi ki secdeye varılamıyordu!

Mevlût menkıbesini Hafız Osman isminde güzel sesli bir ünlü yobaz okumuştu.

Bu misli görülmemiş irtica nümayişleri Merkezi Umumiyi, Millet Meclisini, gazeteleri ve nihayet hükûmeti korkutmuş, şaşırtmış, coşturmuş, türlü tedbirlerle koşturmuştur.

23 mart gecesi, Serbesti gazetesinin başyazarı, Merkezi Umuminin en şom ağızlı düşmanı Hasan Fehmi, Galata köprüsünün üstünde öldürüldü, yanındaki arkadaşı da yaralandı. Ahmet Samim isminde başka bir muhalif yazar da pek az önce, Bahçekapıda öldürülmüştü. Kaatiller bulunmuyor, adlî kovuşturmalara yer verilmiyordu.

Asayiş bu derece bozulduktan sonra, 25 martta, başvekillk (sadrazamlık) Millet Meclisine bir Cemiyetler kanunu tasarısı gönderiyor, acele görüşülüp kabul olunmasını talebediyordu!

Çok geç kalınmıştı: irtica fikirleri, Millet Meclisinin mu-

hafızları olmak üzere, bir müddet önce, Rumeliden getirilmiş olan avcı taburlarının, çavuşa kadar küçük dereceli amirlerine sirayet etmişti; subaylardan mektepli olanlar «Conlardan» yani dinsiz sayılıyor, alaylılar dinli ve şeriatçı biliniyordu. Çavuşlar ve onbaşılar neferlere şöyle diyorlardı: «Bizi aldattılar, yeni idare conların, dinsizlerin elindedir, kanunlar şeriate uygun değildir; dinsizleri kaldırıp şeriatçıları hükûmete getireceğiz!» Çavuşlar Kasımpaşaya da geçip bahriyelileri de kendi tertiplerine çevirmişlerdi.

Bu müthiş netice, 30 mart 1325 (12 nisan 1909) da, Merkezi Umumice haber alınmamıştı. Bir zabit imzasiyle, Volkancı Derviş Vahdetiye tehdit mektubu gönderilmişti!

31 Mart 1324 - 13 Nisan 1909 sabahı

Her sabah gibi, Emirgândan Şûrayı Ümmete gitmiştim: bürolar, makine daireleri bomboştu, yalnız genç ve aziz dostum Turhan benim gibi gazeteye uğramıştı. Orada fazla durmayı gereksiz bulup, endişeli bir kafa ile, sokağa çıktık. Yoldan geçen tek tük insanlar Avcı taburlarının hükûmete isyan ettiklerini, Bayezit meydanından Sultan Ahmet ve Ayasofya meydanlarına kadar her tarafı tuttuklarını birbirlerine anlatıyorlardı. Adımlarımızı hızlandırdık. İran elçiliğinin önüne geldiğimiz zaman, yaylım ateş sesleri işitildi. Babıâliye (şimdiki İstanbul vilâyetine) doğru yürüdüm; uzaktan, sadaretin mermer sahanlığı üstünde Mizancı Murat Beyi farkettim. Kan başıma sıçradı, bir iki saniye içinde, yanına seğirtmiştim; o anda bir yaylım ateş daha gürlemişti. Mizancı ile yüz yüze gelmiştik:

— Görüyor musun, diye haykırdım, ihtiraslarınızla vatanı mahvettiniz!

Murat Beyin söylediklerini işitmeme zaman kalmamıştı, birisi koltuğuma girmiş, beni o tehlikeli yerden uzaklaştırıyordu: karadenizli Sudi isminde bir arkadaş; Ahmet Riza Beyin ve arkadaşlarının, hamdolsun, kaçıp kurtulmuş olduklarını anlatan Sudiden de ayrılıp Sabah gazetesinin idarehanesine gittim.

Yazı işlerinde, hemşerim ve dostum Hasan Bedrettin ile Mahmut Sadık Bey beni görünce bir şaşkınlık geçirdiler:

— Beş dakika evvel, Avcılardan iki kişi gelip seni aradılar; isminle: «Siperi Saikayı çıkaran giritli Ahmet Cevat» diye sordular.

Beklemek caiz değildi. Başımdaki astragan kalpak conluğun en tehlikeli alâmetiydi. Para verip hademeye aldırdığım fesi başıma geçirdikten sonra sokağa çıktım. Bahçekapıda silâh satan bir dükkândan bir küçük brovning ile 20 fişek satın aldıktan sonra, Köprüye yürüdüm: hayatımı pahalıya savunmak kararını vermiştim! İskelede hazır duran Boğaz vapuruna atladığım zaman kendime tamamiyle hâkimdim.

Emirgânda, en önce, kuzinimin başöğretmeni olduğu ilkokula uğradım: burası benim için en emin yerdi.

Akşama kadar, Emirgân, hâdiselerden uzak ve habersiz kaldı: Avcılar Boğaziçini taramamışlardı, Cemiyetin kulüplerini teftiş etmesini hatırlarına getirmemişlerdi. Akşam üstü, sivil giyinmiş Neyyir Kaptanla Koru gezintimizi yapmış, birer kadehimizi de içerek gönlümüzü ferah tutmağa çalışmıştık. Cebimden ayırmadığım tabanca ile de, büyücek bir hedefe 4 kurşun sıkarak elimi alıştırmasını ihmal etmemiştim.

FASIL XXX

HAREKET ORDUSU

İstanbulda, anlattığımız gibi, patlıyan büyük irtica isyanını bastırmak için Rumeliden, birkaç gün içinde yetişen silâhlı kuvvete «Hareket Ordusu» ismi verilmişti; bu ordunun teşekkülü ve Yeşil köye (Ayastefanos'a) sevkolunması ve bu kuvvetlerle isyanın bastırılıp Yıldızın ele geçirilmesi büyük ihtilâflarla naklolunmuştur. Çok sonra, Gazinin sofrasına devamlı misafir olmak şerefine nail olduğum yıllarda, Gazinin ağzından, hareket ordusu hakkında işittiklerimi, vakiaların en sağlam şekli olarak bildiriyorum:

31 mart hâdisesini bildiren telgraflar Selâniğe geldiği zaman, Mustafa Kemal kurmay kolağası (kıdemli yüzbaşı) olarak, ordu kurmay dairesinde bulunuyordu; hemen harekete geçerek

ordu kumandanını ve bütün kurmay subayları arkadaşlarını ikna etti, büyük bir sür'atle hazırlanan kuvvetler, dakika kaybetmeksizin harekete geçirildi; ordu kurmay reisi Mustafa Kemal olarak, 20 nisan 1909 da Yeşilköye yetişti: Mahmut Şevket Paşa ordunun başkumandanı idi.

Millet Meclisinin, Yeşilköyde toplanıp padişahın tahttan indirilmesine karar verdiği gün, ben de Emirgândan bu tarihî hâdiseleri görmeğe koşmuştum; o gün, aldığım bilgilere göre, meşhur geyiğiyle Niyazi Bey ve Makedonya savaşçısı Sandanski, bir mikdar çetecisiyle, Yeşilköye gelmişlerdi. Yayılan haberlere göre hareket ordusunun kuvveti onbeş bindi, altmış top ve mitraliyözü de vardı.

Burada, kalemimin yazmasına isyan ettiği bir tuzakla, Mustafa Kemal uzaklaştırılmış, ordunun başına Enver geçmiştir!

YILDIZIN SONU

Beş perdelik Tiyatro Piyesi

Yazan: **Ahmet Cevat**

İrtica hareketini tasvir eden bu piyesten birkaç parça alıyorum :

(Birinci perde, birinci meclis)

Elmas ağa (padişahın musahiplerinden, yalnız) :

Nefret ediyorum, bütün beyazlardan nefret ediyorum: onlar bizi, habeşileri, insan yerine koymuyorlar. Onların nazarında habeşi, zenci nedir? Maddeten ve manen eksik, hiç bir büyük işe yetkisiz bir yaratık! Bakalım, bir habeşinin büyük işlere yetkisi var mıdır, yok mudur? Bu bir deneme, belki eşi geçmemiş bir tecrübe olacak!

Hele conlar... padişahlarımıza ettikleri en büyük itiraz habeşi kölelerin elinde terbiye edilmeleridir: «Bir habeşi parçası-

nın büyüttüğü şehzade padişahlığa gereken yüksek vasıfları nasıl kazanabilir?» diyorlar, işte buna kızıyorum: hem bize karşı maymundan aşağı bir davranış gösteriyorlar, hem bütün insan zevklerinden mahrum, her türlü cefalara katlanarak gösterdiğimiz hizmetleri aşağı görüyorlar...

Bütün bu acıların intikamını alacağım, hem öyle alacağım ki bütün dünya hayrette kalacak!.. Conlar, göreceksiniz, otuz senelik savaşlarnızın kazançlarını bir habeşi parçası otuz günde yok edecek!

Dokuzuncu meclis

Abdülhamit — Elmas ağa

Abdülhamit : İşi pek yaygın tutuyorsunuz, korkarım ki hiç bir şey yapamıyacağız. Askerlere, medreselere, softalara, şeyhlere para vermede tedbirli davranmıyorsunuz! Sonra sırlar dışarıya sızar! Böyle büyük bir tertip sizin hiç birinizin eline yakışmıyor. Ah, şimdi İzzet, Fehim, Gani, Kâmil yanımda olsalardı! Fakat çaresiz, talihi bir kere daha tecrübe edeceğiz! — Bu akşam, Dirahşana haber ver, yanımda o bulunacak: muzika erkenden çalmağa başlasın (Elmas çıkar).

Onbirinci meclis

Dirahşan (yalnız)

Ah, ne felâket! Firavundan daha kötü bildiğim bir adamın kucağına girmek! Aman Allahım, ben ne talihsiz kız imişim! Kız kardeşim Gül Kafkasyanın o lâtif bayırlarında, gül goncaları kadar sâf, nişanlısı Selimin âşikane sözlerini işiterek mes'ut yaşıyor! Babam beni İstanbula getirdiği zaman şüphesiz ancak benim bahtiyarlığımı düşünmüştü. Güzel olacağımı her kes söylüyordu: Öyle bir güzellikle padişah sarayında mes'ut olmak muhakkak! deniliyordu...

Aman Allahım! Ne büyük utanç! Öbür sefer, bir gorilin koynuna giriyormuşum gibi bütün kadınlığım utanmıştı! Bu akşam da aynı cariyelik cezasiyle yüzüm kızaracak, yüreğim

sızlıyacak! Kurtar beni Allahım, şu iblis ruhlu, şebek suratlı herifin pençesinden...

Acaba Cemalciğim şimdi nerede? O senelerde, oldukça serbest, yalnız bir habeşinin nezareti altnda, araba ile çıkmağa müsaade ediyorlardı.

Erkânıharp (kurmay) yakalığiyle, siyah bıyıklariyle, arabanın penceresine yaklaşmış, rayihalı tezkeresini atmıştı! Ben de cevap vermek cesaretini bulmuştum! Beni bütün kalbiyle seven, necip ruhlu bir gençti! Ya şimdi? Ah, ne felâket! Allahım, sen beni siyanet eyle! (perde iner)

İkinci perde : Millet Meclisi önünde

Hamdi çavuş

Arkadaşlar, hepiniz biliyorsunuz ki bundan dokuz ay evvel, biz avcı taburları ve nice Rumeli gönüllüleri padişaha karşı ayaklanmıştık. Bugün anlıyoruz ki, o vakit yanılmış, aldatılmışız! Padişah vilâyetleri gâvuralra satıyor, dini-şeriati bırakmış, zevkıne safasına bakıyor demişlerdi. Biz Osmanlılar vatanımızı, milletimizi, şeriatimizi severiz; subaylarımıza inandık, padişaha isayan ettik. Biz aldatılmışız, arkadaşlar! Asıl şeriati kaldırmak istiyenler conlardır! Hüseyin Zahittir, Mehmet Rizadır! Onlar bize şapka giydirmek istiyorlar!

(**Umum :** Kahrolsun Conlar!)

Kızlarımıza, gece yatmak üzere, bir ev yaptırmışlar, orası sözde mektep miş! Anlıyorsunuz ya! Bu şeyler bizim dinimize sığar mı?

Umum : Hâşâ, Kahrolsunlar!

(Akın akın softalar, hocalar geliyor).

Sarıklı hocalardan biri :

(Hamdi Çavuşa) Aferin, yiğidim! (Umuma) Çavuşunuzun, çavuşlarınızın sözlerini iyi dinleyiniz, Allah sizden hoşnut olsun! Çavuşunuz doğru söylüyor: Conlar Bosna - Herseki iki buçuk milyon liraya sattlar, parayı da yediler, gâvur karılarına yedirdiler. Bu para ile gemi mi aldılar, top mu? Hayır, yediler, yedirdiler!

(**Umum** : Kahrolsunlar!)

Uğradığımız bütün fenalıkların sebebi conların dini, şeriatı ayaklar altında çiğnemeleridir. Her müslümanın vazifesi İttihadı Muhammedi Cemiyetine koşmaktır. Siz var olun, dinimizi, şeriatimizi siz kurtaracaksınız!

Umum : Yaşasın şeriat, kahrolsun dinsizlik!

Üçüncü perde : Bir gazino

(Bir kaç müşteri, bir kaç fesli, bir iki şapkalı, iki madam)

(Madamlara iki fesliden biri anlatyor)

— Asiler, benim de mektepli subay olduğumu öğrenirlerse, gelirler, şuracıkta, gözlerinizin önünde öldürürler!

Madamlar: — Ne vahşet, söyleyiniz, mösyö Kenan, çok subay öldürmüşler mi?

Kenan : — İşittiğime göre, iki üç yüz kadar!

Kadınlar: Vah, vah! Ne büyük felâket! Hepsi de genç mektepli subaylar mıydı?

Kenan : — Evet, hepsi de genç mektepli subaylar!

Kadınlardan biri : — Almanyadan geçen sene gelen genç bir süvari subayı var... acaba onu da öldürdüler mi?

Kenan : — Sami mi? Sami için hiç bir şey işitmedim, madam.

Kadın : — Ah, mösyö Kenan, niçin hakikati gizlemeğe çalışıyorsunuz? Ne kadar müthiş olursa olsun, hakikati söyleyiniz!

Kenan : — (biraz muzip) Sami için bu kadar ısrar etmenizi anlamıyorum, madam!

Kadın : — Tavrınızdan biçare gencin öldürüldüğünü sakladığınız anlaşılıyor; kimleri vardı? Annesi, hemşiresi...?

Kenan : — Var, madam, var...

Kadın : — Evli miydi?

Kenan : — Hayır, madam, bu kadar genç bir subay evli olamaz.

Kadın : — Ya nişanlısı? Sevgilisi?

Kenan : — Beş dakika evvelisine kadar bilmiyordum, madam, fakat şimdi anlıyorum ki, var! (gözlerinin içine gülümsiyerek bakar)

(Dışardan bir nâra işitilir).

— Haat... yaman gider, imanım, ferman dinlemez tersaneli kulları!

Kadınlar : — Ah! Bu ne?

Kenan : — Asiler... artık işi edepsizliğe vurdular.

(Kapıdan sıbyan bölüğünden iki nefer tersaneli girer)

Tersanelilerden biri (halka): Ölüsü kınalı şeriat için çıktık! (garsona) İmanım, Apostol, buraya gel... Haat, tinini! Apostol, biz buraya şeriat için geldik! Müslümanlara rakı yasak, kumar da yasak, anladın mı, imanım?

(Bir iskemlenin üstüne çöker, arkadaşı da oturmuştur)

— Şimdi bana bak, Apostol, doldur bize iki duble, finosundan olsun.

(Kadınlar, fesliler grupu çıkıp giderler; garson rakıları getirir)

İkinci tersaneli : — Bana bak, Ali, sen fazla kaçırmışsın, imanım! Şu iki dubleyi de çekip tüyelim; avcılar matizleri topluyor, kodese atıyorlar!

Birinci tersaneli : — İmanım, bugünkü iş benim pek merakıma dokundu: Bizim babaya, Âsarıtevfik kaptanına yüreğim yandı! Ne zalim Karadenizli imiş, şu geminin tayfası! Yüreğimin yağı eridi... ama ne halt edersin, ses çıkarsam bana da betelenecekler, «câvur oğli câvur» dan başlıyacaklar. Biz pişkin çocuğuz, kendimizi lâzlara tepelettirir miyiz?.. Atalım şunu, imanım! (içerler, garsona).

— Apostol, gel buraya! Sen nerelisin be yavrum?

Garson (rum aksaniyle): — Tatavlâli.

Tersaneli : — Bizim semtli desene! Ben de Kasımpaşalı. Tersaneye uğrarsan, sor beni, bana Kasımpaşalı Sivri Haydar derler; uşaklardan kime sorsan seni yanıma getirir. Şimdi bunları tazele, imanım! Hem bana bak, enalilik edip durma, sen zaar korkuyorsun. Anlatamadık, şu halka: biz ölüsü kandilli şeriat için çıktık; kimseye zararımız yok, siz yalnız müslümanlara rakı vermiyeceksiniz, kâğıt oynatmıyacaksınız; işte bu kadar; haydi bakalım doldur da gel! (garson gider).

— Sen ne düşünüyorsun, Kara Cafer, keyfin yerinde değil mi?

— Mangiz tutmuyorum, Haydar, mangiz. Canım bir hovardalık istiyor, ne haltetsek!

— İkişer lira aldık ya, sarıklı hocadan?

— İki lira ile hovardalık olur mu, be imanım?

— Düşündüğün işe bak; çıkarken kasaturalardan birini rehin bırakırız. Sonra doğru bacıya gideriz, bize iki tane bulur, sabaha kadar kalırız. Çıkarken mavzerlerden birini bırakırız. Aklın erdi mi bu işe?

— Ulan, yamansın be Haydar! Keyfim yerine geldi, (garson rakılarla gelir) İmanım Apostol, bizimle hovardalığa gider misin? Yosma bir şeyle yatmak istersen bize yoldaş ol!

Garson: — Ben buradan ayrilâmaz...

Haydar: — Ee! Çok söylenme, ölüsü kınalı! Size yüz vermeğe gelmez ki... garson olmakla köle değilsin ya! Çorbacıdan biz izin alırız sana.

Garson (ağlar): — Ben gitmez... gitmek istemez ben... ayağini öpeyim, pasam... benim ana gece ağlar...

Câfer: — Köpoğlu ne diller döküyor? Sen bizi kandırmağa mı uğraşıyorsun? Nafile, haydi, dediğimizi yap... (Garson durur, ağlar; tersaneli kalkar, iki tokat aşkeder; bütün garsonlar koşuşurlar; bağırırlar).

Câfer: — Sivri, sarpa saldık mı? Haydi şurdan kaçalım, avcılar yetişirse iş biçimsiz kaçar.

Haydar: — Tabanszlık etme, be imanım! Çek şu kasaturayı,dediğimiz dediktir... (kapıdan iki avcı girer, Caferi yakalarlar, Haydar sıvışır; avcının biri arkasından ateş eder, kapının önünde yere serer.)

Cafer: — Kuyruğu tam kıstırdık!

Dördüncü Perde: Yıldızda küçük mabeyn

Abdülhamit (yalnız, zile basar, Elmas gelir)

— Elmas, hareket ordusundan ne haberler var?

Elmas: — Efendimiz, bu âsilerin edepsizliği her haddi aştı,

Kahır paşa kulunuz diyor ki, efendimiz emretsin, hemen ağalarla, arnavut kullariyle gideyim, Mahmut Satvetin ve öbür paşaların kafalarını getireyim. Allah için, kahramandır şu Kahır paşa!

Abdülhamit : — Ben sana ne soruyorum, sen bana ne cevaplar veriyorsun? Hareket ordusundan sahih malûmat var mıdır? Kuvvetleri ne kadardır? Beş bin dediler, on bin dediler, yirmi bin dediler, otuz bin dediler, kırk bin, elli bine kadar çıkardılar. Sonra topları, mitralyozları var mıdır? Bunları anlamak stiyorum; malûmat var mıdır?

Elmas : — Efendimiz, ağalardan biri Beşiktaştan geldi, ehali Beşiktaşı, Ortaköyü bırakıp kaçmış. Kışlaların etrafındaki halk iki gündenberi Boğaziçine ahbap evlerine misafirliğe gidiyor. Fakat hareket ordusunun kuvvetini kim bilecek?

Abdülhamit : — Bilmiyorsun da ne saçmalayıp duruyorsun? Mustafa tütün getirdi mi?

Elmas : — Evet, Efendimiz, getirdi,.

Abdülh.. : — Getirdi de ne için bana haber vermedin? Ben size, uykuda bile olsam uyandırın diye tenbih etmedim mi? Elmasın getirdiği kutuyu açarken habeşiyi dışarıya gönderir; kutunun içinden curnalı alır, okur:) «Cenabı. Hak Efendimize tükenmez ömürler versin, bugün Ayastefanosta idim, âsi ordunun kuvveti epeycedir, Ayastefanosla Makriköy arasında dört beş tabur kadar askere tesadüf ettim. Bu gece mutlaka İstanbula gireceklerdir. Her ne yapılacaksa çabuk davranmalıdır. Donanmadan bir faide memul değildir. Kulunuz Ayastefanostan dönerken donanma Marmaraya çıkıyordu. Yanımdaki para ile sadık bir kulunuzu ordugâhta bir iğtişaş çıkarmağa memur ettim. Fazla para olsaydı, Mahmut Satveti öldürecek brini elde edebilırdim. Hemen fedakârlık ihtiyar buyrulursa ordularını başlarına geçiririz. Uğuru hümâyunlarında fedayı can etmek kulları için en büyük şereftir, ferman.»

Şimdi hakikati anlıyabildik. Demek, donanma da âsilere katıldı. Hareket ordusu, şu anda, İstanbula ya girdi ya girecek. Şimdi ne yapılmalı? Mukavemet etmeli mi etmemeli mi? Mukavemet halinde, galip gelirler, Yıldızı havaya atarlar. Mukave-

met edilmezse, taltif ile, ihsan ile, bir muvaffakiyet umulur... her halde mukavemet etmemeli, etmemeli...»

(Beşinci perde: Yıldızda küçük mabeyn)

Abdülhamit, başkâtip Suat Bey

Abd.: — Hakkımda ne niyetleri olduğunu öğrenebildiniz mi?

Suat Bey: — Hayır, Efendimiz, hiç bir şey anlamış değilim; fakat hayatınızın hiç bir tehlikeye maruz olmadığını emniyetle söyliyebilirim. Ordu istediği gibi tahkikat yapsın, zatı şahânelerinin irtica hareketine karıştığı hakkında hiç bir şey görmiyecektir.

Abdülh.: — Öyle ise, o büyük zabiti bana ne teklif etmek için gönderiyorlar?

Başkâtip: — Hiç bir şey bilmiyorum, müsaade buyurunuz, gelsin, anlarsınız.

(Abdülhamidin muvafakatiyle ordunun delegesi girer)

Abdülhamit (ayağa kalkar): — Safa geldiniz, oğlum, ordunun yetişmesine çok memnun oldum, kahramanlığınıza hayranım. (Yer gösterir) oturunuz, evlâdım (kendi de oturur) Şimdi, anlatınız, ordu neye karar verirse irademle tastika hazırım.

Delege: — Ordunun en birinci emeli Meşrutiyeti en sağlam temeller üzerine kurmaktır. Ordu irticaı kâmilen bastıracaktır. Âsi askerler ve bütün irticaa sebep olanlar ve teşvik edenler muhakeme altına alınacak, en küçüğünden en büyüğüne kadar, hepsi, cezaların en müthişine çarpılacaklardır. (Abdülhamit ürperir). Zati şahânelerine gelince, ordu tahkikat yapmadan sizi suçlandırmak niyetinde değildir, fakat muhafızlarınızın bile isyana karışmış olması, bir de :silerin üzerinde bulunan paralar... ordu bu işlere ne mâna verileceğini henüz bilemiyor. (Abdülhamit ürperir) Bunun için, Yüksek Ordu Meclisi sizi feragate dâvet etmeğe karar vermiştir. Bendeniz bu kararı tebliğe memurum.

Abdülhamit: — Oğlum, görüyorum ki ordu benim hakkımda bir şüpheye düşmüş... fakat ordu haksızdır, zerre kadar bir

ilişiğim yoktur. İyi niyetim, meşrutiyete sadakatim meydandadır. Görüyorsuuz ki Yıldızdan tek tüfek patlamadı... Başkumandana selâmımı söyleyiniz, orduya ve millete daha çok hizmet etmek isterim, hemen de sözümü yerine getirmeğe hazırım...

Delege : — Efendimiz, Yüksek Ordu Meclisinin başka bir kararını daha tebliğe memurum: Yüksek Meclis sizi paralarınızı, mallarınızı, hazineye terketmeğe davet ediyor...

Abdülhamit : — Oğlum, benim saltanattan faragate (çekilmeğe) niyetim yoktur. Paralarımın ve mallarımın gereken kısmını, tahtımda kalmam şartiyle, bağışlarım.

Delege (ayağa kalkar) : — Bendenizin vazifem bundan ibarettir; cevabını aynen Yüksek Meclise söyleyeceğim.

Son sahne

Abdülhamit : — Eyvah, artık kurtuluş kalmamıştır... (Cülûs topları atılıyor...)

(Ağalardan biri girer): — Efendimiz, Millet Meclisinden bir heyet geldi, huzuru şahaneye gelmek istiyor.

Abdülhamit : — Küstahlar, nankörler, benden ne istiyorlar? Beni rahat bıraksınlar! İşte istedikleri gibi her tarafı zaptettiler, daha ne olacak? Söyle, defolup gitsinler, sonra pişman olurlar... (ellerini ceplerine sokar, iki tabanca çıkarır) Anlıyor musun? Git, öyle söyle!... Yok, gitme, dur! (tabancaları cebine kor) Git, söyle, gelsinler (Cülûs topları devam etmede; içeriye dört kişilik Meclis heyeti girer). Ne istiyorsunuz?

Heyetten bir zat : — Size bu yüksek kararı tebliğe memuruz.

Abdülhamit : — Hayatım... malım... söyleyiniz, ben ne olacağım?

Aynı zat: — Korkmayınız, Millet intikam almağa tenezzül etmiyor. Hayatınıza dokunulmuyor. Malınızdan, servetinizden haberim yok; acaba meşru malınız, servetiniz var mıdır?

Abdülhamit (ürküntü içinde) : — Allah aşkına söyleyiniz, hayatım tehlikede mi?

Aynı zat : — Bizim ağzımızdan yalan çıkmaz... Millet Meclisi Yalnız tahttan inmenize karar verdi.

(Abdülhamit yüzünü kapar, hüngür hüngür ağlar)

Aynı zat : — Ağla, «Kızıl Sultan» ağla! Zalimlerin akibeti böyle olur. Allahın kur'anında buyrulmuştur :

«Fenzur keyfe kâne akıbetül zalimin!»

Not. Birkaç defa oynanan bu piyes sırpçaya da çevrilmiştir.

FASIL XXXI.

SİPERİ SAİKAİ HÜRRİYET

Âsi askerler Şûrayı Ümmet, Tanin ve Siperi Saika gazetelerinin idarehanelerini tahrip etmişlerdi. O sırada Hürriyet ismiyle bir gazete neşretmekte olan Hanyalı Kavuroğulları, aralarında bulunan profesör Aziz Beyin aracılığı ile, iki gazeteyi birleştirmek teklifnde bulundular; Hürriyetin imtiyaz sahibi liman dairesi veznedarı Kavuroğlu Kâzım Bey isminde biri idi. Sabah gazetesinin karşısında bir idare evi, İffet efendi isminde hukuktan mezun bir yazı işleri müdürü ve gazeteciliğe hevesli, darülfünûn talebesi fahrî bir muharrir yardımcısı olan Hürriyetin bir eksiği vardı : Gazetecilik tekniğinden mahrumdu. Siperi Saika bir polemik organ olarak çıktığı zaman iyi satılıyordu, fakat idare evi ve basıldığı Şûrayı Ümmet Matbaası tahrip edilmiş olduğu için kendi başına çıkamazdı : Birleşip, Siperi Saikai Hürriyet ismiyle çıkmağa başladık. Milliyetçi bir ruh ile kaleme alınan başyazıları, «Binbir Gece» başlığı altında mizahî günlük fıkrası, Şûrayı Ümmetten yanıma gelen usta bir havadis avcısının raporları bizim uzun isimli gazeteyi sattırmağa başlamıştı. Büyük bir afiş üzerinde, her günkü başlıca haberler kalın bir kalemle yazılır, kapının önünde teşhir edilirdi, bu reklâm usulü de sürümü arttırıyordu.

«Askere kabalak giydiriliyor!» havadisini yalnız biz vermiştik ve bu sansasyonel haber gazetemizin mütevazı yazı odasına Enver Beyin, ciddî bir çehre ile gelmesine sebep olmuştu. Merkezi umuminin en büyük rüknü gazetenin koleksiyonunu dikkatle gözden geçirdikten sonra, bana dönerek :

— Niçin yazdınız? diye sordu.

— Güzel bir haber olarak, alkışlıyarak yazdık, efendim; cevabını verdim.

Kendisince büyük ve tehlikeli sayılan bu tedbiri, askerlerin başından kırmızı fesi attırıp çuhadan bir serpuş giydirmeyi bir olup bitti halinde tatbik etmek istediği için, neşredilmesinden hoşlanmamıştı. Bir silâh arkadaşının, on beş sene sonra, bu millete, şapka denilen medenî serpuşu, öve öve giydirebileceğini Enver Bey, o saatte, kafasına ve havsalasına sığdırabilecek bir ruhiyet içinde değildi.

Gazetenin fahrî muhabir ve yazarları çoğalıyordu, hattâ az zamanda büyük bir şöhret yapan bir Türk yazarı Hüseyin Avni (Akagündüz) imzasiyle bizim sütunlarımızda ilk olarak görünmüştü.

Şûrayı Ümmet çıkmayınca, o tarihte iç işleri vekilliğine geçmiş bulunan Talât Beye gidip iş istemiştim, o da beni yeni teşkil edilen Polis ıslahatı Komisyonuna, binikiyüz kuruş maaşla, memur etmişti, bundan dolayı Siperi Saikai Hürriyetin baş yazarı da fahrî hizmet ediyordu. Böyle olduğu halde, zavallı Kâzım Beyin para tahsili ve hesap organizasyonu berbat olduğundan gazete, dört aylık neşriyattan ve tiraji beşbine yükseldikten sonra, kapanmağa yüz tutmuştu.

Meğer bizim uzun isimli gazetenin şatafatlı afişlerle propaganda edilmesinden ve tevzi çocuklarının «Yazıyor...» naralarından, kendi gazetesi için bir rakip sezinlemeğe başlıyan Mihran bana, bir adamını göndererek bin beşyüz kuruş aylıkla gazetesine geçmemi teklif etti. Şüphesiz işim çok hafifliyecekti, dostlarım Hasan Bedrettin, Mahmut Sadık, Turhan, Mehmet Ali Tevfik beyler gibi yazı arkadaşları arasına katılmak da bana cazip görünmüştü: Mihranın teklifini kabul ettim. Siperi Saikai Hürriyet de ölümü ile Kâzım Beyi daha çirkin bir iflâstan kurtardı. Ben de «Polis ıslahatı Komisyonundan istifaya imkân buldum: Bu komisyonun başındaki zat anlayıştan ve söz kavramak idrâkinden mahrum bir adamdı. Üç ay, yanına gidip gelmekten ve Avrupa polislerinin nizamnamelerini tercüme etmekten bıkmış usanmıştım.

Sabah Gazetesinde

Telgrafların ve Avrupa mekalelerinin tercümesi iki üç saatten fazla tutmuyordu, bu iş benimle Mehmet Ali Tevfik ve Turhan arasında oluyordu. «Mühim küçük haberler» başlığı altında, üçer satırlık, asteriklerle işaretlenmiş bir havâdis sütunu açmıştım; bir de başyazar Diran Kelekyanın fransızca tarih kitaplarından verdiği parçaların tercümesiyle, telif olarak neşrettiği tarih kitabının işini bir hayli kolaylaştırıyordum.

Bu sırada, Kitaphanei İslâm ve Askerî sahibi İbrahim Hilmi Bey, bir gün, Sabah gazetesine gelmiş, fransızra bir «Savoir vivre» kitabı getirmiş, ondan türkçe bir eser çıkarmamı rica etmişti, peşin on altın da vermişti: Akşam üstü, tercüme işlerine alıştrmakta olduğum bir gence okutarak giriştiğim adaptasyon bir hafta bile sürmemişti: Hilminin bastığı «Avrupada Adabı Muaşeret: A. Cevat» bu suretle doğmuştur (1909).

Yine bu sırada, memleketimizin en büyük maarifçisi ve pedagoji bilgini sayılan Suriyeli Satı Bey, Maarif Vekili, büyük dalgınlığı ile meşhur Emrullah Efendiden, Darülmuallimini (Öğretmenler okulunu) modernize etmek yetkisini almış, her şeyden önce, o büyük işi başaracak seviyede bir hocalar kurulu yaratmağa girişmişti. Yeni Darülmuallimin (Öğretmenler Okulu) iki dereceli olarak kuruluyor, amelî yardımcı olarak bir de tatbikat mektebi açılmış bulunuyordu.

Şûrayı Ümmet, Siperi Saika ve Siperi Saikai Hürriyet gazetelerinde çıkan yazılarım beni o senelerin kuvvetli yazarları seviyesine yükesltmişti; Hollandaya tahsilini ikmale gitmek üze- olan dostum Turhandan da bilgiler alan Satı Bey beni hazırlamakta olduğu öğretmenler kuruluna aldı: bugüne kadar aranızda devam eden dostluğun ilk taşı bu suretle atıldı.

FASIL XXII.

Modernize edilen Öğretmenler Okulu

Satı Bey, müdür muavini olarak, Mülkiyeden arkadaşı Fuat Şemsi Beyi almıştı. Öğretmenler kurulunda fesahatiyle anılan

Ali Nusret Bey, Cenâp Şahabettinin ağabeysi, Hamdullah Suphi, Fazıl Ahmet, Ruşen Eşref vardı. Büyük şair Tevfik Fikret, haftada iki gün edebiyat konferansları veriyordu; iktisat profesörü Hamit Bey ara sıra iktisat musahabelerine geliyor, Paristen yüksek tahsilini bitirerek gelmiş olan profesör Mustafa Suphi de Sosyoloji dersleri veriyordu. Mösyö Dubois küçük pratik kitabından fransızcayı öğretmeğe çalışıyordu. Mektebin matematik hocası sarıklıydı: Meşhur Eyüplü Hafız Kemal Bey. Cevdet Bey isminde sarığı atmış fakat softalığı atmamış bir bilgin de öğretim kurulunu tamamlıyordu.

Türkçe dersleriyle meşgul olanlar, o senelerde şöhret yapan Hüseyin Cahidin «Türkçe Sarf ve Nahiv» kitabını okutuyorlardı: Ben de aynı kitaptan iki şubeye ders vermeğe başlamıştım.

Gramerler milletin edebî lisanını öğretmek gayesiyle yazılır; 1900 senelerinde bizim edebî lisanımız Namık Kemalin, Ziya Paşanın, Abdülhak Hâmidin, Tevfik Fikretin, Cenabın, Sami Paşazâde Sezaînin, Süleyman Nazifin... nesir ve nazımlarile temsil ettikleri lisandı; Hüseyin Cahit Beyin yarı alafranga Sarf ve Nahvi bu edebî dili öğretmekten çok uzaktı; bir kaç ay içinde, edebî Osmanlı dilinin tasarladığım gramerini telif ettim ve ismine «Lisani Osmanî» dedim. İbrahim Hilmi'nin hemen bastığı bu gramer Maarif Vekâletince Darülmuallimin (Öğretmen Okulu) ve o seviyedeki bütün okullar için kabul edilmiş ve 1910 (1326) yılında bütün lise derecesindeki okullarımızda yalnız Lisani Osmanî okutulur olmuştu. Bu kitap benim «Gramerci Cevat» diye anılmama sebep olmuştu.

Bir iki sene içinde, bütün Rüştiye sınıfları için hazırlanmış Sarf ve Nahiv kitaplarını dahi telife muvaffak olmuştum, hepsini İbrahim Hilmi basmış ve Maarif Vekâleti programlarına kabul etmişti.

Tahrir (kompozisyon) dersi çok mühimdir: Öğrencileri gördüklerini, işittiklerini, düşündüklerini yazmağa alıştıran bu derstir. Bu sanati kavrıyamayan, kaleme alınacak konuların hiç olmazsa mantıkî bir sıra altında olmasına dikkat edemiyen öğretmenler muvaffak olamazlar. Yazı konularını öğretmenin kontrol

edebilmesi ve öğrencilerin yazdıklarını ayrı ayrı okuması şarttır. Bunun için kart postal olarak basılmış resimlerden elli tane kadar seçmiş, öğrencilerden o kartlar üzerinde gördüklerini yazı ile anlatmalarını istemiştim: Kompozisyonlarına güzel bir sıra verecekler, hayallerini işletip canlı hikâyeler de uydurabileceklerdi.

Öğrencileri, müsveddelerini okuduktan sonra, birer birer çağırıp yazdıkları üzerinde en müsamahalı, öğrenciye en geniş fikir ve hayal hürriyeti veren kontrolü yapardım. Az zamanda, bütün genç zekâlarda, şaşılacak bir gelişme görebilmiştim: Öğrencilerim yazı sanatinden zevk alıyorlardı. Her hafta, kart postali değiştirerek konuyu yeniledikçe yazarlık zevkleri artıyordu. Bu canlı usul ile yetiştirdiğim üç sınıftan tek bir öğrencinin bile sınıfta kalmadığını söylemek isterim: Türkçeden randımanın son senelerde düşük olmasında kusurun öğrencilerden ziyade öğretmenlerde olduğuna hiç şüphem yoktur. O senelerde benden değil, kitaplarımdan okumuş olanlara rastladıkça bana, hocaları imişim gibi saygı göstermekte olduklarını da söyliyebilmekten bahtiyarlık duyarım.

Emirgândan Kapuağası mahallesine

Darülmuallimin (Öğretmenler Okulu) ve tatbikat mektebi Divanyoluna yakın bir yerde idi, artık vapurla Boğaziçine gidip gelmeğe vaktim kalmıyordu, Sultanahmet semtinde, Kapuağası mahallesinde bir ev tutarak Emirgândan buraya göç ettim. Tatbikat mektebine verilen oğlum Cahit ve bir mahalle sıbyan mektebine başlıyan kızım Suat için de gündelik Emirgân yolculuğu mümkün değildi: Neyyir Kaptandan, başöğretmen kuzinimden ve ahbaplarından uzaklaşmış, hususî hayatım çok değişmiş oluyordu.

Tevfik Fikretle başlıyan dostluk

Tevfik Fikret Beyin edebiyat konferanslarına, talebe gibi, devam ediyor, lâyık olduğu hürmeti kendisine gösteriyordum,

bu suretle aramızda hasıl olan dostluk, ara sıra, Satı Beyle birlikte, Aşiyanda misafiri olmamıza fırsat veriyordu. En yeni şiirlerini önce bize okurdu; Faust gbi büyük bir opera hazırlamayı da başına koymuş, nazmettiği gayet dramatik parçalarını bize dinletmek lûtfunda bulunurdu.

Tevfik Fikret böbrekten ve karaciğerden rahatsızdı, fakat «türlü» denilen yemeği de çok sever, tabak dolusu yemekten kendini alıkomazdı. Rahatsızlığı sebebiyle benden, Robert Kolejdeki derslerine yardım etmeği rica etmişti: Üç sene, haftada iki defa, karda yağmurda, kolejin yamacını tırmanırdım, bu da kendisiyle daha sık görüşmeme vesile olmuştu.

O senelerde, Mihri Hanım isminde bir ressam büyük şairin portresini tecrübe ediyordu. Hislerin en yükseğiyle bağlılığını gizlemiyen bu sanatkâr Türk kadını, kocasiyle beraber, Fikretin perestişkârı idiler.

Fikret istibdadı, zulmü, tufeyliyeti, haramyeyiciliği yermiş tel'in etmiş, kahramanca savaşarak kazanılan meşrutiyeti alkışlamıştı.

Gençliğe medeniyeti, kültürüyle.. tekniğiyle alıp memlekete getirmeyi, yapıcılığı, yaratıcılığı en nefis şiirleriyle tavsiye etmişti :

Kalbinde her dakika şu ulvî tahassürün
Minkârı âteşinini duy, daima düşün:
Onlar niçin semada, ben niçin çukurdayım?
Gülsün neden cihan bana, ben yalnız ağlayım?
Yükselmek asümana ve gülmek, ne tatlı şey!

Asrın unutma, barikalar asrı feyzidir,
Her yıldırımda bir gece, bir gölge devrilir,
Bir ufkı itilâ açılır, yükselir hayat!
Yükselmiyen düşer, ya terakki ya inhitat!

Yükselmeli, dokunmalı alnın semalara:
Doymaz beşer dedikleri kus itilâlara...
Uğraş, didin, düşün, ara, bul, koş, atıl, bağır...
Durmak zamanı geçti, çalışmak zamanıdır!

Fikret şiddet önünde iyilmekten nefret ederdi:

«İnhina tavkı esaretten girandır boynuma»

(Boynuma esirlik halkasından iğilmek daha ağırdır!)

mısraı o yüksek karakteri ne güzel ifade etmektedir.

Bir kartın arkasında ise:

«Kıran da olsa kırıl, fakat eğilme sakın!»

mısraını yazmıştı: Kendisinden sonra kalan kâğıtları arasında bulunmuştur.

Büyük şair eşten dosttan çok çekmişti: Yakınların ve uzakların ahlâkça düşüklüğünü şu meşhur beyitle inlemiştir:

«Milyonla barındırdığın ecsat arasından
Kaç nasiye vardır çıkacak pâkü dirahşan?»

Kirli ve ışıksız alın sahiplerinden o derece usanç getirdiği bir yeis anında da şu beyti söylemiştir:

«Artık tehi vücut, tehi dil, tehi hayal,
Dünyada şimdi ben dahi bir fazla sikletim»

FASIL XXXIII

Manya Skokovska

Pariste uzun zaman tahsilini yaparken yaşamış olan bu Polonyalı kadın fransızca konuşan bir dostluk çevresine beni de alınmış bulunuyordu: Öğretmen Okuluna çok yakın bir iç sokak içinde, temelleri bile çürümüş eski bir tahta konak tutmuştu, bunda Dağıstanlı Celâl Korkmazla beraber bir kolaj hayatı yaşardı; o eski barakayı da yahudilerarası bir yarı münevver (intellectuel) kolonisi haline getirmişti: oda oda, büyüklerini manav sandıkları ile ikiye hattâ üçe bölerek, mümkün olduğu kadar çok adam yerleştirmişti; sokakta bırakmağa gönlü razı olmadığı bir yeni tanrı misafiri düştüğü zaman, manavdan yemiş sandıkları alır, ona da bir deşik uydururdu.

Manya Skokovskanın kolonisi içinde çarmıha gerilmiş bir İsa solgunluğu ve suçsuzluğunda, sesi hemen hiç işitilmez bir polonyalı vardı; onu, aramızda, Celâl yokken, «mon Jesus» isımiyle anar, gözlerinden kutsal bir alev geçerdi. Sonya, Maşa, Sofya isimlerini taşıyan, aydınlıkları çok pesten, güzel cins örnekleri barakanın işlerini paylaşıyorlardı. En son, mültecisi dev gibi bir gürcü idi, dişini çeken hekimin kirli kerpeten kullanması yüzünden septisemi olmuş, bir düşkünler hastanesinde ölmüştü.

Manyanın yetmişlik annesi bu barakaya sığınmış koloniye en saygı değer bir dekor ilâve ediyordu: kar beyaz çarşaflar içinde, gözlüklerini takmış, uzun uzun, kira ile alınmış fransızca romanlar okurdu; gıdadan ziyade laudanum damlalariyle yaşardı, bu zehiri o derece artırmıştı ki, bir defasında aldığı damlalarla sağlam yapılı beş genç ölebilirdi. Büyük tesellisi kör olmamaktı: «biz mioplar kör olmayız mösyö Cevat» derdi, aynı teselliyi, miop olduğumu bildiği için, bana da verirdi.

Manya Skokovskaya, haftada iki defa, Cahit ile Suada fransızca dersi verdirmek ilk düşündüğüm iş oldu.

Celâl Korkmaz Pariste Siyasal Bilgiler mektebinden geçmeğe, çalışıyordu, fakat Şûrayı Ümmete konmak üzere hazırladığı makaleleri Manya tashih eder, beyaza çekerdi. Celâl Korkmazı bana Dr. Behaettin Şakir tanıtmıştı.

M. Dubois'nın kırk sayfalık broşüründen fransızcanın öğrenilemeyeceğine kani idim, «Méthode rationnelle pour apprendre le farnçais: Fransızcayı öğrenmek için mantıkî metot» ismiyle ve üç derece üzerine bir kitap hazırladım: bu eserin fransızca kısımlarını beyaza çekmek ve provalarını düzeltme işlerinde Manya Skokovskanın büyük yardımını görmüştüm.

O eski tahta konağın kira bedelini ödemede güçlük çeken Manya Skokovskanın kefili olmuştum ve ara sıra ev sahibi Süreyya Beye bu bedeli ödeyen ben olurdum: bin altıyüz kuruş maaşımdan başka gramerlerimden ve başka okul kitaplarımdan kazançlarım çoktu, Robert Kolejdeki dersten de sekiz yüz kuruş alırdım. Manya Skokovskaya ettiğim para yardımı, ondan sağladığım manevi menfaatlere nispetle, hiç hükmünde bir şeydi ve en büyük istifadem onunla fransızca konuşmak, içinde çal

kandığımız bütün politik ve pedagojik meseleleri onunla ve Celâl Korkmazla fransızca münakaşa edebilmekti.

İstanbula gelen Fransız Truplarının verdiği temsillere gidemiyorlardı, ben bir koltuk ücretiyle hepmizin, — Celâlin, Manyanın, Sonya ve Maşanın — pulayeden seyir etmemizi sağlıyabiliyordum. Çakır keyif, onları bir gazinoya götürdüğüm de olurdu.

Çarlık Rusyası, Japonlara yenildikten sonra, Sibiryadaki sürgün Leh asilzadelerine memleketlerine dönmeğe izin vermişti: dört atlı bir araba içinde, iki ay süren yolculukla Polonyaya ulaşmışlardı; Manya on sekiz yaşında idi, bu uzun seyahatte, arabada, yan yana yattığı ve ismini bile unutmuş olduğu delikanlı, üstünde bir an durmadan, belki de farkına varmadan, ilk âşıkı olmuştu.

Sokakta yan yana gittiğimiz bir gün, düşünmeden, yere tükürmüştüm; Manya yüzüme bakıp :

— Siz de mi? demiş, bir inkılâpçı münevverin sokağı kirletmede gösterdiği lâubaliliğe şaşmıştı. Maalesef, Türk çoğunluğunun, yarım asır sonra da bu medeni ahlâkın önemini kavramış olmadıklarını görüyoruz.

Kuzinlerim

Sonbahar 1910, Öğretmenler Okulu adresime yazılmış bir kartla, büyük dayım Süleymanın kızı Hüsniye, ailece İstanbula hicret ettiklerini bildiriyor, Aksarayın iç dar sokaklarından birinde adres veriyordu. Giritten Koruyucu devletlerin işgal kuvvetleri de çekildikten sonra, çoktan eşini kaybetmiş olan zavallı Süleyman dayım iki kızını, Hüsniye ile Halimeyi, ve küçük oğlu Kâzımı almış, İstanbula getirmişti, büyük oğlu, makinist Ahmet, Mısıra gitmeyi tercih etmişti.

Süleyman dayım yaşlanmış, beli bükülmüş, çalışamaz bir hale gelmişti. Hüsniye ile Halime, o zamanın modası olan bir çeşit kadın çantasının sırma nakışlarını gergefte işleyip iş veren bir ermeni mağazasından küçük bir ücret kazanıyorlardı. Sokaklarını arayıp oturdukları yere gittim, Hüsniye boynuna

sarıldı, bir ânda, içinde bulundukları siyah sefaleti unuttu. Hüsniyenin bir plânı da vardı: Halime ile beraber hastabakıcı olacaklardı. Gittiğim saatte babaları evde yoktu, nerelere gittiğini de bilmiyorlardı, fakat her gün iki üç kuruş kazanabildiğini sıkılarak söylediler. On lra bıraktım ve tekrar yoklıyacağımı söyledim.

Eski tahta konağın, kapıcıya mahsus, ayrı kapılı küçük bir kısmı: düz ayak bir göz, merdivenle çıkılır bir de sofası: burayı Manya Skokovska temizletti, âdi sandık tahtalarından bir masa, kullanılmış üç dört iskemle, bir primus (gaz ocağı) uydurdu, üç gün sonra küçük aile buraya nakledildi; Hüsniye de hemen Haydarpaşa hastahânelerine baş vurarak kendisine ve Halimeye hastabakıclık temin etti, Kâzım tatbikat okuluna kaydoldu, yemeğini Manya Skokovska veriyor, ev işlerinde de çalıştırılıyordu. İzinli olduğu günlerde Hüsniye tahta konaktaki meskenlerine geliyor, neşeli bir aile havası yaratıyordu.

Pedagojik suçlar

Tevfik Fikret önce, Galatasaray lise (sultanî) sinin müdürü idi ve lise öğrencilerine modern pedagojinin tavsiye ettiği inkişaf şartları içinde bir hayat temin ediyordu; o zamanın, dalgınlığı ve ters mantığı ile meşhur maarif vekili, Emrullah Efendi, yazılı bir emirle, Fikretin pedagojik sistemine karıştığından büyük şair «iğilmemiş», müdürlükten çekilmiş ve bu yüzden Öğretmenler Okulunda verdiği edebiyat konferanslarına devam edemez olmuştu; bunun üzerine bu gayet mühim dersten mahrum kalan sınıfın öğrencileri hocaları büyük şairi öven ve ayrılmasından dolayı duydukları esefi bildiren imzalı bir yazıyı bir gazeteye gönderip yayınladılar.

O sırada, Öğretmenler okulunun bazı teknik ihtiyaçları yüzünden Emrullah Efendiyle ihtilâfa düşen Satı Bey de müdürlükten çekilmiş, yerine tarihçi bir profesör tâyin olunmuştu; öğrenciler bu sefer de büyük pedagoji âlimini öven ve ayrılması sebebiyle duydukları esefleri anlatan bir yazı neşrettiler: yeni müdür talebelerin bu mektubunu kendisine dokunaklı saya-

rak cezalandırılmaları yoluna sapmış ve müdür muavini Fuat Şemsi Beyle oy birliği ederek, Şefik ismindeki sınıf birincisini tart cezasına çarptırmıştı: bununla büyük bir pedagojik suç işlenmişti: yeni idarenin bu suçunu ve haksızlığını anlatan bir mektupla itirazda bulundum. Emrullah Efendi beni Galatasaray lisesine vererek Öğretmenler Okulundan uzaklaştırmak arzusunu gösterdi, fakat ben «suçlu olan müdürün uzaklaştırılması gerekliği» üzerinde ısrar ettiğim için Vekâlet emrine alındım.

O gün, Satı Beyin Suadiyedeki evinde, Fuat Şemsi ile buluştuk; Satı Beyin sınıf arkadaşı ve dostu olan Fuat Şemsi, yeni müdürle birleşerek talebelerden en zeki ve en şereflisini tardetmenin dürüst olmadığını kabul ediyor, fakat mazeret olarak kısa bir müddet için bile maaşsız kalamıyacağını ileri sürüyordu. Fuat Şemsi bekârdı, ben üç çocuklu bir aile reisiydim! Bu zat, az sonra, yüksek bir maaşla Mısırlı prens ve prenseslerin mallarını idare etmek vazifesine geçmiş, pedagojik meslekten ayrılmıştı.

Satı Bey, hemen o sırada, bir «çocuk yuvası» açmak üzere, Kibarzâdeler ve daha başka selânikli tüccarlarla söyleşmekte idi: bu «Çocuk Yuvası» Türkiyede ilk ve en mükemmel bir deneme olarak, Divanyolunun bir iç sokağında kiralanıp modern organizasyonla çeyizlenen bir konakta açılmıştı: Balkan Harbinin sonucu olan fecayi ve mezalimin yarattığı millî heyecana kadar bu «Çocuk Yuvası» nda ben de Satı Beyle çalışma arkadaşlığı etmiştim.

FASIL XXXIV.

Garp Trabulusta İtalya ve Balkan harpleri

Sırası geldiği zaman göreceğimiz gibi, ben, Gazi Musatafa Kemal Paşayı 1927 den sonra tanımış, sofrasının devamlı misafir arkadaşalırından biri olmak bahtiyarlığına erişmiştim. O senelerde kendisinden işittiklerime göre, Türk ordusu Makedonyayı ve ikinci meşrutiyetin ilânından sonra elimizde kalan Avrupa Türkiyesini, dört küçük Balkan devletinin ittifak etmiş

ordularına karşı savunabilir ve hepsini yenebilirdi; bizim galip gelmemizle bitmek plânı üzerine tasarlanan harp oyunu, kendisinin, kurmay yüzbaşı Mustafa Kemalin, tezi idi; bu tez, Türk ordusunu yetiştirmeğe memur Alman von Dergoltz paşanın teftişi altında, bir kolordunun kurmay subayları huzurunda, münakaşa edilmiş ve büyük Alman generalinin yüksek takdirlerini kazanmıştı.

Otuzbir Mart (13 Nisan 1909) irtica hâdisesi üzerine tahttan indirilen Abdülhamidin altın para ve mücevher olarak çıkan beş altı milyon lirası ile ordumuzun silâhları modernize edilmişti, Trakyada silâhları mükemmel 120 tabur kuvvetinde bir Türk ordusu hazırdı: Mustafa Kemal, bu ordu ile, Bulgarları, Grekleri, Sırp ve Karadağlıları yenebilirdi!

Avrupa devletlerinin kanaati de bu merkezde idi: Türkiyenin dört balkan devletini yeneceğinden emin oldukları için, harbin sonunda, statuko'nun değişmiyeceğini, erazi kazanılmıyacağı ve kaybedilmiyeceğini şart koşarak harbe engel olmamışlardı.

Hareket ordusunun (1909) kurmay reisi kolağası Mustafa Kemal 1912 de, Balkan harbi patladığı zaman nerede idi? Hareket ordusunun başkomutanı Mahmut Şevket Paşa nerede idi? Biri gene başkomutan ve öbürü gene kurmay reisi olsaydı dört Balkan devletini yenecek, Avrupa Türkiyesinde, çok daha kuvvetli olarak, kalabilecektik! Fakat...

O tarihte Gazi Ahmet Muhtar Paşanın «büyük kabine» ismi verilen hükûmetinin harbiye nazırı hiç bir kıymeti olmıyan Nazım Paşa isminde biri idi, Mahmut Şevket Paşa bir tarafa atılmıştı.

O tarihte, Selânikte, kolağası rütbesiyle bir alayın talim ve terbiyesi başına geçirilmiş olan Mustafa Kemal, İtalyanların harp ilânı üzerine Mısırdan Libyaya geçmiş, Tobrukta İtalyanları durdurmuş, Derne müdafaasını yüksek askerlik sanatiyle başarmakta idi; ondan önce ise kurmay binbaşı Enver Bey de Libyaya geçmiş, Bingazide İtalyanlarla savaşıyordu. Kurmay binbaşı Fethi (Okyar) ve daha bir kaç değerli subaylar, bir vatan parçası saydıkları Trabulusu savunmak için oraya koşmuş bulu-

nuyorlardı. Recep Paşa ve yaveri büyük vatansever yarbay Şevket Bey zamanında Trabulusta iyi talim görmüş, iyi silâhlanmış bir fırka asker vardı, Sünûsilerle beraber eyaletin imkân dairesinde savunması sağlanabilirdi; fakat «büyük kabine» den önceki Hakkı Paşa kabinesi o fırkanın en mühim birliklerini Trabulustan alıp Yemene göndermişti: böyle bir tedbirin alınması ittihatçıların azınlıklar ve memleketleri hakkındaki siyasî içtihatlarından ileri geliyordu:

Selânik, Manastır, Edirne... ile Yemen, Trabulus... Envere ve arkadaşlarına göre müsavi mahiyette vatan parçaları sayılıyordu! Mustafa Kemal, imparatorluğun müstemleke sayılması gereken kısımlariyle ana vatan arasındaki esaslı farkı anlıyan bir büyük adamdı, fakat Enver, daima, Mustafa Kemali rakîp görür, büyük işlerin başında hep kendisinin görünmesini isterdi; bundan önce görmüş olduğumuz gibi, aynı istirkap sebebiyle, Enver entrika ile, Mustafa Kemali, kurmay reisi olduğu Hareket ordusundan uzaklaştırmıştı. Bu sefer de, kuvvetsiz.. silâhsız, komutasız bırakılmış olan Trabulusun savunmasına Enver koşmuş olduğu için, Mustafa Kemal de aynı vatanseverlikle Libyaya gitmişti. Gazi bu hâdiseleri, bir gece sofrada anlatırken «niçin gittiniz, Paşam?» diye sormuştum, «Enver gittikten sonra ben durabilir miydim?» cevabını, çok basit bir eda ile vermişti.

Hakkı Paşa, Roma büyük elçiliğinden başvekilliğe getirilmişti; Sefir olarak, İtalyanlarla çok iyi anlaşıyor, ekonomik menfaatlarla tatmin edilebileceklerinden emin bulunuyordu. Trabulusta talim görmüş, iyi silâhlarla çeyizlenmiş bir fırkanın Sünûsilerle müşterek mukavemetini hesapladıkça İtalyanların ekonomik imtiyazlarla yetinmeleri mümkündü, fakat Hakkı Paşa kabinesi talimli kuvveti Yemene gönderip Trabulusu kuvvetsiz ve kumandansız bıraktıktan sonra, Hakkı paşanın dost sandığı düşmanlar, gafil başvekile harp ilânını bildiren notayı bağteten veriverınişlerdi!

İstanbul içinde çalkanan, benim bile kulağıma gelen bir söylentiye göre, Hakkı paşa, o gün, İtalyan elçisinin evinde idi ve briç oynamakta bulunuyordu! Eline verilen notanın dostça

olacağını zannederek, okumadan, oyuna devam etmek istemiş ve ancak elçi karısnın ısrariyle açıp okumuş ve başı dönerek bayılacak bir hale gelmiş! Bu siyasî gaflet üzerine padişaha mührünü götürüp vermiş, Gazi Ahmet Muhtar Paşanın reisliği altında «Büyük kabine» kurulmuş!

Libyanın Derne ve Bingàzi tarafı Sünûsilerin zaviye hâkimiyeti altında idi; yerlileri organize eden Mustafa Kemal ve arkadaşları Dernede, Enver ve arkadaşları Bingazide, birkaç ay, İtalyanları sahilleri bombardıman eden gemilerinde tutmuşlardı. Trabulus şehrinde de vali ve kumandan, elindeki kuvvetle mukavemet göstermişti, fakat düşamana satilan belediye reisi Karamanlı Hasuna başa kaleye çıkarak kendi eliyle beyaz bayrağı çekmişti: 1905 te Recep Paşaya beni yok etmek tehdidini savuran işte bu Hasuna Başa idi.

İtalya donanması Anadolu sahilini ve Çanakkale Boğazını serbest serbest tehdit edecek hareketlerde bulundu ve kolaylıkla Rodosu ve etrafındaki oniki küçük adayı, Dodekanez'i işgal etti; böylece bir Anadolu parçası olan bu adaları kaybettik.

Donanmasız olan Türkiye İtalyan donanmasının tehditleri altında iken, Balkan devltleri aralarında ittifak anlaşmaları bağlıyordu: «Büyük Kabine» ise dönen bu siyasî komplo hareketlerinden tamamiyle habersizdi; dört devletin ittifak edebileceğine inanmıyorlar, ihtimal bile vermiyorlardı: öyle derin bir gaflet uykusu içinde idiler ki, talim görmüş, Trakyada yığınak halinde bulunan orduyu terhis ettiler! Sabahtan akşama kadar trampete ve borazan çalarak, terhis edilen asker Trakyadan İstanbula ve oradan Haydarpaşaya geçiyordu. Ancak harp ilânı notalariyle uyanan «Büyük Kabine» şaşkınlara dönmüştü.

Mustafa Kemal, Enver, Fethi ve arkadaşları, yine gizli yollardan, vatana döndükleri zaman, Lüleburgaz yenilgimiz üzerine ilerliyen Bulgarları ancak müstahkem Çatalca hattı tutabiliyordu.

Bozgun orduda ürkünç bir kolera çıkmıştı: cesetler büyük kireç çukurlarına atılıyor, hastalar Boğazın Anadolu kıyılarına taşınıyordu. Karantina yapılan yerlerde hastalar üst üste yığılı-

yor, ölenleri gömmeğe imkân bulunmuyordu: karantina doktor ve memurları da bulaşık hastalığın kurbanları arasında kalıyordu.

FASIL XXXV.

Balkan fecayii ve Neşri Vesaik Cemiyeti

Her gün, öküz arabaları üzerinde, perişan.. acıklı.. bitkin muhacir aileleri Çatalca - Yeşilköy yolundan akın ediyorlardı: bunlar canavar Balkanlıların kılıcından, süngüsünden, baltasından kurtulup ana vatana sığınabilen biçarelerdi. Bu kafilelerden yayılan haberler o derece feci idi ki, tüyler ürpermeden, gözler yaşarmadan, yürekler sızlamadan dinlemek mümkün değildi.

Bulgaristan çarı Ferdinand de Koburg, 17 ekim 1912 de, umumî ordugâhı olan Stara Gora'dan Bulgar ordusuna ve Milletine neşrettiği beyannamede Rilo ve Rodop dağlarının öbür tarafında, Makedonyada, oturan hıristiyanları kölelikten kurtarmak için Türklere harp ilân ettiğini ve hilâle karşı açtığı bu salip kavgasında Allahın yardımından umutlu olduğunu söylüyordu. Öbür Balkan kıralları da bu harbe, yirminci asırda bir haçlılar sefedi rengini veriyorlardı.

Piyer Loti, bir yazısında, bu kıralları: «Ordularının arkasından kanlı çamurlar, kırmızı dereler içinden, atları üstünde, Hazreti İsa adına «yürüyüş yapan dört serseri şövalye!» cümlesiyle tasvir etmişti.

Türk padişahları, hükümleri altında altı asır kalan hıristiyan kavimlere karşı en küçük bir dinî taassup göstermiş olsaydı «kölelikten kurtarılacak» hiristiyanlar kalır mıydı?

Ferdinand de Koburgun «kölelik» iddiasını Bulgarlar lehine yazılmış bir kitaptan aldığımız satırlar çürütmeğe kâfidir: Reichpost gazetesinin harp muhabiri teğmen Wagner şöyle diyor: «Makedonyada gerek halis Türk olup yerine göre Yürükler, ya Konyalılar denilen müslümanlar gerekse müslümanlığı kabul etmiş Pomaklar hiristiyan Bulgarlarla çok iyi anlaşıyordu.

Türkler umumiyetle merhametli, şefkatli olup hayırlı işleri severler: susuz yerlere uzaklardan içecek su akıtarak köyleri, kasabaları çeşmelerle çeyizlerler, fukara için imaretler kurarlar. Müslümanlar dostlarını çok severler, komşulariyle iyi geçinirler ve başka dinden olmalarına bakmazlar.»

Zaveti isimli, Bulgar taraflısı Rus dergisinin şubat 1913 sayısında, St. Volski imzasiyle çıkan yazıdan da şu satırları alıyoruz:

«Bulgarların kırıp geçirdiği müslümanlarla kendileri arasında, her yerde dostluk vardı, düşmanlık yoktu, komitecilik yüzünden fenalıklar doğmuştur.

«Buna senelerden beri, Trakya ile Makedonyada, arka arkaya devam eden komitecilik savaşları gayet canavarca, vahşice olmuştur, şimdi de komiteciler Türklere karşı, aynı vahşetle, yer yüzünden yok etme (extermination) kavgasına girişmişler: ele geçirdikleri Türkleri, yaş ve cins farkı gözetmeksizin, öldürmüşlerdir.

«Yalnız Türklere değil, Bulgar olmıyan her kavme, Arnavutlara, Sırplara, Greklere karşı da aynı vahşi düşmanlığı göstermişlerdir.»

Komitecilik denilen canavarca savaşlara karışmıyan Bulgar yoktur: Üniversite talebeleri, doktorlar, avukatlar, tüccarlar, yan yana, aynı vahşilikleri kullanarak komitecilik etmişlerdir.

Komitecilerin ve muntazam orduların Türklere karşı açtığı imha harbinin eşi görülmemiş fecayii, medenî hıristiyanlığı şefkate getirir ümidiyle, «Balkan mezalimi Neşri Vesaik Cemiyeti» ismiyle bir yayın komitesi teşkiline atıldım, fahrî sekerteri olarak başına geçtim. Cağaloğlunda İfham gazetesini neşretmekte olan aziz dostum Ferit Bey (Recep Paşanın yaveri yarbay Şevket Beyin damadı), teşkiline iştirâk ettiği bu Cemiyete, idare evinin içinde iki oda tahsis etti; Satı Bey, ağabeyi Bedi Nuri Bey, Prof. İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) Cemiyetin öbür üyeleri idi.

Neşri vesaik Cemiyetine yardımcı gençler koştu ve birer birer görgü tanıklarının verdiği güvendeğer haberleri tespitedilerek raporlar hazırlandı.

Bu işlerde çalışan gençlerden Şehap Nazmi Coşkunların ismini takdir ile anmayı bir borç bilirim: O zaman Öğretmenler Okulunun genç bir talebesi olan Şehap Nazmi Yemende beş sene kalmış, bilâhare (ondan sonra) Galatasaray Sultanisinin müdür muavinliğinde bulunmuş, Büyük Millet Meclisi kütüphane müdürlüğünden emekliye ayrılmış, çok kıymetli bir vatandaştır.

Raporlar, günü gününe, türkçeleri İstanbulda çıkan gazetelere, fransızca tercümeleri Beyoğlunda intişar eden «Le Jeune Turc» gazetesine tebliğ ediliyordu. Bu raporlar fransızca, ingilizce ve macarca bröşürler halinde, medenî hıristiyanlık âleminin basın ve parlamentolarına gönderiliyordu. Hatıralarım arasında, bu raporlardan ancak bir kaçının özetini vermekten başka hiç bir şey yapamıyorum.

«Les atrocités des coalisés balkaniques» ismiyle, fransızca üç broşur, Ankarada, Millî Kütüphanede vardır, arzu edenler ve yürekleri dayanabilecek olanlar bu broşürlerde, gerek Neşri Vesaik Cemiyetinin raporlarını gerekse Türk olmıyan tarafsız hattâ Bulgar taraflı şahitlerin neler yazdıklarını okuyabilirler.

Birinci rapor, Serez kıtali:

Bu facialarıı, görgü tanığı olarak, Zelhova P.T. (Posta ve Telgraf) memuru Mehmet Sırrı Bey bildirmiştir.

Serezin işgalinden sonra (23 ekim 1912), müslüman ehali, komitecilerin tellâllarla yaydıkları emre uyarak, ekmek bıçaklarına kadar bütün silâhlarını götürüp belediye dairesine teslim ettiler. Ondan sonra komiteciler Bulgarlara ve Greklere (Rumlara) silâhlar dağıttılar.

İki gün sonra (25 ekim 1912) Rodop kolordusundan 5 tabur Bulgar askeri şehre girdi, komutan meskenlere ve insanlara dokunulmıyacağını vâdeden, fakat asayişi bozacak en küçük hareketin şiddetle cezalandırılması tehdidinde bulunan bir beyanı duvarlara yapıştırttı.

26 ekimde en büyük bir dikkatle meskenler arandı.

27 ekim akşamı, tekrar müthiş yaylım ateş sesleri iştildi: sokaklarda bulunan müslümanların yerlere serildiği görüldü,

bu kurbanlar arasnda, dikkatsizliğe gelmiş birkaç Rum da vardı. Rum metrepolitinin hemen atına binip Bulgar genarallerinin yanına gitmesi üzerine kıtal fasılaya uğradı; fakat aynı gece, evlerinden kaldırılıp götürülen birkaç yüz Türk kız ve kadını koleje kapatılmış, ırzlarına geçilmiştir.

Mehmet Sırrı Bey, bürosundan bedbaht kadınların ümitsiz çığlıklarını işitiyordu, hattâ «yüz kızartıcı taarruzları» gözleriyle de görebiliyordu. Aynı gece Bulgar askerleri bütün Türk evlerine girerek mallarını yağmaladılar.

Serez sokaklarında ölenlerin sayısı 4.700 tahmin edilmektedir.

Bulgarların işgali altına düşen yerlerden yüzlerce aileler korkudan öküz arabalarına binerek Serezde toplanmışlardı, bu muhacirler zorla, köylerine dönmek üzere, yola çıkarılmışlar, ve yolda hepsi, ihtiyar kocakarılar bile, süngüden, kılıçtan geçirilmişlerdir.

Bulgarlar, Serezde, ellerine geçen harp esirlerini de öldürdüler.

İkinci rapor, Strumca faciaları :

Strumcadaki Osmalnlı kuvvetleri 3.000 kadar redif ve ihtiyat askerinden ibaretti. Ordu hizmetinde hiç bulunmamış, türkolog Necip Asım Beyin kumandasında olan bu kuvvetler 22 ekim 1912 de Selâniğe çekilmeğe mecbur edildi. 23 ekimde albay Mitof şehri işgal etmiştir. Az sonra müftü, Rum metrepoliti, Bulgar metrepoliti ve şehrin diğer dinî ve sivil şefleri hükûmet konağına çağırıldılar; o toplantıda Mitof askerlik şerefi üzerine ehalinin can, ırz ve malına tecavüz edilmiyeceği vâdinde bulundu. Fakat maalesef iki saat sonra fecayi başlamıştır. Bulgar kuvvetlerinin şehirde kaldığı 48 saat zarfında, beşi çocuk ikisi ihtiyar olmak üzere 36 müslüman öldürülmüştür. Albay Mitof 24 ekimde çekilerek şehri bir Bulgar teğmeninin reisliği altında bırakmıştır.

Hemen 7 kişiden bir mahkeme teşkil edilmiş, Bulgar düşmanlığı ile sanık tutulan müslümanların duruşmasına başlan-

mıştır: 7 üyeden 2 sinin oy vermesiyle sanık idama mahkûm edilirdi. Bedbaht, bir don bir gömlek, elleri arkasına bağlı, çarşıdan pazardan yayan geçirilerek şehir dışındaki insan kanarasına götürülüp süngüleniyor, cesedi hazırlanmış çukura atılıyordu.

Yirmi üç gün, 16 kasıma kadar, süren bu barbar mahkeme tarafından 591 mâsum idam edilmiştir: bunlar arasında 6 subay, bir doktor, Radevişte sorgu hâkimi, yüz kadar asker ve iki yahudi bulunmaktadır.

Bu kanlı duruşma 16 kasımdan sonra da devam etmiştir.

Ustrumcada sayısız yağma ve ırza tecavüz cinayetleri irtikâp olunmuştu.

Üçüncü rapo, Kavala fecayii :

Drama düştükten sonra, garnizonsuz olan Kavala da düşmüştür. Vali, komiteci şeflere 27 ekim 1912 de, şehri teslim etmiştir. Burada Bulgarlar, başta askerî kuvvetleri olmadığı için, Rumlarla beraber hâkim olmuşlardır: kadınlara tecavüz ediliyor, evler ve mağazalar yağmalanıyor, yoldan geçenler yakalanıp soyuluyordu. Her gün onlarla insan süngülenmiş ve boğazlanmıştır.

Birkaç bölük Bulgar askeri geldikten sonra, fecayiin ikinci safhası başlamıştır: bu safhanın kurbanları 289 dur, bunların 43 ü Pravişte ve Kavala memurlarından ve ehalisindendir, kalanları içerlerden gelmiş muhacirlerdir.

Zengin Türklerden olduğu kadar yahudilerden de büyük paralar çekilmişti, görgü şahitlerinin bildirildiği rakamlar: İbrahim paşadan 7.000, tüccar yahudilerden 15.000 lira (altın), İhsan Efendiden 1.000, Haci Hüseyin Efendiden 3.000, Kirli Ali Osmandan 3.000, Mehmet Aliden 1000, Haci Hüseyin ağadan 1.000 lira (altın). Bunlardan başka, bütün atlar, katırlar, arabalar, kağnılar, yemler, erzaklar Bulgarlar tarafından müsadere edilmiştir.

Praviştede 25, Muhtebarda 28 kişi öldürülmüştür, fakat Doskat ile Sarı Şabanda yığınlarla ehali kılıçtan geçirilmiştir: üçyüz hanenin bütün erkekleri kanaraya götürülmüş orada ka-

rılarının gözleri önünde süngülenmiş, parça parça edilmiştir.

Kavalada 70.000 muhacir toplanmıştı, köylerine döndürülmek bahanesiyle, bu yığınlar, günlerce süren yollar boyunca kılıçtan, süngüden paladan geçirilmişlerdir. Cesetler yollarda bırakılarak ufunetten bulaşık hastalıklar çıkmıştır.

Dördüncü rapor, Dedeağaç fecayii :

Balkan barbarlarının en çok kılıçtan geçirdiği, yakıp yağmaladığı şehirlerden biri Dedeağaçtır. Yusuf Kenan Bey isminde bir görgü tanığı bildiriyor:

Komiteciler, 6/19 kasım 1912 de, şehre girmiş ve en önce dinamitle elli kadar evi havaya uçurduktan sonra kalanları da yakıp yıkmağa başlaladılar.

Ferecikten gelmiş 3000 kadar müslümanın sığındığı camii Jorj Stefan isminde bir komiteci dinamitle havaya uçurdu, kimse kurtulamadı.

Yusuf Kenan Bey diyor ki: kıtal sokaklarda devam ediyordu, Avusturya - Macaristan konsoloshanesine sığınmıştım, benim ve konsolosun gözlerimizin önünde, Nuri Ağa isminde bir ihtiyar, istenilen parayı veremediği için yrmi süngü ile delik deşik edilmişti : bu facianın dehşeti içinde idik ki, kasap Atanas ile Manoli isminde iki vahşi hıristiyan yedi sekiz yaşnda bir kızcağızı, kuzu gibi yatırıp boğazladılar! Konsolos artık beni de himaye edemez olmuştu.

Üç gün devam eden bu vahşi kıtaldan sonra, muntazam askerî kuvvetler şehre hâkim oldular; o günden itibaren, her akşam, subaylar sekiz on aile halinde sığınmış olduğumuz evlere giriyor, kızları ve genç kadınları, yirmişer otuzar, alıp götürüyorlardı!

Nihayet kaçmağa muvaffak olduğum gün dört lâz kayıkçının parça parça edildiğini görmek bedbahtlığından geçtim.

Beşinci rapor, Pürsıçan fecayii :

Bulgarlar Nevrekop'a kadar bütün köyleri yakarak ilerlemişlerdi; 22 ekim 1328/5 kasım 1912 de Pürsıçan işgal edilmişti; düşmanın yaklaşması üzerine köylüler öküz arabalarına bine-

rek kafile kafile kaçıyorlardı. Bulgarlar bu silâhsız yığınlar üzerine toplarını çevirip ateş etmişlerdi. Evlere sığınmış olanlar da harp esiri sayılarak Rum mektebinde tutulmuşlar, dört gün susuz ekmeksiz bırakılmışlar, hattâ aptese çıkmaktan menedilmişlerdi.

Ondan sonra, Strumcada olduğu gibi burada da bir mahkeme kurulmuş, zengin müslümanların duruşmasına geçilmiştir, 300 kişiden 110'u ölüme mahkûm edilmiştir. Kavalaya sığınan Pürsıçanlılar, yola çıkarılıp süngüden geçirilmiştir: 26 ceset arasında, yalnız berber Hasan isminde biri, ölmüş sanılarak işi bitimemişti, gecenin serinliğiyle gözlerini açan ve kendini cesetler arasında gören Hasan, yaralarının acılarına dayanarak kaçabilmiştir.

Komitecilerin mahkemesi zenginlerin evlerini de yaktırmış, mallarını yağma ettirmiştir. Köyün iki camisinin minareleri dinamitle uçurulmuş, binalar kiliseye çevrilmiştir. Kızlar ve kadınlar çarşafsız sokağa çıkarılmış ve ırzlarına tecavüz edilmiştir.

Altıncı rapor : Çalıbaşı fecayii.
Yedinci rapor : Gümülcine ve civarı fecayii.
Sekizinci rapor : Doyran fecayii.
Dokuzuncu rapor: Sarı Şaban fecayii.
Onuncu rapor : Tikveş fecayii.
Onbirinci rapor : Avrethisar fecayii.

Her tarafta Türkler yığınlarla süngüden, kılıçtan geçiriliyor, koyunlar gibi boğazlanıyor, kendilerine kazdırılan çukurlara, hendeklere atılıyor, veya yollar boyunca cesetleri çürüyüp fena kokularla havayı zehirlemek üzere bırakılıyordu.

Her tarafta mallar, servetler yağma ediliyor, her tarafta kızların kadınların ırzına tecavüz ediliyordu.

Tam güvendeğer görgü tanıklarının söyledikleriyle tespit edilen bu raporları tafsil etmeğe sinirlerimiz katlanmamakta ve okuyucuların yüreklerine dayanılmaz acılar vermeğe vicdanımız razı olmamaktadır.

BABIÂLİ BASKINI
(23 Ocak 1913, saat 15.15)

İttihat ve Terakki Cemiyetinin bir darbe ile, Kâmil Paşa kabinesini devirip iktidarı eline alması hâdisesine «Babıâli baskını» ismi verilmektedir. «Büyük kabinenin harbiye nâzırı Nazım Paşayı yerinde tutan Kâmil Paşanın çabuk sulha kavuşmak için, Edirneyi de feda etmek üzere olduğu işitiliyordu, bu söylentiler milletin yüreğini yakıyor, hele Enver Beyin etrafında toplanan genç subayları kızdırıyor, galeyana getiriyordu, fakat «Baskın» son derece gizli tutuluyor, hiç bir şey sızmıyordu.

İfhan gazetesinin idarehanesindeki Neşri Vesaik Cemiyetinde 23 ocak 1913 te, her gün gibi, raporlarımızla meşgul bulunuyorduk; öğleden sonra, saat 3 ü çeyrehk geçe, Babıâli (şimdiki İstanbul Vilâyeti) cihetinden sesler işitildi, pencereden bakılınca büyük bir kalabalık görülüyordu: bir hatip, yüksek sesle nutuk söylüyordu. Az sonra, «İttihatçılar Kabineyi devirdiler» haberi bizlere kadar geldi, fakat tafsilât ve teferruat ancak ertesi günü gazetelerde okundu :

Edirnenin feda edilmesi şayiasından coşkun bir halde bulunan subaylar, birkaç günden beri, Meserret Kıraathanesini tıklım tıklım dolduruyordu: meğer İttihatçılar, başta Enver ve Talât Beyler olmak üzere bir darbe ile kabineyi devirmeğe karar vermişler imiş! Subaylar, tabancalı olarak, emir bekliyorlarmış!

Enver Bey bir kır at üzerinde görülmüş, Cemiyetin hatibi Ömer Naci nutuk söylemeğe başlamış: «Vatandaşlar hükûmet Edirnemizi Bulgarlara bırakmağa karar verdi! Midye Enez hudut kabul ediliyor! Yürüyün!..»

Kır atından inen Enver; kapıdan içeri girerek:

— Vazifelilerden başka kimse içeri girmesin! emrini vermiş, ve bir kaç arkadaşı ile, Babıâlinin mermer merdivenlerine sıçramış. İttihattçılardan birinin (söylendiğine göre Sabancalı Hakkının) «Selâm dur!» kumandasiyle nöbetçiler selâm durmuş, Enver ve arkadaşları da büyük salona girmişler. Tabanca sesleri duyulmuş, yere serilenler olmuş; tabanca sesleri üzerine dışarı

fırlayan harbiye nâzırı Nazım Paşa Enveri görünce şaşıra kalmış! Enver: «Vatanı satanlara ordu müsaade etmiyecektir.» deyince tehevvür eden Nazım Paşa, İttihatçılardan birinin (söylediğine göre Yakup Cemilin) tabancasıyla vurularak dev gibi vücudu yere yuvarlanmış!

Enverle subaylar vükelâ meclsinin toplandığı odaya girdiler, Yalnız ihtiyar sadrâzam yerinde kalmıştı: «İstadiğiniz mührü hümayun değil mi» demiş ve yazılı olarak istifasını vermiştir.

Vükelâdan birinin otomobiline atlıyan Enver ve arkadaşları mührü hümayunu ve istifayı, Dolmabahçe sarayında, Sultan Reşada götürüp milletin ve ordunun Edirneyi Bulgarlara terketmeğe razı olmadığını anlattılar. Padişah, «Memnun oldum, Enver oğlum, demiş; beni bu âciz insanlardan kurtardınız» ve Enverin isteğiyle Mahmut Şevket Paşayı kabineyi teşkile memur etmiştir

Bu hâdise ile iktidar İttihatçılara geçmiştir.

FASIL XXXVI.

AVRUPA BASIN VE PARLEMENTOLARI

Balkan fecayiini bir kaç dille yazılmış broşürler ve olağan üstü bir faaliyetle neşrediyorduk; fakat Avrupa basın ve parlamentolarında hiç bir akis görmüyorduk: Balkanların Rumeli Türklerini imha kastiyle devam ettirdikleri kıtali durdurmak için büyük medenî memleketlerin hiç birinde, basın veya parlamentosunda, tek bir ses yükselmiyordu. Bu medenî büyük milletler de acaba «dört serseri Balkan şövalyesinin» açtığı «haçlılar seferini» sükûtlariyle alkışlyorlar veya, en azdan, doğru buluyorlar mıydı?

Bu suale nasıl «evet» diyebiliriz ki, bir çok harp muhabirleri, bir çok ecnebi ataşeler, konsoloslar, diplomatlar, rahipler ve rahibeler Balkan mezalimini görmüş, kurbanlara acımış, cellâtlara lânet okumuş, hislerini bildiren mektuplar, makaleler yazmışlardır: Ankarada Millî kütüphanede bulunduğunu az yukarıda bildirdiğimiz üç fransızca «Les atrocités des coalisés bal-

kaniqus» broşüründe,)Neşri Vesaik Cemiyetinin raporlarından başka, yabancıların da rikkat ve merhamet dolu şahitlikleri vardır: bunlara bakılınca, Balkan kırallarının güttüğü Salip ve Hilâl dâvası medenî hıristiyanlığın ruhunda tasvip edici bir tepki uyandırmamıştır, fakat mezalimi durdurmak için de, hiç bir basın ve hiç bir parlamento, ciddî ve müessir olarak, sesini yük seltmemiştir.

Berlinde

İstanbulda bütün parti ve hizipleri, siyasal ve kültürel teşekilleri içinde toplıyan bir Millî Kongre vardı; o günlerde, Londradan aldığım bir mektup bende hafif bir ümit uyandırmıştı: Türkiyeyi desteklemeğe mail, parlamentoya mensup bir gruptan bahsediliyordu; bu grupla temasa gelmek için ileri sürdüğüm arzuyu Millî Kongre tasvip etti; dahiliye vekili Talât Bey de münasip gördü ve Berlinden geçerek büyük elçi Galip Kemali Beyi görmemi tavsiye etti.

Berlinde, Talât Beyin selâmiyle, ziyaretine gittiğim Galip Kemali Bey: «Beraber hariciye vekiline gideriz, dedi, fakat fesi atmalı, kıyafet de daha resmî olmalı» tavsiyesinde bulundu. Ertesi gün, melon şapka ve koyu renkli setre ile yanına gittiğim zaman, dikkatle bakarak beğendi, tebessümle «şimdi kibar giyinmiş bir Avrupalı oldunuz» takdirinde bulundu.

Büyük elçimizin beni, Balkan mezalimi yayın komitesi sekreteri olarak tanıttığı Alman dış işleri vekili, kendisinden «parlamentoda fecayiin takbihini rica» etmeme, çok hafif bir sesle «Almanyanın çok nazik bir durumda olduğunu ve böyle bir teşebbüsün, hasım devletler parlamentolarında hoşa gitmiyecek şeylerin konuşulmasına meydan verebileceğinden» bahsetti. Almanya, dostluğunu ve ittifakını aradığı Türkiyeyi, siyasî yolda, ağzına almaktan korkuyordu. Makedonya ve Trakya Türklerinin uğradığı kıtal ve mezalime acımayı düşünmese bile bütün Rumeliyi kaybetmemize Almanya derinden esefleniyordu: Alman askeri talim ve terbiyesiyle yetişmiş Türk ordusu dört müttefik Balkan devletini yenmiş olsaydı yüreği en büyük bir cesaretle

şişecek, siyaset meydanına koltukları kabarmış çıkacaktı! Fakat yenilgiden sonra, Alman hariciye vekili süklüm püklüm susmayı zarurî görüyordu.

Pariste

Manya Skokovskanın vermiş olduğu adresle, Celâl Korkmazı buldum: tahsiline devam etmek üzere Parise gelmişti. Pantheon civarında, hiç boşaltmadığı bir çatıarası odasında oturuyordu, oraya yakın bir küçük otelde benim için de bir oda tutuldu: bu otelin başlıca misafirleri Japon talebeleri idi. Öğle yemeğini, Kartiye Latende bir talebe restoranında yedik: içine çiy at eti kıymasından bir köfte (boulette) atılan sıcak et suyunu lezzetle içiyorlardı.

«Un appel turc» ismiyle, Balkan mezaliminin durdurulması için yazdığım hitabeyi basacak matbaaya müsveddeler verildi; gece, baş mürettip, «bon à tirer» imzası için yanıma gelerek son provayı okuttu, bir tek nokta, bir tek harf bile yanlış yoktu. Bu broşür bütün gazetelere ve bütün parlamento üyelerine, posta ile, gönderildi: fakat gazetlerde buna dair tek bir satır yazılmadı, Mecliste tek bir ses yükselmedi.

Türkiyenin acıklı bir mersiyesi, ve yüksek Türk ahlâkına sitayişçi bir kaside sayılan «Türkiyenin Başucunda» kitabının yazarı, Stephane Lozan'ı görmeğe gittim: Le Matin gazetesinin başyazarı, alçak Balkan cellâtlarının kurbanlarına samimî bir acıma göstermekle beraber, polemik bir yazıya zamanın hiç elverişli olmadığını söyledi: Balkan devletlerinin, zafer sonunda, attıkları küstah nâralar arasında, Fransanın tutacağı siyasî yol hakkında Le Matin'in başyazarı yazacak hiç bir şey bulamıyordu.

Parlamentoya gittim, bir fiş doldurarak Jaures'e gönderdim. Sosyalist partisinin lideri ve Humanite gazetesinin baş yazarı çok bekletmeden yanıma geldi: benden her hangi bir önsöz dinlemeden, ciddî bir eda ile: «Size ıztırap ile söylüyorum» dedi, «vatanınıza karşı kombinezonlar vardır. Buralarda dolaşmakla vakit geçiren arkadaşlarınızla, Cavit ve Cahit Beylerle, konuşunuz;

(Canailles = köpekten alçak) gazetecilerden bir kaç tane satın almağa bakın, bir propaganda yaratmağa çalışın, Humanite sırası gelince sizi destekliyecektir.»

Büyük adama teşekkür ettim ve parlamentodan ayrılarak, Cavit ve Cahit Beyleri görmek üzere Türkiye sefarethanesine uğradım.

Düşünceli bir çehre ile beni karşıladılar, Jaurés'in söylediklerini harfi harfine kendilerine tekrar ettim. Yanlarından ayrılırken, o akşam, bir okulun salonunda verilecek konferans için, dâvet kartları verdiler; toplantıdan önce, bu ittihatçı beylerin hazırlamakta olduğu propaganda konferansının mahiyeti ve konferansçının değeri hakkında bir fikir edinmek için, konferans verecek Monsieur Alfred Durand'ı evinde ziyaret ettim. Hususî bir okulun tarih öğretmeni olan Monsieur Durand Türklerin ihtişam devirlerinden, hıristiyan azınlıklara gösterdikleri yüksek müsamahadan, bütün o kavimlerin refah içinde çoğaldıklarından, şimdiki vahşi ve zalim nankörlüklerinden... bahseden bir konferans hazırlamıştı. Fakat kendisini dinlemeğe kimler gelecekti ve nerede konuşacaktı?

Monsieur Durand beni nezaketle uğurlarken, gözü parmağımdaki yüzüğe ilişti, bir açgözlülük parıltısı ile: «ne kadar güzel bir pırlanta!» dedi. Gülerek: «Yok a canım, değersiz bir şey» dedim ve elini sıktım.

Konferans, o akşam, Monsieur Durand'ın öğretmen bulunduğu okulun salonunda verildi, dinleyiciler de okulun on onbeş öğrencisinden ve Türk sefarethanesinin dört beş mensubu ile Cavit ve Cahit Beylerden ibaretti!

Otelde, Dahiliye vekili Talât Beye hitaben, Berlin ve Paris ziyaretlerimin bütün olaylarını anlatan ve Jauresin söyledikleri üzerinde duran bir mektup yazdım. Ertesi gün biletlerimi alarak Londraya hareket ettim.

Londrada

Viktorya oteline indim, orta sınıftan, bir oteldi, fakat benim için müstesna bir ihtişam temsil ediyordu. Üçüncü kattaki odama yerleştikten ve yıkanıp gömlek değiştirdikten sonra, telefo-

nun bulunduğu salona indim. Lord Lamington'un kâtibesi sıfatiyle bana mektup yazmış olan Miss Z. ye telefon ederek Viktorya otelinde kendisini beklediğimi bildirdim. Öğle yemeği zamanında geldi: 40 yaşlarında, iri yarı bir kadındı. Yemek çanı çalınıyordu, teklifimi kabul ederek beraber yemek salonuna girdik, iyi giyinmiş bir garsonun gösterdiği karşılıklı iki yere oturduk: başlıca yemekler beyaz bir çeşit balıkla yeşil salata ve pasta idi, sonunda kahvemizi de orada içtik.

Yemekte bizim dâvaya göstermiş olduğu ilgiye teşekkür ettikten sonra, mektubunda bahsettiği mebus grupu hakkında istediğim bilgileri aldım. Mebuslar liberal partiden üç kişi idi: Mr. O. Herbert, Mr. Walter Kiniş, Mr. Mark Sayks. En samimî ve ciddî alâkayı gösteren Mr. O. Herbert'e telefon edildi. Bu zat nezaketin en büyüğünü göstererek beni akşam yemeğine dâvet etti, adres vererek saat tespit etti, Mr. Kiniş ile Mr. Sayks'ın da yemekte bulunacağını bildirdi.

Sofrada iki kadın vardı: Missis Herbert ile bir arkadaşı. İkisi de genç, iyi giyinmiş ve oldukça güzeldi: bir Türk görmesini merak ediyorlardı, fakat gördükleri adamın fransız olmadığına inanmıyorlardı!

Bu Türk dostları kuvvetli bir dost Türkiyenin İngiltere için çok kıymetli olacağını takdir ediyorlar ve öyle olmasını istiyorlardı. Abdülhamidin Almancı olması İngiltereyi soğutmuştu, Taşnakların Osmanlı bankasını basması üzerine Ermenilerin İstanbulda Kürt hamallarına kırdırılması müstebit padişaha, Batıda ve bilhassa İngilterede, «Kızıl Sultan» ismini verdirmişti. Bu meseleler dostça tebessümlerle konuşuluyor, sulhtan sonra kuvvetli bir dost Türkiyenin doğması şerefine kadehler kaldırılıyordu. Bu konuşmalar içinde ben, Balkanlarda devam eden «atrocity» lerin (fecayi ve mezalimin) durdurulması için ne yapılabileceğini sormaktan geri kalmamıştım.

Açık konuşmasını seven Mr. Sayks şöyle dedi :

— Zafer sarhoşu olan bu komitecilerin her hangi bir diplomatik ihtar ile huylarından vaz geçeceklerini sanabilir miyiz?

Mr. Herbert söze karıştı :

— Biz gene hükûmetten, dedi, «atrocity» leri durdurmak için ne yapmak niyetinde olduğunu sorarız.

— Hepinize teşekkür ederim, dedim, orada korkunç bir imha (exteruination) kıtali devam ediyor; İsa (Jesus) aşkına yalvaryorum.

Bu son cümle hanımların rikkatini harekete getirdi, Lady Herbert, bayağı ağlamaklı bir sesle:

— Ah, ne vahşet! dedi; Kadınlara, çocuklara da mı?

— Sormayın, Milady, dedim, yüreğinizi sızlatmak istemiyorum, raporları okumanızı dahi tavsiye etmiyorum.

«İçlerinde bir medenî kadının katlanmıyacağı trajik üstü cinayetler ve yüzünü kızartacak, bütün vücudunu ürpertecek şenaatler vardır.»

İngilizce konuşuyorduk: Trabulusta parasız ingilizce okutan bir misyonerden iki ay kadar ders almıştım; İstanbulda ise, Tevfik Fikretin yardımcısı olarak, Robert Kolej (College) de edebiyat hocası iken, bir Amerikalı öğretmenle ders mübadelesi ediyorduk, ben ona türkçe okutuyordum, o da bana ingilizce dersi veriyordu. Her iki derste ingilizce konuşulduğu için ben çok faydalanmıştım.

Hindistanlı avukat Abdülmecit

İki gün sonra, otelde, bir hindistanlı ziyaretime geldi, kendisini:

— Avukat Abdülmecit, diye takdim etti.

Renk: hindistanlı rengi, fakat boylu boslu, yakışıklı bir adamdı. Paristen gelirken, trende ve vapurda konuştuğum kimseler arasında bir iki Hindistanlı vardı, benim ne maksatla Londraya geldiğimi öğrenmişler, Balkanlıların «atrocitty» lerine büyük teessür göstermişlerdi; avukat Abdülmecit, bunlardan, indiğim oteli öğrenmiş, ziyaretime gelmişti.

— Burada yabancısınız, dedi, bir çok şeye ihtiyacınız olabilir, size yardım etmek isterim. Müslim kardeşlerimize reva görüaen «atrocity» ler, Türkler kadar Hindistanlı müslümanlar için de millî bir dâvadır.

Çok teşekkür ederek:

«Hakikaten sizin gibi bir yardımcıya büyük ihtiyacım vardır, dedim, bugün, dış işleri nazırına yazılı olarak baş vurmak, Balkanlıların açtığı haçlılar seferlerine son verilmesi için İngilterenin müdahale etmesini rica etmek istiyorum, bu mektubu, avukat olduğumuz için, siz çok güzel yazabilirsiniz.»

Abdülmecit büyük bir memnunlukla masa başına geçerek istediğim mektubu yazdı.

İmazalanıp zarflanan mektup postaya verildi, üç gün sonra da cevabı geldi: Vekil «atrocity» leri tel'in ediyor, diplomatik yoldan Balkan devletlerinin adalet ve hakkaniyete davet edileceklerini bildiriyordu. Türk muhipleri grupu da hükûmetten «atrocity» lerin durdurulması için ne yapmak niyetinde olduğunu sormuş, buna benzer bir cevap almıştı.

Abdülmecit, konuşmaları arasında, Hoca Kemaleddin ismindeki muhterem Hindistanlı bilgini övmüş, beni ziyaretine gitmeğe teşvik etmiş, adresini de vermişti. Bir öğleden sonra, otelden geze geze âlimin mahallesine gittim; sokağını sormak lâzım gelmişti, bir kapının önünde oturup örgü örmekte olan yaşlı bir İngiliz kadınından Hoca Kemalettinin ismini söyliyerek sokağını sordum. İhtiyar İngiliz kadını yüzünü bir acaip ekşitti: «the black mann?» (siyah adamı mı?) dedi ve parmağı ile sokağı gösterdi. Irk düşmanlığının bu derece karakteristik bir ifadesine o güne kadar rastgelmemiştim: bütün «black mann'lar» (siyah adamlar) kıtır kıtır kesilmiş olsa, eminim, o İngiliz acuzesinin yüreği hiç acımıyacaktı!

Abdülmecit, «Ağahanı da ziyaret etsek!» demişti ve randevu alarak otelinde ziyaretine beraber gitmiştik: İsmaililerin tanrısal şefi bizi gayet dar bir odada, duygusuz bir çehre ile karşılamıştı. Ziyaret maksadını anlatarak ona da ricamı tekrar ettik. Soğuk kanlılıktan ve lakaytlıktan zerre kadar ayrılmıyarak şöyle dedi:

— Balkan kırallarını kızdıracak her şey sulhu geciktirir, Türkiyenin en büyük ihtiyacı ise bir ân evvel sulha kavuşmaktır.

Teşekkürle kendisinden ayrılmamız aynı hassasiyetsizlik içinde geçti.

Ağahanın sözlerinde bir hakikat yok değildi! Bu ziyaretten bir merakım tatmin olunmuştu: güzel artistlerle gönül eğlendirmekten başka bir düşüncesi olmıyan tanrısal İsmailî şefini, gözlerimle görmüştüm: irin renkli bir şehvet fıçısını andırıyordu.

Edirnenin Kurtarılması

İngiliz gazeteleri Balkan harbinin ikinci bir safhaya girdiğini bildiren telgraflar neşrine başlamışlardı. Makedonyanın paylaşılması Bulgar, Sırp ve Grek kırallarının arasını açmıştı: Manastır ile Selânik vilâyetlerinden Bulgarların uzaklaştırılması için Sırp ve Grek orduları Bulgarlar üzerine taarruza geçmişti; harbin birinci safhasında tarafsız kalan Romanya dahi, şimdi Dobrucayı ele geçirmek için Bulgarlara karşı harbe girmişti; bu tazyik altında, Bulgarların ihtiraslarını temsil eden Çar Ferdinand de Koburg Çatalca ile Edirne arasındaki kuvvetlerini çekmeğe mecbur kalmıştı. Babıâli baskınından beri, iktidar, Mahmut Şevket Paşanın reisliği altında İttihatçıların elinde idi, arada geçen birkaç ay zarfında Osmanlı ordusu, Çatalcadan bu yana, kendini toparlamış, kuvvetli süvari alayları yaratılmıştı: Mahmut Şevket Paşa hem başvekil hem harbiye nâzırı idi, yarbaylığa terfi eden Enver Bey ise ordunun kurmay reisi olmuştu.

Geceli gündüzlü çalışan ve söylediğimiz gibi orduyu canlandıran Mahmut Şevket Paşa bir suikasta uğradı: 11 haziran 1913 te, harbiye nezaretinden, otomobille, Babıâliye doğru yola çıkan Sadrâzam ve harbiye nazırı, bir cenaze alayı önünde saygı duruşu yapmağa lüzum görmüş ve o sırada otomobiline, komploya hazırlanmış bir kaç kişi tarafından boşaltılan tabancalarla kendisi, bir yaveri ve muhafız ağası öldürülmüştü.

İngiliz gazetlerinin verdiği bu kara haber benim ve dostum Hindistanlı Abdülmecit için büyük bir matem olmuştu.

Bu sırada ben, bir yandan o zamanki İngiliz romancılarından, bir kaç eser sahibi Mr. Huston Gibs ile arkadaş olmuş, bir yandan da İngiliz İstihlâlk kooperatifleri ve İngiliz Boyskautları (keşşafları: izcileri) üzerinde araştırmalar yapıyordum: biraz sonra bahisleri gelecektir.

21 temmuz 1913 te, ingiliz gazetleri, en sevinçli bir haber verdi: Osmanlı süvarileri, başlarnda kurmay yarbay Enver Bey olduğu halde, Edirneye girmişti, Bütün İngiliz dostlarımdan tebrik telgrafları aldım, Avukat Abdülmecit ise en vatansever bir Türk gibi benimle kucaklaşmağa gelmişti. Millî başarının bu büyük hâdisesini, Picadilly'de, müzikli bir lokantada kutlamağa karar verdik.

Mr. Huston Gibs, üç defa, gece yatılı olarak, metro ve tren ile gidilen bahçeli villâsına davet etmiş, genç ve güzel karısı ağırlamada hiç kusur etmemişti. Onun evinde Kosyaçenko isminde Ukraynalı bir milliyetçi inkılâpçı ile de tanışmıştım. Edirnenin kurtuluşunu samimî bir sevinç ile vaki tebrikine teşekkür ederken, akşam yemeğini, kendisiyle ve muhterem madam Gibs ile birlikte, lokantada kutlamağa dâvet ettim, memnunlukla kabul etti. Telefonla, dört kişilik bir masa angaje ettim, çünkü çok defa masa bulunmadığnı Abdülmecitten öğrenmiştim. Ömrümde birinci defa olarak, orkestrası mükemmel, ışıklar içinde, gala elbiseli garsonların hizmet ettiği bir lokantada, üç davetli arkadaşımla birlikte, Wiskili.. şaraplı, bir akşam yemeği yemiş oldum, pahalıya da oturmamıştı.

FASIL XXXVII.

İSTİHLÂK KOOPERATİFLERİ

İstihlâk Kooperatiflerinin doğduğu, büyüdüğü, (1913 te) geniş bir sanayi ve istihsal safhasına geçmiş bulunduğu memleket İngilteredir. Fakir dokumacı işçileri ve kadınları arasında bir kaçı, sınıflarının ondokuzuncu asırdaki siyah sefaletinden kurtarılması için düşünüp buldukları çare bu yardımlaşma ortaklıklarıdır.

Müstahsilin elinden, malın, çıktığı andan müstehlikin eline geçtiği zamana kadar fiatı büyük bir değişiklik gösterir: müstahsil o malı küçük bir fiatla satmış iken bakkal, manav, manifatura mağazası büyük bir kâr sağlayan bir fiatla fakir müşteriye satar; bu ticaret yoluyla, fakir müstehlik sınıfın ziyanına zengin

tüccar ve zanaatçı sınıflar doğmaktadır. Kooperatifçilik bu büyük fiat farklarını fakir müstehlik sınıfına kazandırmak yolunu bulmuştur.

Kooperatif, malı, müstahsilin elinden, toptancı tüccarın satın aldığı fiatla satın alır ve parakendeci tüccarın sattığı fiatla ortaklarına ve başka istiyenlere satar, altı ay sonunda beliren farkı «boni» namiyle ortaklığın üyelerine dağıtır. «Boni» edilmiş olan kârın hepsi değildir, belirli bir nispeti ayrılıp biriktirilir ve bu sermaye birike birike sanayileşme safhasına geçmeğe imkân bulunur. Kooperatif bu yolda kurulduğu için tüccar sınıflarla savaşmağa lüzum kalmamış, alışveriş kanunları değişmeden büyük sermayeler biriktirilebilmiş, iktisatta inkılâp yaratılmıştır.

Bir iki semtin kooperatif mağazalarını gezdim, yarım asırlık bir gelişmeyi temsil eden kurumların bir şubesinde, kasap, manav, bakkal dükkânlarında satılan şeyler bulunuyordu, bunun yanıbaşında ise, üyelerin kullandığı bütün manifatura eşyasını, ve hazır elbiseleri içine alan, gayet düzenli mağaza daireleri vardı. Bu manifatura eşyasının bir çok çeşitleri merkez kooperatifin fabrikalarında imâl olunmuştu. İhtiyaç duyulmıyan, üyeleri teşkil eden işçi ve memur ailelerinin kullanıp harcamadığı çeşitler yoktu, satın almak ihtiyacında oldukları çeşitlerin hepsi vardı. Böylece, her evin bayanı, kendisi, kocası ve çocukları için muhtaç olduğu her şeyi kooperatifin şube ve mağazalarında bulup alabiliyor, altı ay sonunda yüzde yirmiden aşağıya düşmiyen bir «boni» elde edebiliyordu. Altı ayda, meselâ, 500 sterlin harcayan bir kooperatifçi ailenin eline geçen 100 sterlin, aile iktisadında ne kadar mühim bir rol oynıyabildiği kolay düşünülebilir; yüzde 2 veya 3 nispetinde biriken ihtiyat sermayesiyle de ortaklığın istihsal merkezi yaratılıyordu.

Ortak ailelerine ev hazırlıyan yapı şubeleri de teşkil olunmuştu; her altı ayda alınan «boni» miktarının bir kısmı, kooperatif evlerinin ödeneklerini karşılıyabiliyordu.

Kooperatiflerin merkez idaresine baş vurarak bu ortaklıkların doğuşunu ve gelişmesinin bütün safhalarını anlatan broşür ve listeleri elde ettim, kitabını yazmağa karar vermiştim. Dö-

nüşte, kooperatifçiliği çok ilerlemiş bulunan İsviçrenin Bazel (Bâl) şehrinden geçerek oradan da gerekli bilgileri topladım.

Londradan hareketimden iki gün evvel, Mr. Herbert, bir seçim münasebetiyle, kulüplerinde verilen bir ziyafete beni de dâvet etti: iyi ama elbise? Frakım yoktu. Dostum Abdülmecidin delâletiyle, tam kendime uygun bir elbise kiralayıp ziyafette bulunabildim!

FASIL XXXVIII.

BİR OSMANLI MİTİNGİ UĞRUNA

İstanbula döner dönmez Talât Beyin yanına giderek son raporumu verdim. İttihat ve Terakki iktidarının dahiliye vekili bana bir «aferin!» verdikten sonra, ciddî bir çehreyle şöyle dedi:

— Büyük bir miting yapmak istiyoruz: bütün Osmanlı unsurlarının millî birliğini tebaruz ettirecek bir miting; Rum Patriki müşkülât çıkarıyor, sen Fenere gider, konuşur, ikna edersin.

— Hay hay efendim, dedim ve hemen teşebbüse geçtim.

Patrik'in kendisiyle görüşmek mümkün değildi, onu temsil eden metropolitle münakaşada bulundum.

Metrepolit: — Bu siyasî bir mitingdir, Patriklik dinî bir makamdır, nasıl karışsın?

Cevap verdim: — Ermeni Patrik'i mitinge iştirâk ediyor, dinî siyasî behaneleri sürmüyor; Haham başı da, memnunlukla, Osmanlılık birliğini dünyaya gösterecek olan bu geniş toplantıya katılıyor, Bulgar eksarhı bile bu birlikten ayrılmak isteğinde değildir. Rumlar Türkiyenin tarihinde müstesna bir yer tutuyorlar, bugünkü İstanbulun ticareti, kazancı her unsurdan ziyade Rumların elindedir...

Metrepolit: — Kutsiyetpenaha (patrik'e) sorayım, diyerek yanımdan ayrıldı.

Ben Fenere yayan gelmiş terlemiştim, yağmakta olan yağmurdan da sır sıklam olmuştum.

Yarım saatten fazla bir zaman sonra, yanıma gelen metre

polit, «kutsiyetpenah» ın mitinge iştirâke râzı olduğunu bildirdi. Bunun üzerine, söylenecek nutuklar üzerinde konuştuk: «Fatihin Patrikhane hâkimiyetini İmparatorluk içinde yaşıyan bütün ortodoks hıristiyanlar üzerine teşmil etmiş olmasından bahsedilirse, bugün de Rumların hürriyetine ve bütün haklarına riayet edildiği, tam bir emniyet içinde ticaretlerine, kazançlarına devam ettikleri söylenirse iyi bir tesir hasıl olacağını» söyledim. Bu bahisler üzerinde de Patrik'in fikri alındıktan sonra, yine yayan olarak, kan ter içinde Babıâliye döndüm, Talât Beye :

— Uzun uzun konuşıldu, dedim, Patrikhanenin muvafakati elde edildi.

Buna karşı, «hikmetinden sual olunmaz», koca Talât Beyefendi ne dese beğenirsiniz? «İyi ama, biz mitingten vaz geçtik!»

Dona kaldım, «Emir sizindir» diyerek, titriye ürpere eve geldim. Fena halde bir soğuk algınlığı ile yatağa yattım. Çağırılan doktor: «Bronşit» teşhisini koydu, reçete yazdı, rejim tarif etti. O vakte kadar malaryadan başka hastalık görmemiştim. Az sonra nefes darlığı başladı, kimi astma, kimi enfizem dedi, ateş 38 den aşağı inmiyordu; Manya Skokovska beni Taksimdeki Fransız hastahanesine yatırdı, gayet hâzik (uzman) bir doktorun tedavisiyle, on gün sonra, taburcu olmuştum, fakat bronşitten ömrüm boyunca kurtulamadım; ara sıra tepip beni ateşli astma ile yatağa düşürmüş, hattâ pnömoni'ye çevirmiş, hayatım tehlikede kalmıştır.

FASIL XXXIX

İSTANBULDA KOOPERATİFÇİLİK

Kooperatifçilik, İngilterede, çok geniş bir işçi sınıfını, gördüğümüz gibi, refaha kavuşturmuş, istihsal ve bina kooperatifi safhalarına ulaştırmıştır; Türkiyede aynı istihlâk ortaklığı fakir ve çalışkan tabakalar arasında aynı ekonomik inkılâbı yaratabilirdi. Böyle derin bir iman ile çalışmağa başladım, önce «İk-

tisatta İnkılâp» başlığı altında İstihlâk yardımlaşma ortaklıklarını (teavün şirketlerini) sabırlı ve yazılı bir metotla anlatan kitabı yazdım, çok gayretli editör dostum İbrahim Hilmi(Çığıraçan) da bastı. Kooperatifçilik tarihimizde ilk kitap budur ve kooperatifçilerimiz kitabımın hakkını tanımada kusur etmiyorlar, şunu da ilâve edelim ki, bir ikincisi yazılmıyan bu kitabın yeni harflerle basılması gereklidir.

Bu kitabın yayınlanmasiyle, arzu ettiğim ve umduğum ortaklık hareketinin, kendiliğinden, başlıyamıyacağını biliyordum. İstanbul'un kooperatifçilik için, en münasip semti Fatih mahalleleri idi. Oranın kahvelerini dolaştım, bir kaç emekli zabitle temasa geldim, bu elemanlara kooperatifçiliği anlatmak, sevdirmek, benimsetmek güç olmamıştı. Bir kaç gün içinde, Çırçırda, mahallenin kadın ve erkeklerini toplayıp İngiltere kooperatifçiliği üstünde iki konferans verdim, üçüncü konferansta bu hareketi bizde nasıl başlıyabileceğini açıklamağa giriştim ve az zamanda, ilk olarak, «Çırçır istihlâk kooperatifi» kuruldu.

Dükkânın cadde üstünde bulunmasına değil, ucuz ve yeter derecede geniş olmasına dikkat edildi. Kooperatifçiler arasından, emekli subay ve memur olanlardan, beş kişilik fahrî bir idare heyeti seçildi. Konferanslarımı dinliyenler arasında, Mehmet Ali isminde bir gümrük memuru kooperatifin defterlerini fahrî olarak tutmak dileğinde bulundu. İdare heyetinin reisliğine bir emekli binbaşı geçirildi. Dükkâna mal almağa gelince, mahalle bakkallarının yaptığı gibi, toptancılardan almak usulü kabul edilmekle beraber, mahallede müşterisi olmıyan eşyanın dükkâna konmamasına dikkat edildi. Dükkânda bir vezne memuru ile açıkgöz bir çıraktan başka kimse kullanılmıyordu. Kooperatifçilerin satın aldığı eşyayı vezne memuru defterlerine yazıyordu. Dükkân çok iyi işliyor, mallar çabuk harcanıyor, sürüm sağlanıyordu. İkinci kooperatif Unkapanında kuruldu. İsmini andığım gümrük memuru Mehmet Ali Bey, kooperatifçilikte benim büyük bir yardımcım olmuştu, bu mahallenin kadın ve erkek elemanlarını Mehmet Ali Bey toplamıştı, ben de, Çırçırda yaptığım gibi, konferanslar vererek bu ortaklığı bu mahalleye de sevdirmiş, benimsetmiştim. Bir aydan beri işlemekte

olan Çırçır kooperatifi yeni dükkân için bir örnek teşkil etmişti.

Üçüncü kooperatif Karaköyde, Perşembepazarında açıldı. Burada da Mehmet Ali Bey zemini hazırlamış, konferansları ben vermiştim. Çırçır ve Unkapanı örnek alınarak bunun da dükânı açıldı. Üç dört ay içinde üç mahalle kooperatifinin açılabilmesi büyük bir başarı idi.

İttihat ve Terakkinin müdahalesi

Fatih kulübü sekreterinden aldığım bir dâvet mektubu bütün gayretlerimi bir anda kesiverdi: Cemiyetin bu kulüp sekreteri, Kara Kemalin bir emrini tebliğ etti: biz konferans verecektik, kooperatifleri Cemiyet açacaktı! O sırada Paristeki talebe müfettişliğinden ve tahsil ikmalinden gelmiş olan Yusuf Kemal Bey de Fatih kulübüne çağrılmış, ona da aynı emir verilmişti!

Kara Kemal Asmaaltından bir kaç tüccar topladı, binlerle liralar tahsisiyle, İstanbulun on semtinde o meşhur büyük kooperatifleri açtı, bizim açtıklarımız kapatıldı! Kara Kemalin mağazaları açık vere vere piyasadan isimleri silindi gitti.

FASIL XL.

TALEBE DEFTERİ

Londradan dönüşümde, 1913 yazında, kitapçı Ahmet Halit «Talebe Defteri» ismiyle, gençlere mahsus bir dergi çıkarıyordu; bu dergiyi okuyanlara İngilterenin iki büyük teşkilâtını anlatmak, sevdirmek, benimsetmek arzusunu ümitli olarak duydum. Bu teşkilâttan biri «keşşaflar» diye tercüme ettiğim «boykauts» öbürü de kooperatifçilik, yardımlaşma ortaklığıdır. Keşşaflar teşkilâtı daha sonra, başka himmetlerle de memleketçe benimsenirken «İzciler» ismini almıştır. Talebe Defterine bu teşkilât hakkında makaleler yazdığım gibi türkülerini de nazmettim; rahmetli Zatî Bey tarafından bestelenmiş olan türküyü veriyorum.

Keşşaflar Türküsü

Ben bir keşşafım, bacağım, kolum,
Kafam, vücudum, her yerim sağlam.

Milletime, vatanıma kulum,
Düşmana gönlüm besler intikam!

Haydin sefere, çevik keşşaflar,
Bize istikbal zaferler saklar.

Yürekten kopan yanık türküler
Bizim alaydan yok mu çağıran,

Öyle türküler ki versin haber
Yıkılan yurttan, garip vatandan.

Haydin sefere ....
....

Vardır kardeşim, burada bütün
Bağırlar yanık, yürekler ezik:

Dimağımızdan nasıl silinsin
Resne, Manastır, Üsküp, Selânik!

Haydin sefere ....
....

Sus kardeşçiğim, bu kadar yeter,
Yaşlı gözümüz şimdi kan ağlar;

Nasıl dayansın yanık yürekler,
Bu acı, katı taşları dağlar.

Haydin sefere ....
....

Makedonyada, Trakyada, bütün Rumelide ve daha önce Giritte yüzbinlerce suçsuz Türk kardeşlerimizi boğazlıyan, süngüden, kılıçtan geçiren, diri diri yakan, ırzlarını namuslarını lekeleyen, mallarını yağma, mülklerini talan eden düşmanlara karşı, genç

nesiller, yüreklerinde kin, intikam hisleri besliyerek keşşaflar terbiyesi görmeli, askerlik çağına erişmeliydi. Önümüzde, Balkan harbinden daha kanlı savaşlar bekliyordu; Jauresin «ıstırap ile söylüyorum: Je vous le dis avec angoisse» cümlesiyle başlıyan vatanımıza karşı tertiplenmekte olan kombinezonları haber veren sözleri kulağımdan hiç çıkmıyordu; Rumeliyi kaybettikten sonra, kalan vatanda hür bir millet, bağımsız (müstakil) bir devlet olarak yaşıyabilmemiz için genç neslin bu millî kin ve hınç hisleriyle — kolu, bacağı, kafası, her yeri sağlam — izciler olarak yetişip bizi bekliyen o kanlı savaşlarda düşmanları yenmesi lâzımdı.

Keşşaflar türküsünden başka, aynı duygularla, «Dertli Kaval» gibi manzumeler de yazdım, bütün İstanbul ilk okullarının müzik hocası rahmetli Zati Bey tarafından bestelenen bu türküler umduğumdan fazla ölçüde, uzun seneler süresince, yayılabiliyordu.

Keşşaflar (İzciler) terbiyesine çok önem vermiş, Talebe Defterinde «Dağlar çocuğu: Tabiî keşşaf» ismi altında dört beş hikâye yazmış, Türk çocuğunu, bu savaşçılık göreneğine alıştırmak istemiştim.

Türk ve müslüman diye bize karşı o mezalimi irtikâp eden Balkanlılar insan değil, insan suretinde canavarlardır. Genç nesiller, keşşaflar terbiyesi görmüş askerler olmalıdır.

Bu yazıları takip eden Filozof Riza Tevfik Bey «Vatan ve İnsaniyet» başlığı altında endişeli bir yazı ile kin telkin eden neşriyata itirazcı göründü; verdiğim cevapta tezimi kolaylıkla açıklamış ve savunabilmiştim.

Kooperatifçilik, benim nazarımda, o zamandan bugüne kadar, milletimizi, patriarkal hayata mahsus maaş ve ihsan göreneğinden ticaret ve sınaat göreneğine alıştıracak ikinci İngiliz teşkilâtı idi, az yukarıda gördüğümüz gibi, bu teşkilâtın benimsenmesi için giriştiğim teşebbüslerin ümitli verimliliği Kara Kemalin müdahalesiyle mahvedlmişti. Benimle gümrük memuru Mehmet Ali Beyin candan atıldığımız ilk denemenin İttihatçıların cahilliğine kurban gitmesine duyduğum eseflere bir te-

selli olmak üzere, Talebe Defterinde, bir sıra musahabeler yazmağa koyuldum.

«Ortaklık» başlığı altındaki yazılarımın hedefi çocukları, mektep sıralarında, kooperatifçiliğe, tatbikatlı olarak alıştırmaktı; «Artırma sandığı» yazılarımla da bankacılık hakkında bir fikir vermeğe çalışıyordum.

«Gözlüklü babanın marifetleri» ismi ve Gözlüklü babanın çırağı» imzasiyle de, merak verici kimya oyunları hazırlıyordum (Erimiş kurşun çanağına el nasıl sokulurmuş... v.b.)

Bunlardan başka, Endelus masalları, Öğretmenlik mesleğini seçen Lami ile musahabeler: Medenileşme sırrı, Bayram elbisesi, İzinsiz cezası, Esaretten dönüş v.b., nihayet Nacii Sağîr (Küçük Naci) imzasiyle edebiyat tarihi dersleri... hazırlayıp yayınlamakta idim. Bu faaliyetim, «Osmanlı Mitingi» münasebetiyle anlattığım bronşitten ve astmadan «oda esiri» bulunduğum aylara rastlamaktadır. Ahmet Halit Bey aramızdaki şeriklik sözleşmesini bozmasaydı bu yayınlardan umduğum terbiye yemişleri dirilebilirdi.

Kırmızı Siyah Kitap

Balkan harbinde yenilmekle uğradığımız büyük, çok büyük felâket bir ân bile milletin hatırından çıkmamalıydı, uzun uzun üstünde durmalı, bir daha böyle bir felâkete düşmemek için nasıl bir millî programla yeni hayata atılması gerektiği düşünülmeliydi. Aklımdan bir ân ayrılmıyan bu fikirlerle, Londradan döndükten sonra, oturup bir de «Kırmızı Siyah Kitap» ismiyle yeni bir eser hazırladım, bunu da dostum ve naşirim İbrahim Hilmi bastı (1913).

Fransızca ve İngilizce resimli dergiler, Edirnenin, kahramanca bir savunmadan sonra, Bulgarların eline düşmesini, Türkün Avrupadan ayrılmasını tasvir eden hazin, ibret verici fotoğraflar neşretmişlerdi: Edirneden Selimiye camii içinde yabani bakınan Bulgarlar, tırnaklariyle söktükleri ağaç kabuklarını yiyen yaralı Türk askerleri... Bu acı levhalar zihinlerden nasıl silinirdi?

Süngülenen, gaza bulanıp yakılan, camilere... samanlıklara kapatılıp ateşe verilen, namusları lekelenen binlerle vatandaşlar... En acele ve en büyük fedakârlık istiyen vazifelerimizi ihtar eden âfetler... İşte Kırmızı Siyah Kitabı bana yazdıran düşünceler bunlardı.

Bu hatıraları buraya kadar takibedenler, Balkan harbinde hangi sebeplerden dolayı yenilmiş olduğumuzu bildikleri gibi, Osmanlı İmparatorluğunu çöktüren derin faktörleri de anlamışlardır. Şimdi de, biz kendimizi hür bir millet, kalan vatanımızı bağımsız (müstakil) bir devlet olarak, ne zaman ve nasıl kurtarabileceğimizi anlatmak için, bir sonuçlam olarak, Kırmızı Siyah Kitapta yazmış olduğum şu satırları veriyorum:

«Her ne zaman ondördünden altmışına kadar, bütün nesil silâh kullanmağa, nişan atmağa, günde on oniki saat yol yürümeğe, toprak kazmağa, ağaç kesmeğe, dağlara tırmanmağa, ırmaklar.. göller aşmağa, izci terbiyesiyle ve her türlü sporlarla kendisini alıştırmış olursa...

«Her ne zaman silâhlarımız.. toplarımız - Fatih - Kanunî devrinde olduğu gibi - tophanelerimizde, donanmalarımız tersanelerimizde, cephanemiz.. mühimmat ve levazimimiz fişekhane.. baruthane ve her türlü sanayi merkezlerimizde; uçaklarımız, demir yollarımız - lokomotifleri ve vagonlarıyle - fabrikalarımızda kendi sanat ve ustalığımızla yaratılabilirse...

«Her ne zaman hâkimlerimiz hâkimliklerini, idarecilerimiz önderliklerini, gazetecilerimiz gazeteciliklerini, öğretmenlerimiz öğretmenliklerini, sanatçılarımız sanatlerini, bütün meslek sahipleri mesleklerini hakkıyle bilir ve daha iyi öğrenmeğe çalışır, ilmini.. hünerini son hadde getirmeğe uğraşmada kusur etmezse...

«Her ne zaman mahkemelerimizden adaletsizlik, dairelerimizden rüşvet ve iltimas, kalblerimizden kıskançlık, ruhlarımızdan millî menfaatten üstün tutulmuş şahsî ihtiras, partilerimizden demagokluk, davranışlarımızdan her türlü tüfeylilik ve haram yeyicilik kalkarsa...

«Her ne zaman bu hakikatlere iman eder, maddî ve manevi hayatımızda yürürlüğe getirmeğe çalışırsak... ancak o zaman yüksek medeniyete erişmek yolunu açmış oluruz.»

FASIL XLI

NİŞANTAŞINDA DARULMÜREBBİYAT

Kibarzadeler ve öbür kurucu Selânikli tüccarlar «Çocuk Yuvası» nın teknik idaresine karışmak istemişler, bazı tesisleri fazla masraflı bulmuşlardı, bunun üzerine Satı bey Yuvayı terketmiş, ondan ayrı olarak, Nişantaşında kiraladığı bir konakta «Darulmürebbiyat» (Mürebbiyeler Okulu) ismiyle yüksek bir mektep kurmuştu: Buradan mezun olacak genç kızlar (Çocuk Yuvası) derecesinde mektep açıp idare edebilecekti. Zaten, Divanyolundaki Yuvada, bu maksatla dersler gören ve edebiyat okuyan iki sınıf vardı.

Bahriye nazırlığı etmiş Hüsnü Paşanın kızı Cemile hanımla evlenmiş olan Satı Bey bu yeni okulu da onunla beraber idare ediyordu. Ben de, yine fahrî olarak, hocalığımdan ayrılmamış, o kültür ve zekâ muhiti içinde kalmıştım: talebelerim öyle saygı ve sevgi gösteriyorlardı ki, haftada iki günümü sevine sevine oraya vermeğe katlanıyordum; bu çevreye ne derece bağlı olduğumu anlatmak için Kadıköyden vapurla köprüye, köprüden de Nişantaşına yayan gittiğimi söylemeliyim, çünkü tramvayı çeken kadana beygirleri orduya alınmıştı!

Darülmürebbiyatın rüştiye derecesinde bir sınıfı da vardı, benim gibi bu sınıfa Türkçe dersi veren arkadaşım Süleyman Şevket bey, nasılsa kendisine gösterilen saygıyı küçümsemiş ve öğrencilerine açık açık «hangi hocanızı en çok seviyorsunuz?» diye sormuş, (Cevat beyi) cevabını almıştı! Bir hocayı talebelerinin saygı ve sevgisinden çok ne bahtiyar edebilir? Bâhusus sınıfın 12-14 yaşındaki kız talebelerinin hepsi birden, oy birliğiyle beni en çok sevdiklerini söylemişlerdi. Bu sırrı Türkçe öğretmenlerine ifşa edeyim: Kompozisyonlarını, birer birer, kendileriyle kontrol ederdim ve yazılarında şahsiyetlerinin belirmesine

itina eylerdim, buluşlarını, sentakslarını kıymetlendirirdim, orijinal birer yazar yetişmelerine bütün gönlümle çalışırdım.

Bu çok zevkli sul ile, küçüklerden, sanat eseri sayılacak kompozisyonlar yaratanlar oluyordu: İzzet Paşa isminde bir zatın küçük kızı, 12 yaşında Talât -bu ismi evlerinde Lûlû'ya çevirmişlerdi- her edebî dergiye konabilecek nuveller yazacak bir olgunluk göstermişti.

Talebelerimin saygı ve sevgisi bilhassa yemekhanede görülürdü: Ben girer girmez, her masadan «Cevat bey, bizim sofraya!» davetleri yükselirdi, hangi sofrayı tercih edeceğimi şaşırırdım.

Ediplerimizin en güzel hikâyelerini bu sınıfta okur ve okuturdum; Halit Ziya beyin küçük hikâyeleri pek hoşlarına giderdi. Fuzûliden, Nedimden, Bâkiden -kendi zevkleriyle- ezberledikleri şiirler pek çoktu. Bedi Nuri beyin büyük kızı Bedia pek hoşa gider bir edâ ile şiirler okurdu. Dersler edebî bir müsamere halini alırdı.

Ne yazık ki, bu güzel mektebin ömrü ço kkısa oldu: Bir tatil gecesi, içinde kimse yokken, yangınla kül oldu. Satı bey ondan sonra mektep açmak teşebbüsünde bulunmadı. Ara sıra, Suadiyedeki evinde ziyaretine gider, yatıya kalırdım. Darüşşafaka müdürlüğünde iken, benden de fransızcadan türkçeye tercüme dersi rica etmişti.

FASIL XLII

HACOĞLU MEHMET BEY AİLESİ

Giritte, yerinde görmüş olduğumuz gibi, Hacoğlularla, gerek terzi Ali bey, gerek tüccar Mehmet beyle, sıkı dost olmuştum. Darülmuallimin hocalığım sırasında, Mehmet bey, bir yahudi kadınından doğmuş oğlu Tarıkı, bir mektebe vereyim ricasiyle, bana yollamıştı. Tarabulus ve Balkan harbleri sırasında, Tarık, Darülmuallimine (öğretmenler okuluna) devam ediyordu, fakat zeki ve çalışkan olmadığı için, üzüntü vermekten başka

bir işe yaramıyordu. Mektebin tatil aylarında Giride, sılaya, giden Tarık, bana hiç danışmadan, kız kardeşi Nuriyeyi de yanına alarak İstanbula gelmişti. Benim de çocuklarım, yeni doğan Lemanla dört olmuştu: Hacoğlunun çocuklariyle Ratibenin ev işleri çok artmıştı, kızım Muzafferin tifodan hasta yattığını da ilâve edersem ev sıkıntılarının büyüklüğü bir az anlaşılır, sanırım. Büyük kayınım Ali Nuriye bir kunduracı dükkânı açmıştım ama, dükkân da ziyana çalışıyordu.

Hacoğlu Mehmet beyin haremi, Hanyanın Kuyumcular ailesinden Elmas hanımdı, Nuriye onun kızıydı. Şıpka kahramanı Süleyman Paşanın oğlu, Maarif erkânından Sami bey, bir müddetten beri bana muzaharet ve hürmet ederdi, ricamı iyi karşılıyarak Nuriyeyi Çapa kadın öğretmen okulunun ihzarî kısmına yazdırmıştı. Nuriye ondört yaşında, endamsız fakat yüzü güzel, saçı açık kumral bir kızdı.

İki üç ay sonra, bir gün, Çapa mektebinin müdüresi Samiye hanımdan gelen bir telefon üzerine Mektebe faytonla gittim; Müdüre, çok üzülerek Nuriyenin 39° ateşle yattığını, mektepten almak zarurî olduğunu anlattı: İstanbulda böyle hasta bir talebeyi yatıracak hastahane yoktu.

Arabada, nöbet ateşinden yanmakta olan kızcağıza teselli verdim, hastalığın zatürree olduğunu, inşallah çabuk iyi olacağını söyledim. Evde hastalar ikileşmişti, tifodan yatan Muzaffer iyileşmeğe ve saçları dökülmeğe başlamıştı.

Nuriyeyi evde tutmak bütün çocuklar için, hattâ büyükler için, tehlikeliydi. Babasına yazdım, o da, Elmas hanımla birlikte kalkıp İstanbula, bizim kira ile Kadıköyde oturduğumuz eve geldiler. Mehmet Beyin züccaciyeden hiç kazancı yoktu, zaten sermaye bacanağı Hüsnü beye aitti. Hastayı evden ayırmak için, bizimle hemen aynı sokakta bir ev kiralayıp Hacoğlu ailesini oraya yerleştirdim.

Satı beyin Darülmürebbiyatı açtığı sene idi; Bedi Nuri beyin kızları ve Suriye ile Bağdattan gelen talebe kızlar için, Büyükadaya Cemile hanımla beraber giderek, Ay-Nikolada güzel bir villa tuttuk; ben de, kendim için, iskeleye ve deniz hamamı-

na yakın bir yerde küçük bir ev tuttuğum gibi Nuriye ve anası babası için de Hristosta bir başka küçük ev kiraladım.

Ben kendim ailem için tuttuğum evde yatardım. Ratibe denize girmediği için, Süleyman dayımın küçük kızı Halime çocukları deniz banyosuna götürürdü. Hüsniye hastabakıcılığından ayrılmıyordu. Halime büyüdükçe ablasından daha güzel olmuştu; bir ay için kendi hastanesinden izinli idi. Öyle yemeğinden evvel, hemen her gün, Satı beyin villasına giderdim; akşam üstü Ay-Nikoladan Hristosa tırmanır, Hacoğlu ailesini ve hasta Nuriyeyi yoklardım. O sırada Kupet (Coupette) isminde bir fransız, hasta karısı ve küçük üvey kızıyla Hristosta ev tutmuştu, ona da gider, fransızca konuşurduk: Dünya politikası üstünde münakaşa ederdik.

Ratibenin kıskançlığı

Bir akşam üstü eve geldiğim zaman yalınız kuzinim Halimeyi buldum:

— Yengem çocukları aldı, dedi, birinci vapurla Kadıköye götürdü.

— Sebep?

— Belli degilmi ya, dedi, kıskançlık. Nuriyeyi kıskanıyor.

Güleceğim yoktu, fakat kahkaha ile gülerek:

— Halime, kızım, dedim, gel bana sarıl; senin gibi yirmisine basmamış, sıhhatli, enli boylu, bir esmer güzelini kıskanmıyor da verem, bodur, çocuk sayılacak yaştaki kızı kıskanıyor!

Ertesi sabah hiç bir şey düşünecek halde değildim; böbrek ağrılarından, bir müddetten beri, her sabah kıvranırdım; efervesan ilâcımı aldım Halimeye de sıcak banyoyu hazırlattım. Ağrılar savuştuktan sonra, giyinip villâya gittim; Cemile hanıma, kıskançlık hâdisesini anlattım, Bedi Nuri beyin kızları da dinliyorlardı. Gülüştüler :

— Eğer Nuriye kızla bir şey varsa, sizi daha serbest bıraktı, dediler, çocuklarının sıhhatını da düşünmedi...

Mantıklı bir kadın böyle düşünürdü, fakat zavallı Ratibe!..

İlk akşam vapuriyle Kadıköye gittim, onları evde de bulamadım. Ratibe, kayınım Ali Nurinin dükkânı üstündeki odaya çocukları tıkmış, gaz ocağında yemek hazırlıyordu. Kendisine mantıksızlığını anlatmağa çalıştım:

— O zavallı verem kızla, dedim, vallahi aklımdan bile geçmiyor; yaşı da pek küçük, insana hiç, ama hiç, sevişme arzusu vermiyor. Yaşı elverişli olsa bile, ben veremden korkarım, annem bu hastalıktan gitti, kendimi ateşe atar mıyım? Benimkisi sırf bir acıma...

Ratibede tıs yok. Bir az sıkılmış, pişman olmuş gibi. Kayınım Ali Nurinin yardımıyla, hep kalkıp eve gittik, çarşıdan börek, yemiş, pasta aldırttım, kayınımla bir iki kadeh içerek iki günlük gamı bastırdım. Ratibe Adaya dönmeğe razı olmadı, ertesi sabah kayınıma para bırakarak, yalınız başıma döndüm. Akşamları aslan Halimeyle kucaklaşırdık, sabahları efervesan ilâçla ve sıcak banyo ile böbrek sancılarını savuştururdum, günümü de Ay-Nikola ile Hristos arasında geçirirdim. Halimenin izini bitmişti, hastanesine döndü, ben de ister istemez Hacoğlu Mehmet bey ailesi yanında yerleştim. Sıcak banyolarımı Nuriyenin sadık dadısı, Rumdan dönme Fatma ısıtır, Elmas hanım da her türlü istirahatımı temine çalışır, kibar bir edâ ile şükranını ifade ederdi. Nuriye hepsinden daha müteşekkirdi, ve hiç şüphesiz yüksek arzuların doğuşunu duymağa başlamıştı.

Kitaplar

Son iki senede, anlattığım faaliyetler arasında, yeni kitaplar da yazmıştım. Güzel Kıraatler, Musahabat-ı Ahlâkıyeler, Güzel Elifbalar, Kuran okuyorum elifbası çok basılıyordu... Kazancım -fazla sıkıntı çekmeden- işlerin içinden çıkarabilecek durumda idi; intibah serisine giren **Bizde Kadın** ve **Haram yeyicilik** bu senelerde yazılmış ve basılmıştı.

FASIL XLIII

HARAM YEYİCİLİK

Millet ve Devlet topluluğu içinde zararlı fertler çoğaldıkça o topluluğun Millet ve Devlet olarak devam ve bekası güçleşir. Millet ve devletin devam ve bekasına tehlike teşkil edecek derecede çoğalan zararlı ve hattâ sadece faidesiz fertlerin azaltılması için tedbir alınmazsa o topluluk Millet ve Devlet olarak dağılır, yok olur.

Alınacak tedbirlerin en büyüğü fertleri Vatan aşkı sahibi kılacak bir terbiye ile yetiştirmektir. Fertlerin Vatan aşkıyla terbiyesi aile içinde başlamalı, okullarda, kışlada ve bütün mesleklerin içinde devam etmeli, devamlı olarak kuvvetlenmelidir.

Cezalar Vatan aşkı telkin etmez; Vatan aşkıyla terbiye edilmemiş bir topluluk içinde cezalar zararlı fertleri azaltmaz, kurnaz ve hilekâr yapar, daha zararlı kılar.

Nimet külfete göre (alınana para çekilen emeğe göre) olmalıdır. Külfetsiz nimet (haramdır). Külfetsizce nimete konanlar da (haram yeyici) dir.

Bizde, ne yazık ki, külfetsizce nimetlere, hak edilmemiş servetlere konanlar, (haram yeyiciler) pek çoktur. Bütün nimetlere konanların külfete katlanmadıkları söylenemez, fakat pek çok yerde ve zamanda (suyu getirenle testiyi kıran) bir tutulmaktadır.

Tufeyliyet

İlim lisaniyle haram yeyiciliğe (tufeyliyet) (parasitisme) ismi verilir.

Tufeyl (başkasının ziyanına yaşıyan varlık)tır.

Hayvanlarda **tufeyliyet** çok çeşitli olur; bazı hayvanlar başka cinsten hayvanların kanını emerek veya bağırsaklarına yapışarak yaşar; bit ve şirit (tenya) gibi. Bazıları da başkalarının kılığına girerek yanlarına sokulur, aldatarak avlar veya avlanmaktan kendilerini kurtarırlar.

İnsan topluluklarında, vaktiyle faydalı sosyal hizmetler gö-

ren bir sınıf fertler sonradan zararlı olmağa başlar; meselâ hayırlı işlere vakfedilmiş gelirleri iyi idare eden mütevelli faydalı bir insan olduğu hâlde bir müddet sonra o gelirleri kendi yemeğe, vakfedenin istediği hayırlı işlere bakmazsa aynı mütevelli veya yerine geçen oğlu zararlı bir adam, bir haram yeyici olur.

Devlet halindeki insan toplulukları (hükûmet) ismi verilen kurullar idare eder; bunların başında bir padişah veya millet tarafından seçilen bir cumhur reisi, Millet Meclisi olabilir; hepsinde vezirler, nazırlar, vekiller bulunur. Hükûmetler bütün teşkilâtlariyle idare ettikleri memleketleri ileri, kuvvetli, hür, bağımsız olarak yaşatabilirlerse faydalı hükûmetler olur. O memleketleri geriliklerle batırırlar, düşmanlara karşı savunmayıp yenilgiye uğratırlarsa zararlı, tufeylî, haram yeyici kurullar olurlar.

Hayvanlardaki tufeyliyetle sosyal tufeyliyet arasında esaslı bir fark vardır, bit daima zararlı, tufeyli bir hayvandır, fakat insan topluluklarında kimse tufeyli olarak doğmaz; âdil bir Padişahın oğlu zalim ve zalim bir hükümdarın oğlu âdil olabilir; keza doğru bir mütevellinin halefi hırsız ve hırsız bir mütevellinin halefi doğru olabilir. Hayvanlarda tufeyliyet **verasetle,** insanlarda **görenekle** olur. Fakat görenek te çok defa veraset kadar değiştirilmesi imkânsız bir tufeyliyet halini alır; curnalcılık, casusluk, rüşvet yemek çok yaygın, salâh bulmaz görenekler şeklini alabilir.

İnkilâpların tesirleri

Görenek halinde yerleşen tufeylilere, büyük.. başarılı bir inkilâp ile son vermek mümkündür. Japon inkilâbı bize örnek olarak gösterilebilir. Birleşik Amerika Cumhuriyetleri Japonyaya, limanlarını açtırmak için bir donanma göndermiş, sahilleri bombardıman ettirmişti. Bu mehabetli (Kara gemiler) Japonlara inkılâp gerekliğini hissettirdi.

Japonlar derhal anladılar ki, beyazların hâkimiyeti altına düşmemek için onların gemileriyle, çabuk ateşli toplariyle başa

çıkacak gemiler, toplar yapabilmek zaruriydi! Maksat belli idi ve ancak bu hedefe ulaşmak için inkılâba koyuldular. Bunun için içlerinde hüküm süren derebeylikleri kaldırıp milleti birleştirmek lâzımdı. Millet birleştirildikten sonra, sanayide daha ileri olan beyaz milletlerden buharı, elektriği, dinamiti, çelik sanayiini, çabuk ateşli topları, Kara Gemileri almak lâzımdı. Japonlar işte bu ihtiyacı bütün şiddetiyle anlamışlardı. 1868 inkılâbı da bu maksatları olagan üstü bir erginlikle sağlıyabildi Dört sene sonra inkilâbın güzel yemişlerini derebiliyorlardı; 1872 de Tokyodan Yokohamaya giden şimendiferi, ilk hat olarak, açabilmişlerdi! Bu ilk hat bizzat Japonyalı mühendisler ve usta işçiler tarafından inşa olunmuştu!

1868 de Japonya'nın import ve eksport (idhalât ve ihracat) ticareti yıllık tutarı 26.245.545 yen iken, 26 sene sonra, 1894 te 230.828.071 yene ve 1906 da 842.539.000 yene ulaşmıştı. 1904 te 8.836 fabrika kurmuş bulunuyorlardı, bu fabrikalarda 558.041 işçi çalışıyordu.

Bugün Japonlar Batının bütün sanayiini elde etmişler ve bazılarında bir az geçmişlerdir.

Bizde böyle bir inkılâp olmamış, çünkü vatanın hakiki ihtiyacı düşünülmemiş, hedef belirtilmemiştir.

Bizde ıslahat ve inkılâp hareketleri

Bizde ıslâhata doğru atılan ilk adımı 1839 da neşredilen Gülhane fermanı teşkil eder ki, Japonların Meci inkılâbından 29 sene evveldir. O zamandan beri geçen üç çeyrek asır zarfında nasıl bir ilerleme yaratabildik? Hiç bir ilerleme yoktur, tersine, gerilemeler vardır. Çünkü maksat vatanı hâkimiyetimiz altında tutabilmek iken, yolunu arama ve bulmasını asla başaramadık, ve bu gün (1913 te) Rumeliden Edirneye kadar koğulmuş, Anadoluda ise yeni tehditlere maruz kalmış bulunuyoruz. Bu tehlikeleri ortadan kaldıracak kuvvetimiz yoktur. Çünkü hâlâ uçaklarımız, harp gemilerimiz yok, demir yollarımız, trenlerimiz, lokomotiflerimiz yok... Bunların nasıl yapıldığını araştırmadık, bu sanatları öğrenmek gerekliğini anlıyamadık. Zannet-

tik ve hâlâ sanıyoruz ki, borçlanarak bütçe açığımızı kapamak, silâh ve mühimmat satın almak milletçe ve devletçe varlığımızı kurtarmağa yeter. Hayır, borçlanma yoluyla biz her gün bir az daha yok olma uçurumuna sürükleniyoruz. Bu yol gaflet, tenbellik, tufeyliyet yoludur. Altı buçuk asırlık vatanımızı yok olma uçurumuna sürükliyenler; idarecilerimiz, hükûmetlerimiz, bunların kaynağı olan münevverler tabakamızdır.

Tarihimiz, hattâ tarih öncemiz idarecileri, münevverleri hazır yeyici, haram yeyici, tufeyli yaptı, ve nice yıllardan beri, hükûmetlerin kaynağı olan sözde münevvelerimiz, çoğunlukla, milletin ıztıraplarına karşı lâkayt, vatanın maruz bulunduğu tehlikeleri düşünmez bulunuyor.

1868 den önce Japonya dahi aynı tufeyliyet içindeydi, fakat dıştan gelen tehdit onların münevverleri arasında mühim bir tabaka kurtuluş yolunu gördü, Milleti inkılâba ulaştırdı.

Bugün biz, iki asırdan beri devam eden dış tehditlerin en korkunçları karşısında bulunuyoruz, artık biz de hakikî ilerleyiş ve kurtuluş yolunu görmeli, ona atılmalıyız.

Tarihimizde tufeylilik çeşitleri

Devlet işlerinin idaresi başlıca üç sınıfın elinde idi: İlmiye, kalemiye, askeriye; bu sınıfların her üçünde çeşit çeşit tufeyliyetler, haram yeyicilik şekilleri gelişmişti; bunlara ancak kısa bir yer ayırabiliyorum:

A: **İlmiye** (akademik kurumlar)

Eskiden büyük mekteplere **medrese** denilirdi: Tıp, heyet (astronomie), kelâm (felsefe), fıkıh.. feraiz (théologie), arapça nahiv (syntaxe), maanî (rhétorique) şubelerini haiz olan medreseler **külliye** (université) ismini alırdı. Osmanlı devleti kurulduğu zaman bu medreseler için **ulema** (bilginler, profesörler) yoktu, padişahlar büyük maaşlar tahsis ederek İran, Horasan, Bağdat gibi yerlerden ulema getirtirlerdi.

Ulemanın bir kaç unvanı vardı: **müderris** (profesör), **mülâzim** (doçent) **molla** (assistant), **softa** (étudiant), **çömez** (doktor namzedi) v. b.

Gide gide, ilmiye denilen bu akademik mesleklerin sahipleri nufuzlarını kötüye kullanmışlar, **beşik ulemalığı** adı verilmiş olan tufeyliyet şeklini yaratmışlar; bir müderrislik, bir mülâzimlik boş kalsa, yeni ölen müderrisin, mülâzimin yerine konacak kimse olmasa, yetişmek üzere, tahsilde olan hattâ tahsil çağına bile girmemiş oğluna maaşı ve maaşla beraber unvanı verilirdi; sanki ulema (profesör.. doçent) çocukları analarından ulema doğarlardı! Yıllar boyunca **paye** boş kalır, fakat maaşı verilirdi. Profesörlüğün uzun zaman boş kalmasından üniversiteden çıkmış kadılar, naipler (hâkimler, yargıçlar), müftüler (dinsel savcılar) bulunmazdı; tahsili noksan kimselerden, onların yerlerine vekiller gönderilirdi; bu vekillerse rüşvet vererek payelerini elde ettiklerinden halka adalet yerine zulüm ederlerdi.

B. **Kalemiye** (bürokratik kurumlar)

Kalem: Daire-büro mânasına kullanılmıştır, devletin idarecileri ve yüksek memurları bu kurumları teşkil ederdi.

Bu kurumlarda da çeşit çeşit tufeylilikler gelişmiştir; eski kurumların bir çoğu kalktığı halde isimleri kalmış ve o isimleri taşıyanlar yüksek maaşlar almağa devam etmişlerdir: **Şıkkı evvel** ve **Şıkkı sani** defterdarları maliye nezaretinin bir nevi müsteşarları idi, bu fonksyonlar kalktığı halde bu isimleri taşıyan bol maaşlı memurluklar devam edip durmuştur. Nişancılık, tevkii-divanıhümayun gibi isimlerle anılan yüksek memuriyetler de kalkmış fakat bu isimde bol maaşlı makam sahipleri berdevam kalmıştı.

Bu kurumlarda hüküm süren rüşvet yeyicilik ve rüşvetle makam satın almalar çok yaygın olarak devam etmiştir.

C. **Askeriye** (ordu kurumları)

Ordu kurumlarının asıl vazifesi vatanı savunmak veya yeni memleketler açmak için harbe gitmek ve gitmeğe hazır olmaktı; fakat çok defa iktidarı ele geçirmek için kullanılan ordu kurumları, yeniçeriler.. sipahiler, şimartılmışlar, istediklerini padişahlara ve sadrazamlara zorla yaptırabilecek hale getirilmişlerdir.

İsyan eden, kazan kaldıran bir ordu vazifesini görmekten tamamiyle ayrılmış olduğu için baştan başa tufeyli olur; tarihimizde bu isyanlar pek, pek çoktur.

Tımarlar, Zeametler :

Osmanlı ordusunun atlı kuvvetine **Sipahiler** denilirdi, bu askerleri besleyip yetiştiren, devamlı olarak harbe hazır bir halde tutan beylere **tımar** ve daha büyüğü **zeamet** namiyle erazi parçalarının geliri tahsis edilirdi. Zeamet sahiplerine **beyler beyi** denilirdi; beyler ve beylerbeyiler yetiştirdikleri atlı ve zırhlı askerlerinin başında olarak harbe ve manevralara giderlerdi. Bir bey oğulsuz öldüğü zaman padişahın, sadrazam vasıtasiyle, o tımarın başına genç, kuvvetli bir subayı göndermesi, tımarı başsız bırakmaması âdetti.

Zenbil tımarları : Sonraları bu tâyin ve tahsis işi kötüye kullanılarak, tımarının başına gitmiyen, İstanbuldan ayrılmıyan kimselere, güzel halayıkların ricasiyle kardeşlerine, oynaşlarına tımarlar verilmeğe başlamıştır, bunlara zenbile düşmüş tımarlar denilirdi.

Bu tufeylilik bundan da kötü bir şekil almış, tımarlar artırma ile, en çok rüşvet verenlere satılır olmuştur.

Rumelide aslında on iki bin tımar vardı, bunların gelirleriyle kırk binden fazla sipahî, harbe hazır, yetiştirilirdi. Gide gide, bu atlı kuvvet, III. Murat zamanında (1030 tarihinde) sekiz bine inmişti. Tımarlar vezirlerin adamlarına **arpalık,** güzel cariyelere **paşmaklık** olmuştu.

Zenbile düşen tımarların gelirlerini derip köyleri idare etmek ve kalan paraları İstanbuldaki tımar sahibine göndermek üzere (mütesellimler) yollanırdı, bunlar halkı soyarlar, kasıp kavururlardı.

Müftharlık :

«Müft» haksız yenen paradır, «Müft yeyicilik» âşikâr bir tufeylilik, bir haram yeyicilik şekli idi, hicrî on ikinci asırda başlamıştı. Yeniçeriler maaş (alufe) beratlarını iratçı ismini ver-

dikleri sarraflara satarlar, aldıkları para ile esnaflığa, alışverişçiliğe başlarlar, askerlikten ilgilerini keserlerdi; iratçının ise askerlikle hiç bir alâkası yoktu, fakat alufe çıktığı zaman, maaşı yeniçeri beratlarını satın alınış olan iratçılar alırdı, böylece hazineden para çıkardı, fakat harbe gidecek askerlerin sayısı gide gide çok azalmıştı.

İratçıların satın almış oldukları yeniçeri beratlariyle hazineden alufe olarak aldıkları paralar **müft** yani haram sayılırdı

Alûfe (maaş) beratını yeniçeri, memleketinden gelen paralı, fakat askerlikten anlamaz kimselere de satarlardı. Ortanın (yani alayın) alâmetini o taşra uşağının koluna, baldırına dövdürürlerdi, bu sahte yeniçeriler halka zulmederek geçimlerini toplarlardı.

Veledeş tufeyliliği :

Dördüncü Mehmet zamanında **devşirme** usulû kaldırılmış, ağaların, vezirlerin oğlum, evlâdım dedikleri serseri delikanlılar yeniçeri yapılır, ortalara yazılırdı; çok defa bir yeniçeri ağasının, bir vezirin elliden, yüzden fazla kimseyi evlât diye alûfe defterine yazdırdığı görülüyordu. Bu gençler ortalara, kışlalara devam eden askerler değildi, ağaların, vezirlerin kendi işlerinde çalıştırdıkları kimselerdi, alûfe çıktığı zaman bunların maaşlarını, evlâdı olarak yazılmış oldukları ağalar, vezirler alırdı; bunlar **veledeş** kaydıyle alûfe defterine yazılırdı; az zaman içinde, askerlerin hakiki sayısı elli bin iken **veledeş**'lerle yüz otuz bine çıkmıştı, seksen bin kişinin alûfesini ağalar, vezirler alırdı!

Saray ve konak tufeylilikleri :

İstanbulda, padişah sarayı en büyük tufeylilik merkezi idi. Sarayda maaş alanların sayısı iki binden aşağı değildi; erkekli kadınlı saray halkının yirmi bine çıktığı çok görülmüştür.

Silâhtarlar, musahipler yüksek maaşlar alan tufeylilerdi. Halayıklar, kullar, köleler yüzlerle sayılırdı.

Padişahtan sonra vezirlerin, beylerin de konakları büyük

tufeylilikler merkezleri idi. Çok defa sadrazamların konakları padişah saraylarının ihtişamını bile geçerdi.

Taşralardaki beyler, beylerbeyiler, valiler de aynı ihtişam ve sefahat hayatı içinde hükümlerini sürerlerdi.

Şairler bu sefahatı metheden kasideler yazarlar, **caize** ismi verilen ihsanlar alırlardı; nazarlarında padişah, sadrazam, vezir, padişahın atı, sadrazamın konağı, onlara şarap döken sakîler, güzel delikanlılar, güzel cariyeler... her şeydi; kasideler, gazeller bunlar için yazılır, bestelenirdi.

Bu geniş sefahatın, bu büyük ihtişamın parasını alın teriyle kazanıp ödeyen millet ne yapıyordu, diyeceksiniz. Ne yapsın ki en küçük bir şikâyet isyan sayılıyor, zulm ile bastırılıyordu.

Dün ve bugün, 1913

Çok uzun bir zamanın, bizde nasıl bir tufeylilik içinde geçtiğini gördük; bununla beraber son yetmiş yıl içinde bu tufeyliyeti uzaklaştırmak için mühim teşebbüsler olmuştur. Ne yazık ki, inkılâp teşebbüslerinin maksadını anlıyacak derecede terbiye edilmiş, hazırlanmış değildik. İnkılâp hareketlerini yaratanların düştüğü hata:

Değiştirilmesi istenilen nedir? Değiştirilmemiş olsa ne gibi tehlikelere maruz kalırız? Bu mühim nokta araştırılıp anlaşılmamış, inkılâp, millete âdeta, zorla kabul ettirilmiştir.

Reşit paşa ile Mithat paşa haleflerinin atılan ileri adımı görememiş olmaları buna hazırlanmamış olmalarından neşet etmiştir.

İnkılâp ferman ile, kanun ile, tazyik ile vücuda getirilmez; terbiye ile hazırlanmış milletin hür olarak harekete karışmasiyle inkılâp yaratılabilir.

Ne Reşit paşanın halefleri, ne şehit Mithat paşadan sonra gelenler, ne de 1908 (1324) temmuz inkılâbından sonra geçen hükûmetler, umumî terbiye ile millete inkılâbı benimsetmek gerekliğini idrâk bile etmediler.

Hele ikinci Abdülhamit ve hükûmetleri, milleti inkılâba hazırlamak şöyle dursun, kendini hafiyeler ve casuslarla çevirt-

miş, gittikçe fakirleşen vatanı yok olma uçurumuna sürüklemiştir.

Milletin Vatan, Hürriyet, Adalet... aşkıyle terbiye edilmesine doğru en ilk adımı atan Namık Kemal beydir, Ziya paşa ile Şinasi de bir dereceye kadar bu millî terbiyeye karışabilmişlerdir. Abdülhamit kıymasaydı ve onları valilik.. mutasarrıflık maaşlariyle susturmasaydı o hürriyet volkanından anlayış nurları fışkırıp gidecekti.

İttihatçıların, yerinde anlattığımız, hatalarından sonra Abdülhamide zeki, hattâ dâhi diyenler görülmektedir. Ne büyük küfür!

Devletinin inkıraz sebeplerini göremiyen en müstebit padişah oturduğu dalı kesmeğe teşebbüs eden adamdan farksızdır. Zamanında arka arkaya iki nesil, cehalet ve gaflet içinde, gönülleri en aşağı arzular ateşiyle alevlenmiş, gözleri menfaat hırsıyla bürünmüş yaşamışlardır. Vatan kaçınılmaz bir inkıraza doğru yürürken, İstanbulda lâle devrini andıracak bir sefahat hüküm sürüyordu. Abdülhamidin casus bendeleri (bu devlet batıyor, ne kaparsak kâr!) demekten utanmıyorlardı. Bu mu Abdülhamimdin dehası! İkinci Abdülhamit, Tarih nazarında, milleti, vatanı batıran ahmak bir müstebitten başka bir şey değildir.

O menhus devirde millet öyle bir tazyik altında tutuluyordu ki «kahrolsun istibdat!» demekten başka kim, ne yapabilirdi?

Abdülhamit dâhi değil, kendi hesabına dahi o derece gafil idi ki, o katlanılmaz istibdadı sarsmak için olsun, ordunun ve milletin isyan edeceğini bile kavrıyamamış, sonuna kadar istibdat üzerinde ısrar etmişti!

Beş seneden, ikinci meşrutiyetin ilânından, beri İstanbulda, «münevverler» (aydınlar) denilen mağrur ve bencil tabaka, genel olarak, şahsî menfaat hırsı içinde yaşamaktadır; her kes cesetler ve yıkıntılar üzerine basarak yükselmek istiyor, ellerine geçirdikleri millet sofrasından dişleriyle tırnaklarıyla bir az daha koparmağa çalışıyor. Abdülhamit devrinin tufeylilik ruhu meşrutiyet devrinin münevverler tabakasında devam etmekte-

dir, bu ruh asırlardan -hattâ tarih öncesinden- beri idareci sınıflarına sinmiştir. İktidarı ele geçirenler tufeylilikle mücadele edecekleri yerde, kendi ruhlarını o uğursuz göreneğe kaptırıyorlar.

Bununla beraber bugün, hiç olmazsa hükûmet dışında, ve tufeyli tabakanın ihtiraslarına rağmen, iyiliğe doğru bir akın başlamış görünmektedir. Sosyal ve siyasal fırtınalar arasında, tehlikelere maruz bulunan geleceğimiz için, vatan aşkıyla çalışmağa hazırlanmış küçük bir münevverler zümresi belirmektedir. Uğradığımız felâketler, hiç olmazsa küçük bir zümrenin aklını başına getirecek derecede ciddidir. İntibah serisinde çıkan eserler: Kırmızı siyah kitap, Haram yeyicilik, Ey Türk uyan, (İbrahim Hilmi) Bizde kadın... bu küçük zümrenin yaratılmasına hizmet ettiği düşünülebilir.

Hân-ı Yağma

Tevfik Fikretin meşhur Hân-ı Yağma manzumesi ikinci meşrutiyetin münevverler tabakasında erken erken görülen haram yeyiciliği için yazılmıştır. Bu manzumenin bir kaç kıtasını alıyoruz :

Efendiler, pek açsınız, bu çehrenizde bellidir;
Yiyin, yemezseniz bugün, yarın kalır mı, kim bilir?
Şu nâdii niam bakın, kudumunuzla müftehir.
Bu hakkıdır gazanızın, evet, o hak ta elde bir...

Yiyin, efendiler, yiyin; bu hânı iştiha sizin;
Doyunca, tıksırınca, patlayıncaya kadar yiyin!

Verir zavallı memleket, verir ne varsa: mâlini,
Vücudunu, hayâtını, ümidini, hayâlini,
Bütün ferag-ı hâlini, olanca şevki bâlini.
Hemen yutun, düşünmeyin haramını helâlini...

Yiyin, efendiler, yiyin; bu.................
....

Bu harmanın gelir sonu, kapıştırın gider ayak,
Yarın bakarsınız söner bugün çatırdıyan ocak.
Bugün ki mideler kavi, bugün ki çorbalar sıcak,
Atıştırın, tıkıştırın kapış kapış, çanak çanak...

Yiyin, efendiler, yiyin; bu hân-ı pürneva sizin;
Doyunca, tıksırınca, patlayıncaya kadar yiyin!

Haziran 1328-1912

Kelimeler: Hân-ı yağma (=yağma sofrası), nadii niam (= nimetlere dâvet eden; manzumeyi yazan şair), kudumunuzla müftehir (= gelmenizle iftihar eden; istibdadı yıkıp meşrutiyeti kazandığınız için alkışlamış olduğuna, şimdi ise aldanmış olduğunu gördüğüne, istihza ile anlatıyor (humeur, ironie sanatı) bütün ferağ-ı hâlini (= şimdiki bütün mesut zamanını), olanca şevk-i bâlini (= gönlünün olanca ferahlığını).

FASIL XLIV

BİRİNCİ CİHAN HARBİ

Enverin rolü

Burada birinci cihan harbinin tarihini yazmak bana düşmez, bu tarih kendi başına ayrı, büyük bir eserdir, Türk ve yabancı yazarlar tarafından bir kaç türlüsü yazılmış ve yorumlanmıştır; ben ancak hâdiselerin karşısında düşündüklerimden bahsetmekle yetineceğim.

Bence en mühim nokta, Türkiyenin üçlü İngiltere-Fransa - Rusya itilâfından uzaklaşıp üçlü Almanya-Avusturya- İtalya ittifakıyle birleşerek harbe girmesi ve bu yüzden Devletin dağılmasıdır. Bu mühim hâdiselerde en bariz rolü Enverin oynadığına hiç şüphe yoktur: Göben zırhlısiyle Breslau kruvazoruna Çanakkale boğazını açan (Ağustos 1914), alman amirali Suşonu Türk donanmasının başına geçiren, Boğazların müdafaasını alman generali Liman von Sanderse veren Enverdir. Ami-

ral Suşonun Rus gemilerini batırmasiyle Rus sahil ve limanlarını bombardıman etmesinde Enverin rolünü tesbit etmek güçtür, faakat Alman amiralinin bizi Rusya'ya harp ilânına mecbur etmek için elinden gelen her şeyi yapacağını anlamak büyük bir kehanet veya keramet değildi.

Enver, 1881 de, İstanbulda doğmuş olduğuna göre, 1914 te, 33 yaşında, harbiye nazırı general Enver Paşa olmuştu! Bingazi ve Balkan harplerine iştirâk ettiği için, üçer senelik kıdem zammiyle bu rütbeyi elde etmişti. Başkumandan olan parişahın vekili olarak (21 Ekim 1914 te) bütün iktıdarı eline geçirmişti.

Sadrazam (başvekil) mısırlı prens Sait Halim Paşanın İngiltere dostluk ve ittifakından ayrılmak istemediği neşrolunan bir mektuptan anlaşılmıştı, fakat başvekil zayıf ruhlu bir adamdı, istediğini yapamadı.

Enver almanların yenilmezliğine samimî olarak inanıyordu, Meclisi vükelâ (kabine) içinde ancak dört kişinin iştirâk ettiği bir müzakere sonunda Almanya ile ittifakımız bağlanmıştı. Bahriye nazırı Cemal Paşaya bile haber verilmemişti. (Ağustos 1914).

Enver Saltanat ve Hilâfet kurumlarına bağlıydı; Abdülmecit oğlu Süleyman efendinin kızı Emine Naciye Sultanla evlenerek damat olmuştu. Enverin bu Saltanat-Hilâfet siyasetine uygun olarak, 14 Kasım 1914 te Cihadı Ekber ilân edildi, sancakı şerif halka gösterildi. Fakat bu siyaset Almanların yenilmesine mani olamamıştı; İngiliz ve Fransızlar müstemlekelerinin müslümanlarından teşkil ettikleri orduları halifeye karşı sevketmişler, onlarla bizi yenmişlerdi.

Enver, Almanların üstünden Rus kuvvetlerini çektirmek için, 170 bin kuvvetinde büyük bir ordumuzu Sarıkamışa göndermişti; tifustan, açlıktan, soğuktan kâmilen kırılan bu güzide Türk ordusunun kumandanı İsmail Hakkı Paşa bile bu hastalığa kurban gitmişti.

Bu meşum harp uğrunda helâk olan Türklerin sayısı milyonları aşmıştır.

FASIL XLV

MUSTAFA KEMAL'İN ROLÜ

Bütün iktıdarı elinde toplıyan Enver Paşa orduda geniş tensikat yapmış, kendisine körü körüne bağlı olanlardan başka subay bırakmamıştı; tenkitten ve doğru bildiği yolu göstermekten çekinmeyen Mustafa Kemal'i de Sofya'ya ataşe-militer tâyin ederek ordudan uzaklaştırmıştı. Fethi bey de, Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı olduğu için elçiliğe getirilmişti.

Enverin almancı olarak Türkiyeyi harbe nasıl soktuğunu gördük. Mustafa Kemal ise ne almancı ne ingilizci idi; ona göre iki dev üçlüler arasında patlak veren cihan harbinde acele girilmiyecekti; beklenecek, harbin seyri en büyük dikkat ve anlayışla takip edilecek, tam zamanı gelince fırsat kaçırılmıyacak, seçilecek tarafla ittifak edilerek zafer sağlanacak, böylece Avrupa devletleri müvazenesinde, kuvvetli, bağımsız, hür bir yeni Türkiye yaratılmış, kültür ve medeniyet yolu bize de açılmış olacaktı.

Mustafa Kemalin, -yanına gelenlere söyliyerek veya mektuplar yazarak- belirttiği bu fikirler Enverin almancılığına zıt bir siyasî programdı. Fakat harbe girildikten sonra, askerlik sanatını çok iyi bilen Mustafa Kemal tehlikeye maruz gördüğü vatana hizmet etmek aşkıyle cepheye tâyin edilmesini istedi.

Enver, dostlarından biriyle, Mustafa Kemale şöyle bir teklifte bulundu :

— Sizi bir tümenle İran hududuna gönderelim, İrandan, Afgandan geçer, müslümanları İngilizlere karşı isyan ettire ettire Hindistana girersiniz, vatanın bu büyük düşmanını sıkıştırırsınız.

Mustafa Kemal bu işin ciddiyetsizliğine gülümsiyerek şöyle cevap vermiş :

— Hayallere kapılmamalıyız, böyle bir avantürle vatan kurtarılmaz. Bu sergüzeştçiliğe bir tümen Türk askerini fedaya ne ihtiyaç var? Afgan ve Hint müslümanları mı isyan ettirilecek, yoksa bir tümenle İngilizlerin Hint ordusu mu mağlup edilecek?

Düşman tecavüzüne uğrıyacak her vatan parçasını, harbe hazırlıyacağım askerimle müdafaaya canımı dahi fedaya hazırım.

Harbiye nezaretinin kurmay dairesine baş vurdu, nihayet kendisine Tekirdağında bir fırka (tümen) verdiler. Mustafa Kemal Sofyada ataşemiliter iken kaymakamlığa (yarbaylığa) terfi etmişti, rütbesi fırka komutanlığına yeterliydi.

Mustafa Kemal harbiye nezaretinden Tekirdağına gelip tümeni aradı, birliklerinin kuvvetleri çok zayıf, alayları boş bir kadro denilecek bir halde buldu.

Tümeni yeniden teşkil edercesine ikmal ve ihzar etmek için bir ay uğraştıktan sonra, Geliboluya, yarımadanın Maydos ismindeki mevkiine geçip karargâhını kurdu.

Dünyanın en ölüm saçan, en can yakan kavgaları bu yarımada üzerinde, Mustafa Kemal'in komutası altında başlamak üzere idi.

Düşmanların Çanakkale boğazını denizden zorlıyamaması

İstanbul gazeteleri, 15/Mart/1915, düşmanların, İngilizlerle Fransızların, Bozcaada önünde ve Boğazın girişinde, donanmalarını yığdıklarını yazıyorlardı.

18/Mart/1915 sabahı, 16 zırhlı, 2 kruvazör, birkaç mayın tarama gemisi, birkaç destroyer (muhrip)... eşi görülmemiş bir bombardımanla boğazı zorlamak teşebbüsüne geçmişti. Bu müthiş bombardımana karşı bizim tabyalar susuyordu; düşman gemilerinin aşırma ateşi altına gelmelerini beklemek lâzım geliyordu.

Düşman donanmasının beşyüzden fazla irili ufaklı topla açtığı bombardıman saat 11 den 18 e kadar devam etti. Nihayet mağrur donanmaların dev zırhlıları bizim tabyaların tam aşırma ateşi altına gelmeleriyle, birer birer yanıp battıkları görüldü! Ocean, Irresistible, Bouvet Boğazın koyu lâcivert sularına gömülmüştü; ağır yaralı olarak Inflexible, Gaulois, Suffern zırhlıları da harp meydanından çekiliyordu. Düşmanların muazzam donanmalarını Türk tabyalarının küçük çaptaki 150 kadar topla açtığı tam isabetli ateşle yenilmişti!

Bu güzel haberler üzerine İstanbulun Türk halkı derin yasından silkinmiş, yüzleri gülmüş, bayram yapmıştı.

FASIL XLVI

ARIBURNU - CONK BAYIRI - ANAFARTALAR

Mustafa Kemal'in İstanbul yolunu kurtarması

Düşmanlar, İngilizlerle Fransızlar, denizden İstanbul yolunu açmak uğrunda donanmalarının birkaç zırhlısını ve kruvazörünü kurban verdikten ve bahriye nazırı bulunan Churchill istifaya mecbur olduktan sonra -ne pahasına olursa olsun- karadan, büyük kuvvetler feda ederek, İstanbulu fethetmek hedefi üzerinde inatla direndiler.

Bir kaç noktadan karaya kuvvetler çıkardılar, siperler kazıp içlerine gömüldüler ve ağızlarını kat kat dikenli tellerle örttüler; fakat güney-doğu yönlerinden başardıkları kuvvet çıkarmalarından Gelibolu yarımadasını ele geçiremiyeceklerini çabuk anladılar; ondan sonra kuzey sahilinde Kabatepe ile Ece limanı arasında, donanmanın en korkunç bombardımanları altında büyük kuvvetler çıkararak taarruz hareketlerine başladılar; bu bölgenin başlıca üç mevziinde, Arıburnu, Conk bayırı ile Büyük ve Küçük Anafartalarda, en büyük ihtiras ile, son ümitlerini tüketinceye kadar, savaşacaklar ve sonunda yenilerek çekilecekler, zaferi yenilmez, genç stratejimize, Türk Serdarı Mustafa Kemale bırakacaklardır.

Mustafa Kemal Arıburnunda geçen o en müşkül savaşları şöyle anlatıyor:

«Kabatepeden, bir nisan sabahı, top sesleri gelmesi üzerine, süvari bölüğünü durumu inceleyip rapor vermek üzere Kocaçimen üzerine gönderdiğim gibi bölge komutanlığından da malûmat istedim. Edindiğim bilgilerle, düşmanın, karaya büyük kuvvetler çıkarmakla meşgul olduğuna kanaat getirdim. Bölge komutanlığı, düşmanın çıkarma teşebbüsüne karşı bir tabur sevkedilmesini tavsiye ediyordu, fakat kendi kanaatimce, bir tabur değil, bütün tümeni kullanmak lâzım geliyordu. Kimseden emir beklemiyerek bütün kuvvetlerimi harekete geçirdim.

«Yol yoktu, kendim at üstünde yol keşfine çıktım, Fundalık ve kayalık bir araziden top arabalariyle bütün tümeni geçirmek zorunda kaldım. Asker yorulmuştu, denizden görünmiyecek bir tertip üzere tümene kısa rahatlama verdim.

«Yol öyle çetinleşmişti ki, kendim de attan inerek yürüyüşe yayan iştirâk ettim. Bu sırada, başka bir tümene mensup bir birliğin dağılıp kaçıştıklarını gördüm; önlerini keserek bağırdım :

«— Niçin kaçıyorsunuz?

«— Efendim, düşman...»

Düşmanın bir avcı hattı kaçışan askerin terkettiği tepeye yaklaşıyordu. Daha yüksek sesle bağırdım :

«— Düşmandan kaçılmaz!

Karşılık verdiler :

«— Cephanemiz kalmadı...»

Bütün kuvvetimle haykırdım :

«— Cephaneniz yoksa süngünüz var! Süngü taktırıp yere yatırdım. Düşman da yere yattı. Hemen, az arkadaki tümenden icabı kadar kuvvet yetiştirmek üzere emir subayını koşturdum. Başlıyan kavgada düşman yenildi, istediği tepeyi ele geçiremedi, sahile kadar ricat ederek donanmanın himayesine sığındı.»

Bu heyecanlı zafer levhası sofra başındaki arkadaşları coşturdu; bütün göğüslerden (Yaşasın, Mustafa Kemal!) alkışı yükseldi.

Conk Bayırı Zaferi: 10 Ağustos 1915

Nisanda geçen Arıburnu zaferinden 10 Ağustosa kadar dört ay boyunca, İstanbul yolunu, Mustaaf Kemal, Siper savaşlariyle müdafaa etmiştir. Düşmanın, 38 lik bir kaç yüz topu ağızlarından attığı çelik mermiler bizim siperlerin kayalık erazisini darma dağın ediyor, sonra hücumla, askerimizin tuttuğu bir tepeyi almak için ileri atılıyor; fakat, tepe verilmiyecek, tersine, bizim hücumumuzla düşman, dikenli tellerle ağızları örülmüş siperlerinin içinde, süngüden geçirilerek, tuttuğu tepe alınacak!

Dört ay boyunca, kulakları sağır eden, kayaları parçalıyan, kahramanları amansız biçen bombardımnalar altında, savaşılmış, siperler karşılıklı alınmış verilmiş, tepeler el değiştirmiş, fakat İstanbul yolu, hiç bir fedakârlıktan kaçınmıyarak, tutulmuş, düşmana kapatılmıştır.

Conk bayırı savaşları diye anılan, geceli gündüzlü devam eden kavgaların, Zafer şanını bizde bırakan sonuncusunu Mustafa Kemal anlatıyor:

«Bütün geceyi uykusuz geçirdim. Fırka tertibatını almıştı. 23. Alayın iki taburu birinci hatta, safıharp nizamından, bir taburu da bu hattın gerisinde, Conk bayırına taarruza hazırlanmıştı; 28. Alay da aynı hizada, Şahinsırt'a hücum tertibatını ikmal etmişti. Tan ağarmak üzere idi.

«Çadırımın önüne çıktım. Hücum edecek askeri görüyordum. Hücum ânına kadar orada bekliyecektim. Birkaç dakika sonra ortalık ağaracak ve düşman askerimizi görebilecekti.

«Kısa bir teftişten sonra, askerlere selâm vererek şöyle dedim:

«— Askerler, karşınızdaki düşmanı yeneceğinize şüphe yoktur. Fakat siz acele etmeyin, evvelâ ben ileri gideyim; kırbacımla işaret vereceğim; kırbacı sallayıp aşağı indirdiğimi gördüğünüz zaman hep birden atılırsınız!»

«Kumandan ve zabitlere de askerlerin işaretim üzerine dikkatini çekmelerini emrettim. Ondan sonra, hücum safının önünde, bir yere kadar gittim, kırbacımı havaya kaldırarak hücum işaretini vermek ânını bekledim.

«Bütün askerler, zabitler artık her şeyi unutmuşlar, gözlerini verilecek işarete dikmişlerdi. Süngüleri ve bir ayakları ileri uzatılmış askerlerimiz, ve onların önünde -tabancaları ve kılıçları ellerinde- zabitlerimiz kırbacımın aşağı inmesini görür görmez, aslanlar gibi ileri atıldılar. Bir saniye sonra, düşman siperlerinin içinde, gökten inmiş bir tekbirden başka bir şey işitilmiyordu: «Allah, Allah, Allah, Allah!...»

«Düşman silâh kullanmağa vakit bulamadı. Boğaz boğaza savaşıldı, ve ilk hattaki düşman kâmilen imha edildi.

«Dört saat mücadeleden sonra 23. ve 24. Alaylarımız Conk bayırını düşmandan temizlemişlerdi. 28. Alay da Şahinsırt'ın en yüksek sırtını aldıktan sonra, Batıya, Sarıtarla ve Ağıl üzerine saldırdılar. Önlerine çıkan bütün düşman birliklerini yendiler, perişan ettiler.

«Conkbayırı tepesi askerimizin eline geçtikten sonra, düşman tabii durmadı, denizden ve karadan bombardımana geçerek tepeyi cehenneme çevirdi. Gökten şarapnel, çelik, demir, mermi yağıyordu. Büyük çaplı deniz toplarının mermileri yerin içine giriyor, her tarafta büyük lâğımlar açıyordu. Etrafımız yığın yığın şehitler ve yaralılarla doldu. İmkân dairesinde siperlere ve karargâha sığındık.

«Muharebe meydanını gezerken bir şarapnel parçası göğsümün sağ tarafına çarptı. Cebimdeki saati parça parça etti, vücuduma dokunmadı, yalınız cildimde bir kan lekesi bıraktı. Bu saat parçalarını, hâtıra olarak istiyen Liman Paşaya verdim, o da aile armasını havi kendi saatini bana verdi.»

Alman generali, açıkgöz ve aç gözlü davranarak Türk tarihini en şerefli kahramanlık vesikasından mahrum bırakmıştı. Bil-ahare bu saat parçaları Liman von Sanders'ten de çalınmış, vesika tamamen zayi olmuştu. Ne yazık!

ANAFARTALAR MUHAREBELERİ

Mustafa Kemal anlatıyor:

21 (Rumî 8) Ağustos 1915 günü sabahtan akşama kadar aldığım muhtelif malûmattan ve 180 rakımlı tepe civarındaki karargâhımdan bizzat vuku bulan müşahedelerimmden anlaşılıyordu ki, düşman Conkbayırında siper kazılarında devam etmektedir. Düşman efradı bu siperler içinde gizlenmekte ve kum torbaları koymaktadır... Vaziyetin çok mühim olmasından Conkbayırı emir ve kumandası için mafevk karargâhların dikkatlerini çekmekten geri kalmıyordum.

Ordu erkânı harbiye reisi, ordu kumandanı Liman von Sanders tarafından beni telefon başına çağırdı. Kendisine Conk

bayırı vaziyetinin nazikliğini izah ettim ve durumu islah için daha ancak bir ân kaldığını ve bu ân da kaçırılırsa felâketin pek muhtemel olduğunu büyük bir ısrar ile söyledim; durumun vehameti umumileşmiş, düşman Anafartalara büyük kuvvetler çıkarmış ve çıkarmakta devam etmektedir; buna göre umumî tedbirler almak, sevk ve idareyi birleştirmek lâzımdı! Bunun üzerine erkânı harbiye reisinin «Çare kalmadı mı» sorması üzerine (bütün mevcut kuvvetlerin kumandamın altına verilmesinden başka çare kalmadığını) söyledim.

«— Çok gelmez mi?» dedi, «Az gelir,» cevabını verdim. 21/22(8/9) Ağustos 1915 te gece yarısından takriben bir iki saat evvel, şimal grupu kumandanlığı vasıtasiyle aldığım ordu emrinde, Anaafrtalar Grupu kumandasını üstüme almak üzere hemen Çamlıtekkeye hareketim ve 22 (9) Ağustos günü fecirle beraber taarruz etmek gerekliği bildiriliyordu.

18 (5) Ağustostan beri devam eden muharebeler beni üç gün üç gece uykusuzluğa ve mütemadi çalışmalara mecbur etmişti. Âdeta hasta bir halde idim. Zaten üç dört aydan beri devam eden Arıburnu cephesinin kanlı muharebeleri beni o kadar yormuş, o kadar zayıf düşürmüştü ki bu son günlerin yorgunluğu olmasaydı gene hasta denecek bir haldeydim. Bunun için, fakat bundan daha mühim bir sebep için fırka başhekimi Hüseyin beyi beraber almak istedim. Bu sebep şu idi: Pek âlâ tahmin ediyordum ki, Anafartalar Grupunda geçmekte ve geçecek olan muharebelerde pek çok yaralı yığılmış ve daha da yığılacaktır. Bu kahraman yaralıların derhal hayatını kurtarmak için olagan üstü bir sağlık reisine ve teşkilâtına ihtiyaç vardı.

Gece yarısından yarım saat evvel, 19. fırka karargâhından Çamlı Tekkeye hareket ettim.

Muharebeyi bizzat idare etmek üzere Çamlıtekke şimalinde Anafartalar bölgesinin tarassut mahalli olan bir tepeden saat 6 raddelerinde gördüğüm manzara şu idi:

Küçük Anafartaların doğu ve güney sırtlarındaki bataryalarımız düşmanın ilerliyen kolları üzerine ateş etmekte, 12. fırka kıtaları Teketepe ve Kavaktepe sırtlarında düşmanla muha-

rebeye başlamış. Teketepe üzerine ileri geri bir takım dalgalar oluyor. Kendi askerlerimizi gördüğüm gibi düşman efradını da görüyordum.

Kocaçimen bölgesindeki kuvvetlerimiz karşılarındaki düşmanla karşılıklı ateş verişiyor, topçularımız düşmanı ateş altında tutuyordu.

Öğleden evvel saat 10 da beliren durum şu idi: Küçük Anafartayı geçip Teketepe sırtlarına kadar ilerlemeğe muvaffak olan düşman kuvvetleri geri çekilmeğe mecbur edilmişti!

Düşman takviye kıtaları alarak aynı cephelere karşı ikinci defa olarak taarruzunu tekrarladı. Fakat bu defa da Yusufçuk tepesine karşı vakı olan hucumu defedildi ve yalınız 34. alay cephesinde bir jandarma bölüğü geri çekilmeğe mecbur oldu ise de icra edilen süngü hücumuyla aynı siperler düşmandan yine geri alındı.

Düşman akşam altıya doğru faik kuvvetlerle -efradı ingiliz asilzadelerinden 2 süvari fırkasiyle, üçüncü defa olarak taarruzu tekrarlayıp iki bölügümüzü geriye püskürttü ve Yusufçuk Tepesine girdi. Buna karşı derhal mukabil taarruza geçilerek düşman ikinci defa bu siperlerimizden kovuldu. Düşmanın Azmak güneyine vakı taaruzu da püskürtüldü, fakat Kavacık Ağılı Tepesinin yamaçlarında bir kısım siperlerimiz zaptedildi.

Bu suretle 21 (Rumî 8) Ağustos 1915 günü, düşman, en az biri taze olmak üzere üç fırka ile yaptığı taarruz neticesinde, 5000 ölü ve en aşağı bir misli yaralıya mukabil yalınız 40-50 metrelik bir siper hattına girebilmiştir. Bizim kayıplarımız ise ancak 2,500 mıktarındadır.

Düşmanın maksadı Kayacık Ağılı, İsmailoğlu ve Yusufçuk tepelerini zaptedip grupun cephesini yarmak ve bu hat içinde Doğuya ilerlemek idi. Düşmanın en ziyade toplu olarak hücumlar yaptığı cephe 12. fırka cephesi idi. Bu fırkanın kıtaları, bilhassa 34. alay ile buna pek çabuk yetişerek tam vaktinde takviyeye muvaffak olan 9. fırkanın 64. alayı, düşmanı Yaya ve Süvari fırkasıyle yaptığı hucumları göğüs göğüse, süngü süngüye karşılıyarak bu kuvveti imha etmiş ve muvaffakıyet neticesini kazanmıştır!

FASIL XLVII

GENERAL HAMİLTON'UN RAPORLARINDAN

Arıburnunda, Birdwood, hücumunda muffak olarak biraz ilerledi, fakat yine Türklerin, üst üste, dehşetli mukabil taarruzlariyle duruladı. Bu arada Damakçılık Bayırı, kuvvetlerimiz tarafından, zaptedilmişti; 21 (rumî 8) ağustos günü Birdwood'un emrindeki 13. tümen (fırka) ile Gurkla Hint birlikleri Kurt geçidini tuttular. Yeni Zelandalılar Çonk Bayırını işgal ettiler.

Lâkin büyük bir talihsizlikle Kurt geçidindeki kuvvetlerimizi kendi topçumuz dehşetli bir topçu ateşi altına aldı, bütün kuvvetlerimiz bu ateşle eridi ve Kurt Geçidi, bir daha elimize geçmedi; 48 saat sonra da Conk Bayırındaki kuvvetlerimiz Türklerin omuz omuza yaptıkları büyük bir hücumla kısa bir zamanda geri atıldı!

Stopford ise bu sırada Suvla sahiline çıkmış bulunuyordu. Lâkin evvelce söylediğim sebepler dolayısiyle, ilerliyemedi, kumandanlarının cesareti kırıldı.

Netice olarak, bu harekâtımız başarısızlıkla sona ermiş bulunuyor. 53. tümen (fırka) dağılmış bir vaziyette. 54. tümen de işe yaramaz bir halde.

Birdwood'un zayiatı 13.000 kişi. Suvladaki 10. ve 11., 53. ve 54. tümenlerin mevcudu 30.000 den aşağı inmiş bulunuyor. Kayıplarımız pek ciddîdir! Şimdiki halde: 8. ordu 23.000 tüfek, Birdwood'un kuvvetleri 25.000 tüfek; Fransızlarda 17.000 tüfek kaldı. Bütün kuvvetimiz 95.000 civarında kalmıştır. İlk fırsatta İsmailoğlu tepesiyle Küçük Anafartayı zaptetmek mecburiyetindeyim. Fakat bunu yapmak için de takviyeye ihtiyacımız var. 9.000 kişilik bir takviyenin yola çıkarıldığı haberi geldi, bunu hiç kâfi bulmuyorum: Kiçner'e bir telgraf çekerek

45.000 kişilik ikmal kuvvetiyle 50.000 kişilik taze kuvvet gönderilmesini istedim. Bu 95.000 kişi gelmezse Çanakkale seferini başarı ile sona erdirmemiz imkânsızdır! Çünkü çok iyi sevk ve idare edilen ve pek cesur harbeden Türk ordusunun karşısında bulunuyoruz!

22. (rumî 9) ağustos 1915

Amzak'tan Suvla sahiline gittik. Karaya çıktık. Bu cephede işlerin yine tersine gitmiş olduğunu gördük. 70 rakımlı tepe ve İsmailoğlu tepesi zaptedilmemişti. Bombardımanlarımız tesirsiz kalmış, mermilerimiz isabet kaydetmemişti. Erazi üzerine çöken ince sis ve Türklerle 29. Tümen arasındaki fundalık sahada çıkmış olan yangınların topçumuzun isabetli atışlarına engel olduğunu söylediler. Yangınlar ve sis perdesi hâlâ devam ediyor...

Artık 11. tümenle yeniden taarruza girişmek hiç bir faide vermiyecekti. Bu birliğin iyice istirahat edip kendini toplaması lâzım geldiği kanaatindeyim...

11. tümenle 29. tümenin harekâtı pek acayip olmuş: iki tümenin askerleri birbirinin hücum sahasına tecavüz ederek birbirlerine karışmışlar! O sırada Lâlebabadan hareket eden ihtiyat birliğimiz 11. tümenin içine dalarak onu taarruz sahasından dışarı atmış! Bu intizamsızlıkları gören general Marshall, grup kumandanına malûmat vermiye vakit bulmadan, bütün birliklere derhal geri çekilme (ricat) emrini vermiş. Bu emri bir çok birlikler alamamış, etraflarındaki birlikler çekildiği halde onlar ortada ve açıkta kalmışlar. Sabah olup ortalık aydınlanınca, Türkler bu ileride kalan kıtalara dehşetli hücumlarda bulundular, onları büyük zayiata uğrattılar: bu yüzden 6.000 kişi kadar kayıbımız oldu!

23. (r. 10.) ağustos 1915.

Bugün Kiçnerden bir telgraf geldi. Takviye kuvveti olarak istediğim 95.000 kişiyi gönderemiyeceğini bildiriyor. Fran-

sız cephesinde büyük bir taarruz harekâtına geçileceği için dileğimin yerine getirilmesi imkânsız kalıyormuş! Maamafih Maxwell Mısırdan belki bir mikdar kuvvet gönderebilirmiş! O da göndermezse elimizdeki kuvvetle durumu idare etmeliymişiz!

Bu cevaba ben de derhal şu mukabelede bulundum:

«Kıtalarımız arasında hastalık olağanüstü bir artış gösteriyor: 6 ağustosa kadar ölü, yaralı, hasta yekûnumuz 40.000'i geçmektedir. Halen elimdeki kuvvet 85.000'e indi. Fransız birlikleri de 15.000 den fazla tutmuyor. İhtiyattaki birliklerimiz bile harp dışı oldukları halde, Türk topçu ateşinden devamlı olarak kayıplara uğramaktayız. Amzak birlikleri arasında her gün doktora 100 kişi çıkarken bu arada bu rakam 500'e fırlamış! Bahriye tümenlerimizde ise, hastalık yüzünden, günde 60 kişi kıtalarını terk ediyor.

Sadece günlük kavgalar yüzünden, aylık zayiat tutarımız umum mevcudun yüzde 24'ünü buluyor. Ciddi taarruzlarda ise bu nispet üç kat fırlamaktadır. Amzak birlikleri, 29. ve 42. tümenler ciddi surette yorgundur, muhakkak istirahate ihtiyaçları vardır.

Bu vaziyette, taarruzdan vazgeçip müdafaada kalmağa mecburuz. Şayet kayıplarımız bu tempo ile devam ederse, aralık ayına kadar elimdeki 100.000 kişilik kuvvetten (Fransız birlikleriyle beraber) ancak 60.000 kişi kalır. Bu mikdar askerle hem Amzak hem Suvla cephesini muhafaza edemeyiz, birini terk etmeyi düşünüyorum. Kanaatimce Suvla cephesini boşaltıp Amzak cephesinde yerleşmek daha münasip olur. Takviyeler gelinceye kadar, Amzaktan, küçük hücumlarla, Türkleri taciz etmeye çalışırız.

25 ağustos 1915

İstirahatteyiz. Brodrich fena hastalanıp hastane gemisine gönderildi.

26 ağustos 1915

Generaller arasında görüşmeler yaparken Türk şarapnelleri, sahil boyunca, devamlı surette misket saçmakta idi. Bu arada 15 lik büyük mermiler, saniyede bir, düşüyordu. Bizim askerler bu ateş altında ikmal yapmağa uğraşıyordu.

Mevzileri kısa bir teftişten sonra, İmroza döndük, çadırıma girdiğim zaman Kiçnerden şifreli şöyle bir telgraf geldiğini gördüm:

«Adenden Mısıra dönmüş olan bir tuğay, takviye olarak size gönderilecektir. Donanma acaba kara kuvvetlerine fazla yardımda bulunamaz mı?.. Anafarta üzerinde ve gerilerinde bulunan Türk tesislerini tesirli şekilde ateş altında tutması mümkün olabilir. Yarın kabine toplanıyor...»

Şu Çanakkale harekâtı uzaktan ne kadar basit görülüyor! Sanki burada çete kavgaları yapıyoruz! Birkaç tabur ve birkaç tuğayla Çanakkale zaptedilecek, İstanbul alınıverecek zannediliyor!..

27 ağustos 1915

Mısırdan Maxwell, bana yedi muhtelif birlikle bir Skoç birliği gönderebileceğini yazdı, ben de Kiçnerin şifreli telgrafına şu cevabı çektirdim:

«Mısırdan gelecek kuvvetlerle Adenden gönderilecek tuğay, boşluklarımızın bir kısmını doldurmaya hizmet edecektir. Fakat kayıplarımızın pek yüksek olduğunu ve halen cepheyi muhafaza edemiyecek kadar zayıf düştüğümüzü bundan evvel de bildirmiştim. Türklerin devamlı taarruzları karşısında, ancak müdafaada kalabilmekte, kazanılan toprakları güçlükle ve büyük fedakârlıklarla tutmaktayız.

«Donanma, fazlasiyle, kara kuvvetlerimize yardım etmektedir. Onun desteği sayesinde sahilde tutunabiliyoruz...»

FASIL XLVIII

BİNBAŞI CELÂL BEY

Mustafa Kemal, Birinci Cihan Harbine girdikten sonra, gördüğümüz gibi, bütün vatan aşkı ve yüksek askerlik sanatiyle, fedakâr Türk askerinin başında olarak, beş aya yakın bir zaman süren Arıburnu - Conkbayırı - Anafartalar siper muharebelerini sevk ve idare ederek düşmanı: İngilizlerle Fransızları yenmiş, muaazzam donanmalarının desteği altında dahi müdafaa halinde kalmak zorunda bırakmış, İstanbulu düşündüğü gibi kurtarmıştı.

Onun, sıhhatini feda ederek, kazandığı büyük zaferin sarhoşluğu ile, Enver ve kabinesi, karşılarına çıkan sulh fırsatını ayak altında çiğniyerek, sevgili vatanı inkıraza götürünceye kadar o meş'um kavgaya devam etmişlerdi.

Gazi Mustafa Kemal devri - tarihisinde, sofra arkadaşları sırasına erişmek kaderiyle, ben de sık sık, bu dillere destan olan Gelibolu kavgalarını, türlü iftihar menkıbeleriyle, O'nun ağzından dinlemekle bahtiyar olurdum.

Bir akşam, binbaşı Celâl Bey isimli bir Arıburnu kahramanı sofraya davetli idi.

Gazi, Celâl Beyi, siperler grupu kumandanı, diye takdim ettikten sonra:

«— Söyle, Celâl Bey, dedi, taarruz emrimi nasıl yerine getirdin?..»

Yakışıklı bir subay olan binbaşı, ayağa kalktı:

«— Paşam, dedi, kahramanlar, tereddütsüz, taarruza atıldılar!»

Gazi:

«— Evet, atıldılar, dedi, ve ses kesilince, kalktım, kendim yanınıza geldim. Kahramanlar atılmışlar ve deniz topçu ateşiyle biçilmişlerdi, fakat siperlerini kurtarmışlardı: düşman mukabil hücuma cesaret etmemişti, hâlâ da etmiyordu...»

Az sonra şehitler gömülmüş, yeni gönderilen kahramanlar Türk siperlerini aynı vatan aşkiyle tutmuştu. Siper kavgaları-

nın nasıl bir kahramanlık destanının göğüslerden fışkıran manzumeleri olduğunu o akşam, tacsız liderin sofrasında anlamış, vatan sevgisiyle bir daha coşmuştum.

Binbaşılık rütbesini Arıburnu siperler kavgalarında kazanan Celâl Bey, Muin isminde bir sınıf arkadaşımın kardeşiydi; babası binbaşı olarak Trabulusta, Recep Paşa zamanında askerlik hizmetinde bulunan bir subay idi: Celâl'i genç bir harbiye talebesi olarak tanımıştım, evimizde şampanya gibi köpük fışkıran şarabımın tecrübesini de yapmıştık; kendisine, anneciğimin etrafımıza saçılan şarap köpüklerini nasıl temizlediğini hatırlattım, hem gülüştük, hem anneciğime rahmet okuduk.

MUSTAFA KEMALİN KARARGÂHI

Gelibolu yarımadası üzerinde, dünyanın en kuvvetli ve irili ufaklı gemi sayısı en çok bir donanmanın en şiddetli bombardımanı altında, beş ay süren siper gavgaları vukua gelmekte iken tümenlerin ve ordunun — topçu ateşi dışında kalabilen — karargâhları var idi. Her tümen komutanının en ilk işi kendisine öyle emniyetli bir yer bulup karargâhını yaratmaktı. Mustafa Kemalin karargâhını ziyaret edenler, orada gördükleri olağanüstü intizam ve emniyete hayret ediyorlar. Topların korkunç sesleri işitilmemiş olsa, kendilerini İsviçrenin yeşil ormanları arasında mevsim tatilini geçirmeğe gelmiş turistler zannedebilirler. Mustafa Kemal, Arıburnu taaruzları ve mukabil hücumları yapılırken, ziyaretine gelen bir Osmanlı parlamento heyetini böyle zarif ve emniyetli bir karargâhta kabul etmiş, mükemmel bir restoranın hazırlıyabileceği düğün çorbası, etli patatesi, böreği, pilâvı, tatlısı ve daha nice nefis taamı olan bir ziyafet çekmişti, fakat Mustafa Kemal karargâhının temin ettiği huzur ve rahattan çok az faydalanmıştı: vatan aşkı ve meslek kahramanlığı ile yanan ruhu en büyük tehlikelere atılmasına, er meydanlarında en fedakâr askerine dahi liderlik etmesine imkân kaynağı olmuştu.

Yorgun, argın, bitkin bir hale gelmişti, fakat ordu komutanının hükmü altındaki bütün kuvvetler kendi kumandası al-

tına verilmedikçe Anafartalar zaferinin kazanılamıyacağını görmüş ve hasta vücudunu — düşmana son ümitsizlikle baş eğdirinceye kadar — vatanın emrinden bir ân bile ayırmamak kararını vermiş ve gereken şecaati de göstermişti.

FASIL XLIX

TEVFİK FİKRETİN VEFATI

18 ağustos 1915 sabahı, Sâtı Bey, çok kederli bir çehre ile, bana uğramış:

— Büyük Şairi kaybettik! demişti.

Renal sancıları şiddetlenmiş, uyuşturucu enjenksiyon tesirsiz kalarak, çok genç bir yaşta, o ahenkli ses ebediyyen susmuştu!

Bu hâdise her ikimiz için de çok acı bir sürpriz olmuştu, çünkü çok gayretli ve sabırlı olan Tevfik Fikret, Azrailin önünde bile «inhina» etmeden kırılarak can vermişti: üç gece önce davetli misafirleri olduğumuz halde, hastalığın amansız ıztırapları hakkında kulağımıza hiç bir şikâyet erişmemişti!

Aşiyan'a geldiğimiz zaman, iki odayı dolduran ziyaretçilerin sayısından epiy geçikmiş olduğumuzu anlıyorduk. Kocasının itidal tavsiyesine aldırış etmiyerek aziz cenazenin üstüne atılan ressam Mihri Hanımın: «Bırak, kötüsü desinler!» haykırışı ise, onun bizden de daha geç kaldığını gösteriyordu.

En ince alçı ile güzel maskesi klişeleniyordu; bir daha açılmıyacak o ateşin gözlerin yumulmuş hali bütün yürekleri ürpertiyordu.

Fikretin hanımı, aşağıda, ziyaretçilerin hanımları ile beraber kalmıştı; Şairin misafiri kaldığımız akşamlar da, Hanımefendi yanımıza çıkmaz, sofrada beraber oturmazdı: 40 sene evvel İstanbulda böyle bir kaç göç göreneği hüküm sürüyordu.

Haber, onu tedavi eden doktordan yayılmıştı: Suadiye - Kadıköy semtlerine Bayezit - Fatih mahallelerinden daha geç ulaşmıştı, Boğaz içi de havâdisi geç almıştı: Meşrutiyetin yedinci senesinde telefon şebekesi henüz örülmemişti. Ağustosun ortasında, bir hastahaneye nakledilmiyen şanlı şerefli cenaze Eyüpte hazırlanan makberinin toprağına emanet edilmişti.

FASIL L

BİRİNCİ UYANIKLIK DEVRİ

I. Darülfünûnda verdirilen konferanslar

Millî stratejimiz, yenilmez büyük serdarımız Mustafa Kemalin sevk ve idaresi altında, kahraman ve fedakâr Türk askerinin Çanakkale zaferini kazanmasından ve İstanbulun düşman donanma ve ordularının amansız taarruzlarından kurtarılmasından sonra, maarifimizde bir uyanma devrinin açıldığını gösteren ileri teşebbüsler yer almıştır, bunların başında Darülfünün salonunda verdirilen konferanslr gelir.

«Meclisi-kebiri-maarif: Büyük Maarif Meclisi» ismi verilen kültür kurulunun içinde ileri görüşlü ve vatansever bir âza vardı: Şıpka kahramanı Süleyman Paşanın oğlu Sami Bey; bu zatın teşebbüsüyle Besim Ömer Paşaya, Darülfûnun salonunda verdirilen «Çocuk Bakımı» konferansları cidden faideleri iyi düşünülmüş bir millî terbiye konusu idi.

Sami Bey bana da kadınlara bir seri konferanslar vermemi teklif etti, mevzularını tayinde beni serbest bıraktı. Kabul ettiğim ve haftada iki defa, öğleden sonra, vermeğe başladığım bu konferanslara «Aile ahlâkı» ismini veriyordum. Mevzuları «Moda, Geçimin gelire göre ayarlanması, Meslek, Külfet ve nimet, Aile bütçesi, Geliri artırma yolları gibi içtimaî ve iktisadî (sosyal ve ekonomik) meselelerdi. En başta modadan bahsetmek isteyişim, o sırada, yine «Maarif Kurulu» âzasından bir zatın, bütün uğradığımız felâketlerin sebebini kadınların açık saçık gezmesine atfeden yazılar yazmış olmasından ileri geliyordu.

Kur'anı Kerimde Mekke muhacirlerine mensup kadınların Medinede — cariye muamelesi görmemeleri, sokakta Medine erkeklerinin sarkıntısına uğramamaları için — hür Medine kadınları gibi giyinmelerini, üste giydikleri libasın uzatılmasını tavsiye eden âyetler vardır; bu âyetler hür Medine kadınlarının giyim ve kuşanının, yani modasını anlatmaktadır; her tarafta müslüman kadınlarının on dört asır evvelki Medine kadınları gibi giyinmesi gerekli olduğu bu âyetlerden çıkarılamaz. Dünyada öyle sıcak bölgeler var ki, erkekleri ve kadınları en hafif bir peştemalden başka hiç bir şey giyemezler. Yine dünyada öyle bölgeler vardır ki, develer üzerinde dolaşan erkekler, kum yağmurundan korunmak için yüzlerini yaşmaklı tutarlar, evlerde ve bahçelerde serbest çalışan kadınları ise öyle bir yaşmak kullanmazlar...

İstanbul kadınlarının giyim ve kuşamına ancak şerefli hanımlarımızın makbul saydığı moda hâkimdir: açıklık saçıklık nispetlerini tespit eden de modadır; fakat giyim kuşam probleminin çözümü «aile ahlâkı» içinde iktisadî (ekonomik) şartlara bağlıdır. Giyinme ve kuşanma «her keseye uygun» gelecek ve şerefli sayılacak şekillerde olmalıdır. Kocasının gelirini, çocukların tahsilini düşünerek giyim kuşam masraflarını ayarlamak her şerefli hanımın birinci vazifesidir. Ayakkabının, el çantasının şekil farkından, kumaşın ipekli veya pamuklu olmasından ileri gelen fiat farkları şaşılacak derecedelerde değişik olur. Mütevazî giyinme kuşanma ailenin şerefini ihlâl etmez.

«Aile ahlâkı» yalnız kadınları değil, erkekleri de aynı ekonomik şartlara uygun giyinip kuşanmağa davet eder. «Ayağı yorgana göre uzatmak» prensipi yalnız giyimde kuşamda değil, geçimin bütün maddelerinde tatbikı aynı «Aile ahlâkı» icaplarındandır: turfanda yemişler, sebzeler, nadir balıklar, havyarlar, şampanyalar, türlü içkiler... mütevazı gelirli aileleri imrendirmemeli, birkaç gün veya bir iki hafta sonra çıkacak yemiş ve sebzeleri beklemeğe kendilerini alıştırmak, ucuz balıklara, içkilere, hattâ yalnız temiz suya kanaat etmek aile ahlâkının bir icabıdır.

Meslek: Herkesin mesleğini sevmesi ve hakkiyle öğren-

miş olması aile içinde benimsenmiş bir görenek olmalıdır. Mesleğin insan topluluğuna zararlı olmaması da şarttır. Kaçakçılık, afyonculuk, gizli genelevcilik... kanunun cezalandırdığı mesleklerdir, fakat cezalar bu zararlı ve çirkin zanaatların yok edilmesine kâfi gelmez. Aile ahlâkı ile yüreklerden sökülmedikçe zararlı ve çirkin meslekler ancak kurnazlaşıp şekil değiştirir. Tütün içmek vaktiyle idam ile cezalandırılan bir suç sayılırken, bugün sigara ticareti Devlet içinde Tekelin en büyük gelir kaynaklarından olmuştur. İçkilerde de aynı toplumsal zihniyet değişikliği hasıl olmuştur. Aile ahlâkı ile zihinleri terbiye etmek büyük bir sosyal gerekliktir.

Meslek seçiminde cinsin rolû büyüktür. Medeni memleketlerde bile kadınlar erkeklerin bütün mesleklerini yapamazlar: mebus olmak hakkı kadınlara o tarihte hemen hiç verilmemişti. Öğretmenlik kadınların çok iyi başardığı bir meslektir. Terzilik te kadınlara yakışan mesleklerdendir. Ağır işçilikler ise kadınların bünyesine göre değildir. Ev kadını bir çok meslekleri birden görür: aşçılık, çamaşırcılık, ütücülük, çocuk ve hastabakıcılık, dikişçilik... ev kadınının yüklendiği ve şikâyetsizce katlandığı işlerdir.

«Nimet külfete göre olmak» prensipi: Külfetsizce nimetler kazanmanın çeşit çeşit yolları vardır: piyangolar, at yarışları, rulet, bakara ve diğer kumarlar, çok defa kazançlı olmamakla beraber daima külfetsizce servetler elde etmek ihtirasına dayanmaktadır. Çok kuvvetli bir Aile ahlâkı olmadıkça bu ihtirasların ruhlardan sökülüp atılması çok müşküldür. Gün geçtikçe bu ihtirasların mütevazi aileler arasında dahi yerleşip gönülleri esir ettikleri görülmektedir.

Külfetsizce nimet elde etmenin bir şekli de rüşvettir. Memurların rüşvet alması daima Devlet ve millet ziyanınadır. Büyük çapta nüfuz ticareti şeklini aldığı zaman rüşvet yeyicilik devleti batıran, milletin medeni gelişmesine engel olan bir töhmet sayılmalıdır.

İhtikâr ve ticaret — Ticaret: malı çıktığı zaman ve çıktığı yerden alıp kullanacak kimselerin pazarlarına, çarşısına getirip bir kâr ile satmaktır. Ticaret faideli ve gerekli meslektir. Ka-

zanç fazla olursa rakipler çıkar, kâr mutedil olur. İhtikâr da bir ticarettir ama ticaretin zararlı bir şeklidir. Çok parası olan biri, buğday - pirinç - nohut - fasulye - yağ - peynir... gibi yiyecek maddeleri her taraftan toplasa ve fiat çok yükselmedikçe satılığa çıkarmasa bütün orta halli halkın sıkıntı çekmesine sebep olur. İhtikârcının kazandığı servet, külfetiyle hiç oranlı olmıyan, haram bir kârdır. Aile ahlâkı ihtikâra nefretle bakar, ihtikârcıyı halkın düşmanı sayar, kanun da onu cezalandırır.

Fakat cezadan ziyade aile ahlâkının telkin ettiği nefret ihtikârı sökmeğe hizmet eder.

Konferanslarımın konuları hakkında bir fikir vermeğe çalıştım. En son konu aile bütçesiydi, onun üstünde epiy durulmuştu.

«Aile ahlâkı» ismiyle, İstanbul Darülfünûn salonunda verdiğim konferanslar serisinin ancak bazı konuları burada kısaca anlatıldı. Her konferanstan sonra, dinleyici hanımlar izaha muhtaç gördükleri noktaları sorarlardı, ben de açıklamağa çalışırdım. Muntazam olarak 30-40 hanım tarafından takip edilen bu tezlerin tesirsiz kalmadığını söyliyebilirim. Bir kaç sene sonra, Gazinin sofrasında karşılaştığım Vekil Esat Beyin hanımı bu konferansların kendisinde ve arkadaşlarında canlı bir hatıra bıraktıklarını söylemişti..

FASIL LI

Profesör Giese'ye asistan

«Aile ahlâkı» konferansları devam ederken Süleyman Paşazade Sami Bey şu teklifte bulundu:

— Profesör Giese isminde bir Alman türkoloğu altı aydan beri «Ural-Altay Dilleri» kürsüsünü tesis etmiş, tedrisata başlamıştır, yanında asistan olarak bulunan İbrahim Necmi Bey bu profesörden ayrılıp Edebiyat profesörü Ali Ekrem Beye asistan olmak istiyor. Siz Profesör Giese'ye yardımcı olmak ister misiniz? Ziya Gök Alp ile görüştüm, her ikimiz sizi münasip görüyoruz, ne dersiniz?

— Acaba yapabilir miyim? Profesör Giese bu yardımcı değişiminden memnun kalır mı?

— Siz türkoloji'ye geçmek arzusunu duyuyorsanız, yaparsınız...

— Teveccühünüze teşekkür ederim... Milletimizin dilini etüd etmek bana çok cazip geliyor...

Bu önsözden sonra Ural Altay Dilleri bilgini Profesör Giese'nin asistanı oldum. Profesör ilk altı ay içinde, müracaat edenlerden dört beş öğrenci seçip küçük bir sınıf teşkil etmiş, onlara Orkhon yazısını öğretmeğe ve kitabelerden (yazıt) birini okutmağa başlamıştı. Danimarkalı âlim Wilhelm Thomsenin kitap ve makaleleri, Radlofun da buna ait broşürleri vardı, fransızca yazılmıştı; Prof. Giese de oldukça fransızca konuşuyordu, ciddi bir etüde başlamak ve Profesöre istediği gibi yardımda bulunmak benim için hiç güç olmamıştı. Profesör Ural dillerine ilişmiyor, Altay dillerinden de en eski Türkçe sayılan Kök Türklerin dilini ele almış, rünik ismi verilen en eski Türk yazısını ve bu yazı ile yazılmış olan Orkhon - Yenisey kitabelerini, (yazıtlarını) ders konusu kabul etmişti.

Profesör Giese ağır, fakat gayet esaslı bir metot takip ediyordu, öğrenciler gibi ben de faydalanıyor ve günden güne büyüyen bir hevesle önüme açılan türkolojiye bir iptilâ gösteriyordum. Profesörden fonetik ve lengüistik (dilbilim) dersleri rica ettim, o da teklifimi memnunlukla kabul etti: Ziya Gök Alpın ıstılah (terminologie) tarzınca, o kültür safhasında Savtiyat ve Lisaniyat isimleri verilen ilimlere dört el ile sarıldım, ve bir kaç ay içinde, Büyük Mecmuada bu ilimlerle ilgili makaleler neşredebiliyordum. Profesör Giese ile arkadaş olmuştuk, beni yetiştirmekte olmasından bir sevinç duyuyordu ve bu hissinden Ziya Gök Alp,a da bahsetmişti.

Orkhon ve Yenisey yazıtlarının tereddütle okunan ve mâna verilen yerleri pek çoktu. Profesör, altı ayda bir, Türkçe olarak yazılı bir konferans hazırlardı. Benim de buluşlarımı beğenirdi.

Profesör Giese'nin tedrisleri Mondoros mütarekesine kadar üç buçuk sene devam etti. Enver Paşanın almancı siyaseti tama-

miyle yıkılmıştı; ittihatçılar vatanı insafsız düşmanlara bırakıp kaçmaktan başka kendileri için kurtuluş yolu bulmamışlardı.

Darülfünûnda toplanan müderrisler kurulu çaresiz Ural Altay kürsüsünden ayrılması gereken profesör Giese'nin mutalâasını dinledi, benim Muallim unvaniyle tedrise devam etmeme karar verildi: bu teklif Ziya Gök Alptan gelmiş, Emin Bey (Erişirgil) tarafından da desteklenmişti. Profesör Giese'nin ehliyetim hakkında beyan ettiği kanaat, beni sevmiyen ve çekemiyen profesörlerin ağzını kapatmıştı; fakat az sonra, Ali Kemalin reisliği altında toplanan üç kişilik bir komisyon Ural Altay kürsüsünün lagvına karar verdi! Muallim unvanı, Üniversite ve fakültelerde doçent kademesiyle karşılaşırdı. Bu karar üzerine muallim unvanını muhafaza ediyor, tahsisatımı Darülfünûndan alıyordum; bugün dahi bu unvan ile emekliye geçmiş bulunyorum.

FASIL LII

MONDROS MÜTAREKESİNE KARŞI

İttihatçıların almancı siyaseti Arıburnu-Anafartalar kahramanı Mustafa Kemalin yanılmaz mantıklı görüşüyle tahmin etmiş olduğu gibi, iflâs etmiş, onların yerine geçen hükûmet Mondros mütarekesini imzalamıştı. (30/31 ekim 1918). Bu mütarekenin 7. maddesi, düşmanlara kendileri için tehlikeli sayacakları her yeri işgale hak veriyordu. Bu madde ile Devlet kayıtsız şartsız düşmanlara teslim olmuş oluyordu.

Padişah ve başvekili, İttihatçıların düşmesinden sonra, kahraman ve fedakâr Türk milletinin tekrar organize edilerek düşmanlara karşı müessir bir mukavemet gösterebileceğini aklına bile getirmemişti. Halbuki Mustafa Kemal, Geliboluda düşmanların donanma ve ordularını yenmiş olan yenilmez Türk serdarı, harbiye nazırı olarak hükûmete alınmış olsaydı, ne mütareke bu derece korkakça ve ahmakça olurdu, ne de düşmanlar mütarekenin tatbikinde o derece küstah ve insafsız davranmağa cür'et ederlerdi.

İstanbulda düşmanların ve yamakları Rumlarla Ermenilerin utanmazlıkları öyle bir hal almıştı ki, şerefli insanlar bir hakarete uğramamak için evlerine erken erken kapanmaktan veya mümkün olduğu kadar sokağa çıkmamaktan başka bir emniyet bulmuyorlardı. Bununla beraber, Darülfünûn (Üniversite), Matbuat (Basın Yayın) ve Millî Kongre mütarekeyi Hukuk ilmine ve insanlık mantıkına dayanarak tenkit etmekten çekinmiyorlardı. Darülfünûnda hukuk profesörü Muslihettin Âdil Bey gibi ben de en önce, bu haksızlıklara Türk milletinin katlanamıyacağını, er geç bir mücadele yolu bulup hürriyetine ve bağımsızlığına kavuşacağını görenlerden ve mitinglerde söyliyenlerden idik.

Benim de dahil olduğum Matbuat Cemiyeti, Velit Ebuzziyanın reisliği altında, yeni açılan Akşam gazetesinde, hemen her gün toplanıyor, mütarekenin tatbikinde görülen haksızlıklar ve küstahlıklar konuşularak tebliğler yayınlanıyor, milletin ıztıraplarını ifade edecek yollar aranıyordu. Sansür titizlik gösteriyor ve kaldırdığı kısımların yerleri gazetelerde boş kalıyordu. Ben o devirde, ara sıra, Tasviri Efkârın imzasız editoryallerini yazardım, Velitle bu derece samimî dost bulunuyordum. Yeni çıkan Akşam gazetesinde de imzamla, «Atimiz için» başlığı altında, sayıları 14'e çıkan bir seri makaleler yayınlamıştım; bu yazılarda, Avrupanın, Rusyanın ve içerde azınlıkların alkışlariyle karşılanan 2. Meşrutiyetin İttihatçılarca nasıl fena idare edildiği, vatanı batırıcı ne kadar büyük hataların işlendiği anlatılıyor, âtimizin hangi prensiplere dayanılarak hazırlanması lâzım geldiği kısa bir program olarak çiziliyordu.

«Vagon-koli vurgunu» almancı ittihatçıların eşi görülmemiş bir haram yeyiciliği idi: İhracat ve ithalât (eksport-import) partinin istediği şahsiyetlere tahsisiyle efsanevî servetler biriktiriliyor, hayasızca sefahatlara dalınıyor, yüz kızartan rezaletler Türklere ticaret göreneği aşılamak uğruna, iftiharla irtikâp ediliyor, yüksek bir millî terbiye sistemi sayılıyordu! İttihatçıların düşmesiyle gazetelerde çıkan haklı tenkitler sırasında benim de «Atimiz için» yazılarımda bu eşsiz tufeylilik üzerine dikkat çe-

kilerek Türklerin necip ahlâkından bu lekenin silinmesi temenni ediliyordu.

Mustafa Kemalin bir «vagon vurguncusu» tarafından aldatılması

....

Daha çok sonra, Çankayada gülüşülerek anlatılan hâdiselerden biri de vagon vurguncularından birinin Gaziyi aldatıp on bin lirasını deve yapması idi: ismi anılmıyan bu vurguncuyu Gazi affetmiş, mebus bile yapmıştı!

Wilson prensipleri ve mandaterlik

İstanbulda, mütarekeden sonra, Millî Kongrede konuşulan hararetli meselelerden biri Birleşişk Amerika Devletleri reisi Wilsonun sulha esas olmak üzere neşrettiği prensiplerdi. Bunlardan, sevgili vatanımız için, bir kurtuluş umanların aldandığı aşikârdı: Bu prensipler bize ancak Ermenistana, Kürdistana, Pontus Eline, Kilikya'ya... veya İrak'a, Yemene, Suriyeye, Filistine.. tanılacak hayat ve varlık haklarını temin edebilirlerdi; imparatorluk parçalanacaktı, bütün şu eski memleketler bizden kopacaktı, koptuktan sonra ne kalırsa, Türkiye sayılacaktı! Fakat İtilâf Devletleri vatanımızı bundan da daha parçalanmış, daha da bir siyasî varlıktan mahrum bir hale getiriyorlardı: Boğazlar açılacaktı, İstanbul ve Saray İngilizlerin kontrolû altında kalacaktı.

Ortada bir de mandaterlik diye bir tesviye şekline sarılanlar, Amerikanın veya İngilterenin mandaterliği altında, bütün bir Türkiyenin teşekkül edebileceğini boş bir teselli olarak hayale kapılanlar görülüyordu. İstanbul halkı endişelerini boşaltmaktan, ümitlerini işittirmekten çekinmiyorou: Elli bin, hattâ daha fazla insan meydanlara çıkarak mitingler yapıyor, düşmanların haksızlıklarını haykırmaktan korkmuyordu. Bunun ve başka amillerin sonucu yüzlerce vatandaşın tevkifi ve Maltaya sürülmesi olmuştur. Kaçamıyan, kaçmağa imkân ve lüzum görmiyen ittihatçılar Malta zindanlarına atılmıştı.

Vilâyetlerin teşebbüsleri

Devletin parçalanma ve paylaşılması tehlikesinin en bariz surette tecelli ettiği bölgelerde Türk ve müslüman ehali, hiristiyan azınlıkların boyunduruğu altına verilmesini önlemek maksadiyle, bir takım Müdafaa cemiyetleri teşkil ediyorlardı: Bunlardan biri, Ermenilik ve Kürtlük dâvalarının kaynaştığı Şark Vilâyetlerinde, merkezi İstanbul olan bir «Vilâyati Şarkıyye Müdafaası Hukuku-milliye Cemiyeti» ismiyle teşkil edilmişti. Bu müdafaa cemiyetlerinin biri de, bağımsız bir Trakya Cumhuriyetine vücut vermek gayesiyle, Edirneyi ortaya alan bir «Trakya Paşaeli» cemiyeti teşkil edilmişti. Pontus Rumlarının silâhlı şekavetlerine karşı da Trabzonda bir «Müdafai Hukuk» cemiyeti, bir de İstanbuldan idare olunan bir «Trabzon ve havalisi ademi merkeziyet cemiyeti» kurulmuştu. İzmirin Yunan ordusu tarafından işgal olunması üzerine, bu işgalin ilhak (enosis) ile sonuçlanmasına engel olmak üzere de bir «Reddi ilhak» cemiyeti teşkil edildi.

Bütün bu Müdafaa cemiyetleri, vatanın artık kül halinde hür bir Devlet olmak ümidini kaybetmiş, hiç olmazsa hıristiyan azınlıklarla yan yana, müsavi haklar ve şartlar içinde yaşayabilmek imkânını bulmak için çırpınan vatandaşların teşebbüsleri idi.

FASIL LIII

«Les Turcs d'après les auteurs célèbres»

Düşmanların ve yardakçıları Ermeni ve Rumların gazeteleri kahraman Türk milletine karşı bir de iftira ve itham kampanyası açmışlardı. Şurasını akıllarına getirmiyorlardı ki, şayet bu şom ağızlı alçakların saydıkları iftira ve ithamlarda onda bir nispetinde hakikat bulunsaydı, bugün bizimle mücadele eden Ermeni ve Rum milletlerinden eser kalmazdı. Fakat, dün de bugün de, yalnız hakikati araştırıp söyliyen meşhur Batılı şahsiyetler, seyyahlar, sefirler, bilginler, edipler, şairler... pek çok-

tur. Darülfünûn kütüphanesini taramağa, Türklerin yüksek meziyetlerini, medeniyetlerini, hayırlı işleri sevmelerini, sanat ve zerafete âşık olmalarını, müsamaha ve merhametlerini... görmüş, yazmış, sonraki nesillere nakletmiş müelliflerin eserlerini buldum, inceledim ve kendim hiç bir şey katmaksızın, yalnız onların sözlerine, nakil ve rivayetlerine dayanarak «Les Turcs d'après les Auteurs Célèbres» (Şöhret sahibi müellifler gözüyle, Türkler) ismiyle 160 sayfalık bir kitap telif ettim: Millî kongre tarafında, imzamla, 1919 da neşrolunan bu kitap, 1665 ile 1912 arasında, lehimizde fransızca ve ingilizce yazılmış, tamamiyle tarafsız, müskit ve mükni şehadetleri içine almaktadır. İki nüshası Millî kütüphanede bulunan bu kitabın bir sayısına da, Kaliforniya Üniversitesinin kütüphanesinde gördüğünü, dostum Sami Özerdim, Millî kütüphanemizin müdür vekili, bana söylemiş, Türkler hakkında bu derece itimada şayan başka hiç bir eserin bulunmadığını ilâve etmiştir.

ANADOLU YAVRSUNUN KİTABI

Meşum mütareke memlekete her şeyi kötüye götürmüştü: hemen para kıymetten düşmüş, büyük bir pahalılık baş göstermişti. Darülfünûndan erzak diye yenmez, ağıza alınmaz şeyler dağıtılırdı. Hâlâ kendimi, yarısı siyah tortudan ibaret zeytin yağı şişesini Bayezitten Kadıköye taşırken görüyorum. Güçlükle tedarik ettiğim bir kaç arşın basmayı, evde, kızların bir surat asıp beğenmeyişi beni candan sarsmıştı! Bu darlık aylarında zihnimde plânı doğan bir kitap hem beni, hem naşirini hem de telifine teşrik ettiğim dostum M. Asımı (Us) sevindirmişti: az zamanda çok çalışmak ve külfetini tatmin edici bir para kazanmak mümkün olmuştu. Bütün dersleri tatbikı kolay bir metodla sıralıyan bu kitaba «Anadolu Yavrusunun Kitabı» ismi çok yakışmıştı. Dostum M. Asıma Din, Tarih, Cografya konularını ayırmış, Dil, Kıraat, Matematik ve Ahlâk musahabe ve derslerini kendim işlemiştim. Asım, bir sene sonunda 5.000 lira almıştı ki, vakit gazetesinin kurulmasına bu sermaye çok yardım etmişti.

«Anadolú Yavrusunun Kitabı» bir veya iki öğretmenle idare edilmesi zarurî olan on binlerce köy için, gerek öğretim kolaylığı gerekse köylü kesesine uygunluğu bakımından çok elverişliydi, çok ta rağbet bulmuştu, hattâ Azerbaycan ve Kırım Türkleri bu kitaba müşteri olmuştu. Ne yazık ki, üç dört sene sonra beni çekemiyen bir vekilin zulmüne uğrıyarak tedristen kaldırılmıştı. Öğretmen eksikliği his olunduğu müddetçe bu plân üzerine hazırlanmış bir ilk okul kitabına ihtiyaç daima var olacaktır.

«Anadolu yavrusunun Kitabı» diğer bütün mektep kitaplarım gibi, Kitaphane-i İslâm ve Askerî sahibi İbrahim Hilmi tarafından neşrolunmuştu, nitekim bu son eserimin nâşiri de aynı zattır; Türkiyenin en eski Kitapcısı kendisidir.

FASIL LIV

HÜR BİR VATAN YARATMAK İÇİN

Mustafa Kemal nasıl mücadele etti?

Samsuna ayak bastığı gün (19 mayıs 1335 : 1919) Mustafa Kemal, **millî hâkimiyete dayanan,** hür ve bağımsız bir vatan yaratmak için, bütün varlığı ile savaşmağa karar vermiş ve kafasında çalışma projelerini kurmuştu.

Bir devletin himayesi (mandaterliği) altına girmeyi kahraman Türk milletine aslâ yakıştırmıyordu.

Bir hafta kadar Samsunda, sonra, 12 hazirana kadar Havzada kaldığı günlerde, ilk işi: bütün ordu ve kolordu kumandan ve müfettişleriyle, çok defa şifreli telgraflar çekerek, temasa gelmek olmuştur. Ordu müfettişliği ona bu geniş salâhiyeti temin ediyordu; fakat kendisini İstanbuldan uzaklaştırmak maksadiyle sürenler bu yetkiyi bilerek ve istiyerek vermemişlerdi. Büyük Nutukta bu salâhiyeti onlardan nasıl kopardığını şöyle anlatıyor:

«Vazifem: Samsun ve havalisindeki asayişsizliği mahallinde görüp tedbir almak olacaktı. Bu mühim işi başarmak için geniş salâhiyetli bir makam sahibi olmam lâzım geldiğini ileri sürdüm, bunda çekinilecek bir sebep görmediler; yine benim teşebbüsümle ordu müfettişliğini verdiler: harbiye nezaretinde, Kurmay dairesindeki dostlarımla görüşerek salâhiyet (yetki) talimatını da kendim yazdırdım.»

Sevr'den Lozan'a ve Lozandan Hilâfetin İlgasına kadar dört sene süren şanlı mücadeleleri anlatan tarih kitapları yazılmış-

tır, fakat en doğru ve en canlı tarih Gazi Mustafa Kemal Paşanın yarınki nesillere, bize ve bizden sonra geleceklere bıraktığı büyük Nutuktur: kısaca yazmağa başladığım şu faslın kaynağı bu eşsiz derecede samimî ve doğru yazılmış Nutuk olacaktır. İstanbulda, gazeteler arasında, toplantılarına iştirâk ettiğim Matbuat Cemiyetiyle Millî Kongrede yaşanan hâdiselere burada yer verilmemiştir.

Ordu müfettişi olarak, Mustafa Kemal Paşanın valilere ve diğer büyük mülkiye memurlarına da direktifler ve emirler vermek, onlardan bilgiler ve her türlü haberler sormak... salâhiyeti de vardı, fakat işini güçleştirmemek için çok nazik realiteler içinde gayet ihtiyatlı davranmak zorunda bulunuyordu:

Ordu ve bütün millet, padişah ve halifenin hainliğinden habersizdi: asırların kökleştirdiği göreneklerle saltanat-hilâfet makamına sadakatle bağlıydılar; her şeyden önce, saltanat - hilâfet makamının, şimdi içine atılmış bulunduğu esirlikten kurtarmayı düşünüyorlardı. Devletçe ve milletçe padişahsız ve halifesiz yaşanabileceğine akıllar ermiyordu. Bu umumî inanca muhalif harekette bulunacakların vay haline! Hemen dinsiz, vatansız, milliyetsiz, hain damgası vurulurdu.

İkinci bir nazik ve mühim nokta da şu idi:

Kurtuluş çareleri ararken, İngiltere Fransa.. İtalya gibi Cihan Harbinde Almanya ve Avusturya - Macaristan ve müttefikleri Türkiye ile Bulgaristanı yere sermiş olan büyük devletleri kuşkulandırmak ta caiz değildi.

«Türk atayurduna ve Türkün hürriyetine.. bağımsızlığına tecavüz edenler kimler olursa olsun, onlara bütün milletçe silâhla karşı koymak lâzım geliyordu, fakat bu mühim kararın tatbikatını safhalara ayırmak, hâdiselerden faydalanarak milletin his ve fikirlerini yavaş yavaş hazırlamak, adım adım yürüyerek hedefe ulaşmak gerekliği vardı. İşte uzun mücadeeler boyunca bu taktik takip edilmiştir.»

İzmirin ve az sonra Manisa ile Aydının işgali geleceğin büyük tehlikelerini hissettirmişti; hakaretler, zulümler, feci tecavüzler, esir düşen kuvvetlerin uğradığı felâketler bütün ordularda bir uyanıklık hasıl etmişti: Mustafa Kemale ordu kumandanlarından gelen cevaplarda ümit verici haberler ve azimler belirmişti: düşmanın işgali genişletmek teşebbüsü karşısında «mevkilerini terketmeyip ehaliden de alacakları yardımla silâhlı müdafaaya geçmek istediğini gösteren fırkalar» görülüyordu. Mustafa Kemal hemen uyanıklığa delâlet eden bu arzu ve teşebbüsleri büyük takdir ve teşviklerle, bütün ordu kumandanlarına bildiriyor ve onlardan mukavemet ve müdafaa azminin genişliğini, umumileştiğini bildiren cevaplar alıyordu.

Erzurum ve Sivas kongrelerine doğru

Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir Paşanın etrafında toplanmak üzere olan Erzurum kongresine gitmeğe hazırlanırken, bütün ordu kumandanlarına ve bütün valilere, yüksek mülkiye memurlarına teşkilât yapıp Sivasa delegelerini göndermeğe direktifler veriyordu.

Mitingler :

Mustafa Kemal, millî teşkilât gibi, işgale karşı protesto mitinglerine de çok ehemmiyet vermiştir: «İzmirin, Manisa ve Aydının işgalinde, yapılan zulüm ve hakaretlere karşı milletin hiç bir protestosu görülmüyordu. Milletin bu müthiş darbe karşısında susması, hareketsiz kalması elbette halkın lehine yorulamazdı; milleti uyandırmak, harekete getirmek lâzımdı.» Böyle düşünen Mustafa Kemal hemen harekete gelerek kolordu kumandanlarına, ordu müfettişlerine, bütün valilere ve müstakil mütesarrıflara uyandırıcı ve protesto yollarını öğretici bir tamim (genlge) göndermiş, mitingler yapıp işgal ve ilhak gibi haksızlıkların yüreklerde açtığı yaralardan acı acı haykırılmasını teşvik etmişti. Mitinglerde hiristiyanlara karşı hiç bir tecavüzde bulunulmamasını tavsiye etmesini de unutmamıştı. Bu tamim

28 mayısta, yani Samsuna geldiğinden dokuz gün sonra, telgraflarla yapılmıştı.

Mitinglerin üç gün zarfında yapılması, büyük devletlere ve Babıâliye (İstanbul hükûmetine) telgraflar çekilmesi yolu da öğretiliyordu. Tereddütte kalan bir iki yerden başka her tarafta mitingler yapılmış, protestolar haykırılmıştı. Bu mitinglerin hemen hepsi görüldü, İngiliz komiserliği telâşa düşerek hiristiyan halkın himayesi için Babıâliye bir nota verdi, harbiye nezaretine gönderilen bu notanın yatıştırıcı cevabını da Mustafa Kemal vermişti.

İngiliz muhipleri ve Ali Kemal

İstanbulda padişah-halife Vahdettin ile sadrıazam damat Ferit etrafında «İngiliz muhipleri» ismiyle bir cemiyet teşkil edilmişti; bu cemiyetin propagandacısı Sait Molla isminde bir haindi, İngiiz rahip Fru isminde bir düşman ajanı ile el ele vermişti. Bu cemiyetin en tabii üyeleri hükûmet erkânıydı ki dahiliye vekili olarak Ali Kemal başta gelirdi.

İşgale karşı memleketin her tarafında yapılan protesto mitinglerinin büyük tesiri üzerine «İngiliz muhipleri Cemiyeti» tarafından Sait Mollanın imzasiyle, bütün vilâyetlere ve müstakil ilçelere telgraf çekilmiş, halk bu cemiyete girmeğe davet edilmişti. Bu menfi hareket üzerine İngiliz telgraf ajansı Röyter «Türk halkının İngiliz mandeterliğini istemekte olduğu» haberini yayınlamıştı.

Mitinglerin tesirinden telâşa düşen İngiliz komiserliği Mustafa Kemalin geri çağırılmasını istemişti. Erzurum kongresiyle meşgul iken gelen bu dâveti reddeden Mustafa Kemal alenen isyan haline geçmişti. Bunun üzerine dahiliye vekili Ali Kemal, şifreli telgraflar çekerek bütün vilâyetlere: Mustafa Kemal Paşanın, vazifesinde muvaffak olamadığından, İngiliz komiserliğinin israriyle azledildiği haber verilmiş, artık kendisiyle hiç bir resmî muameleye girişilmemesi ve hiç bir isteğinin kabul edilmemesi emir ve ihtar edilmiştir; bu teblğinde Ali Kemal şunları da söylüyordu: «Bu vahim dakikalarda memur, ehali, her osmanlıya düşen en büyük vazife, sulh konferansınca mu-

kadderatımıza dair karar verilirken ve beş senedir yaptığımız cinnetlerin hesapları görülürken artık aklımızı başımıza devşirdiğimizi göstermek... bir daha bu memleketi lekelememek değil midir?»

Mustafa Kemal: «Ali Kemal Beyin tamimi memurların ve halkın efkârını hakikaten karıştırmış, her yerde eksik olmıyan menfi ruhlu kimseler, derhal aleyhimde propagandaya başladılar» demektedir.

Erzurum yolunda :

Mustafa Kemal, Erzurum kongresine gitmek için Tokada gelmiş, oradan Sivasa hareket etmek üzere iken haber alır ki, Ali Kemalin tamiminden sonra, Sivasta, onun aleyhinde bir propaganda başlamış, hattâ duvarlara yaftalar yapıştırılmış! Mustafa Kemal, hemen tertibat alıp kendisini her harekete karşı müdafaa edecek kuvveti hazırladıktan sonra telgrafhaneyi kontrol altına alarak yola çıktığı saatin gizli kalmasını sağlamış, bir de Sivas valisine **altı saat sonra çekilmek üzere,** «ordu müfettişi» ünvanı ile bir telgraf imzalamış! Sivas valisi bu telgrafı aldığı zaman Mustafa Kemal Paşanın Sivasa çok yaklaşmış olduğunu görerek telâşa düşer, çünkü istediği gibi parlak bir karşılama hazırlamak için çok az vakit kalmış! Vali kendisini şehrin girişindeki nümune çiftliğinde biraz dinlendirmek vazifesyle karargâhın sıhhiye reisi Tali Beyi yola çıkarmış.

Alt tarafını Mustafa Kemalin kendisinden dinliyelim: «Filhakika, tam nümune çiftliği civarında, karşımıza çıkan bir otomobilin içinde Tali Bey göründü; otomobillerden indik, çiftliğin avlusunda oturduk. Tali Bey uzun bir hikâye anlattıktan sonra, vazifesinin beni burada biraz meşgul etmek olduğunu söyleyince, hemen ayağa kalktım, çabuk otomobiller! Sivasa! dedim.

«Bunun sebebi: o anda hatırıma şu geldi: Karşılama töreni hazırlıyacağız diye Tali Bey aldatılmış olabilirdi.

«Otomobillere binmek üzere iken Sivas tarafından başka bir araba yanımıza yaklaştı, içinden vali paşa çıktı.

Vali Reşit Paşa: «Efendim, birkaç dakika istirahat buyurulmaz mı?» diye söze başladı.

«— Yarım dakika bile istirahate ihtiyacım yoktur, dedim, derhal hareket edeceğiz; siz de benim yanıma geliniz.»

« Sivas şehrine girerken caddenin iki tarafı büyük bir kalabalıkla dolmuştu, askerî kıtalar gerekli vaziyeti almış bulunuyordu. Otomobillerden indik, yürüyerek askeri ve ehaliyi selâmladım...

«Bu manzara muhterem Sivas ehalisinin ve Sivasta bulunan kahraman zabit ve askerlerimizin bana ne kadar bağlı olduklarını gösteren canlı bir levha idi...»

Ali Galip epizodu :

Sıhhiye reisi Tali Beyin nümune çiftliğinde anlattığı vali Ali Galip hikâyesini de Nutuktan kısaltarak alıyorum:

«Ali Galip isminde bir zat İstanbuldan Mamuretilâziz (Elâzığ) valisi olarak tayin edilmiş, yolunun üstünde olan Sivasta bir kaç gün durmuş, menfi ruhlu kimseleri toplayıp aleyhimde bir cereyan yaratmağa çalışmış; bir gün de vali Reşit Paşanın yanına gelerek dahiliye nazırı Ali Kemal Beyin tamiminden söz açmış ve «Mustafa Kemal Paşa Sivasa geldiği zaman ne yapacağını» sormuş ve «ben senin yerinde olsam kollarını bağlar tevkif ederim, sen de öyle yapmalısın» demiş. Reşit Paşa da bu işin bu kadar basit olmadığını söylemiş, münakaşa uzamış, söze karışanlar çoğalmış, hattâ Ali Galibin kışkırtmış olduğu kimseler verilecek kararı anlamak üzere konağın önünde toplanmış.

«İşte Ali Galiple Reşit Paşa arasında bu münakaşa cereyan etmekte iken Reşit Paşanın eline benim Tokattan çekilen telgrafımı verirler. Reşit Paşa okur ve hemen Ali Galip Beye uzatır :

«İşte kendisi geliyor, buyurun, tevkif edin, bakalım» der.

Bunun üzerine Ali Galip;

«— Ben tevkif ederim dedimse, kendi vilâyetimde olursa tevkif ederim demek istedim!» deyince, hazır bulunanları he-

yecan kaplar, «haydin öyleyse, hepimiz karşılamaya gidelim.»

Ali Galip Bey erkânı harp (kurmay) albayı idi, yüksek memurlarını da İstanbuldan seçerek beraber götürüyordu.

«Sivasta, doğru, kumandanlık dairesine gittim, hemen Ali Galibi, yanındaki memurları ve ona uymuş olan müfsitleri getirttim, lâyık oldukları muamelede bulundum.»

«Efendiler, bu Ali Galip Bey, mahrem (gizli) beyanatı olduğunu söyliyerek, gece, yanıma gelmek istedi, kabul ettim. Ağızlar dökerek benim noktayı nazarıma hizmet etmek arzusunda bulunduğunu, Sivasta durması benimle buluşup emirlerimi almak için olduğunu söyledi ve ispat için bin türlü deliller getirdi ve bizi sabaha kadar işgal etmek suretiyle muvaffak dahi olduğunu itiraf etmeliyim!»

FASIL LV

BÜTÜN MİLLÎ TEŞKİLÂTI BİR MERKEZDE TOPLAMAK HEDEFİ

Sivas Kongresine dâvet

Mustafa Kemal Erzurum Kongresine gidiyordu, fakat dağınık kongrelerin asıl gayeye hizmet edemiyeceğini görerek bütün millî teşkilâtı bir merkezde toplayıp gelecek hareketleri bütün millet nam ve hesabına yürütmek gayesini güdüyordu: Sivas Kongresi Türk milletinin ilk Meclisi (konseyi) olacaktı.

Havzada, Samsuna gelirken yanına alınış olduğu yaveri Cevat Abbas Beye, bütün teşkilâtların delgelerini Sivasa göndermeğe dâvet eden tamimi dikte etti. Bu mühim tamimde vatanın elemli durumu anlatılıyor ve bundan kurtulmak için takip edilecek yol gösteriliyordu: «Vatan, istiklâl tehlikededir. İstanbuldaki hükûmet vazifesini görmekten uzaktır. Vatanın istiklâlini ancak milletin azmi ve kararı kurtaracaktır. Her türlü tesirden uzak bir millî merkeze ihtiyaç vardır. Anadolunun en emniyetli yeri görünen Sivasta bir millî kongrenin toplanması kararlaşmıştır. Bütün vilâyet ve müstakil ilçelerdeki

millî teşkilâtlar üçer delege seçip çabuk Sivasa göndermelidir.

Toplanmak üzere olan Erzurum kongresinin de delegeleri Sivas kongresine iştirak edecektir.»

Havzada yazılan bu tamim Amasyada imzalanmıştır. Mustafa Kemalin imzası yanında, millî mücadele arkadaşlarından üç mühim zatın da imzası atılmıştır: albay Refet (Paşa), Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey. Bu üç zatın, o gün (23 haziran 1335 - 1919) Amasyada bulunmaları merak edilecek bir olaydır:

Refet Beyi, Samsuna gelirken Mustafa Kemal İstanbuldan beraber getirmişti; Ali Fuat Paşa: yirminci kolordu kumandanı olarak Ankarada idi ve diğer kolordu kumandanarı gibi Mustafa Kemal ile, ilk günlerden beri, millî gayeye taraftar olarak muhabereye girişmiş bulunuyordu; Paşanın davetiyle Amasyaya gelmişti. Rauf beyin hikâyesi daha uzundur; Mustafa Kemal anlatıyor:

«İstanbuldan ayrılmak üzere, otomobile bindiğim sırada, Rauf Bey yanıma gelmişti: bineceğim vapurun takip olunacağını ve İstanbulda iken tevkif etmediklerine göre belki, Karadenizde batırılacağımı işitmiş, onu haber verdi. Ben İstanbulda kalıp tevkif olunmaktansa batıp boğulmayı tercih ettim, kendisine de İstanbuldan çıkmak zorunda kalırsa yanıma gelmesini söyledim.

«Rauf Bey, filhakika (gerçekten) İstanbuldan çıkmak lüzumunu (gerekliği) hissetmiş, ve çıkmış... fakat benim yanıma gelmedi. Bandırma-Akhisar yolu ile Manisa havalisine gitmiş, oralarda maneviyatı bozuk görmüş, Afyon-Karahisar üzerinden Ankara Fuat Paşanın yanına gelmiş; bana da — ismini saklıyarak — bir tanıdık diye haber göndermiş.

«Güzel ama, ismini saklamak suretiyle beni üzmede mânâ var mıydı? Davetim üzerine, Ali Fuat Paşa ile beraber Rauf Bey de gelmişti. Şimdi imza meselesine gelelim:

«Tamim müsveddesinin yeni gelmiş arkadaşlar tarafından da imzalanmasını arzu ettim. Rauf Bey, misafir olduğundan imza koymağa kendinde salâhiyet görmediğini nezaketen ifade etti. Bunun tarihî bir hatıra olduğunu söylemem üzerine imza etti.

«Refet Bey, böyle bir kongre toplanmasındaki maksat ve faideyi anlamadığını söyliyerek imzadan kaçındı. İstanbuldan beraber getirdiğim bu arkadaşın, anlaşılması pek basit olan bu gayede gösterdiği haleti fikriyeden üzüldüğümü söyledim. Fuat Paşayı çağırttım, derhal imza etti ve kendisinden biraz ciddî soruşturunca, Refet Bey müsveddeyi eline alarak imza yerine okunur okunmaz bir işaret attı, bu müsveddede onu bulmak müşküldür.»

ÜZÜNTÜ VEREN HÂDİSELER

İstifası :

Mustafa Kemal, Erzurum kongresini toplamak işleriyle uğraşırken zuhur eden çok üzücü kâdiseleri şöyle anlatıyor:

«İstanbula dönmemi temin için harbiye nazırının ve padişahın aldatıcı telgraflarına cevaplar vermekle vakitlerimizi boşuna harcamağa mecbur bulunuyorduk.

«Harbiye nazırı «İstanbula gel!» diyordu. Padişah önce «tebdili hava al, Anadoluda, bir yerde otur, fakat bir işe karışma!» diye başladı; sonra, birlikte «behemehal (= mutlaka) gelmelisin!» dediler.

«Gelemem! dedim. Nihayet 8/9 temmuz 1335-1919 gecesi sarayla açılan bir telgraf makina başı sırasında, birden bire perde kapandı, bir aydan (8 hazirandan) beri devam eden oyun sona erdi; o gece, saat 22.30 da harbiye nezaretine, saat 23 te de padişaha resmî vazifemden ve askerlikten istifamı bildiren telgrafları vermiş oldum.»

«Hâdiseyi, kendim, ordulara ve millete bildirdim. Bu tarihten sonra resmî unvan ve selâhiyetten uzak olarak, yalnız milletin muhabbet ve şefkatine güvenerek ve onun bitmez kudret kaynağından kuvvet ve ilham alarak millî vazifemize devam ettik...»

Bazı kumandanlarda korku belirtileri

Mustafa Kemal, aldığı çok üzücü bir haberi anlatıyor:

«İkinci ordu müfettişi Cemal Paşanın on gün müddetle İstanbula, izinli olarak gittiğini haber almış, hayretler içinde kalmıştım.

«Cemal Paşa ile, Samsuna çıktığımdan itibaren, millî gaye uğrunda, millî ve askerî teşkilât hususlarında iş birliği yapmak için muhaberemiz vardı, kendisinden azimli ve ümit verici cevaplar almıştım.

«Benimle bu tarzda münasebete girmiş olan bir kumandanın, kendi kendine, izin alıp İstanbula gitmesi akla sığar bir iş değildi.

«İkinci kolordu kumandanı albay Salâhettin Beyden sebebi sordum, şifre telgrafla verdiği cevapta: «Cemal Paşa ailesiyle görüşmek ve bâzı temaslarda bulunmak üzere on gün müddetle ve kendi arzusiyle İstanbula gitmiştir» deniliyordu.»

«Cemal Paşa dönmedi, kendisini çok zaman sonra Ali Rıza Paşanın kabinesinde harbiye nazırı göreceğiz.

«Bu vaziyetin şahidi olan Salâhettin Beyin de, az sonra, İstanbula gittiğini haber aldım.»

İki Cepheliler: Opportunistler

Hür, müstakil bir vatan yaratmak için, sonuna kadar fedakârlıktan ayrılmamak üzere söz birliği etmiş olduğu arkadaşları arasında, «iki cepheliler» diye vasıflandırdığı gevşek ruhluların, uysalların (opportunistlerin) belirmesi Mustafa Kemal Paşayı üzüyordu. Vatanı kurtarmak dâvasına atılanlar için kumandadan azlettirmek tehlikesi daima vardı. Bu arkadaşlar İstanbula dönmiyecekler, bulundukları mıntıkalarda kalıp halk ile birleşip teşkilât yapmaktan geri kalmıyacaklardı. Mustafa Kemal Paşa kumandanlara ve diğer arkadaşlara bu yolda direktifler vermişti, halbuki Cemal Paşadan başka, en yakın bir arkadaş olarak İstanbuldan beraber getirmiş olduğu albay Refet Beyde, Canik mütesarrıfı Hamit Beyde, Harbiye nezaretince Samsun

kolordusuna tâyin edilen ve kumandayı Refet Beyden devir alan albay Selâhattin Beyde.. az zamanda iki cephelilik (opportunistlik) baş göstermiş, Anadoludan ve ellerine emanet edilmiş olan millî vazife başından ayrılıp İstanbula dönmek veya kendi akıllariyle plânlar kurup Sivas Kongresi programından ayrılmak temayülleri belirmişti!.. Meselâ, Refet Bey Mustafa Kemale danışmadan, kumandayı, İstanbuldan bir İngiliz gemisiyle gelen Salâhettin Beye devretmiş, Mustafa Kemalin de yanına gitmiyerek Ankarada görünmüş olduğu gibi, Canik mütesarrıfı Hamit Bey de, azledildiği takdirde İstanbula döneceğini bildirmişti. Az sonra ise Refet ve Hamit beylerden acaip telgraflar gelmişti.

Refet Beyin çektiği telgrafta şöyle deniliyordu:

«Salâhettin Beyi tanırsınız, birden bire ürkmemesi lâzımdır, Kâzım Paşa (Karabekir) tebrik vesilesiyle muhabereye girişmelidir... Benim dönmem için, İngilizlerin hükûmeti sıkıştıracağı muhakkak. Ben vaziyete göre icabına bakarak buralarda kalacağım. İngilizlerden ve buradan geçen bir Amerikalıdan anladığıma göre Kâzım Paşanın da vaziyeti tehlikelidir. Daima **itidalin gözetilmesi** ve işin **iyi idare edilmesini** tekrar tavsiye ederim.» (Refet)

Ruh gevşekliğine delâlet eden bir ağız.

Azledilirse İstanbula döneceğini bildirmiş olan Hamit Beyse, beş gün sonra, şu telgrafı çekmiştir:

«Bizansın rezaletleri karşısında ümitsizliğe düşen millet Şarktan bir ışık bekliyor; buradakilere öyle hayali şekiller veriliyor ki, acaba bir şeyler var mı, diye ben de şüpheleniyorum ve kayıtsızlığımdan utanıyorum... Uzun yollardan yürüdüğümüze kanaatım vardır. Zamanın beklemeğe tahammülü yoktur. Fikirlerimizi özleştirmeli, hareketlerimizi çabuklaştırmalıyız. Benim zihnime şu geliyor: Her taraftan, birden, zatı-şahaneye bir telgraf çekelim. On aydan beri gözü önünde ve çoğu zaman kendi arzusu içinde, geçen facialar delâletiyle nereye sürüklenmekte olduğunu gören milletin, ne pahasına olursa olsun, kaderini kendi eline almağa karar verdiğini bildirelim; ve 48 saat zarfında, milletin itimadını haiz bir kabine kurulmadığı

ve Müessisler Meclisi çağrılmadığı takdirde, ne kendisini ne de hükûmetini tanımadığımızı söyliyelim. Bunda hiç bir müşkül yok. Biz yürüyelim, görenekçe boyun kırmağa alışık olan millet arkamızdan gelsin, Efendim»

Bu telgrafı tahlil eden Mustafa Kemal, ezcümle şöyle diyor:

«... milletin itimadını haiz kabine hangi kuvvete dayanacak? Böyle bir kuvvet ancak Erzurum ve Sivas kongrelerinden doğabilir. Bu kongreler milletin Şûraları, Meclisleri olacaktır.

«Hamit Bey, boyun kırmağa görenekçe alışkın olan millet arkamızdan gelsin! demesinde tamamiyle isabetsizdir. Tarih, böyle diyenlerin uğradıkları felâketlerle doludur.»

«Vatanın her tarafından milletin seçtiği delegelerin aleni olarak toplanıp müdafaaya karar vermesi kadar mühim bir tedbir olamazdı. Düşmanları düşündürecek, insafsız düşmanlıktan vazgeçirecek kuvvet ancak bütün milletin azmini temsil eden böyle bir Meclisten doğabilirdi!»

İstanbuldan kendisiyle beraber gelen ve kumanda mevkiine geçirilen arkadaşı Refet Bey ise bu kurtuluş yolunu hâlâ anlıyamamıştı!

Refet Bey kongrenin toplanması mutlaka lâzımsa, hiç olmazsa Anadolunun uzak bir bucağında toplanmasını teklif etmişti!

Erzurum Beyannamesi

Erzurum kongresinin sonunda, millî müdafaa için düşünülen prensipler bir beyanname ile neşredilerek her tarafa, kumandanlara, valilere, müstakil ilçelere, gazetelere ve İstanbul Hükûmetine bildirilmişti. Bu prensipler Sivas kongresinde de esas olarak alınmış, Millî müdafaa bu prensiplerle yürütülmüştü. Hülâsalarını Nutuktan alıyoruz:

1) Millî sınırlar içindeki bütün vatan bölgeleri bir küldür (= bir bütündür).

2) Her türlü ecnebî işgale karşı ve Osmanlı hükûmetinin dağılması halinde, millet birleşik olarak mukavemet ve müdafaaya devam edecektir.

3) Vatanın ve istiklâlin muhafaza ve teminine merkez hükûmeti muktedir olmadığı takdirde «muvakkat bir hükûmet» kurulacaktır. Bu hükûmet heyeti **kongrece** seçilecektir, kongre toplanmış değilse «Temsil heyeti» kongrenin yerine geçerek hükûmeti kuracaktır.

4) Millî kuvvetlerin faal ve millî iradenin hâkim olması esastır.

5) Hiristiyan unsurlara siyasî hâkimiyetimizi bozacak imtiyazlar verilemez.

6) Manda ve himaye kabul olunamaz.

7) Millî Meclisin derhal toplanması ile hükûmet işlerinin kendi murakabesi altında kurulmasına çalışılacaktır.

FASIL LVI

İNKILÂPTA LİDERİN BÜYÜK EHEMMİYETİ

«Büyük inkılâplar, Tarih boyunca, millî iradeyi bütün ruhu ile duyarak öne atılan, kendini ona vakfeden bir reis, bir liderin teşebbüs ve iradesiyle doğmuş ve gelişmiştir. Ben, **behemehal**, Erzurum kongresine girmeli, onu idare etmeliydim, çünkü zaman geçirmeksizin millî iradeyi faaliyete geçirmek, milleti silâhlı olarak kurtuluş kavgasına hâzırlamak ve bu uzun mücadeleyi geceli gündüzlü idare etmek gerekliğine çoktan beri kanaat getirmiştim.

«Erzurum kongresine giderken ben bütün vatanı kucaklıyacak Sivas kongresini tasarlamış ve hazırlamıştım, daha son-

ra millî hâkimiyeti sağlıyacak tedbirleri de düşünmüş, kendimi ona feda ve vakfetmiş bulunuyordum: Erzurum kongresi en güzel tedbirleri dahi kararlaştırıp icrasını bir heyete bırakıp dağılmış olsaydı bugünkü netice elde edilemezdi.

«Efendiler, Tarih, söz götürmez bir surette ispat etmiştir ki, büyük meselelerde muvaffakıyet için kanaatı, azmi, kudreti sarsılmaz bir liderin vücudu elzemdir.»

«Milletin başsız olarak karanlıkta kaldığı bir sırada, bin bir şahsî düşüncelerle konuşan kalabalıkların müzakereleri sonunda seçilecek her hangi bir heyetle yürüyerek hedefe ulaşmak mümkün müdür? Tarihte bu tarzda başarı kazanmış her hangi bir heyet gösterilebilir mi? Millet, memleket, askerlik idaresiyle hiç bir ilgisi olmıyan gelişi güzel kimselerden, meselâ bir nakşî şeyhi ve bir aşiret reisi gibi zavallılardan seçilen bir temsil heyetine bu mühim vazife bırakılabilir miydi?»...

Sivas kongresi açılmak üzere iken, Mustafa Kemalin reis seçilmesi için yakın arkadaşlarından birkaçı arasında, Bekir Sami Beyin evinde, hususî toplantı ve konuşma olmuştu, fakat bunu haber alan Mustafa Kemal inanmamıştı. Nutukta şöyle deniliyor:

«Bu kongrede reislik meselesine ehemmiyet vermiyor, yaşlı bir zatın reisliğe seçilmesini düşünüyordum. Kongre salonuna girmezden koridorda Rauf Beye tesadüf ettim, «Kimi reis yapalım» dedim. Rauf Bey, âdeta heyecanlı bir sesle, zaten söylemeğe hazırlanmış olduğu o anda halinden anlaşılan bir tavırla ve kesin bir lisanla «Sen reis olmamalısın!» dedi; bana verilmiş olan haberin doğru olduğunu anladım, Rauf Beye «Bekir Sami Beyin evinde verdiğiniz kararı tebliğ ediyorsun» dedim ve cevabını beklemeden yanından uzaklaşarak salona girdim.

Reis intihabı gizli rey ile teklif edildi, üç rey müstesna olmak üzere, Kongre beni reis intihap etti.

GİZLİ CEMİYETLERİN BÜYÜK ZARARLARI

Kara kol Cemiyeti

Erzurum kongresinin kararlaştırdığı program prensiplerini ordulara ve bütün millî teşkilâtá, valilere, belediyelere, merkez hükûmetine ve işgal devletleri komiserlerine yaymak, tebliğ etmek işiyle meşgul olduğu bir sırada, Mustafa Kemal, **Kara kol** Cemiyetinin nizamnamesi ve beyannamesi diye basılmış kâğıtlar aldı ve okuyarak hayretler içinde kaldı!

Nizamnaye göre: «Merkezi-umumî üyeleri gizli, seçimleri.. toplandıkları yer.. müzakere ve kararları gizli olacak ve gizli tutulacak; en ufak sızıntılar, cemiyeti tehlikeye atacak şüpheler uyandıran her şey idamla cezalanır! Vezaif talimatnamesinde de bir «millî ordu» dan bahsolunuyor: «bu ordunun baş kumandanı, erkânı harbiyesi, ordu ve kolordu ve fırka kumandanları... gizli tutulacaklar, vazifelerini gizli ifa ederler...»

Bu gizli cemiyet teşkilâtına kimler ve kimin namına teşebbüs etmişler? Mustafa Kemal bu meçhul teşkilât karşısında duyduklarını Nutukta kendi anlatıyor:

«Efendiler, derhal kumandanları uyandırdım, bu nizamname hükümlerini aslâ tatbik etmemeleri gerektiğini yazdım, teşebbüsün kaynağını tahkik etmekte olduğumu da bildirdim.

«Herkesi idam ile tehdit ederek meçhul bir merkeze, meçhul bir baş kumandana ve meçhul kumandanlara itaate mecbur tutmağa kalkışmak çok tehlikeli idi. Derhal bütün ordu mensuplarında biribirilerine karşı emniyetsizlik başladı: her kumandan şüpheye düşmüştü: acaba kumandam altında bulunan kıtanın gizli bir kumandanı da var mıdır? Var ise kimdir? Bu gizli kumandan nasıl emirler verecek?.. Bana karşı nasıl muamele edecek?.. Her yerde vehim ve emniyetsizlik havası yaratılmıştı.

«Sivasa geldikten sonra bu teşkilâtın kurucusu olduğunu öğrendiğim Kara Vasıf Beyden sordum:

«— Gizli merkez neresi? Gizli başkumandan ve gizli kumandanlar kimler?

«Soğuk kanlılıkla cevap verdi: Siz ve arkadaşlarınız!»

«Büsbütün şaştım, bu cevap elbette doğru, makul ve mantıkî değildi: bana böyle bir tertipten aslâ kimse bahsetmemişti, muvafakatım sorulmamıştı.

«Bu cemiyet uzun zaman İstanbulda unvan ve faaliyetini muhafaza ederek devam ettiğini de öğrendim, artık bunda bir ihanet eseri görmemek mümkün değildi.»

«Bu gizli «Kara Kol Cemiyeti» tam İttihatçı kafası ile tertiplenmiş bir hatâlı teşebbüstü!»

FASIL LVII

KONGRELERİN YARATTIĞI SİYASÎ HAVA

Mustafa Kemal istifa ettikten sonra dahi bütün milletin, bütün ordu.. kolordu.. fırka kumandanlarının, bütün vali ve belediye reislerinin, şeyhlerin, aşiret reislerinin, çiftçilerin, işçilerin, denizcilerin.. millî lider olarak yine Onun arkasından yürümeğe, direktif ve emirlerini dinlemeğe devam ettikleri görülüyordu.

Milletin delegelerinin millî bir şûra halinde, kongrelerde toplanmasını düşman devletlerin ciddî olarak mühimsediklerini belirten alâmetler zuhur etmişti.

En önce, padişahı ve hükûmetini avuçları içine almış olan İngilizler, nüfuzlarını İstanbulun münevver tabakalarına yaymak için kurmuş oldukları «İngiliz muhipleri» cemiyeti ile yakından meşgul olup menfaat düşkünlerini nifak ve fesat âleti olarak kullanmağa başlamışlardı. İngilizlerin siyasî rakipleri, Fransızlar doğrudan doğruya Mustafa Kemali kazanmağa çalışıyorlardı. Amerikalılar da, mandaterliklerine sığınmağı bir kurtuluş çaresi sayan münevver tabakayı kullanarak mücadele ile zafere ulaşmaktan başka kurtuluş çaresi tanımak istemiyen ve bu uğurda milleti birleştirmek için geceli gündüzlü didinen Mustafa Kemale engeller yaratıyorlardı.

İngilizler Mustafa Kemali yıldırmak için yeni işgal teşebbüslerinde bulundular, Samsuna bir kıta çıkarttılar, fakat mukavemetle karşılaşınca, başlarına bir harp vesilesi çıkarmaktan çekinmeğe ve çıkardıkları kuvveti geri almağa mecbur oldular; Sait Molla ile Rahip Fru'nun idare ettiği «İngiliz muhipleri» faaliyetlerini artırmağa lüzum gördüler.

Sivas kongresinin arifesinde Fransızlar, yalnız vali Reşit Paşayı telâşa düşüren, hakikatte gayesi Mustafa Kemal-

ile bir temas bulmak olan, bir teşebbüste bulundular. Sivasa gelen Fransız zabitleri, ötedenberi Anadolu jandarma müfettişi olarak bulunan binbaşı Brunot'yu, kendileriyle vali Reşit Paşa arasında vasıta olarak kullanmak istemişlerdi; binbaşı Brunot ise biraz işi karıştırıp valiyi korkutmuş, fakat ikinci bir görüşmede şunları söylemişti:

«— Ben bir çok düşündükten ve zabitlerle konuştuktan sonra, size şunu söyliyebilirim: eğer Mustafa Kemal Paşa ve onunla beraber gelecek olan Temsil Heyeti Sivas kongresinde itilâf devletleri aleyhine tahrikâtta ve onlar hakkında tecavüz edici konuşmalarda bulunmazlarsa kongrenin toplanmasında hiç bir mahzur yoktur. General Franche Despere Mustafa Kemal aleyhindeki tevkif emrini geri aldırır ve kongrenin toplanmasına engel çıkarılmaması için dahiliye nezaretinde size emir verdirir...»

Faransız zâbitlerinin bu teşebbüslerinden kuşkulanan vali Reşit Paşanın telâşlı mektubuna verdiği cevapta Mustafa Paşa şöyle diyor:

«... Mösyö Brunot'nun ikinci görüşmede yumuşak ağızla söyledikleri şüphesiz beni kazanmak için söylenmiştir. İstanbulda bulunan salâhiyetli siyasî Fransızların bana gönderdikleri haberler: Anadoluda millet tarafından vuku bulmakta olan teşebbüslerin pek haklı olduğu ve milletimizin dilekleri kendilerine sarih olarak bildirilecek olursa iyi karşılıyacaklarına şimdiden yazılı teminat vermeğe hazır oldukları merkezindedir... Sivasın veya başka bir vatan parçasının yeniden işgali teşebbüsü artık hiç, bir devlet için kolay bir iş değildir; İngilizlerin Samsuna teşebbüs ettikleri çıkarmadan vaz geçmeleri ve orada hiç bir kuvvet bırakmamaları bunu ispat etmektedir...»

Artık o tarihte, yani Mustafa Kemalin Samsuna çıkmasından beri geçen (19 mayıs - 20 ağustos 1919) üç ay sonra İngiltere de Fransa da kuvvetli bir hür Türkiyenin istiklâl sahibi olacağına inanmışlar, her biri Türkiyede nüfuz ve dostluklar kazanmak için birbirleriyle rekabete geçmiş bulunuyorlardı.

AMERİKA MANDATERLİĞİ

Sivas kongresi, 8.9.1919 oturumunda, Amerika mandaterliği müzakereye konuldu: İstanbuldan gelen bâzı zevat Mr. Braun isminde bir de Amerikalı bir gazeteci getirmişlerdi.

Amerikanın veya her hangi bir devletin mandaterliği kabul olunmıyacağı Erzurum kongresinde kararlaşan ve her tarafa ilân edilmiş olan prensiplerden biriydi. İstanbuldan gelenler ise, ye'sin, ümitsizliğin, korku ve ürküntünün tesiri altında alınları ölüm terleriyle ıslanmıştı. Kongreye uzun bir muhtıra getirmişlerdi.

Eski valilerden Bekir Sami Bey Amerika mandaterliğinin müdafii idi. Erzurum kongresiyle iştigal olunurken Amasyaya gelmiş, Mustafa Kemal Paşaya, 5. Kafkas fırkası kumandanlığı vasıtsiyle telgraf çekerek, hayalinden geçirmekte olduğu bir Amerika mandaterliğinin «tam istiklâl» davasına ne suretle uygun olabileceğini uzun uzun anlatmış, Mustafa Kemal da, telgraf çekerek bu izahları birer birer çürütmüştü.

Sivasa gelen Bekir Sami Bey şöyle diyor: «... Amerika temsilcisiyle görüştüm; o birkaç şahsın değil, bütün Türk milletinin sesini Amerikaya duyurmak lâzım geldiğini söyledi, ve gösterdiği şartlar dairesinde reis Wilson'a, Senatoya, Amerika Kongresine müracaat edilmesini tavsiye etti...»

Bekir Sami Bey şu izahı da veriyordu:

«Sulh konferansında, Dörtler Meclisince Türkiye imparatorluğunun birkaç mıntakaya taksimi kararlaşmıştır. Bu parçalanmadan bütün memleketin tek bir mandaterlik altına geçmesini istemek daha hayırlı olur. Mülkün tamamiyetini şart olarak istemek esastır. Amerikadan biz, herhangi bir şekilde, bizde bir hükûmet kurmasını istiyecek değiliz.

«Biz Amerikaya âdil bir hükûmet kuracağımızı vâdedeceğiz. Kendi millî ve islâmî mekteplerimize asrın terakkilerini getirmek için Amerikanın yardımını istiyeceğiz; mekteplerimizi Amerika misyonerlerine teslim edecek değiliz. Öteden beri Türk imparatorluğu içinde dinlerin hürriyetine riayet olunagelmiştir. Amerikaya bu mühim göreneğimiz anlatılacak, ve bu prensipin

devam edeceğinin tabii olduğu söylenecek, kanaatler kuvvetlenecektir.

«Amerika temsilcisinin bahsettiği hudut, harpten evvelki hududumuzdur. Zaten Amerika Suriyeye ve Iraka heyetler göndermiş, umumî efkâra baş vurulmuştur, Suriye ile Filistinde bir harp hükûmetinin kurulması istenmişse de Amerika mandaterliği de talep ve tercih edilmiştir.

«Amerika, her tarafı dolaşan heyetlerinin verdiği raporlara göre, büyük bir Ermenistan teşkiline imkân bulunmadığı kanaatindedir.»

Mustafa Kemal Paşa bu izahlar üzerine:

«Verdiğiniz izahlara göre Amerika mandaterliği korkulacak bir şey olmamak lâzım gelir; fakat daha bir nokta üzerinde ne düşündüğünüzü anlamak istiyoruz: Lehimizde, bu kadar elverişli şartlar dahilinde, mandaterliği kabul etmesine, yani bunca fedakârlıklara katlanmasına mukabil Amerika hükûmeti kendisine ne gibi faideler ve menfaatler temin edecektir? Onların hesabına mandaterliğin gayesi ne olacaktır? Bu bapta tenvir buyurmanızı bekleriz.»

Bekir Sami Bey şu cevabı veriyor:

«Amerikalılarla geçen konuşmalar tabiî hususî bir şekilde olmuştur; sırf **bir faraziye** üzerine konuşulmuştur. Mandaterliğin iki tarafa hangi şartları yükliyeceği hakkında fikir teati edilmemiştir...»

Ne kadar çürük bir tahtaya basılmak istendiği meydana çıkmış oldu.

Sivas kongresinde geçen mandaterlik müzakerelerinden sonra Nutukta şöyle deniliyor:

«Efendiler, pek uzun süren, münakaşalı devam eden bu manda müzakeresi, ortalama bir çare ile sona erdi; hem de bu çareyi teklif eden yine Rauf Bey oldu: «Amerikada senelerden beri aleyhimizde yapılmakta olan menfi propagandaların doğurduğu efkâr akımlarını düzeltmek için Amerika kongresinden memleketimizi inceliyecek ve hakikati görecek bir heyeti davet etmek». Bu teklif oy birliğiyle kabul olundu. Kongre prezidiumu imzalariyle bir mektup yazıldığını da hatırlıyorum, fakat o mek-

tubun gönderilip gönderilmediğini pek iyi hatırlamıyorum. Esasen öyle bir mektuba ehemmiyet te vermiyorum.»

Halide Hanımın Mektubu

Halide Hanım, 10 ağustos 1919 tarihiyle, Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine hitaben uzun bir mektup göndermişti.

Düşman devletler arasında paylaşılması kararlaşmış olan memleketi parçalanmaktan kurtarmak ve kendimizi kültürlü bir millet olarak hazırlamağa imkân bulabilmek fırsatını elde etmek için Amerika mandaterliğine sığınmayı — en hafif bir şer olarak — kendisi ve arkadaşları muvafık gördüğünü anlatmağa çalıştıktan sonra, Halide Hanım şöyle diyor:

«... Amerika mandası tabiî mahzursuz değildir. İzzeti nefsimizden epiyce fedakârlık etmek mecburiyetindeyiz...»

Amerikanın niçin bu mandaterliği kabule mütemayil olduğu hakkında şöyle bir izah veriyor:

«Amerika Şarkta mandaterliğe ve Avrupada üstüne bir gaile almağa taraftar değildir, fakat onların bir izzeti nefs meselesi olarak, medeniyeti yaymada, idealleri ve usulleriyle Avrupaya faik bir millet olmak dâvasını güderler: bir millet, samimî olarak Amerikaya başvurursa, o memleketin, o milletin hayrına nasıl bir idare kurabildiklerini Avrupaya göstermek isterler...

«Amerikanın Türkiye hakkında muzmer fikri şudur: Türkiyeyi olduğu gibi, hiç bir parçaya ayırmamak, eski hudutları içinde muhafaza etmek şartiyle, bir tek manda olarak almak istiyorlar. (Şimdi İstanbulda bulunan) Amerika komisyonu Suriyede iken, Suriyeliler bir kongre toplayıp Amerika mandasını istemişlerdir. Suriyenin bu arzusu Amerikada pek hararetle karşılanmıştır.

«Amerika (İstanbuldaki komisyonun teminine göre) bizim topraklarımız üzerinde Ermenistan kurmağa mütemayil görünmüyor. Türkiyedeki milletleri müsavi şartlar altında tutmak fikrinde olduklarını en salâhiyetli mahfellerinden öğrendim.»

Halide Hanım, Amerika mandası altında yetişmiş bir memleket olarak Filipinleri gösteriyor: İşte biz de yirmi sene çalışıp onlar gibi istiklâlimize kavuşabiliriz.

Halide Hanim mektubunu şöyle bitiriyor:

«Sivas kongresi toplanıncaya kadar Amerika komisyonunu alıkoymağa çalışıyoruz. Hattâ kongreye Amerikalı bir gazeteci göndermeğe de belki muvaffak olacağız...

«Türkiyeyi azim ve irade sahibi geniş kafalı bir iki kişi kurtarabilir.

«Sergüzeşt ve mücadele devri artık geçmiştir. Hudutlarda bu kadar çok evlâdı ölen zavallı memleketimizin fikir ve medenîleşme muharebesinde kaç şehidi var? Biz Türkiyenin hayırlı evlâtlarından yarının yapıcıları olmasını istiyoruz. Rauf Bey kardeşimizle sizin, müştereken , temeli bile çöken zavallı memleketimiz için uzakları görerek düşünüp çalışmanızı bekliyoruz.» **Halide Edip.**

Erzurum kongresi müzakereleri sırasında Mustafa Kemal Paşaya, Amerika mandaterliğini arayan, İstanbula gelmiş olan Amerikan komisyonu ile temasa gelerek ümitlere düşen, mütevazı bir Filipin mandası vaziyetine hasret çeken, bir Ermenistanın teşekkülüne boyunlarını büken, Türk milletinin kahramanlığını ve feda etmeğe aslâ razı olmadığı hürriyet ve istiklâlini akıllarına bile getirmiyenlerin mektup ve raporları yağdı. Bunlar okunup aşikâr mahzurları anlaşıldıktan sonra her türlü himaye ve mandaterliğin kabul edilmemesine karar verilmiştir.

Sivas Kongresi 14. 9. 1919 da sona ermiştir.

FASIL LVIII

SARAY VE KABİNE HAİNLERİYLE MÜCADELE

Sivas kongresi müzakereleri arasında, Sarayın ve D. Ferit kabinesinin hainliği ile hazırlanan, hattâ kongre müzakerelerini kısa kestirmeyi icap ettiren hâdiseler haber alınıyordu. Mustafa Kemal, deleğeleri ürkütmemek için bu kara haberleri gizli tutmuştu.

Sarayın ve D. Feridin kudurmuşçasına çırpınışını gösteren teşebbüslerin başında vali Reşit paşanın yerine Elaziğ valisi mahut Ali Galibin gizli olarak tayin edilmesi ve kongre delegeleriyle Temsil Heyetini esir etmeğe, Mustafa Kemali, kolları bağlı, İstanbula göndermeğe memur edilmesi geliyordu.

Dahiliye nazırı Adil ve harbiye nazırı Süleyman Şefik imzalariyle Elâziz valisi Ali Galibe gönderilen mektubu görelim:

Elâziz valisi Galip Beyefendiye
(Şifre bizzat halledilecektir)
C. 2 eylûl 335 (1919), No. 2

Arzolunmuştur, iradei seniyesi bugün çıkacaktır. Malûmunuz olduğu gibi Erzurumda kongre namı altında birkaç kişi toplanarak bir takım kararlar aldılar. Ne toplananların ne de aldıkları kararların esaslı ehemmiyeti vardır. Fakat bu haller memleketçe bir takım kıylu kali (= dedi koduyu) mucip oluyor. Avrupaya ise pek mübalâğalı (= fazla büyültülerek) aksettiriliyor, pek fena tesirleri hasıl oluyor.

Erzurumda toplanan eşhası malûme yakında Sivasta toplnarak yine bir kongre aktetmek istemekte oldukları yapılan muhaberelerden anlaşılıyor. Böyle beş on kişinin orada toplanmasından hiç bir şey çıkmıyacağı hükûmetçe malûmdur. Fakat bunu Avrupaya anlatmak mümkün değildir. İşte bunun için bunların toplanmasına meydan vermemek icap ediyor. Bunun için de en evvel Sivasta hükûmetin tam itimadına mazhar ve selâmeti memlekete muvafık olan tebligatı harfi harfine icraya azmetmiş bir vali bulundurmak lâzım gelmektedir. Zatı vâlâlarınızı (= ekselânsınızı) onun için oraya gönderiyoruz.

Gerçi Sivasta kongre aktetmek istemekte olan birkaç kişiye engel olmak o kadar güç bir şey değilse de, erkân ve ümera ve zabitan ve askerin bazıları da bunlarla hemfikir (= aynı fikirde) oldukları anlaşılmasına nazaran (= göre) hükûmetin kararlarını ellerinden geldiği kadar güçleştirmek ve eşhası malûmeyi mümkün olduğu kadar korumak istiyecekleri nazarı dik-

kate alınarak şayanı itimat bir ikiyüz kişinin yanımızda bulunması münasip görülmektedir.

Bunun için, evvelce yazdığım gibi, oralardaki **Kürtlerden itimat edilen yüz yüzelli kadar süvariyi birlikte alarak ve ne için oradan gidildiği hiç kimseye sezdirilmeden** Sivasa kimsenin beklemedeği bir zamanda ulaşarak valilik ve kumandanlığı hemen ele alacak ve oradaki jandarma ve askeri miktarları cüz'î (= çok az) olmakla beraber hüsnü idare edecek olursanız karşınızda bir kuvvet bulunmıyacağı için derhal tesir ederek içtimaa meydan vermemiş olacak ve orada bulunanlar varsa onları hemen yakalayıp mahfuzen (= muhafaza altında) İstanbula gönderebileceğiniz dergârdır (= şüphe yoktur). Bu suretle icra olunacak nüfuz dahilde sergüzeştçuyane (= serserice) harekâtta bulunanları yıldırmak bu gizli harekâtı-gayrı marziye (= padişahın istemediği» vukuuna mâni olacağı gibi hariçte (=dışarıda, Avrupada) de pek ziyade hüsni tesir edecek, ecnebilerin asker çıkarmak ve oraları işgal etmek hususundaki tasavvurlardan sarfınazar etmeleri (= vaz geçmeleri) için hükûmete bir memseki teşebbüs (= iş dayanağı) teşkil edecektir. ....

«Bunun kemali-süһuletle (= büyük kolaylıkla) ve muvaffakıyetle (= başları ile) tatbikı ancak son derece mektumiyete (= gizli tutmağa) vabeste (=bağlı) dır. Sivasa memuriyetinizden ailenizden en emin olduğunuz kimselerden hiç birine bahsetmeyiniz. Ve Sivasa girinceye kadar maksadı yanınızdakilere dahi sezdirmeyiniz. Şimdilik her halde ailenizi orada bırakmak etraftaki aşayiri (=aşiretleri) teftiş için beş on gün duracağınızı ailenize ve başkalarına bilifade (= söyliyerek) hemen hareketle bir gün evvel Sivasa bağteten (= apansızın) vasıl olmağa gayret eylemelisiniz ....»

Dahiliye nazırı Adil — Hariciye nazırı Şefik Süleyam

«Efendiler, Ali Galip hâdisesi, padişahın ve Ferit paşa hükûmetinin ve ecnebilerin müşeterek bir teşebbüsü olduğuna şüphe edenler kalmamıştır, sanırım. Bu hainliğin ortak faillerine karşı alınması lâzım gelen vaziyet sarihtir. Ancak, o günün

icabı, suçlandırmayı Ferit paşa kabinesi üzerinde temerküz ettirmek muvafıktı: padişahın ortak olduğunu bilmemezlikten geldik. Hükûmetin padişahı iğfal etmekte ve hakikatleri ondan saklamakta olduğu tezini tuttuk: padişah öğrenmiş olsa, kendisini aldatanlara lâyık oldukları muameleyi tatbik edeceğine emniyetimiz olduğunu ileri sürdük. Padişahın gözünü açıp fenalıklara çare bulmak yolundan yürüdük:

«Padişaha hitaben bir telgrafname hazırlandı, yüksek saltanat ve hilâfet makamını mukaddes tutan bir lisan ile yazılan bir arizada hükûmetin bütün cinayetleri ve hainlikleri sıralanıyordu:

«Memleketin her tarafından seçilmiş ve esir vatanın kurtarılmasını müzakere etmek üzere çağırılmış millet murahhaslarından kurulan kongreyi basmağa silâhlı kuvvetler sevkedilerek, müslüman kardeşler arasında kan dökülmesine tesaddi edilmiş ve ancak civardaki orduların uyanıklığı sayesinde Sivas üzerine yürüyen hain kuvvetler firara mecbur edilerek kardeş kanı dökülmesine mahal verilmemiş; Kürdistanı ayaklandırarak vatanı parçalamak istenilmiş, hainlerin para ile satılmış oldukları elde edilen vesikalarla sabit olmuş; firar eden caniler yakalndıkları takdirde kanunun pençesine teslim edilmeleri kararlaşmış.

«Bu cinayetleri tertip eden, dahiliye ve hariciye nazırlarına tebliğ ve tatbik ettiren hükûmete milletin itimadı kalmamış olduğu zikredildikten sonra itimada şayan zevattan yeni bir kabinenin teşkiliyle bu casus şebekesi hakkında çabuk ve adaletli tahkikat icrasını iade buyurulması isteniyordu.»

Sadrazam Damat Ferid imzasiyle beş gün sonra (20.9.335) padişah namına bir beyanname neşredilmiştir. Bu beyannamenin dikkate şeyan noktaları şunlardır:

«1. Hükûmetin takip ettiği siyaset neticesinde İzmir faciaları Avrupa devlet ve milletlerinin dikkat ve meveddetini (sempatisini) celbetti.

«2. Bir heyeti mahsusa, mahallinde, bitaraf tahkikata başladı. Medeniyet âleminin gözleri önünde hakkımız meydana çıkmaktadır.

«3. Millî birliğimizi bozacak hiç bir teklif ve karar olmadı.

«4. Bâzı kimseler tarafından sözde ehali ile hükûmet arasında bir muhalefet bulunduğu ilân ediliyor.

«5. Bu hal, kanun dairesinde, bir ân evvel icrasına arzu ettiğimiz mebus seçimlerini geciktirmektedir. Sulhün yaklaştığı bir sırada, vücudü mutlaka lâzım olan mebusan meclisinin teşekkülü gecikecektir.

«6. Bugün bütün milletten hükûmet emirlerine boyun eğilmesini beklerim.

«7. Büyük devletlerin insaflı hissiyatı, Avrupa ve Amerika efkârı umumiyesinin itidalperverliği mevki ve haysiyetimizi temin edecek bir sulhün yaklaştığına ümidim kuvvetlenmektedir.»

D. Ferit daha 12 gün direndikten sonra, Mustafa Kemal Paşanın Anadolu ile İstanbul arasındaki telgraf muharebesini kesmesi üzerine istifaya mecbur kalmıştır: 2 Ekim 335 günü Ali Riza Paşa kabinesi iktidara getirlmiştir; yerinde bahsi geçen, eski ikinci ordu müfettişi Cemal paşa bu kabinede harbiye nazırı olarak bulunmaktadır.

FASIL LIX

ANADOLUDA MİLLÎ İKTİDARIN KUVVETLENMESİ

Memlekette Padişahın ve hükûmetinin en kuvvetli icra mekanizması valilerin ve mütesarrıfların eliyle işlerdi, hainliklerin ve casuslukların vasıtaları bunlardı. Mustafa Kemal askerî kumandanları ve zabitleri vatanı kurtarmak davasına kazandıktan sonra, millî hainliği görülen veya sezilen vali ve mutasarrıflarla mücadele edebiliyor, zararlı olanları tevkif ettiriyor, İstanbula gönderiyor, geri çevirtiyor, Sivasa getiriyor, veya bir kolordu kumandanının yanına göndertiyordu. (Mütesarıf validen küçük idare amirlerine denirdi.)

Kürt aşiretlerini millî teşkilâta karşı ayaklandıran ve Kürt beylerini, müstakil Kürdistan vâdi ile kullanan Elâziz valisini ve müstakil Malatya mütesarrıfını harben yenerek Halebe firar

etmeğe mecbur kılmak mümkün olmuş, Sivas kongresi emniyet içinde çalışabilmişti. O sırada Dersime tayin olunan vali de Sivastan geçerken alıkonulmuştu (8.9.335). Millî harekete muhalif olduğu görülen Ankara valisi Muhittin paşa da tevkif edilerek Sivasa, Mustafa Kemal paşanın yanına gönderilmiş, ve yaşına hürmeten, bir müddet sonra İstanbula gitmesine müsaade olunmuştu.

Dahiliye nazırı Âdil Bey, milliyetçi olan Kastomonu valisini İstanbula alarak başkasını tayin eder, bu vali İneboluya gelir ve oradan İstanbul'a geri çevrilir: Kastamonuya ise Mustafa Kemalin istediği gibi milliyetçi vali ve kumandan gönderilir. (13.9.935).

Yine o sırada, milliyetçiliğe muhalefetleri görülen Çorum ve Niğde mütesarrıfları mevkufen Sivasa getirlmişti (16.9.935).

Yine o sırada kolordu kumandanı miralay Halit Bey, hainliği sâbit olan Trabzon valisini makamında basıp tevkif ederek Erzuruma göndermişti (20.9.335). Karabekirin şikâyetine sebep olan bu mesele Mustafa Kemal ile arasında bir ihtilâf teşkil etmişti: Halit Bey Mustafa Kemalden aldığı direktifle kahramanca hareket etmişti.

Hasılı, az zamanda, vilâyetler ve livalar (iller, ilçeler) millî iktidarın kontrolü altına geçmişti.

Millî iktidarın bu kuvvetlenmesi, Saray ve hükûmetiyle mücadele ederek milleti Erzurum ve Sivas kongrelerinde birleştirpebilmesi İngilizlerin, Avrupa ve Amerikanın dikkatini çekmiş, millî dâvamıza ehemmiyet vermeğe başlanmıştı. Mustafa Kemal, Kâzım Karabekire yazdığı bir mektupta (19.9.335) şöyle demektedir:

«...Ecnebilere gelince, Amerikalılar, Fransızlar ve İngilizlerle pek ciddî temas hasıl olmuş ve bunların Sivasa kadar gelen salâhiyetli memurları, bizimle iyi münasebetlere girişmişlerdir. Millî kuvvetlerin, öyle Sarayın ve hükûmetinin iddia ettiği gibi, bir kaç kişinin tahrik eseri olmayıp tamamen millî ve umumî mahiyette bir hareket olduğunu raporlarla mercilerine bildirmişlerdir...»

ALİ RİZA PAŞA HÜKÛMETİYLE AÇILAN ANLAŞMA VE SAVAŞMA

Damat Ferit paşa yerine iktidara gelen Ali Riza paşa kabinesiyle başlanacak münasebetlerin prensipleri bütün millî teşkilâta bir beyanname ile tamim edildi.

Yeni Sadrazama da şöyle bir telgraf çekildi :

Bütün teşkilâtımızca karar altına alınan prensipler şunlaprdır:

1) Yeni kabine Erzurum ve Sivas kongrelerinde tespit edilen millî maksatlara ve millî teşkilâta riayet edeceğine söz verdiği takdirde millî kuvvetler ona muzahir (= yardımcı ve destekleyici) olacaktır.

2) Yeni kabine, Millet Meclisi toplanıp millî murakabe fiilen başlayıncaya kadar milletin mukadderatı üzerine hiç bir türlü taahhütlere girişmiyecektir.

3) Sulh Konferansına gönderilecek delegeler milletin emellerini hakkıyle anlamış ve itimadını kazanmış, bilgili ve muktedir zatlardan seçilmelidir.

Bundan başka, **kendisini Millî teşkilâtın delegesi** sayan harbiye nazırı Cemal Paşadan, kumandanlara çektirilen telgraflarla bâzı icraat rica edilmişti. Fakat her iki makamdan beklenilen cevap gelmemişti; bunun için telgraf muhaberesi «rüptür» halinde kalmıştı (Kesilmişti).

Kabine, milletle temassız kaldığından, dost bir gazeteciyi aracı seçerek istenilen bağlılığı fazlasiyle gösterdiğinden telgraf muhaberesi yeniden tesis edilmiştir, fakat kabine vaktin darlığı behanesiyle beyannamesini Temsil Heyetine bildirmeden neşretmiş olduğundan, Mustafa Kemal Paşa da kabineden sormağa lüzum görmeden millî prensipleri ve kararlaşmış millî emelleri yayınlamıştır.

BAHRİYE NAZIRI SALİH PAŞA AMASYADA

Hükûmetle kararlaştırılan itilâf ve ittihattan sonra, işbirliğinin nasıl yürütüleceğinin müzakere edilmesi için Ali Rıza Paşa kabinesi bahriye nazırı Salih Paşayı Temsil Heyetinin

yanına göndermeğe teşebbüs etmişti; bu suretle kabine Temsil Heyetini alenî ve resmî olarak tanımış oluyordu.

Salih Paşa ile devletin dış ve iç siyasetiyle ordunun gelecekte alacağı vaziyetin görüşülmesi düşünülüyordu; Mustafa Kemal Paşa kolordu kumandanlarını fikirlerini bildirmeğe dâvet etti. Salih Paşa 15.10.335 te İstanbuldan, Temsil Heyeti de, başında Mustafa Kemal Paşa olarak 16.10.335 te Sivastan hareket etti; Temsil Heyetinin talimat ve tertibiyle hükûmetin murahhası olan Salih Paşaya Amasyaya kadar uğradığı her yerde tantanalı karşılama törenleri yapıldı, Mustafa Kemal ve arkadaşlarınca da bahriye nazırına parlak tezahüratla «Hoş geldiniz» denildi. 20 ekimde başlıyan müzakereler üç gün sürdü; ikişer nüsha olmak üzere beş protokol tanzim edildi, üçü karşılıklı imzalandı, ikisi gizli tutulmak üzere imzasız bırakıldı.

Amasya müzakerelerinin esasını Sivas kongresi beyannamesinin maddeleri teşkil etmişti. En önce saltanat ve hilâfet hakkında hükûmetin ve Temsil Heyetinin karşılıklı teminatına dair bir mukaddime kaleme alındı.

Sonra Sivas beyannamesinin birinci maddesinde kabul olunan hududun asgarî bir talep olmak üzere temini gerekliği müştereken kabul olundu.

Kürtlerin istiklâli maksadı altında yapılmakta olan teşebbüslerin üzerinde düşmanlarca tasavvur olunan «état tampon» un teşkil edilmesine ve ana vatandan hiç bir bölgenin ayrılmasına aslâ muvafakat edilmiyeceği, Aydın Vilâyetinin de ayni kat'iyetle ayrılmıyacağı esası umumiyetle kabul olundu.

Trakyaya gelince, Edirnenin ve Meriç hududunun terkine hiç bir suretle rıza gösterilmemesi müştereken onaylandı.

Sivas kongresi beyannamesinin dördüncü maddesinde, müslüman ve Türk olmayan unsurlara fazla imtiyazlar verilmemesi esası da elde edilmesi gerekli bir gaye olarak kabul olundu.

Böyle olmakla beraber, tespit edilen millî gayelerin seçilip toplanacak Millet Meclisinin kararına bağlı kalacağı kaydı da konuldu.

Ondan sonra (Anadolu ve Rumeli müdafaai hukuk cemiyeti)

nin vaziyeti konuşuldu ve cemiyetin nizamnamesinde tasrih edilmiş olan şartlar dairesinde kararlar alındı.

Mebusların seçilmesinde milletin hak ve hürriyetine riayet olunması, ittihatçıların seçilmemesine dikkat edilmesi de müştereken kabul olundu.

ALİ RIZA PAŞA HÜKÛMETİNDE

Ali Rıza Paşa hükûmeti padişaha miskin bendeliğini ve millete karşı şeytanca hainliğini göstermeğe geçikmedi. Mustafa Kemalin Nutukta işaret ettiği üzere, «Makedonyada Osmanlı İmparatorluğunun batı orduları başkumandanı Ali Rıza Paşanın koskoca Türk ordularını mahiv ve perişan ettirdikten ve Makedonya topraklarını düşmanlara terkettikten sonra, devletin en müşkül ânında Vahidettinin emellerine hizmet etmeğe elverişli vasıfları kazanmış olduğuna bu defa kendine en usta yardımcı olarak eski ikinci ordu müfettişi Cemal Paşayı harbiye nazırlığına getirmesine tabiî nazariyle bakılırdı.»

Mustafa Kemal Paşaya, mahrem bir arkadaşı, Ali Rıza Paşanın ağzından işittiği şu hikâyeyi nakletmiştir: «Ali Rıza Paşa, bir gün, Ahmet İzzet Paşayı ziyaret eder, konuşurlarken benim aleyhimde bulunur ve söylediklerine bir de mühim bir keşfini ilâve eder: «Cumhuriyet yapacaklar, Cumhuriyet!» diye bağırır. Eh, millî hareketlerin hedefi Cumhuriyet olduğunu bu kadar erken idrâk eylemesine aferin doğrusu!»

Mustafa Kemal Paşa ve Temsil Heyeti ile itilâfa ehemmiyet verir gibi görünen Ali Rıza Paşa hükûmeti, iktidara gelir gelmez neşrettiği beyannamede kullandığı bâzı sinsi ve hain ve ebleh cümleler hakikî karakterini ve iğfalinin anlaşıldığını idrâk bile edemediğini göstermektedir.

Ali Rıza Paşa kabinesi Salih Paşa ile yapılan itilâfı çabuk bozmuştur.

Dahiliye nazırı Mehmet Şerif imzasiyle neşredilen beyannamede şöyle bir madde vardı: «... bir müddettir dahili memlekette âsarı nifak ve şıkak runüma olması (= görünmesi)

müşkilâtın bir kat daha tezayüdünü müstelzim olmak itibariyle pek ziyade şayanı teessüftür.»

Nutukta bu cümle izah ediliyor: «Şerif Paşa bizim hareketlerimizi ve Ferit Paşa kabinesini düşürmek için milletçe tatbik olunan icraatı nifak ve şıkak (= münafıklık ve ara bozuculuğu) olarak vasıflandırıyor ve pek ziyade teessüf ediyor!»

Bir cümlesi daha: «... muvaffakıyet hükûmetin telkinatına mutavaatla (= boyun eğmekle), menafii memleket muzır harekâttan mucanebetle (= çekinmekle) hasıl olacağından hemen merkez ve mülhakata bu dairede icrayı vesaya ediniz!»

Bu cümle ile halk tabakalarını zehirlemek, millî faaliyetlere karşı gelmeğe teşvik etmekten başka bir gaye güdülmemektedir.

Bir cümle daha: «Heyeti vükelâ... hiç bir fırkaya mensup değildir. Muhtelif siyasî grupların hiç birine dahi temayül etmiyor, hepsinden mânevi yardım intizarında bulunuyor.»

Bu cümlelerden çıkan mâna açıktır: hükûmet millî teşkilâta, Temsil Heyetine mensup değildir, hattâ temayülü dahi yoktur.

Memlekette bulunan İtilâf ve hürriyet fırkasından, İngiliz muhipleri cemiyetinden, Hançerciler.. Nigehbancılar v.s. cemiyet ve gruplarından ne kadar manevî yardım bekliyorsa Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetinden, millî teşkiâltan, Erzurum ve Sivas kongrelerince seçilen meşru Temsil Heyetinden de o kadar...

Bir cümle daha: «memleket mukadderatının vükelâyı millet vasıtasiyle tayini ehassı âmalimizdir (= en özel emelimiz).»

Mânası: Şu milliyetçiler, Temsil Heyeti ne diye memleketin mukadderatı işlerine karışıyorlar? Bunlar milletin vekilleri değildir, milleti temsil etmezler, onları dinlemeyiniz!..

Dahiliye nazırı Damat Şerif Paşanın imzasiyle ilk beyannamesini neşreden hükûmet, bu cümleleri, resmî lisanın surî ifadesi (= resmî dilin formaliteleri), önemsiz sözler diye Mustafa Kemale yutturmak kurnazlığına kalkacak kadar da ahmak!

Hükûmetin sulh hakkındaki noktai nazarı da şu: «Vilson prensiplerinden bihakkın istifade olunarak Devleti Osmaniye-

nin müttehit (= birleşmiş) ve padişahının etrafında müçtemi (= toplanmış) bir devleti müstakille olarak temini bekası için hiç bir teşebbüsten geri durulmıyacaktır... zaten düveli muazzamanın (büyük devletlerin) hissiyatı nisfetkâraneleri (= insaflı-merhametli duyguları) ve hakikaten gittikçe tevazuh eden (= açık açık görünen) Avrupa ve Amerika efkârı ammesinin itidalperverliği de bu bapta emniyetbahş olmaktadır.»

Nutukta Mustafa Kemal şöyle diyor:

«Efendiler, bütün bu fikirler Ferit Paşanın bendeliği lisaniyle neşrettiği beyannamenin harfi harfine ayni değil midir? Bu tarz beyannameler neşrinden maksat milleti aldatmak ve miskinliğe atmaktan başka bir şey midir?

«Hangi insaftan bahsediliyor? Hangi itidalden dem vuruluyor? Memleketin hükûmet merkezinden, İstanbuldan, başlıyarak, her yerde, ecnebilerin tezahürleri bunun aksini ispat eden aşikâr deliller değil midir?

«Vilson, prensipleriyle beraber, sahneden çekilmiş, Suriyede, Filistinde, İrakta, İzmirde, Adanada, her yerde Osmanlı devletinin parça parça işgal olunmasına seyirci bulunmuyor mu?

«Bu kadar kat'î bir izmihlâl (= temelinden yıkılış) karşısında, aklı, anlayışı, vicdanı olan adamların kendilerini bu derece aldatmalarına ihtimal verilir mi? Bunlar hakikaten kendilerini aldatacak kadar ahmak iseler, milletin mukadderatını alıp idare etmelerine feci hakikati görenler tahammül edebilir mi?...»

FASIL LX

MİLLÎ FAALİYETE KARŞI SİLÂHLI ÇETELERİN ZUHURU

Amasyada bahriye nazırı Salih Paşa ile Mustafa Kemal Paşa ve Temsil Heyeti arasında itilâf (= uzlaşma ve anlaşma) müzakereleri olurken ilk fiilî hainlik hâdisesi vuku buldu:

Sivastan, Şemseddinî - Sivasî evlâtlarından Recep Kâmil ve arkadaşları imzasiyle, Mustafa Kemal Paşaya, şu telgraf gelmişti:

«Ehalimiz, padişah ve hükûmet efkârını bizzat Salih Paşa-

nın ağzından veya başka bir emin lisandan işitmedikçe aradaki ihtilâfa hallolunmuş nazariyle bakmıyacaktır... (19.10.335).

Salih Paşaya da, aynı şemseddini-Sivasî, Recep Kâmil teşebbüsüyle, ulema (= diyanet bilginleri), eşraf (= zengin eski ailelerden olanlar), tüccar ve esnaftan yüz altmış imzalı bir telgraf çekilmişti, bu telgrafta şöyle deniliyordu:

«Aylardan beri memleketimizde geçmekte olan işleri anlamak ve meselenin mahiyetine bilgi edinmek için vilâyet merkezine kadar zahmet buyurmanızı veya makina başına teşrifinizi istirham eyleriz.»

Nutukta şöyle deniliyor:

«Efendiler, biz bütün memleketi irşat ve tenvir ile uğraşırken düşmanlarımız da, bize karşı, her yerde, hattâ her suretle hâkim bulunduğumuz Sivas şehrinde bile, hainliklerini yürütecek alçak vasıtalar bulabiliyorlardı.»

«Efendiler, düşmanlar Şeyh Recebe hakikaten mühim bir rol ifa ettirmiş bulunuyorlardı: bütün milletin, birlik ve dayanışmasından ve millî teşkilâtın memleketin her köşesine teşmil edildiğinden bahseden, bir kabineyi devirip bir yenisini iktidara geçiren ve onunla karşı karşıya geçen bir heyetin, Temsil Heyetinin, reisi aleyhinde, Sivastan çıktığının ertesi günü, bütün Sivas ehalisi namına ayaklanmayı gösteren bir telgrafın çektirilebilmesi elbette çok mânalı bir vaka idi.

«Sivasta, ehali millî teşkilât aleyhinde bulununca bütün milletin aynı his ve fikirde bulnmadığını iddia ve ispat etmek cidden müşküldü. Temsil mahiyeti böyle olan bir heyetin ve reisinin dayandığı kuvvetin çürük olduğuna nasıl ve niçin hükmedilmesin?!

«Sivastan yükseltilen bu sesin düşmanlar için ne kadar kuvvetli ve mühim olduğu takdir buyurulur!»

«Efendiler, o sırada karşılaştığımız vaziyet yalnız Şeyh Recep vakasiyle kalmadı: Adapazarının Akyazı tarafından da çok mühim başka bir vaka daha patlak verdi: İstanbuldan para ve talimatla Adapazarı köylerine gelen Bekir Bey isminde biri, süvari olacaklara 30 ve piyade olacaklara 15 lira (altın) aylık vaadiyle adam toplıyordu; atlı ve yaya olarak topladığı kuv-

vetle Adapazarı kasabasını basmağa karar verir. Kaymakamın çıkarabildiği kuvvetle bir çarpışma olur. Bu çete şöyle diyormuş: «Zatı şahanenin hayatta ve makamı hilâfetlerinde olup olmadığını öğrenmek için Adapazarında makina başına gelmek istiyoruz. Mustafa Kemal Paşayı padişah makamına kabul edemeyiz...»

Bekirin İtilâf ve Hürriyetçilerle ecnebi düşmanlardan gönderildiği haber verildi.

Sait Molla ile rahip Fru arasında geçen ve elde edilen mektuplardan da bu silâhlı çetelerin teşkil ve sevkinde İngiliz parası kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bekirin maiyetinde iki zâbitle silâhlı adam olduğu ve Abaza köylerinde halkı hükûmet namına millî hareket aleyhine teşvik ettiği ve bir çok para sarfettiği de Bolu Mütesarrıfı tarafından haber verilmişti (27/10/335).

Yine o günlerde, İzmitle Gebze bölgesi içinde, Küçük ve Büyük Aslan çeteleri şekavete başlamıştı. Adapazarında çerkes Bekir ve İzmit-Gebze mıntakasında Aslan çetelerinin zuhuru millî kuvvetler aleyhinde isyan başlangıcı sayılmıştı. Bu çetelerin sarayda «zatı şahane, Ferit Paşa, Adil Bey, Sait molla ve Ali Kemal Beyden» mürekkep bir heyet tarafından sevk ve idare edildiği de İstanbuldaki millî teşkilâttan bildirlmişti. (28.10.335).

Bu çetelerle âsayişsizlik yaratmak, hiristiyan unsurlara dokunup onları şikâyetçi duruma getirmek, bu âsayişsizliği ve hiristiyanlara tecavüzleri yapanların millî kuvvetler olduğuna ecnebileri inandırmak gibi haince kurulmuş bir plân tatbik ediliyordu.

Bu haince teşebbüslerden en çok İstanbula yakın Biga, Balıkesir ve bilhassa Gebze, İzmit, Adapazarı, Bolu havalisinde dikkati çekecek bir şekavet manzarası doğmuştu. Hükûmet durmadan Temsil Heyetini sıkıştırıyor, bu çetelerin faaliyetine son vermeyi millî kuvvetlerden talep ediyordu. Bunun için Millî Temsil Heyeti de İstanbula yakın havalide, bilhassa İzmit mıntakasında, millî müfrezeler teşkil etmek ve emniyetli kuman-

dan ve zabitler kullanarak hain çetelerin vücutlarını izaleye çalışmak tedbirlerini alıyordu.

Bu maksatla vücuda getirilen millî müfrezelerin en kuvvetlisi Yahya Kaptan isminde, doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşanın emir ve direktiflerine uygun faaliyette bulunan, sadık ve yiğit bir zatın kumandası altında idi. Fakat az sonra Yahya kaptan, gerek hükûmet memurları ve gerek millî teşkilâta girmeye fırsat bulan bâzı şerir kimseler tarafından tenkit edilmeğe başlamıştı. Nihayet bir haber alındı: «Yahya kaptan, Tavşancılda, İstanbuldan gelen bir askerî kıta tarafından muhasara altına alındı!»

Mustafa Kemal bu sadık ve yiğit milliyetçiyi kurtarmak için çok çalıştı. Fakat Yahya kaptanı kurtarmak mümkün olduktan sonra, balta ile kafası ezilerek şehit edildiği haber alındı (10.I.336). Bedbaht halk kumandanının dul karısı ve üç yetimi ihtiyaç içinde kaldı. Üsküdardan Adapazarına kadar, vatanın bu son derece mühim ve nazik bölgesi Çerkeslerin ve Rumların çetelerinin tehdidi altında idi.

MEBUSLAR SEÇİMİ

Millet Meclisinin Anadoluda toplanması gerekliğine padişahı ve hükûmetini iknaa bir türlü imkân bulamıyan Mustafa Kemal Paşa en büyük dikkatini mebusların millî teşkilâta ve Temsil Heyetine mensup ve sadık zevat arasından seçilmesine vermiş ve lâzım gelen tedbirlerin alınmasına arkadaşlarına akıl erdirmeğe çalışıyordu: Mustafa Kemal her problemin çözümünde bir diktatör gibi değil, demokratik yoldan yürüyüp fikirlerini müzakere ile kabul ettirmekten aslâ geri kalmazdı.

Nutuktan :

«Mebuslar Meclisinin İstanbulda toplanması zarurî görüldükten sonra, Temsil Heyetinin Ankaraya gelmesini tercih ile hareket ettik.»

«Sivastan Kayseri yolu ile hareket eden Temsil Heyeti bütün yol uğrağı boyunca her yerde ve nihayet Ankarada, büyük

milletimizin sıcak ve samimî tezahürleri içinde buraya ulaştık...

«Ankaradan geçen mebuslara, ayrı ayrı veya küçük gruplar halinde, hepsine, aynı esas noktaları günlerce tekrar ve yine tekrar etmek mecburiyeti hasıl oldu.

«Her şeyden önce manevi kuvvetin, vicdan, şuur, yürek kuvvetinin yüksek tutulması şarttır. Erzurum ve Sivas kongrelerinin tespit ettiği prensipler milletin elde edeceği gayeler için düsturdur. Dokuz aydan beri milletçe başlıyan uyanıklık gevşemezse, vatanın istiklâli için fedakârlıktan çekinilmezse muvaffakiyet muhakkaktır...

«Kongrelerimizin esaslarına riayetkâr bir «Müdafaai Hukuk grupu» kurulmalıdır, Mebuslar Meclisi içinde Temsil Heyetinin yaratmış olduğu kuvvetlere dayanır bir grupun görebileceği azimli ve cesur vazifeler çoktu. Meclisin feshettirilmesi veya dağıtılması şüphesizdi, yakın olan buhranlı ve elemli safhalar içinde kuvvetli bir «Müdafaai Hukuk grupu» her fırsatta ve her nerede olursa olsun milletin mukaddes emellerini cesaretle söyliyecek ve müdafaa edecekti.

«Efendiler, milletin emel ve maksatlarını da kısa bir program olarak ifade eden «Misakı Millî» de o sırada görüşüldü ve tespit edildi.»

«MÜDAFAAİ HUKUK» YERİNE «FELÂHI VATAN»

«Her görüştüğümüz zat, fert veya küçük grup ve heyetler, bizimle tam bir fikir birliğinde olduklarını söyliyerek ayrılmışlardı. Fakat aramızda unvanı kararlaşan grupun, Müdafaai Hukuk grupunun teşkil edildiği işitilmedi. Niçin? Bu soruya bugün bir cevap vermek isterim:

«Çünkü bu grupu teşkil etmeği vatan ve millet borcu olarak kabul etmiş olanlar imansız idiler.. cebîn (= alçakça korkak) idiler.. cahil idiler! İmansız idiler, çünkü millî emellerin ciddî ve katî olduğuna ve bu emellerin dayandığı millî teşkilâtın kuvvet ve kudretine inanmıyorlardı.

«Cebîn idiler, çünkü millî teşkilâta mensup görünmeyi kendileri için tehlikeli görüyorlardı.

«Cahil idiler, çünkü kurtuluş için milletin biricik dayanak olduğunu ve daima olacağını bilemiyorlar, görmüyorlardı. Padişaha kölelik ve dalkavukluk ederek, yabancı düşmanlara hoş ve mülâyim davranarak büyük hedefin elde edileceğini sanmak ahmaklığını gösteriyorlardı.

«Erzurumda ve Sivasta kabul edilen «Müdafai Hukuk Grupu» isminden başka unvan mı yoktu?

«Varmış! İşittik ki «Felâhı Vatan Grupu» ismiyle akılları sıra bir grup teşkil etmişler!

«Efendiler, Meclisi Mebusanın İstanbulda tecavüze uğrayacağına, dağılacağına hiç bir şüphem yoktu, merkez olarak Ankarayı seçerken bu tecavüzleri itibare almıştım. Bir de düşünmüştüm ki, meclis reisi seçilsem, ileride, Millet Meclisini Ankarada daha kolay toplıyacaktım: Kendim İstanbula gitmiyecektim. Meclis reis vekilleriyle idare olunacaktı. Buhranlı zamanlarda, faidesi geçici de olsa, böyle bir tedbirin alınması faydasız değildi. Bu hususu lâzım gelen arkadaşlara açtım, mütalâamı muvafık buldular, bu yolda çalışacaklarını vâdederek İstanbula gittiler. Fakat bir iki müstesna arkadaştan başka, bu fikri kimsenin ağzına bile almadığını öğrendim. İşittiğime göre, bu meselede şu mantık hâkim imiş: bunca millet vekilleri içinde meclis reisi olacak liyakatta bir adam bile yok muydu ki, hazır olmıyan birini reisliğe seçeceğiz! Mebusları bu derece liyakatsiz göstermek düşmanlar veya dostlar nazarında tesiri fena olmaz mıydı?

«Efendiler, bu tedbirin alınmaması, Meclis dağıtıldıktan sonra beni küçük bir müşkül ile karşılaştırmıştır.»

FASIL LXI

MEBUSLAR MECLİSİ KAPATILINCAYA KADAR

Meclisi Mebusan 19. ocak. 336/1920 tarihinde açılmıştı. Bir ay kadar sonra, harbiye nazırı Cemal Paşa, telgrafla, Mustafa Kemal Paşaya şunları bildiriyordu:

«İngilizler hükûmete verdikleri bir notada benimle erkânı harbiye reisi Cevat Paşa hazretlerinin vazifeden çekilmemizi talep ettiler. Kabinece şiddetle ret cevabı verildiyse de vaziyet kabinenin kalmasını, yalnız benimle Cevat Paşanın çekilmesini icap ettirdi. Hükûmeti müşkül vaziyete sokacak bir harekette bulunulmamasını rica ederim.»

Mustafa Kemal Paşa boyun eğilmemesini şiddetle tavsiye ettiyse de Ali Rıza Paşa İngilizlerin emrine uyarak harbiye nazırını atmış, yerine Fevzi Paşayı (mareşal Fevzi Çakmak) getirmişti. Bu büyük kumandan o yüksek makama çok geç gelmişti, hemen Mustafa Kemal Paşa ile işbirliği ederek tasarladıkları büyük mukavemeti organize etmeğe fırsat elvermedi. Fakat Mustafa Kemal Paşa, Ankaraya gelerek hizmetine girmiş olan İsmet Beyi (İsmet İnönü) İstanbula, Fevzi Paşanın yanına göndermiş, harbiye nazırı da onu müsteşarlığa memur etmişti. O hengâme sırasında İsmet Beyden Mustafa Kemal Paşaya (3 şubat 336) tarihli bir telgraf geldi:

«Alınan malûmata göre, İstanbulda bir Cemiyet kurulmuş ve bu cemiyet İngilizlerle işbirliği ederek: hükûmeti düşürmek, iktidara güvendikleri malûm hükûmeti getirmek, Meclisi feshetmek, İzmir ve Adananın işgalini kuvvetlendirmek ve bunun için millî kuvvetleri ilga etmek, cihana sulh ve müsalemet getirmeğe âmil olmak üzere, İstanbulda bir hilâfet şûrâsı kurmak, millî kuvvetlere yardımcı olan bolşeviklik aleyhine fetva çıkarmak... kararlaşmış teşebbüsleri cümlesinden imiş. Nazır Paşa bu cemiyetin faaliyetine ehemmiyet veriyor. Anadoludaki Anzavur hareketi bu cemiyetin faaliyetinden olduğu gibi İngilizlerin, hükûmeti daha ziyade tazyik etmeleri de aynı sebepten-

dir. Malûmat olmak üzere arzetmekliğimi arzu ettiler.» (İsmet)

O günlerde vukua gelen bâzı mühim işleri Nutukta Mustafa Kemal Paşa anlatıyor:

«Gelibolu civarında, Akbaş mevkiinde, bulunan bir cephane deposu hükûmet boyun eğerek İngilizere teslim etmeğe muvafakat etmişti.

«Halbuki Köprülü Hamdi Bey isminde kahraman bir arkadaşımız millî kuvvetlerden bir müfreze ile, 26/27 şubat 336 gecesi, sallarla Rumeli sahiline geçti. Akbaş cephane deposuna el koydu. Depo muhafızları olan Fransızları esir etti ve muhabere hattını kesti. Depodaki silâhları kâmilen, cephaneyi kısmen ve muhafız Fransızları mahfuzan Lapsikiye nakletti. Silâhları ve mühimmatı içeri sevkettikten sonra muhafız Fransızları serbest bırakarak yerlerine gönderdi.

«Akbaş deposunda sekiz bin rus tüfeği, kırk rus mitralyözü vardı, cephane de yirmi bin sandık tahmin ediliyordu.»

«Efendiler, hemen aynı günlerde, Anzavur, Balıkesir ve Biga havalisinde mühim ve tehlikeli vaziyetler ihdasına muvaffak olmuştu. Başına külliyetli adam toplamıştı. Karşısına gönderilen millî kuvvetlerle Bigada kanlı bir muharebe oldu. Anzavur galip geldi. Kuvvetimizi dağıttı. Top ve mitralyözlerimizi gaspetti. Er ve zabitlerimizi esir ve şehit etti. Akbaş kahramanı Hamdi Bey de bu şehitler arasında idi. Bundan sonra Ahmet Anzavur, kendi ismine nispetle, Ahmediye Cemiyeti ismiyle bir cemiyet kurdu ve hainliklerini genişletti. Gelen telgraftan Anzavurun İstanbulda İngilizlerin kurduğu hainler cemiyetiyle beraber olduğu anlaşılmıştır.»

«Şubat 336 nın 18 - 20 günlerinde Yunanlıların İzmire yeni kuvvet, külliyetli cephane, nakil vasıtaları getirdikleri ve cephelere sevkederek yeni bir taarruza hazırlandıkları haberi alındı. Bu malûmatımızı — hükûmetin işlerine müdahale etmeyiniz yaygarasına bakmaksızın — İstanbul hükûmetine bildirerek dikkatini çekmekten geri kalmadık.

«Yunanlılar taarruza hazırlanırken Ali Rıza Paşa kabinesi yeni bir teklif aldı:

«Yunanlıların karşısında bulunan millî kuvvetlerin geri aldırılması!»

«Ali Rıza Paşa kabinesi bu teklifi yerine getiremezdi, Yunanlıların karşısındaki millî kuvvetler düşmanları çok üzüyordu, fakat o kuvvetler padişahın ve hükûmetinin iradesi ve emri ile geriye çekilecek kuvvetler değildi.

«Sadrıazam cevap olarak bu teklifin yerine getirilemiyeceğini bildirmiş. Düşünebildiği biricik çare, hemen istifa edip bu mes'uliyetli işten yakayı sıyırmak olmuştur.»
Ali Rıza Paşa yerine iktidara Salih Paşa getirilmiştir. Harbiye nazırı da muvafaza edilmişti.
İngilizlerin cesareti ve tecavüzleri artmıştı, İstanbulun işgaline ve Meclisin kapatılmasına doğru gidiliyordu.

İSTANBULUN İŞGALİ

18 mart 336/1920

İstanbuldan Rauf Bey haber veriyor:

«Dün, öğleden sonra, İtilâf devlet mümessilleri toplanmışlar, İstanbuldaki millî kuvvetler reislerini tevkif etmek meselesini konuşmuşlar. Bu malûmat (= bilgiler) mahrem (= gizli), mevsuk (= gayet doğru) bir kaynaktan alınmıştır. Kabineyi, millî kuvvetlerle birlik sayıyorlar, onu da düşürmek istiyorlarmış. Muvaffak da olacaklarına emin imişler.»

Bu haber üzerine, Mustafa Kemal Paşa, verdiği cevapta şunları söylüyor:

«Bize de, Ankarada daima doğru ve mahrem haberler veren bir Fransız, Ankaradaki İngiliz mümessili Vital'in bugün İstanbula hareket edeceğini ve şimendifer nakliyatının İngilizler tarafından kesileceğini bildirdi. Filhakika (= gerçekten) Vital bugün hareket etti. Bu haberin İstanbulda itilâf devletlerince alınmakta olan tedbirlerle alâkalı olduğuna şüphe yoktur.»

«... Zatı âliniz (= ekselânsınız) ile beraber vücutları gelecek hareket ve teşebbüslerimiz için elzem (= en çok lâzım) olan arkadaşların bize katılmaları sağlanmalıdır. Buraya gelecekler arasında memleketi temsile ve hükûmet teşkiline yarıyacak zevatın bulunması mühimdir.»

«Efendiler, Rauf Beyi ve diğer arkadaşları tam zamanında davet etmiş olduğum dört gün sonra sabit oldu. Ne yazık ki, bu davetimize kulak asmadılar, Rauf ve Vasıf Beyler gibi zatlar, uysal uysal İngilizlere teslim olup Maltaya sürüldüler...»

İŞGAL HABERLERİ

8 mart 336 tarihli, şifre telgraf:

Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Türk Ocağı, İngilizler tarafından işgal edilmesi üzerine, Millî Talim ve Tesbiye binasına nakletti; dün, öğle üstü, İngilizler bu binayı da işgal ettiler. (Manastırlı Hamdi).

16 mart 336, öğleden evvel gelen telgraf:

Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Bu sabah, Şehzadebaşındaki muzıka karakolunu İngilizler basıp oradaki askerlerle çarpıştılar. Şimdi İstanbulu işgal altına alıyorlar. (Manastırlı Hamdi).

16 mart 336

Harbiye telgrafhanesini de İngiliz bahriye askeri işgal edip teli kestiler, bir taraftan da Tophaneyi işgal ediyorlar. Zırhlılardan asker çıkarılıyor. Sabahki çarpışmada 6 şehit 15 yaralımız vardır. (Hamdi)

«(Tafsilât) Bizim asker uykuda iken İngiliz bahriyelileri bastılar. Uykudan şaşkınlık içinde askerimiz kalkınca müsademe başladı. Zırhlıları rıhtıma yanaşmış, Beyoğlu cihetini ve Tophaneyi işgal ettiler. Şimdi ne Tophane ne Harbiye telgrafhane-

sini bulmak kaabil olmuyor. Şimdi de haber aldığıma göre işgal Derinceye kadar genişliyormuş, efendim.»

«İşte Beyoğlu telgrafhanesi de yok, İşte Beyoğlu memurları, müdürleri geldiler. Kovmuşlar. Allah muhafaza buyursun, burasını da işgal etmesinler. Bir saate kadar burası da işgal olunacak, şimdi haber aldım efendim.»

Telgrafçı Hamdi efendiden sorduk:

«Mebusan telgrafhanesi muhabere ediyor mu?»

«— Evet, yapıyor...»

Bundan sonra Hamdi efendiyi işitmedik, İstanbul merkezinin de işgal olunduğuna hükmettik.»

Protesto

Mustafa Kemal Paşa, vakarlı ve kararlı bir lisanla itilâf devletlerinin bu zalim ve hakaret dolu tecavüzünü, hemen aynı günde ve elindeki bütün vasıtaları kullanarak protesto etti. (16 mart 336/1920):

İstanbul İngiliz, Fransız, İtalyan siyasî mümessillerine; bütün tarafsız devletler hariciye nezaretlerine; Fransa, İngiltere, İtalya Millet meclislerine (Tebliğe aracı olmak üzere, Antalyada İtalyan mümessiliğine).

İstanbulda bütün resmî daireler, millî istiklâlimizi temsil eden Meclisi Mebusan da dahil olmak üzere, itilâf devletleri tarafından cebren işgal edilmiş, ve millî gayelerimiz dairesinde hareket eden bir çok vatan severlerin tevkifine teşebbüs olunmuştur. Milletimizin siyasî hakimiyet ve hürriyetine indirilen bu son darbe, varlığını ne bahasına olursa olsun müdafaaya azmetmiş olan biz Osmanlılardan ziyade, yirminci asır medeniyet ve insaniyetinin mukaddes saydığı bütün hakları, vatan ve hürriyet gibi bugünün insan cemiyetlerine esas tanılan prensiplere karşıdır.

Biz haklarımızı ve istiklâlimizi müdafaa için giriştiğimiz savaşın mukaddes olduğuna ve hiç bir kuvvetin milleti hür yaşamak azm'nden ve hakkından mahrum edemiyeceğine kaniiz. Tarihin bugüne kadar kaydetmediği bir suikast teşkil eden ve

Vilson prensiplerine dayanan bir mütarekenin ihlâl edilmesinden doğan bu hareketin mahiyetini takdir etmesini resmî Avrupa ve Amerikanın değil, kültür ve medeniyet Avrupa ve Amerikanın vicdanına bırakıyoruz ve bu hâdisenin büyük tarihî mesuliyeti üzerine son bir defa daha dikkat nazarını celbediyoruz. Dâvamızın kudsiyet ve meşruiyeti bu müşkül zamanlarda Allahtan sonra yardımcımızdır.

(Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Temsil Heyeti) Mustafa Kemal

Mustafa Kemal Paşa, aynı günde, valilere ve kaymakamlara telgraflar çekerek onları, aynı tarzda, itilâf devletlerine, parlamentolarına, medeniyet âleminin efkârı umumiyelerine protestolar çekmeğe teşvik etmiştir.

FASIL LXII

MİLLET MECLİSİNİN ANKARADA TOPLANMASI

İstanbulun itilâf devletleri tarafından işgali üzerine devletin teşriî, adlî, icraî kuvvetleri bozulup işliyemez bir hale geldiğinden Meclisi Mebusan dağıldı. Devletin varlığını, milletin istiklâlini sağlıyacak tedbirleri düşünüp tatbik edebilcek, milletin en yüksek salâhiyetlerini haiz bir Millet Meclisinin derhal seçilip toplanmasına ihtiyaç vardı. Mustafa Kemal Paşa, bu büyük ihtiyaç üzerine, makina başında, kumandanlarla konuşarak fikirlerini ve muvafakatlerini aldıktan sonra, 19 martta bir beyanname neşrederek: valileri, mütesarrıfları, kolordu kumandanlarını seçimlere başlamağa davet etti ve gerekli gördüğü talimatı (= direktifleri) verdi. Livalar intihap dairesi olarak kabul olunmuş, her livadan beş âza seçilmesi kararlaşmıştı.

Dağılan Meclisi Mebusan âzaları da yeni Millet Meclisine âza olmak üzere davet olunmuştu.

«İstanbulda işlerimize bakacak arkadaş kalmamıştı: ikazlarıma kulak asmadıkları için hepsi Maltaya sürülmüşlerdi. Yeniden işleri organize etmek için çok zahmet çektim ve halimize göre fazla para sarfetmeğe mecbur kaldım.

«Muhterem efeniler, bundan evvel bir iki defa, Meclisi Mebusana reis seçilmem meselesinden bahsetmiştim, bunun temin edilmemiş olmasından şimdi küçük bir müşkülle karşılaşmıştım:

«Meclisi Mebusan reisi Celâlettin Arif Beyin Ankaraya gelmesini bekleyip Millet Meclisinin davetini onun vasıtasiyle yaptırmayı düşündüm. Fakat vaziyet pek çok tezlik istiyordu, beklemeğe imkân yoktu. Meçhul ihtimallerle vakit kaybetmesini ihtiyata muvafık bulmadım. Celâlettin Arif Beyle ancak martın 27/28 gecesi, Düzceye gelmesiyle irtibat temin edilebildi.»

Celâlettin Arif Beyle edilen görüşme neticesinde, aralarında uyuşulmaz bir fikir ve prensip ihtilâfı olduğu anlaşıldı: Mustafa Kemal Paşa **millî hakimiyet üzerine kurulacak, bütün salâhiyetleri eline alacak inkilâpçı bir Millet Meclisi** düşünüyordu, Celâlettin Arif Bey ise **padişahın hizmetinde, dağılan Meclisi Mebusan gibi muhafazakâr** bir heyet istiyordu.

İSYAN VE İRTİCA HÂDİSELERİ VE MECLİSİN İLÂNI

Mustafa Kemal şöyle diyor:

«Şimdi, Efendiler, inkılâbın tabiî icaplarından bâzı hâdiselere temas edelim:

«Üçnücü kolordu kumandanı Salâheddin Beyden aldığım 29 Mart tarihli şifrede, Samsunda bulunan 15. inci fırkada ruhiyatın bozuk olduğunu, zabitler arasında padişahçılık ceryanı bulunduğundan bahsediliyordu: «zabitler padişah aleyhinde verilecek emirleri icra etmiyeceklerini beyan etmek üzere âmirlerine baş vurmuşlar; tazyik olunurlarsa vazifeyi terk etmeleri hissediliyor... «İstanbulda bir kabine yerinde duruyorken bu yapılan işler nedir?» diyorlarmış. «Bir zabiti hapsetmekten bir şey çıkmıyabilir, ama Anadolu üzerine yürümek gibi ahval çıkabilir, deniliyordu.»

«Bolu mütesarrıfından alınan 9 nisan 336 tarihli kısa bir şifreden Adapazarı ile Hendek arasında, Çatalköprü isimli ma-

haldeki köprülerin ve Müdürnü suyu köprünün, millî kuvvetler aleyhinde olanlar tarafından tahrip edildiği anlaşıldı.

«Bolu ve havalisi kumandanından alınan 9 nisan 336 tarihli şifreden de Hendek ile Adapazarı arasında telgraf ve telefon hatlarının kesildiği ve Düzce Abazalarından tarafsız kalanların da isyan edenlere katıldıkları öğrenildi.

«Nevşehirde de kaymakamın reisliği altında (Taalii İslâm) cemiyetinin bir şubesi teşekkül etmiş: bu cemiyetin âzaları: «padişahtan başka hiç bir kuvvet tanımayız, millî kuvvetleri dağıtmak için malımızla ve kollarımızla savaşacağız» dedikleri işitilmiştir.

«Büyük Millet Meclisinin açılmasını sağlamak ve tezleştirmek için uğraştığımız günlerde, bizi en çok meşgul eden Düzce, Hendek, Gerede gibi Bolu bölgesine giren yerlerden başlayıp Nallıhan, Beypazarı, üzerinden Ankaraya yaklaşmak istidadını gösteren irtica ve isyan dalgaları idi.

«Ben bir taraftan bu dalgaları durdurmağa çalışırken, bir taraftan da Ankarada toplanmakta olan ve vaziyeti henüz kavramıyan mebusları ürkütücü manzaralar karşısında bırakmamağa gayret ediyordum.

«Nihayet gelebilmiş olanları kâfi görerek Meclisin 23 nisan 336/1920 cuma günü açılmasına karar verdik.»

BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN AÇILIŞ TÖRENİ

«Açılış töreni, Meclisin, saltanat ve hilâfet uğrunda fedakârane savaşacak, islâm akide ve göreneklerine taassup derecesinde bağlı bir Meclis olduğunu ispat edecek tezahürlerle dolu olacaktı. Bu büyük merasim için her vasıta ile neşredilen beyanname şudur:

Ankara, 21.4.336 gayet aceledir.

Bütün vilâyetlere, müstakil livarlara, Müdafaai Hukuk merkezlerine, belediye reislerine, ordu ve kolordu kumandanlarına:

1 — Bimennihilkerim (= Allahın lûtuf ve keremiyle) nisanın 23 üncü cuma günü, cuma namazından sonra, Büyük Millet Meclisi açılacaktır.

2 — Vatanın istiklâli, yüksek saltanat ve hilâfet makamının kurtarılması gibi en mühim ve hayatî vazifeleri ifa edecek olan bu Büyük Millet Meclisinin açılışı cuma gününe, mübarekliğinden feyiz almak gayesiyle rast getirilmiştir. Bütün muhterem millet vekilleri Hacı Bayramı Veli camii şerifinde cuma namazı kılınarak kur'an ve namaz nurlarından feyiz alınacak, namazdan sonra lihyei saadet (= peygamberin mübarek sakalı) ve sancakı şerif dairesine gidilerek kapısında kurbanlar kesilecek ve dualar okunacak ve kolordu kumandanlığınca ihtiram (= saygı) tertibatı alınacaktır.

3 — O günün mukaddesliğini teyit için, bugünden, vilâyet merkezinde, vali beyefendi hazretlerinin tertibiyle hatim ve Buharii şerif okunacak, ve hatmi şerifin son kısımları cuma günü namazdan sonra, dairei mahsusa önünde tamamlanacaktır.

4 — Yaralı vatanın her köşesinde, bugünden itibaren hatimler ve Buharii şerif kıraatine başlanacak, cuma günü ezandan evvel minarelerde salevat şerife okunacak ve hutbe okunurken hilâfetmeap padişahımız efendimiz hazretlerinin namı hümayunları anılacak ve zatişahânelerinin ve memalikişahaneleriyle bütün tebaai mülûkânelerinin bir ân evvel kurtulması için dualar okunacak; cuma namazı kılındıktan sonra da hatim ikmal edilerek yüksek saltanat ve hilâfet makamının ve bütün vatanın kurtuluşu için sarfedilmekte olan millî çalışmaların ehemmiyet ve kutsiyeti ve millet vekillerinden mürekkep Büyük Millet Meclisinin emanet edeceği vatanî vazifeleri ifası hakkında mev'izeler irat olunacaktır. Daha sonra halife ve padişahımızın, din ve devletimizin, vatan ve milletimizin halâsı, selâmeti ve istiklâli için dua edilecektir. Her tarafta Cuma namazından evvel de mevlidi şerif okunacaktır. Cenabı haktan muvaffakiyet yalvarırız.

FASIL LXIII

İRTİCA VE İSYAN HAREKETLERİNİN GENİŞLEMESİ

İç kavga ve Dış kavga bir arada

Ankarada toplanabilen Büyük Millet Meclisi Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti tarafından İstanbul hükûmetine karşı kazanılmış büyük bir zaferdi: Kanun yapmak yetkisi Millî teşkilâta ve büyük reislerinin eline geçmişti.

Padişah, hemen, Ferit Paşayı iktidara getirmiş, zaten geniş bölgeler kaplamakta olan irtica ve isyan hareketleri genişletilmiş ve hızlandırılmış, korkunç bir **iç kavga** başlamıştı. Büyük Millet Meclisinden çıkan ilk kanun **vatan hiyaneti** suçlarına karşı **İstiklâl Mahkemeleri** teşkili hakkında idi.

Padişahın Damat Ferit Paşa hükûmetinin en büyük yardımcısı Yunanlıların bir kaç cepheden taarruza geçmeleri, ordularımızın ve millî teşkilâtımızın en büyük kuvvetlerini uğraştırmaları ve yenmeleri oluyordu. Zaten ordular kadro halinde idi. Bu zayıf ordu kuvvetleri ve millî teşkilât kuvvetleri yalnız Yunanlılara karşı sevkedilebilseydi İzmir cephelerinde, düşmanı yenmek kolay ve çabuk olacaktı; fakat geniş bölgeler içinde dalgalanan isyan ve irtica cephelerine millî inkilâp kuvvetlerinin çoğunu göndermek mecburiyeti vatanı pek zalim savaşlar içinde bırakıyordu: her şeyden önce **iç kavgada** galip gelmek lâzım geliyordu.

Nutukta Mustafa Kemal anlatıyor:

«Bu umumî ve türlü türlü hain savletlere karşı, biz de, daha Meclis açılmadan, Afyon Karahisarında, Eskişehirde ve bütün hat boyunda bulunan ecnebi kıtalarını Anadoludan çıkarmak, köprüleri atmak, — ve Meclis toplanır toplanmaz — Anadolu ülemasının fetvasını almak tedbirlerini aldık.

«Efendiler, Bandırma, Gûnan, Susığırlık, Girmastı, Karacabey, Biga ve havalisinde; İzmit, Adapazarı, Düzce, Hendek, Bolu, Gerede, Nallıhan, Beypazarı havalisinde; Bozkırda, Konya, Ilgın, Kadınhan, Karaman, Çivril, Sidişehir, Beyşehir, Koç-

hisar havalisinde; Yozgat, Yenihan, Boğazlıyan, Zile, Erbaa, Çorum havalisinde; Umraniye, Refahiye, Zara, Hafik havalisinde; alevlenen isyan ateşleri bütün memleketi yakıyor, hiyanet.. cehalet.. kin ve taassup dumanları vatanın semalarını karanlıklar içinde bırakıyordu. İsyan dalgaları Ankarada karargâhımızın duvarlarına çarptı: karargâhımızla şehir arasındaki telefon ve telgraf hatlarını kesmeye kadar varan taarruzlar karşısında kaldık.

«Efendiler, **iç kavga hakkında** daha sarih bilgiler vereyim: Padişahın **mirmiran** (= beylerbeyi) rütbesini verdiği Ahmet Anzavur isyanları 21 eylûl 335 te Balıkesirde başladı, ikincisi 16 şubat 336 da aynı bölgede oldu. 13 nisan 336 da Bolu, Düzce havalisi de isyan etti, bu isyan Beypazarına kadar sirayet etti. Anzavur, II mayıs 336 da, top ve mitralyözlerle, 500 kişilik bir kuvvetle, üçüncü defa olarak Adapazarı havalisinde zayıf bir millî müfrezemize taarruz etti; fakat nihayet üstüne gönderdiğimiz millî müfrezelere ve nizamiye kıtalarına 20 mayıs 336 günü yenilerek firara mecbur bırakıldı.

«Efendiler, Düzce havalisindeki isyan mühim idi: Abaza ve Çerkeselerden 400 kişilik silâhlı bir kuvvet Düzceyi basarak hapishaneyi boşalttılar ve çarpışarak oradaki süvari müfrezemizin silâhlarını aldılar, hükûmet mensuplariyle zabitleri hapsettiler.

«Her taraftan bu âsiler üzerine kuvvet sevkettik: kumandan kaymakam (= yarbay) Mehmet Bey, Meclisin açıldığı gün, Hendekten Düzceye geçerken Hendek te isyan etti, Adapazarı asilerin eline düştü. Mehmet Bey pusuya düşürülmüş, ilk ateşte şehit edildi, kendisiyle beraber bir kaç zabit daha şehit oldu. Bunun üzerine 24. fırka muharebe etmeksizin kâmilen esir oldu, tekmil tüfekleri, topları alındı, ağırlıkları yağma edildi. Bu sırada, İstanbuldan, İzmit mütesarrıfı Çerkes İbrahim Bey Adapazarına gelerek asîlere ve ehaliye padişahın selâmını tebliğ etti ve 150 lira maaşla gönüllü kaydine başladı.

«Bu isyanı bastırmak için sevk edilen kuvvetler şunlardır:

1) Salihli ve Balıkesir millî kuvvetlerinden Çerkes Etem Bey müfrezesi,

2) İki nizamiye taburu, dört dağ topu, beş makineli tüfek ve üçyüz efe süvarisi kuvvetlerinden mürekkep binbaşı Nâzım Bey müfrezesi; 3) İki tabur piyade, sekiz makineli tüfek, iki sahra ve iki dağ topu kuvvetlerinden yarbay Arif müfrezesi; 4) Üçyüz kişilik millî kuvvet, iki makineli tüfek ve iki bomba topundan ibaret binbaşı çolak İbrahim Bey müfrezesi.

«Kumandan olarak Ali Fuat Paşa Adapazarı istikametinde ve Ankaradan Refet Paşa Bolu istikametinde memur edildiler.

«Efendiler, İzmitte de Süleyman Paşa kumandasında, **«Hilâfet ordusu»** unvanını taşıyan hain bir kuvvet yığılmıştı. Bu kuvvetle beraber bir çok zabitler de İstanbuldan gönderilmişti. Hilâfet ordusuna kumanda edenler arasında mirliva (= Tuğgeneral) Suphi Paşa vardı.

«Suphi paşa hakkında küçük bir hatıramı nakledeyim: (*)

«Suphi paşayı Selânikten tanırdım. Ben kolağası, o daha o zaman mirliva ve süvari fırkası kumandanı idi. Aradaki rütbe farkına rağmen çok samimî arkadaşlığımız vardı. Meşrutiyet ilânında, ilk defa, İştip havalisinde Cumalı namında bir yerde süvari manevraları yaptırmıştı. Beni de dâvet etmişti. Kendisi Almanyada tahsil etmiş çok mahir bir binici idi, fakat askerlik sanatini anlamış bir kumandan değildi. Manevranın hitamında, ben, rütbem müsait olmadığı halde, paşayı, bütün zabitlerin önünde tenkit etmiştim. Ondan sonra «Cumalı ordugâhı» ismiyle küçük bir eser de yazmıştım. Suphi Paşa tenkitten ve broşürden pek meyus oldu. Kendi itirafiyle mânevi kuvveti kırıldı, fakat şahsen bana gücenmedi. İşte Hilâfet ordusuna buldukları kumandan bu Suphi paşadır. Paşa, sonra, Ankaraya geldi, ben seyahate çıkıyordum, istasyonda, çok kalabalık içinde, kendisine sordum: «— Paşam, niçin Hilâfet ordusu kumandanlığını kabul ettin? Suphi Paşa bir ân tereddüt etmeksizin:

«— Size mağlûp olmak için!» cevabını verdi.

(*) Mustafa Kemal Paşa bu hatıratını, daha sonra Çankayada, sofra arkadaşlarına da anlatırken ben de dinlemiştim.

«Bu cevabiyle anlatmak istiyordu ki, bu vazifeyi bililtizam (= mahsus) kabul etmişti!

Bolu, Düzce, Adapazarı ve İzmit havalisindeki bu isyan, 4 haziran 336 tarihine kadar, üç aydan fazla devam etti.

«Bundan sonra, 29 temmuz 336 da, bir isyan daha oldu. Bu havali uzun zaman sükûnet bulmadı: sonunda, kâmilen hezimete uğratılmış, reisleri Türkiye Büyük Millet Meclisinin kanunlarına teslim edilmiştir. Hilâfet ordusunun Bolu civarında bulunan kısmı da münhezim oldu, kumandanları diğer asi reisleri gibi muamele gördü.

«Hilâfet ordusunun bakıyesi İzmitten İstanbula kaçmağa mecbur edildi.

«Memleketin ortasında, Yenihan, Yozgat, Boğazlıyan havalisinde, 4 mayıs 336 da, çıkan isyan da mühimdir: 27/28 mayıs gecesi Çamlıbelde bir müfrezemizi basarak esir ettiler. 28 mayısta başka bir âsi çetesi Tokat civarında yürüyüş halinde olan bir taburumuzu dağıttılar ve bir kısmını esir ettiler. Cüretleri artan asiler 6/7 haziran gecesi Zileyi işgal ettiler. Zile kalesine çekilen askerlerimiz erzakı ve cepanesi tükendikten sonra âsilere teslim oldular. Âsiler 23/24 haziran gecesi Boğazlıyana baskın yaptılar, orada bulunan müfrezemizi dağıttılar.

«Amasyadan, Cemil Cahit Bey kumandasında, bir fırka; Ayntaptan Kılıç Ali Bey kumandasında bir müfreze âsiler üzerine sevkedildi. Bu isyanla Temmuz ortalarına kadar uğraşıldı.

«Yenihan isyanı başka fesatçıları da harekete getirdi. 14 haziranda Yozgadı işgal ederek geniş bir bölgeye hâkim oldular. Merkezi Sivasta olan üçüncü kolordu kuvvetleri ve o mıntakada bıraktığımız millî kuvvetler isyanı bastırmağa kâfi gelmedi. Eskişehirden Etem Bey müfrezesi ve Bolu havalisinde bir müfreze Yozgada sevkolundu.

«7 eylûl 336 da Zile ve Erbaa civarında başka isyanlar çıktı, üçyüz atlı ile taarruzlar oldu, bunlarla da üç ay kadar uğraşıldı...

«Cenup mıntakalarımızda isyan eden Mil-lî aşireti, 24 ağustosta, ikinci defa olarak üçbin atlı ve develi ve bin kadar piyadeden mürekkep bir kuvvetle erazimize geçti, Viranşehiri işgal

ettiler ve telgraf hatlarını kestiler. Ancak onbeş gün sonra Siverek, Urfa, Re'sulayn ve Diyarbakırdaki kıtalar ve sadık aşiretler hareket ettirilerek Mil-li âşireti yine cenuba kaçmağa mecbur bırakıldı.

«Büyük Millet Meclisinin açıldığı günlerden eylûl 336 ya kadar isyanlarla nasıl uğraşıldığı görülmüş oldu.»

FASIL LXIV

YEŞİL ORDU VE MUHAFAZAİ MUKADDESAT

Nutukta, Mustafa Kekmal anlatıyor:

«Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükûmeti kurulduktan sonra, Ankarada, «Yeşil ordu» ismiyle bir cemiyet teşkil edildi. Bu cemiyetin ilk kurucuları pek yakın arkadaşlardı. Maksadı anlamak için iç isyanları ve bu isyanlara karşı gönderilen nizamiye kuvvetlerinin ve millî müfrezelerin ruh haletlerini hatırlamak icap eder. Âsiler, üstlerine gönderilen silâhlı kuvvetlere, halifenin fetvasından, padişahın askerliği affettiğinden Ankaradaki hükûmetin meşru olmadığından bahsederek onları aldatabildikleri görülüyordu: bir çok yerlerde askerler âsilerle çarpışmaktan vazgeçiyor, silâhlarını bırakarak köylerine savuşuyorlardı. Millî müfrezelerin inkılâp maksadını daha kolay anladıkları ve İstanbulun telkin ettiği hileli propagandalara aldanmadıkları anlaşılmıştı. Osmanlı ordusunun kalıntıları denilebilecek, o tarihteki yorgun, bezgin ve inkılâp idealine göre yetiştirilememiş kıtalarla vatan savaşını başarmak işlerinde büyük müşküller hissolunacak derecede idi. Orduyu yeni zihniyete göre şuurlu bir hale getirmek çok güç görülüyordu. Bunun için şuurlu kimselerden itimada şayan teşkilât yapmak fikri bâzı zevatta hâkim olmağa başladı. Arka arkaya gelen kanlı iç kavgaları karşısında bu fikir kuvvetlendi. Nihayet bâzı zevat böyle bir teşkil vücuda getirmek üzere teşebbüse giriştiler. Ben bir taraftan ordumuzu yeniden canlandırmak ve kuvvetlendirmek tedbirleri alırken, teşkil edilmiş bulunan müfrezelerden de,

her türlü mahzurlarına rağmen, istifadeye zaruret görüyordum. Fakat dış ve iç düşmanlarla açılan mücadelenin ancak askerlik vasıf ve kudretine güvenilir, muntazam bir ordu ile başarılabileceği hakikatini unutmağa elbette mahal yoktu.

«Yeşil ordu teşkili için ilk teşebbüs edenler arasında bulunan yakın arkadaşlar, bana, yalnız faydalı bir iş yapacaklarını söyliyerek teşebbüslerinden basit bir tarzda bahsetmişlerdi. Ben, cidden çok meşgul olduğum için, arkadaşların bu teşebbüsleriyle uzun bir zaman alâkadar olamadım. Umumî kâtibi Hakkı Behiç Beydi. Ankaradaki idare heyeti ciddi çalışmış, nizamname bastırmış, kumandanlara, valilere, mebuslara göndermişlerdi ve bu Yeşil ordu teşkilinin benim muvafakatim ve arzum dahilinde olduğunu söylediklerinden, bu cemiyet her tarafta genişleyip kuvvetleniyordu.

«Bu teşkile, kurucu olarak karışanlardan biri de mebus bulunan Çerkes Reşit Beydi ve Ankara üzerinden Yozgada gidip gelirken olacak, kardaşları Etem ve Tevfik Beyler de dahil olmuşlar ve müfrezelerinin tekmil efradı az zamanda Yeşil ordunun âdeta esas kuvvetini teşkil eder olmuşalrdı.

«Efendiler, bu mukaddemeden sonra, Çerkes Etem Bey ve kardaşlarının ilk defa dikkati çeken tavır ve davranışları hakkında sizi tenvir etmek isterim.

«Çerkes Etem Bey, millî bir müfreze ile, önce Anzavuru kovalamada ve sonra Düzce isyanında başarılı bazı hizmetler gördüğü için, Yozgada gönderilmek üzere Ankaraya çağrılmıştı: hemen herkes tarafından iltifat görmüştü, kendisini mübalâgalı olarak övenler de bulunmuştu. Gördükleri bu takdirlerden mağrur oldukları, hattâ bâzı hayallere kapıldıkları anlaşılıyordu. Etem ve Tevfik Beyler Yozgat isyanını bastırırken, askeri kumandanlara karşı mütecaviz, tahkirci bir tarz takındılar, Etem Beyin mahiyetini bilmiyen kumandanlar, memleketin ateş içinde bulunduğunu ve Etem Beyin başarılı hizmetlerini düşünerek kendisiyle fazla marazaya girişmekten çekindiler.

«Bundan cür'et (= fazla cesaret) alan Etem ve Tevfik Beyler Türk ordusunda değerli zabit ve kumandan bulunmadı-

ğını söylemeğe ve kendilerini herkesten üstün birer kahraman gösterip kafa tutmağa başladılar. Valilere, memurlara, herkese emirler veriyorlar ve emirlerine itaat etmiyenleri idamla korkutuyorlardı. Etem Bey Ankara ve Ankaradaki hükûmet üzerine nüfuzunu yürütmek denemesinde de bulundu. Ona göre, sözde Yozgat isyanı, Yozgadın tâbi bulunduğu Ankara valisinin fena idaresinden çıkmış olduğunu ileri sürerek valiyi asarak idamla cezalandırmağa karar vermiş!

«Ankara valisi millî teşebbüslerde fevkalâde fedakârlık göstermiş ve göstermekte bulunan Yahya Galip Beydi. İşte böyle bir zatı kendi eline, idam sehpasına vermeğe bizi icbar etmek istiyordu: bu sayede istediğini yapabilmek nüfuzunu haiz bir adam görünmek hevesine düşmüştü. Tabii Yahya Galip Beyi veremezdik ve vermedik. Etem ve kardaşları bu meselede fazla ısrar göstermediler; fakat Yozgatta bilhassa mebuslara «Ankaraya döndüğümde Büyük Millet Meclisi Reisini Meclis önünde asacağım!» dediği işitilmişti. Biz bütün bu aldığımız haberlere rağmen, bu Çerkes kardeşlerin hizmette kalmalarını tercih cihetine gittik, kendilerini idare ettik...

«Şimdi Yeşil ordu bahsine dönelim: Arzetmiştim ki, her yerde Yeşil ordu teşkilâtını benim namıma yapıyorlardı. Malatyadan aldığım bir mektupta, Yeşil ordu teşkilâtının beni memnun edecek tarzda genişletilmesine çalışıldığı bildiriliyordu. Bu haber beni uyandırmış oldu, bu gizli cemiyet hakkında tahkikat yaptım, muzır bir şekil ve mahiyet aldığına kani oldum.»

İçinde, Çerkes Etem ve kardeşlerinin, silâhlı müfrezeleriyle beraber, en mühim rolû oynadığı, on binlerce mürteci kafaların yeminle birbirlerine bağlandığı bu cemiyet lâğvedilmek lâzımdı. Mustafa Kemal Paşa buna karar vermiş, arkadaşlarını bu tedbirin gerekli olduğuna ikna etmişti, fakat bu cemiyeti ilgaya muvaffak olmamıştı.

O sırada «Muhafazai Mukaddesat» ismiyle başka bir gizli cemiyet daha teşekkül etmişti, Erzurumda hoca Raif Efendi ve arkadaşları «Anadolu ve Rumeli Müdafaai-Hukuk Cemiyeti» unvanını değiştirip «Muhafazai Mukaddesat» cemiyeti dedi. Bu ce-

ıniyetin esasları başında, hilâfet ve saltanat makamının ve şekli devletin muhafazası vardı. Mustafa Kemalpaşa şöyle diyor:

«Ben bundan haberdar olur olmaz şark cephesi kumandanı Kâzım Karabekirin dikkatini çektim: hoca Raif Efendiyi ve arkadaşlarını bundan vazgeçirmesini rica ettim.

«Kâzım Karabekir Paşanın yanına giden hoca Raif Efendi bu cemiyetin maksadını anlatırken şöyle demiş: «Maksat hilâfetin ve padişahın haklarını muhafaza etmek memleketin ve islâm âleminin hayatında büyük karışıklık getirecek olan Cumhuriyetten sakınmaktır. Büyük Millet Meclisindeki grupun maksadı hilâfet ve saltanat yerine Cumhuriyet ilân etmektir. Bu gibi teşebbüslere biz itaat edemeyiz; bizi mazur görünüz.» Yan yana, şark vilâyetlerinde, böylece, çok geniş iki irtica cemiyeti yaşamakta ve millî hakimiyet aleyhinde çalışmakta idi.

FASIL LXV

BİRİNCİ İNÖNÜ ZAFERİ

Mustafa Kemal ve Büyük Millet Meclisi Hükûmeti üç ay içinde kuvvetlenmiş, silâhlı isyanları her tarafta bastırmıştı. Yeşil ordu ve Muhafazai Mukaddesat Cemiyeti içinde, gizli gizli, irtica zihniyeti, ancak kafalarda yaşıyordu.

Silâhlı olarak, yalnız Çerkes Etem ve kardeşleriyle kanlı mücadele devam ediyordu.

Nutukta Mustafa Kemal, bu mücadelenin son safhasını şöyle anlatıyor:

«Efendiler, vekiller heyetinin karariyle, cephe kumandanlarına, âsi Etem ve kardeşleri aleyhine, fiilî harekete geçmelerini emrettim.

«Askerliği çapulculuktan ve devlet teşkil ve idaresini şunun bunun mâsum çocuklarını fidyei necat dilenmek için dağlara kaldırmak haydutluğundan ibaret zanneden, yaygaralariyle bütünTürk vatanını tedirgin eden, Türk milletinin Büyük Millet Meclisini uğraştıran hayasız, haddini bilmez, küstah ve bo-

ğaztokluğuna düşmana casusluk ve uşaklık yapacak kadar erzel tıynette bulunan bu kardeşleri, ellerindeki âzamî kuvvet ve dayandıkları düşmanları da beraber, tedip ve tenkil etmek suretiyle inkılâp tarihimizde tesirli bir ibret misali kaydetmek zaruri görüldü. Askerî tertibatımızı almıştık. Kuvvetlerimiz, hareket emrini alır almaz, âsi Etem kuvvetleri üzerine yürüyüşe geçtiler. 29 aralık 336 günü Kütahyayı işgal ettiler. Etem, hiç bir yerde mukavemete cesaret etmeden, Gedos üzerine çekilmişti.

«Efendiler, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin şuurlu ordusu, devlete meydan okumak beyinsizliğini gösteren bu âsilere lâyık oldukları tedip şamarını vurmak için zaptolunmaz bir şiddetle hareket ediyordu.

«Âsi Etem kuvvetlerini kovalayan kuvvetlerimiz 5 ocak 337 günü Gedosu aldılar ve o civarda toplandılar. Etem ve kardeşleri de kuvvetleriyle birlikte, düşman saflarına geçtiler. Artık Çerkes Etem hâdisesi kalmamıştı.

İçimizdeki düşman lâyık olduğu cepheye atılmış oldu. Karşımızda tek bir düşman cephesi kalmıştı: bir gün sonra, Yunan ordusu, bütün cephe üzerinde her noktadan taarruza geçti.

«Düşman Uşak-Gedos hattının şimalinden, üç fırka ile, Eskişehir üzerine hareket ediyordu; bizim Gedosta bulunan mühim kuvvetlerimiz Eskişehir üzerinden düşmanın kuvvetlerini karşılayacaktı. **Tam tertip ettiğimiz gibi,** ordumuz düşmanı karşıladı ve mağlûp etti. İnkılâp tarihimiz birinci İnönü zaferini kaydetti.

«Efendiler, 8 ocak 337 cumartesi günü, Meclisin alenî oturumunda vaziyeti izah ediyordum: artık herkes hakikati görmüş ve anlamıştı. Etem ve kardeşleri lehinde, yumuşak davranmak fikrinde olanlar, şimdi aleyhlerinde pek coşkun idiler. Ben, izahımda Etem, Tevfik ve Reşit Beyler diyerek konuştuğuma itiraz olundu: yükselen bir ses «Paşa hazretleri, artık bey demeyiniz, hain deyiniz!» ihtarında bulundu. «Etem ve Tevfik hainleri diyeceğim, fakat henüz Büyük Millet Meclisi azalığını taşıyan Reşit Bey hakkında, Meclise hürmeten bu sözü kullanamıyorum; önce Reşit Beyin mebusluktan iskatına karar

vermenizi rica ederim» dedim. Reisin teklifiyle bütün eller kalktı, Saruhan mebusu Reşit Bey mebusluktan çıkarıldı.

«Yunan ordusunun yaptığı taarruzda, Etem ve kardeşleri kendilerine düşen vazifeyi ifadan geri durmadılar: Kütahyaya yönelerek orada bulunan zayıf fırkamıza taarruz ettiler. Fırka kumandanı İzzettin Paşanın metin karakteri, askerlik bilgisi, maiyetindeki Türk zabit ve neferlerinin fedakârlık ve kahramanlıkları salıdıran hain kuvvetleri yendi: İzzettin Paşa 11, 12, 13 ocak günlerinde düşmanla muharebe ettikten sonra, akşam, gurup zamanı bir mukabil taarruzla âsileri yenerek firara mecbur etti.

MİLLÎ HÜKÛMETİN İMZALADIĞI İLK MUAHEDE

Nutukta Mustafa Kemal Paşa anlatıyor:

«Ermenilerin mezalimi katlanılmaz hale geldi, Ermenistan seferine karar verdik.

«9 haziran 336 da, şark mıntakasında muvakkat seferberlik ilân ettik. Onbeşinci kolordu kumandanı Kâzım Karabekir Paşayı Şark cephesi kumandanı yaptık.

«336 haziranında, Ermeniler, Olti'de teşekkül eden mahallî Türk idaresine karşı hareket ederek o havaliyi istilâ ettiler. Hariciye vekâletimiz tarafından, 7 temmuz 936 da, Ermenilere bir ültimatom verildi. Ermeniler aynı tarzda hareketlerine devam ettiler.

Nihayet, 24 eylûl 336 da, Bardız mıntakasında toplanmış olan kuvvetlerimizle Ermenilerin taarruzuna karşı harp başladı. Ordumuz 29 eylûlde Sarıkamışa girdi. Bir ay kadar, bâzı sebeplerden dolayı, muharebe meydanında emir bekliyen şark ordumuz Kars üzerine hareket etti. Düşman mukavemet edemiyerek Karsı terketti (30 ekim 336). 7 kasım 336 da kıtalarımız Arpaçayına kadar olan mıntakayı ve Gümrüyü işgal etti.

«Ermeniler harbi kesmek ve sulh yapmak için müracaat ettiler. Şartlarımızı Ermeni ordusuna bildirdik. Sulh müzakereleri 2 aralıkta hitam buldu; 2/3 aralık 336 gecesi Gümrü mu-

ahedesi imzalandı. Millî hükûmetin ilk imazaladığı muahede budur.

«Düşmanlarımız büyük devletler tarafından tâ Harşit vâdisine kadar olan Türk ülkesi kendisine bağışlanmış olan Ermenistan, Osmanlı devletinin 93 seferinde kaybetmiş olduğu yerleri bize, millî hükûmetimize terkederek dâva haricine çıktı.

«Efendiler, umumî mıntaka itibariyle, temas ettiğimiz Gürcistan ile geçen muamele ve münasebet hakkında da kısa bir malûmat vereyim:

«336 temmuzunda İngilizler tarafından boşaltılan Batumu gürcüler hemen işgal ettiler; bu işgal Brestlitovsk muahedesine aykırı idi, tarafımızdan protesto edildi.

«Ankarada itimatnamesini takdim etmiş olan Gürcistan sefiri ile de Türkiye-Gürcistan müzakereleri başladı. Nihayet 23 şubat 337 de verdiğimiz kat'î bir ültimatom üzerine Ardehan, Artvin ve Batumu işgal etmemize muvafakat ettiler. Bu yerlerde Türkiyeye katılmayı sabırsızlıkla bekliyen halkın alkışları içinde işgal vakı oldu. Sonra, Moskova muahedesiyle, yalnız Batum boşaltıldı, öbür kısımlar ana vatana bağlandı.»

FASIL LXVI

TEVFİK PAŞA KABİNESİ VE SULH KONFERANSI

İç düşmanlar «huruc alessultan» (= padişaha karşı ayaklanma) fetvası ve İngiliz parasiyle Anadolunun her tarafında alevlendirilen isyanlar beylerbeyi Ahmet Anzavurun Ahmediye Cemiyeti ve silâhlı kuvvetleri, hilâfet orduları v.s. az zamanda bastırılmış; Yunanlıların taarruzu durdurulmuş, işgal sahası biraz daraltılmış, Türk ordusuna oldukça intizam verilmiş, cüz'î seferberlik yapılabilmiş, Gümrü muahedesiyle Ermenistan yenilmiş, Gürcistanla anlaşma yapılmış, Kars, Ardehan, Artvin havalisi gibi Osmanlı hükûmetinin vermiş olduğu yerler geri alınmış, eski Moskof çarlığının yerini tutan Sovyet Rusyasiyle dostluk muahedesi imzalanmış ve nihayet Yunan ordusu birin-

ci İnönü zaferiyle yenilmiş, son kuvvetli ihtilâl unsuru olan Çerkes Etem ve kardeşleri sürülmüş, müfrezeleri esir edilmişti.

Millî hükûmetin bu derece kuvvetlenmesi karşısında halife ve padişah millî inkılâp hareketine alenî, silâhlı düşmanlık siyaseti güden Damat Ferit Paşaya istifasını verdirip yerine, İstanbul gazeteleri ve umumî efkârınca Anadoluya, Büyük Millet Meclisi hükûmetine mütemayil sanılan Tevfik Paşayı, Abdülhamidin eski sadrazamını iktidara getirmişti. Bundan evvel de, görmüş olduğumuz gibi, birinci Ferit Paşa kabinesi yerine Ali Rıza Paşayı getirmiş ve kabinesinde kendisini Anadolunun millî teşkilâtı murahhası sayan Cemal Paşaya harbiye ve millî hamiyet sahibi bilinen Salih Paşaya bahriye nazırlığını vermişti. Şimdiki Tevfik Paşa kabinesinde Ahmet İzzet Paşa dahiliye, Salih Paşa bahriye nazırı olarak bulunuyordu, Ziya Paşa gibi millîci sayılan başka nazırlar da vardı.

Padişah Tevfik Paşa kabinesinin Anadolu ile bir anlaşma yaratarak millî hâkimiyet hareketlerine kazanılmış olan İstanbul efkârını daha kolay aldatabileceğini umuyordu. Mustafa Kemal Paşa bu oyuna başka bir oyunla karşı koymuş, istenilen anlaşmaları müzakere etmek üzere, kabine erkânından Ahmet İzzet ve Salih Paşaları Anadoluya çağırmış ve bu paşaların İstanbula dönmesine müsaade etmemişti!

Nutukta Mustafa Kemal Paşa şöyle anlatıyor:

«İzzet ve Salih Paşaların dahil olacağı bir heyetle Bilecikte buluşmayı münasip gördük. Bu zevat ile görüştükten sonra, İstanbula dönüp tekrar hükûmete katılmaları umumî efkârda zararlı telâkkiler doğuracaktı: Tevfik Paşa kabinesini meşru görmüş, desteklemiş olacaktık; bundan sonra padişahın hükûmetiyle elele verip çalışacağımız zannedilecekti. Millî maksat için bunun ne kadar muzır olacağı meydanda idi. Arzuları hilâfına, kendilerini misafir olarak alıkoyduk...

Büyük Millet Meclisinin müsterih olarak çalışacağı yeni bir devir açılmıştı. Fakat İzzet ve Salih Paşalar bundan memnun görünmüyorlar, sıla hasretine uğramış gibi ille İstanbula dönmek istiyorlardı. Bir gün bile Meclisin kapısından içeri

adımlarını atmadılar; fakat Paşaların Anadolu millî hareketine katıldıkları şayi olmuştu ki, bizce beklenen ve istenilen netice de bu idi.»

SULH KONFERANSINA GİDECEK DELEGELER

«Tevfik Paşanın, 27.1.337 tarihiyle, açık olarak şu telgrafını aldım:

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa hazretlerine

«25 ocak 337 tarihinde, Pariste toplanan meclis tarafından alınan kararlar icabınca Şark meselesinin hallini müzakere etmek üzere 21 şubatta Londrada müttefik devletler murahhaslariyle Osmanlı ve Yunan hükûmetleri murahhaslarından mürekkep bir konferans dâvet olunacaktır. Mevcut muahedede hâdiseler dolayısiyle zarurî görülecek tadiller icra edilecektir Hükûmeti seniyyeye gönderilecek dâvet, Mustafa Kemal Paşanın ve yahut gerekli mezuniyeti (= yetkiyi) haiz murahhaslarının Osmanlı murahhaslar heyeti arasında bulunmalariyle meşruttur (= şart koşulmuştur). Bu karar müttefik devletlerin İstanbul mümessilleri tarafından tebliğ edildi. Tayin buyuracağınız murahhasları, burada intihap edeceğimiz zevat ile birlikte azimet eylemek üzere, karar ve cevabınıza intizar ediyorum. Zamanın nezaketine binaen bu gibi mühim tebliğler için hattın açık bulundurulmasını rica ederim. Hemen cevap vermek mümkün ise telgraf makinası başında intizar etmekteyim, efendim. Bir de şifre var, efendim. Tevfik.

Şifrenin çözülüşü şu idi:

«Londra konferansında kuvvetli konuşabilmek için Yunanlıların bir kolorduyu İzmire sevketmekte ve Trakyadaki kuvvetlerini de Anadoluya göndermekte olduğu ve 10 güne kadar taarruza başlıyacakları mevsuk olarak haber alınmıştır.»

Mustafa Kemal Paşa resmî cevaptan başka, Tevfik Paşaya hususî olarak da şu telgrafı çekti:

Ankara 28.1.37

İstanbulda Tevfik Paşa hazretlerine

Zatı samileri gibi bütün bir ömür bu millet ve memlekete aralıksız meşkûr (= övülmüş) hizmetlerde bulunmuş muhterem bir zata geçmiş hizmetlerinizden çok üstün, tarihî bir fırsat zuhur ettiğine kaniiz. Biz, tam birlik üzere hareket etmek istiyoruz. Bilvasıta çağrıldığımız konfrenasta memleketi ayrı ayrı iki heyetin temsil etmesinin ne kadar mahzurlu olduğunu tamamiyle takdir buyurursunuz.

Milletin sırf hâkimiyyet haklarını muhafaza etmek dâvasiyle sarfettiği emekler, akıttığı kanlar, bir çok iç ve dış müşküllere karşı gösterdiği sebat ve mukavemet bugün karşısında bulunduğumuz müsait yeni vaziyeti ihdas etti. Bir taraftan da cihan hâdiseleri sebat ve mukavemetin esaslı hedefi olan istiklâlimizi teyit edecek surette gelişmektedir. Bizi esaret ve izmihlâle (= yok olmaya) mahkûm etmek istemiş olan hükûmetler karşısında millî haklarımızı savunurken... memleketin bütün maddî ve manevî kuvvetlerinin müttehit (= birleşmiş) olarak hareket etmesi lâzımdır. Bunun için, zatı şahanenin **millî iradeye biricik tecelli yeri olan Büyük Millet Meclisini resmen ilân etmesi** artık icap etmiştir. Bu suretle İstanbulun memlekete arka arkaya zararlar verdiği meş'um tecrübelerle sabit olan ve yalnız düşmanlar lehine devam eden anormal vaziyete bir nihayet vermek mümkün olur.

«İtilâf devletleri mümessilleri tarafından vakı olan tebliğ gösteriyor ki, İstanbuldan hareket edecek delegeler heyetinin Londra konferansına iştirâk edebilmesi ancak onun, Ankara hükûmeti tarafından tam salâhiyetle seçilmiş mümessilleri ihtiva etmesiyle meşruttur.

«Memlekette biricik meşru hükûmet olan Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin ilân ettiği esasları kabul ve bu esasların düşmanlarımız tarafından tastikını kolaylaştırmak için bize katılmanız suretiyle vaziyetinizi tespit ve tashih buyurmanızı teklif ederiz. Bu suretle mücadelemizi mesut bir neticeye eriştirebiliriz.

«Birlikte hareket ve millî emellerimizi azamî (= en büyük) kuvvetle müdafaa etmek fikriyle vakı olan samimî tekliflerimiz kabul ve infaz buyurulmadığı takdirde saltanat ve hilâfet makamında oturan zatı şahanenin vaziyeti sarsılmak tehlikesinden bihakkın korkulur. Biz, millî iradenin bahşettiği (= bağışladığı) bütün hak ve salâhiyetleri haiz bir hükûmet sıfatiyle, şimdiden kayıt ve işaret ederiz ki, bundan doğacak mesuliyet, tahmini mümkün olmıyan bütün akıbetleriyle doğrudan doğruya zatı şahaneye aittir.

«Zatı samilerinin vicdanî ve tarihî vazifenizi ifa ve neticesini kat'î ve sarih olarak iş'ar buyurmanıza intizar ediyoruz.

«Bu vesile ile ihtiramatı mahsusamızın kabulünü rica ederiz, efendim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi reisi
Mustafa Kemal

Padişaha ve hükûmetine haddini bildiren, iradei seniye yerine iradei milliyeyi getiren bu telgrafa, Tevfik Paşa, heyeti vükelâ (vekiller heyeti) ile müzakereden sonra kaçamaklı ve çok uzun bir telgraf çekerek Anadolu delegelerinin İstanbula gönderilmesi ricasında ısrar etmişti.

Mesele Meclise intikal etmiş ve Meclisten İstanbulun hak ettiği şu cevap çıkmıştır:

«Londra konferansına dâvet dolayısiyle geçen muhabereler heyeti umumiyede okundu. Tevfik Paşa hazretlerinin ileri sürdüğü mutalealardan memleketin bugünkü vaziyeti hakkında sarih bir fikir sahibi olmaktan pek uzak oldukları görüldü. Mütarekedenberi İstanbulda iki türlü hükûmet arka arkaya gelmiştir. Ferit Paşa hükûmetleri her ne pahasına olursa olsun, itilâf devletlerine mutlak bir mutavaat (= boyun eğme) haletini temsil etmiş ve memleketin kendi hukuk ve hâkimiyetini devam ettirmek için durmadan sarfettiği fedakârlıkları, düşmanlarla beraber çalışmak suretiyle yok etmeyi bir meslek edinmiştir. Bu hükûmetler memlekette ne kadar hain ve nankör evlât varsa, hepsini tahrik ve techiz ederek millî müdafaaya canlarını vakfeden vatanseverlere karşı kullandılar. Şeriat namına neşredilen sahte fetvaların, taltif edilen mirmiran Anzavurların is-

tiklâl ve millî müdafaa aleyhine yaydıkları zehirli ifsatlarla, Anadolu, aylarca çarpışmağa mecbur oldu. Onlar kaç defa, cephelerimizi düşmanlar hesabına arkadan vurdular... Millet muazzam vatandan bakıyye kalan son parçada, son kaleye çekilmiş, en son müdafaasını yaparken, o hükûmetler düşman safları arasında çalışıyorlardı... Bu safha o hükûmetlerin hezimetiyle neticelendi. İkinci türlü hükûmet Ali Rıza ve Tevfik Paşaların riyaset ettiği hükûmettir; maksat itibariyle Anadolu müdafaasına tarafdar olduğunu söylemekle beraber, icraat itibariyle, menfi bir gaflet ve inat ile maksadın istihsaline mâni olmakta devam ediyor.

«Biz, memleketin esir edilmiş, iradesini kaybetmiş parçasını hür ve müstakil kısma katmak istiyoruz. İstanbul ricali bütün düşmanlar âlemine karşı şeref ve sebat ile kendini müdafaa eden hür vatanı esir ve mahkûm parçaya tâbi kılmak istiyorlar.

«Meclisimizce kabul ve ilân olunan **Teşkilâtı Esasiye** kanunu icabınca, hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir, milletin icra ve teşri kuvveti Büyük Millet Meclisinde tecelli eder. Bu esaslara binaen İstanbulun millî dâvamızı temsil etmesine imhân yoktur. Eğer isterseniz, düşmana haddini bildirerek sulh yolunu açan meclisimizin delegelerini memleketi temsil edecek yegâne heyet olarak tanırsınız; yoksa, biz, kendi heyetimizi kendimiz göndermek kararını zaten almış bulunuyoruz. Bu kararımıza verilecek cevabın bir takım boş lâflar değil, fiiliyat olması matlup ve mültezemdir.»

«Efendiler, hariciye vekili bulunan Bekir Sami Beyin reisliği altında müstakil bir delegeler heyeti tertip edildi. Londra konferansına sureti mahsusada dâvet vukuunda iştirâk etmek üzere, fakat zamandan kazanmak maksadiyle, Antalyadan Romaya hareket ettirildi.

«Heyet, İtlaya hariciye vekili kont Sforca vasıtasiyle, konferansa resmen dâvet olundukları kendilerine tebliğ edildikten sonra Londraya gitmişlerdir.

«Konferans 27 şubat 921 den 12 marta kadar devam etti ve hiç bir netice vermedi. İtilâf devletlerinin, Sevr muhahedesinin biraz tadilinden başka bir şey olmıyan şartlarını kabul edemezdik ve etmedik...»

FASIL LXVII

YUNAN TAARRUZU VE İKİNCİ İNÖNÜ ZAFERİ

Sulh konferansı arasında Yunanlılar taarruza geçtiler: Yunan ordusunun Bursa ve şarkında mühim bir grupu, Uşak ve garbinde diğer bir grupu, vardı. Bizim de kuvvetlerimiz iki grup halinde idi. Kararımız muharebeyi yine İnönü mevzilerinde kabul etmekti. Düşmanla 26 martta temas hasıl oldu. Düşman 28 martta sağ kanadımıza taarruz etti. 29 da her iki cenahtan taarruz etti. 30 mart günü şiddetli çarpışmalarla geçiyordu. Ondan sonra sıra bize geliyordu: İsmet Paşa 31 mart günü mukabil taarruza geçti, 31/1 nisan gecesi düşmanı yenerek ricata mecbur etti: inkılâp tarihimizin bir sahifesi ikinci İnönü zaferiyle yazıldı.

İnönü muharebe meydanını ikinci defa mağlup olarak terk eden düşmanı kovalıyan piyade ve süvari fırkalarımızın övülmeğe lâyık kahramanlıkları görüldü.

Cenup cephesi kumandanı Refat Paşanın emrinde hazırlanmış üç piyade fırkası vardı, yanlış bir hareketi sebebiyle düşmanın ricat hattı kesilmemiştir.

İzzet ve Salih Paşalara, hiç bir işe yaramadıkları için, artık ısrarlı ricaları üzerine aileleri yanına dönmek ruhsatı verildi: hükûmette vazife almıyacaklarına söz vermişlerdi, fakat sözlerini tutmadılar, küçük bir zaman için istifa ettikten biraz sonra yine Tevfik Paşa kabinesinde vazife aldılar.

DÜŞMAN TAARRUZU VE BÜYÜK SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ ZAFERİ

İkinci İnönü zaferinden üç ay kadar bir zaman geçti, bu müddet zarfında, Yunanlılar itilâf devletlerinden görmekte oldukları büyük yardımlar ve başka imkânlar sayesinde, silâhlarını ve nakil vasıtalarını kuvvetlendirdiler ve seferberlik te yaparak İzmire yeni kuvvetler getirdiler. Biz de boş durmamakla beraber seferberliğe ve nakil vasıtalarımızı ıslaha imkân bulamamıştık. Düşman temmuz 337 başlarında yeni bir taarruz hareketine geçti: Kütahya - Eskişehir muharebeleri ismini alan bu kavgalar onbeş gün devam etti. Ordumuz 25 temmuz 337 akşamı Sakarya şarkına çekilmişti.

Nutukta Mustafa Kemal Paşa şöyle anlatıyor:

«Düşmanın bu taarruzunu da durdurmak ve orduyu yeniden vücuda getirmek için zaman kazanmak lâzımdı. Bunun için İsmet Paşanın Karacahisarda bulunan karargâhına kendim giderek vaziyeti yakından mütalea ettikten sonra, İsmet Paşaya şu direktifi vermiştim. «Orduyu Eskişehir şimal ve cenubunda topladıktan sonra, **düşman ordusiyle araya büyük bir mesafe koymak lâzımdır**; bunun için Sakarya şarkına kadar çekilmek caizdir. **Düşman durmadan takip ederse üslerinden uzaklaşacak ve yeniden menzil hatları tesisine mecbur olacak, bir çok müşkülât ile karşılaşacak**; buna mukabil bizim ordumuz toplu bulunacak ve daha müsait şerait elde etmiş olacaktır. Bu tarzda hareket etmenin en büyük mahzuru Eskişehir gibi mühim mevzilerimizi ve çok erazi terk etmekten dolayı efkârı umumiyede hasıl olabilecek manevi sarsıntıdır; fakat az zamanda başarılı neticeler elde edilerek mahzur zail olacaktır. Askerliğin icabını tatbik edelim, öbür mahzurlara mukavemet ederiz.»

«Efendiler, gerçekten tahmin ettiğim manevî mahzurlar hemen görüldü. İlk teessür Mecliste tezahür etti. Kötümser hatipler feryada başladılar: «Ordu nereye gidiyor? Bu harekâtın elbette bir mesulû vardır. O nerededir? Bugünkü feci va-

ziyetin âmilini ordunun başında görmek isteriz!» Açık açık ismimi söyliyenler de vardı.

Efendiler, benim kumandayı fiilen deruhte etmem bütün Mecliste son çare olarak telâkki edildi. Susmam felâketin muhakkak ve yakın olduğu fikrini umumî bir hale koydu. Bunu anlar anlamaz kürsüye çıktım.

«Âzanın hakkımda gösterdiği itimada teşekkür ettikten sonra riyasete bir takrir verdim:

Türkiye Büyük Millet Meclisi riyaseti celilesine

Meclisin umumî surette tezahür eden arzu ve talebi üzerine başkumandanlığı kabul ediyorum. Bu vazifeyi derühte etmekten umulan faideleri âzamî surette elde edebilmek ve ordunun maddî ve manevî kuvvetini en büyük tezlikle ikmal edip sevk ve idaresini bir kat daha tarsin için, **Türkiye Büyük Millet Meclisinin haiz olduğu salâhiyeti fiilen kullanmak şartiyle üstüme alıyorum.** Ömrüm boyunca hâkimiyeti milliyenin en sadık bir hâdimi olduğumu millet nazarında bir defa daha teyit için bu salâhiyetin **üç ay gibi bir müddetle** takyit edilmesini ayrıca talep ederim.

4 ağustos 337
Mustafa Kemal

«Efendiler, bu takrir üzerine derhal itirazlar başladı, bir defa başkumandanlık unvanını veremeyiz dediler; bu unvan Meclisin manevî şahsiyetinde mündemiçtir. Başkumandan vekili denilmelidir. Sonra Meclisin salâhiyetini kullanmak hakkının verilemiyeceği ileri sürüldü.. Uzun çok uzun tartışmalardan sonra, istediğim gibi karar verildi: 5 ağustosta bana başkumandanlık verildiğine dair olan kanun çıktı..

«Bu münasebetle söylediğim hitabeden bir iki cümlesini müsaadenizle tekrar ediyorum:

«... Milletimizi esir etmek istiyen düşmanları behemehal (= her ne pahasına olursa olsun) mağlûp edeceğimize olan emniyet ve itimadım, bir dakika bile sarsılmamıştır. Bu dakikada,

bu tam kanaatimi bütün millete ve bütün cihana karşı ilân ederim...»

«Bu karardan sonra, birkaç gün Ankarada çalıştım, erkânı harbiyei umumiye riyasetiyle müdafaai milliye vekâletini başkumandanlıkla birleştirdim. Muamelâtın tedviri için küçük bir kalem (= büro) teşkil ettim.

«Ordunun insan ve nakil vasıtalarınca kuvvetini artırmak, yemeğini temin için, iki gün içinde (7 ve 8 ağustos 337) **tekâlifi milliye** emrini çıkardım.

«12 ağustos 337 günü, erkânı harbiyei umumiye reisi Fevzi Paşa Hazretleri ile beraber Polatlıda cephe karargâhına gittim.

«Düşman ordusunun sol cenahımızdan çevireceğine hükmetmiştik. Tertip ve tedbirlerimizi kemali cesaretle bu noktai nazardan aldırdım. Vakaayı isabetimizi gösterdi. Düşman ordusu ciddi olarak, 23 ağustosta, taarruza başladı. Birçok kanlı safhalar ve dalgalar oldu. Düşman ordusunun üstün grupları müdafaa hattımızın bir çok parçalarını kırdılar; böyle ilerleyen düşmanın bütün aksamı karşısına kuvvetlerimizi yetiştirdik.

«Meydan muharebesi 100 kilometre üzerinde oluyordu. Sol cenahımız Ankaranın 50 kilometre cenubuna kadar çekilmişti. Cephe değiştirilmiş oldu. Hattı müdafaaya bağlanan ümidin kırılmasiyle, vatan müdafaasını başka bir ifade ile göstermeyi faideli buldum: **«hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır»** O satıh bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı vatandaşın kanı ile ıslanmadıkça terk olunamaz.» İşte ordumuzun her ferdi, bu sistem içinde, adım başına azamî fedakârlık göstererek, düşmanın üstün kuvvetlerini taarruz kudretinden mahrum hale getirdi.

«Muharebe bu safhaya girer girmez, sağ cenahımızla, Sakarya şarkında düşman ordusunun sol cenahına mukabil taarruza geçtik. Yunan ordusu yenildi, geri çekilmeğe mecbur kılındı. 19 eylûl 337 günü Sakaryanın şarkında düşman ordusundan eser kalmadı. Bu suretle 22 gün ve 22 gece, fasılasız devam

eden «Büyük Sakarya meydan muharebesi» yeni Türk devletinin tarihine misli ender bir zafer kaydetti.

MECLİSTE HİZİPLEŞME - İKİNCİ GRUP

Sakarya zaferinden sonra başkumandanlık devam etmiş, üçer ay müddetle üç defa uzatılmıştı. Başkumandanın vazifesi çok mühim ve çok müşkül idi; Mustafa Kemal Paşa düşmanı yenip vatandan atmadıkça tam istiklâl sahibi olarak vatanın kurtarılamıyacağı, siyasî ve diplomatik yollardan Sevr'e yakın şartlara katlanmaktan başka bir netice alınmıyacağı muhakkaktı: orduyu, ehalinin, köylülerin, tüccarın ellerindeki bütün mallara, nakil vasıtalarına, hayvanlara, silâh ve âletlere — bedelleri zaferden sonra ödenmek üzere — yüzde kırk ve yüzde yirmi nispetlerinde el koymak suretiyle, kuvvetlendirip taarruza ve galebeye hazırlamak lâzım geliyordu. Mustafa Kemal Paşanın sarsılmaz imanı şu idi: parasız., yardımsız, yalnız milletin fedakârlığı, kahramanlığı ve yüksek karakter ve ahlâkiyle istediği neticeyi elde edecekti. Fakat Meclisin içinde sabırsızlık, karaktersizlik başlamıştı.

Meclis açıldığı zaman, reisin daima dayanabileceği en imanlı arkadaşlarından bir Müdafaai Hukuk Grupu teşkil edilmişti; işte, şimdi, bu grupun içinde dayanışma bozulmuştu, içlerinden Rauf, Kara Vasıf, Refet Beyler ayrılıp muhaliflere, Salâhattin, Hüseyin Avni Beylere, Salih, Şükrü Efendilere katılmıştı: **İkinci grup** ismiyle bir nevi muhalif parti doğmuştu.

İkinci grupun nasıl menfi bir rûh ile muhalefette bulunduğuna bir fikir vermek için, başkumandanlığın üçüncü defa uzatılması sırasında, Mustafa Kemal Paşanın hastalığı sebebiyle çıkan ihtilâfı Nutuktan takip edelim:

«... rahatsızlığım sebebiyle Mecliste bulunmamıştım. 5 mayıs 338 akşamı ikametgâhıma gelen heyeti vekile vaziyeti şöyle anlattı: Muhalifler benim başkumandan kalmamı istemiyorlar. Bir çok tartışmalardan sonra, mesele reye konmuş, lâzım gelen çoğunluk hasıl olmamış, yani başkumandanlık kanunu uzatılmamış. Heyeti vekile, Meclisin gösterdiği zihniyet karşısında, ken-

dilerinin de vazifeye devamlarına bir faide olmıyacağını söyliyerek istifaya kalkıştılar.

«Ordu, Meclis reyini izhar ettiği dakikadan itibaren, kumandansız kalmıştı. Heyeti vekile de istifa ettiği takdirde memleketin umumî idaresinde şiddetli bir buhran çıkacaktı. Bunun için heyeti vekileye daha yirmidört saat sabretmelerini rica ettim. Yüksek millî maksat uğruna ben de başkumandanlık vazifesine devam kararını verdiğimi heyeti vekileye bildirdim.»

Zabıtlardan herkesin neler söylemiş, ne gibi itirazlarda bulunmuş olduğunu inceliyen Mustafa Kemal Paşa, ertesi gün, gizli oturumda, ayrı ayrı hepsine çok tesirli cevaplar vermiştir. O büyük hitabeden bazı parçalar alıyoruz.

«Efendiler, başkumandanlık meselesinin gizli oturumda konuşulmasına itiraz edilmiş, Karahisarsahip mebusu Mehmet Şükrü Efendi «gizli oturumlarla hakikati milletten saklamak isteniliyor» demiş. Devletin, milletin işleri hakkında verilen kararların alenen yapılması, ifşa edilmesi dünyanın neresinde görülmüştür? Bahusus mesele, düşman karşısında bulunan bir ordunun başkumandanına ait olursa. Lehte ve aleyhte söylenilen sözleri düşmana işittirmekte menfaat var mıdır? Şükrü Efendi bilsin ki millet onun gibi düşünmüyor. Şükrü Efendi oynamak istediği komedya neticesinde pençesine düştüğü kanundan güç kurtulduğunu unutacak kadar zaman geçmemiştir.

«Efendiler, Hüseyin Avni Bey aleyhte konuşurken «bu tarz hareketle milleti rezil edeceksiniz!» demiş. «Miskinler» sözünü kullanmış. «Şahıs yoktur, millet vardır» tarzında düsturlar ileri sürmüş. Gerçi aslolan millettir, onun da iradesi mecliste tecelli eder. Bu her yerde böyledir. Fakat fertler de vardır. Meclis, memleket işlerini şahıslarla yapmaktadır. Hakikati mânâsız nazariyelerle inkâra mahal yoktur.

«Efendiler, söz söyleyen bir zat da Salâhattin Beydir. Salâhattin Bey «taarruz edip edemiyeceğimizi sormuş imiş..» Biz de «edeceğiz» demisiz. Kendisi de «edemezsiniz» iddiasın da bulunmuş ve işte onun dediği olmuş, etmemişiz.»

«Taarruzun hangi sebeplerden geciktiği, lüzumu kadar, muhtelif zamanlarda izah olunmuştur, zannediyorum. Tekrar

edeyim: taarruz edeceğiz. Düşmanı vatanımızdan kovup uzaklaştıracağız. Kararımızda sabit bulunuyoruz.

«Salâhettin Bey, bundan başka «ordu âzami haddine varmıştır» demiş. Evet, ordumuz mükemmeldir, fakat âzamî haddine varmamıştır. Kendisi gibi bir asker arkadaşın bu tarzda beyanatta bulunabilmesi için ordunun iç yüzünü bilmesi lâzımdır. Yalnız ben değil, bütün kumandanlar onun dediğini kabul etmezler, fakat şüphesiz ordumuzu lâyık haddine eriştireceğiz.

«Selâhettin Beyin mühim sözlerinden biri de «bizim en mühim vazifemiz siyaset yapmaktır!» mütaleasıdır. Hayır efendiler, biricik vazifemiz düşmanı süngülerimizle tardetmektir!

«Salâhettin Bey para meselesini ileri sürüyor. Ben ordunun kuvvetini ve varlığını paramızla mütenasip bulundurmak nazariyesini kabul etmiyorum: paramız varsa ordu yaparız: paramız bitti, ordu dağılsın! Benim için böyle bir mesele yoktur. Efendiler, para olsun olmasın, ordu vardır ve olacaktır! Evvelce de söylemiştim: para olacak, ordu olacak ve bu millet istiklâlini kurtaracaktır. Görüyorsunuz ki hepsi oldu ve olacaktır.»

Mustafa Kemal Paşa Müdafaai Hukuk grupundan başkumandanlık aleyhine söz söylemiş olan Kara Vasıf Beye de cevaplar vermiştir, ezcümle: «Kara Vasıf Bey bir mütaleasında demiş ki biz Sakarya muharebesinden sonra, işte hâlâ kıpırdayamadık ve kıpırdayamıyacağız ve bu söz bazılarının «bravo!» sesleriyle alkışlanmış! Efendiler, bundan çok müteessir oldum, utandım. Ordunun kıpırdamamasını ve kıpırdamıyacağını iddia eden bir gafilin sözlerini alkışlamak cidden ayıptır. Bunu burada gömelim, kimse işitmesin!»

«Efendiler, gizli celsede aydınlanan yüksek Meclis reyini şu yolda izhar etti: 11 ret, 15 müstenkife karşı 177 oy ile başkumandanlık uzatıldı.

«Efendiler, üç ay sonra, 20 temmuz 338 de, başkumandanlık yine, usulen, müzakere edildi. Bu defa, beyanatım arasında şöyle demiştim:

«Artık ordumuzun mânevî ve maddî kuvveti fevkalâdedir, hiç bir tedbire ihtiyaç hissettirmeksizin millî emellerimizi is-

tihsal edecek mertebeye vasıl olmuştur. Bu sebeple fevkalâde salâhiyetlerin devamına ihtiyaç kalmamıştır.

«Başkumandanlık, olsa olsa, Misakı Millimize uygun neticeye erişeceğimiz güne kadar devam eder. Bu mes'ut neticeye vasıl olacağımıza hiç şüphe yoktur. O gün İzmirimiz, güzel Bursamız, İstanbulmuz, Trakyamız anavatana katılmış olacaktır; benim ikinci bir saadetim olacaktır, mukaddes dâvamıza başladğımız gün bulunduğum mevkie dönebileceğim: milletin içine serbest bir fert olarak karışabileceğim, dünyada bundan büyük bahtiyarlık yoktur.»

Bu müzakerenin neticesi başkumandanlığın müddetsiz uhdeme tevdii olmuştur.

NİHAÎ TAARRUZ VE ZAFER

Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, taarruz kararını daha haziran 338 de vermişti. Düşmanın kuvvetlerine karşı koyabilecek ve onu yenecek orduyu yetiştirmiş, cephelere yerleştirmişti.

Nutukta Mustafa Kemal anlatıyor:

«Ordunun hazırlıklarının ikmaliyle taarruzun tezlendirilmesini cephe kumandanlarına emrettikten sonra Ankaraya döndüm. Cephe kumandanı, 6 ağustos 38 de, ordularına mahrem olarak, taarruza hazırlık emri verdi.

«Erkânı harbiyei umumiye reisi ve müdafaai milliye vekili paşalar da Ankaraya döndüler.

«Muhalifler ordunun çürüdüğünden, kıpırdıyacak halde olmadığından böyle müphem ve karanlık bir durum içinde beklemenin felâketle neticelneceğinden bahisle propagandalarını hızlandırmışlardı. Mecliste bu cereyanın yaptığı akisler düşmanlardan çok gizli tutmak istediğim taarruz noktasından faideli idi. Yalnız bu menfi propaganda en yakınlarım üzerinde de fena tesire başlamış, onlarda tereddütler uyandırmıştı. Kararlaşan taaruz sırrını bu yakınlara açarak altı yedi gün içinde düşmanı mağlûp edeceğimi söylemiş, güvenlerini tazelemiştim.

«Erkânı harbiyei umumiye reisi Fevzi Paşa hazretleri, 13 ağustos 38 de cepheye gitti, ben bir kaç gün sonra hareket ettim. Hareketimi pek mahdut bir kaç arkadaştan başka bütün Ankaradan gizledim. Bilen arkadaşlar burada imişim gibi davranacaklardı. Benim Çankayada bir çay ziyafeti verdiğimi de, taarruz başlıyacağı günü, gazetelerle ilân edeceklerdi.

«Ankaradan trenle hareket etmedim. Gece, otomobille, Tuz çölü üzerinden Konyaya gittim ve buraya gelir gelmez telgraf haneyi kontrol altına aldırarak Konyadan geçtiğimin gizli kalmasını sağladım.

«20 ağustos 338 günü, öğleden sonra, karargâhımıza, yani Akşehire gelmiş bulunuyordum. Birinci ve ikinci ordu kumandanlarını da cephe karargâhına davet ettim. Erkânı harbiyei umumiye reisi ve cephe kumandanı paşaların huzuriyle, taarruz tarzını, harita üzerinde, kısa bir harp oyunu olarak taarruz emrini verdim. Taarruz stratejik bir baskın halinde yapılacaktı. Bunun mümkün olabilmesi için bütün tertiplerin gizli kalması lâzımdı. Bu sebeple bütün hareketler gece yapılacak, kıtalar gündüzleri köylerde, ağaçlıklar arasında istirahat edeceklerdi.

«25 ağustos 38 sabahı karargâhlarımızı çadırlı ordugâha naklettik, 26 ağustos sabahı Kocatepede hazır bulunuyorduk. Sabah, saat 5.30 da, topçu ateşemizle taarruz başladı.

«Efendiler, 26 ve 27 ağustosta, yani iki gün zarfında, Karahisarın şarkında 50 ve cenubunda 30 kilometre uzamakta olan düşmanın müstahkem cephelerini düşürdük. Mağlûp olan düşman ordusunun külli kuvvetlerini 30 ağustosa kadar, Aslıhanlar civarında çevirdik. 30 ağustos **Başkumandanlık muharebesi** unvanını alan meydan muharebeleriyle düşman aslî kuvvetlerini imha ve esir ettik; esirler arasında düşman ordusunun başkumandanı general Trikupis de vardı.

Tasarlamış olduğumuz kat'î netice beş günde alınmış oldu.

«31 ağustos günü ordularımız asli kuvvetleriyle İzmir istikametinde ilerlerken, diğer kuvvetlerle de düşmanın Eskişehir civarındaki kuvvetlerine taarruz ederek onları da mağlup ettik.

«Efendiler, başkumandanlık muharebesinin neticesine kadar, her gün, büyük başarılarla gelişen hareketleri gayet ehemmiyetsiz olarak bildiriyorduk. Maksadımız askerî durumu gizli tutup devletlerin dikkatini çekmemekti: düşmanı kurtarmak için yeni teşebbüslerine meydan vermemek istiyorduk.

«Her safhasiyle hazırlanıp idare edilmiş ve zafere ulaştırılmış bu muharebe Türk askerinin, kumandan ve zabitlerinin yüksek kudret ve kahramanlığını tarihe bir daha kaydettiren muazzam bir eserdir. Bu eser millî istiklâl aşkının ölümsüz âbidesidir. Türk milletinin bu evlâdı, Türk ordusunun başkumandanı olduğumdan mesut ve bahtiyarım.»

FASIL LXVIII

SALTANATIN İLGASI

Büyük zaferden sonra, sulha kavuşmak en mühim iş oluyordu. Sulh konferansına gönderilecek delegeler heyetinin reisi ve âzaları kimler olacaktı?

Bu ve başka işleri konuşmak üzere, İzmirde bulunan Gazi Mustafa Kemal Paşanın yanına, Ankaradan, vekiller heyeti reisi Rauf Beyle hariciye vekili Yusuf Kemal Bey gelmişti. Mustafa Kemal Paşa anlatıyor:

«Hariciye vekili Yusuf Kemal Bey, sulh konferansına gönderilecek delegeler heyeti reisliğini en iyi Mudanya konferansı reisliğini başarmış olan İsmet Paşanın yapabileceğini söylemişti, benim ricam üzerine de kendisi istifa ederek İsmet Paşanın hariciye vekilliğine getirilmesini sağlamıştı.

«İşte ondan sonradır ki, İsmet paşaya, bir olup bitti halinde hariciye vekili olacağını ve delegeler heyeti reisi olarak gideceğini söyledim. Birden bire, hayrette kalan Paşa asker olduğundan bahsederek özür diledi, fakat ısrarım üzerine kabul etti.

«28 ekim 338 de İtilâf devletleri tarafından Lozanda toplanacak sulh konferansına dâvet olunduk. İtilâf devletleri İstanbuldaki hükûmeti de bizimle beraber konferansa çağırıyordu.

Tevfik Paşa hükûmetinin bu dâveti kabul etmesi şahsî saltanatı kaldıran I kasım 338 tarihli kanunun çıkmasına yol verdi.

«Tevfik Paşa önce bana çektiği telgrafta: kazanılan zaferin, bundan böyle, İstanbul ile Ankara arasında ihtilâf ve ikiliği kaldırmış, millî birliğimizi sağlamış olduğunu yazıyordu. Tevfik Paşa demek istiyordu ki, memlekette düşman kalmadı, artık bundan sonra, padişah yerinde, hükûmet onun yanında; millete düşen padişahın ve hükûmetinin hâkimiyeti altına girmek, emirlerine itaat etmektir. Ankaradan biraz daha hizmet istemek ferasetinde bulunuyor, tarafımdan seçilmiş bir zatın tezlikle İstanbula, kendisiyle mahremane konuşmak üzere gönderilmesini rica ediyordu.

«Tevfik Paşa, 10 ekim 338 tarihli ve sadrıazam imzalı bir telgrafla da Meclis riyasetine müracaat etti. Bu müracaatname Osmanlı devletinin Tevfik Paşalarına mahsus bir lisanla yazılmıştı. Kazanılan başarıların husule gelmesine **kendilerinin de hizmet ettiklerinden** bahsedecek kadar cesaret gösterebilmişti.

«Bütün menfaatlarını kirli bir tahtın çürümüş, çökmüş ayaklarına sarılmakta, yalnız bunda, aramaktan başka hiç bir şeyle meşgul olmadıkları anlaşılıyordu.

«30 ekim 338 de, Mecliste müzakerat başladı. Hatipler çok söz söylediler. İstanbuldaki Osmanlı hükûmetlerini, Ferit Paşa devrinden sonra, Tevfik Paşa perdesinin açıldığını ve bu perdeyi açanların idrâkten mahrum vicdandan mahrum bir takım insanlar olduğunu beyan ederek onlara lâyık oldukları kanunî cezanın tatbik edilmesini istediler.

«Böyle bir zihniyeti taşıyan, bize bu kadar ahmakça teklflerde bulunan şahıslar hakikaten Bâbıâlinin tarihî hüviyetine bağlı kalmış kimselerdir... dediler.

«İstanbulda hükûmet namını takınan adamların vatan hainî olarak cezalandırılması için takrirler okundu.

«Efendiler, Osmanlı imparatorluğunun battığını, milletin fedakârlık ve kahramanlığı ile Yeni bir Türkiye devletinin doğduğunu, Teşkilâtı Esasiye kanuniyle hükümranlık hukukunun millete ait olduğunu ifade eden bir takrir hazırlandı, altına sek-

senden fazla arkadaş imzalarını attılar, bunlar arasında benim de imzam vardır.

«Bu takrir okunduktan sonra, ciddî olarak yalnız iki kişi muhalif çıktı: biri Mersin mebusu Salâhettin Bey, öbürü Ziya Hurşit idi. Bunlar saltanatın kaldırılmaması kanaatinde olduklranı açık açık söylediler.

«31 ekim 338 günü Meclis toplanmadı, Müdafaai Hukuk grupu toplantısı oldu. Bu içtimada Osmanlı saltanatına son verilmesinin zarurî olduğu hakkında beyanatta bulundum. I. Kasım günü Meclis toplantısında da aynı mesele uzun münakaşalara uğradı. İslâm ve Türk tarihinden bahsederek hilâfet ve saltanatın ayrılabileceğini, millî hâkimiyet ve saltanat makamının Türkiye Büyük Millet Meclisi olabileceğini, tarihî vakalara dayanarak izah ettim.

«Ondan sonra, takrirler okunarak mesele üç komisyona (Teşkilâtı Esasiye, şer'iye, adliye komisyonlarına) havale olundu. Üç komisyon bir odada toplandı. Reisliğe Hoca Müfit efendiyi seçtiler. Müzakereler başladı. Hoca efendiler hilâfetin saltanattan ayrılamıyacağını, bilinen safsatalara dayanarak iddia ettiler Bu iddiayı cerhedecek kimse çıkmadı. Bu tarz müzakerenin maksada ulaştırmasını beklemek beyhude idi. Müşterek komisyon reisinden söz aldım, önümdeki sıranın üstüne çıktım, yüksek sesle şu beyanatta bulundum:

«Efendiler, dedim, hâkimiyet ve saltanat hiç kimseye hiç kimse tarafından, müzakere ve münakaşa ile verilmez. Hâkimiyet ve saltanat kuvvetle, kudretle, zorla alınır. Türk milleti, hâkimiyetini kudretle, kuvvetle, mücadele ederek, bilfiil eline almıştır. Bu olup bitmiş bir iştir. Milletin bilfiil, Teşkilâtı Esasiye kanunu ile, kazanmış olduğu hâkimiyeti bırakacak mıyız, bırakmıyacak mıyız? gibi bir mesele yoktur. Burada toplananlar ve bütün meclis bu hakikati olduğu gibi görüp kabul ederse muvafık olur. Behemehal bu böyle olacaktır.

«İşin ilim tarafına gelince, hoca efendiler hiç merak etmesinler, bu hususta ilmî ve tarihî vesikalar vereyim, dedim, uzun uzun izahatta bulundum. Bunun üzerine Ankara mebuslarından hoca Mustafa Efendi:

«Affedersiniz, efendim, dedi; biz meseleyi başka noktai nazardan mütalâa ediyorduk. İzahatınızdan aydınlandık. Mesele müşterek komisyonca halledilmiştir.»

«Sür'atle kanun lâyihası tespit olundu, ayni günde Meclisin ikinci oturumunda okundu, oy birliğiyle kabul olundu. Osmanlı saltanatının son yıkılış töreni bu suretle geçti.»

17 Kasım 338 tarihli resmî bir telgrafın ilk cümlesi şu idi:

«Vahdettin bu gece saraydan kayıp olmuştur.» Bir de general Harington imzasiyle şu beyanname de okunmuştu:

«Resmen beyan olunur ki, zatı şahâne, son vaziyet neticesinde hürriyet ve hayatını tehlikede gördüğünden, bütün islâmların halifesi sıfatiyle, İngiliz himayesini ve ayni zamanda başka bir yere naklini talep etmiştir. Zatı şahanenin arzusu bu sabah ifa olunmuştur. Türkiyedeki İngiliz kuvvetlerinin başkumandanı general Charles Harington zatı şahaeyi almağa giderek bir İngiliz harp gemisine kadar kendisine refakat etmiş ve zatı şahane vapurda Akdeniz filosu umum kumandanı amiral Debruk tarafından karşılanmıştır. İngiltere fevkalâde komiseri sir Nevil Hinderson zatı şahaneyi gemide ziyaret ederek kıral beşinci Georeges (Jorj)'a bildirilmek üzere arzularını sormuştur.»

CUMHURİYETİN İLÂN EDİLMESİ

Türkiye Büyük Millet Meclisi yeni seçimlerle tazelenmiş, muhalif hizip, ikinci grup, Meclisten atılmış, Halk Fırkası (= partisi) kurulmuştu; sıra Cumhuriyetin ilânına gelmişti, fakat bu ileri adım büyük müşküllerle karşılaşmış, büyük bir muhalefet doğurmuştu.

Gazi, saltanatın ilgasına arkadaşlarının zihniyetini hazırlarken, Rauf Beyin bu inkılâp hatvesine mukavemetini sarsamamıştı: Rauf Bey, ailece, saltanat-hilâfet müessesesine bağlı olduğunu söylemişti. Fakat Vahdettin ve hükûmetlerinin vatana ve millete ihanetleri Mecliste ve basında büyük ekseriyeti o derece aleyhlerine çevirmişti ki, Rauf Bey de Vahdettini ve

hükûmetlerini tel'in'de Meclisin galeyanına katılmağa mecbur kalmıştı.

Millî teşkilât ve millî kuvvetlerle geçen savaşma yıllarında şahsî saltanat yıkıldıkça millî hâkimiyet kuvvetleniyor, iradei seniyenin yerini millî irade alıyordu: Büyük Millet Meclisi hükûmeti kurulabilmişti.

Büyük Millet Meclisi hükûmetinde Meclis Reisi Millî hâkimiyeti temsil ediyordu, fakat devlet reisi değildi. Rauf Bey, eski devleti halife olarak devam ettirecek zatın şahsında, zamanla, millî hâkimiyetin temerküz edebileceğine bütün ümidini bağlamıştı: İngilterenin siyasî sisteminde devlet: parlamento tarafından kıral namına idare olunduğu gibi Osmanoğullarından bir hükümdar namına Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunan bir Türkiye devleti olabilirdi: işte Rauf Beyin istediği devlet bu idi ve Gazinin yakın arkadaşların'dan birkaçını da bu sisteme kazanmıştı, bir kaç gazete de buna sürüklenmişti.

Çankayaya en ileri inkılâpçı arkadaşlarını getirmiş olan Gazi, yemek esnasında anlatıyor:

«— Yarın Cumhuriyeti ilân edeceğiz! dedim.

«Hazır bulunan arkadaşlar derhal fikrime iştirâk ettiler.

«O dakikadan itibaren, kısa bir program tespite arkadaşları tavzif ettim.

«O gece Çankayada misafir kalan İsmet paşa ile bir kanun tasarısı hazırladık. 20 ocak 337 tarihli Teşkilâtı Esasiye kanunun'da devletin şeklini tespit eden maddeleri tadil ettim: Birinci maddenin nihayetine «Türkiye devletinin hükûmet şekli Cumhuriyetin» cümlesini ilâve ettim. Üçüncü madde şöyle oldu: «Türkiye devleti Büyük Millet Mecilsi tarafından idare olunur. Meclis, hükûmetin başlıca şubelerini icra vekilleri vasıtasiyle idare eder.»

«Bundan başka teşkilâtı esasiyenin 8. ve 9. maddeleri şu şekilde yazıldı:

«Madde: Türkiye Cumhurreisi Büyük Millet Meclisi tarafından ve kendi âzası arasından bir intihap devresi için seçilir. Reislik vazifesi yeni reisin intihabına kadar devam eder. Tekrar intihap olunmak caizdir.

«Madde: Türkiye Cumhurreisi devletin reisidir. Bu sıfatla lüzum gördükçe Meclise ve vekiller heyetine reislik eder.

«Madde: Başvekil, Cumhurreisi tarafından ve Meclis üyeleri arasındadan intihap olunur. Diğer vekiller başvekil tarafından yine Meclis üyeleri arasında seçildikten sonra heyeti umumiyesi Cumhurreisi tarafından Meclisin tasvibine arzolunur. Meclis toplanmış değilse, tasvip Meclisin içtimaına talik olunur.»

Bu maddelere, Mecliste, din ve dile ait maddeler ilâve olunmuştur.

«Efendiler, ertesi günü (29 ekim 339) parti grupunda, istifa etmiş bulunan heyeti vekile yerine idare heyetinin hazırlamış olduğu liste müzakereye kondu, uzun münakaşalara tâbı tutuldu ve grupun tasvibine erişemedi.

«Grupun reisi, müzakereler sonunda, verilen kararı Çankayaya telefonla bildirdi: Umumî reis sıfatiyle meselenin halline heyeti umumiye tarafından memur edildiniz.»

«İçtima salonuna girer girmez kürsüye çıkarak teklif ettim:

«Efendiler, dedim, heyeti vekile intihabında fikirler dağılmıştır. Buhran devam etmektedir, bana bir saat kadar müsaade buyurun, bulacağım hal suretini arzederim.»

«Teklif reye kondu ve kabul olundu.

Öğleden sonra saat bir buçukta, tekrar toplanan parti grupunda kürsüye çıkarak şu beyanda bulundum:

«Muhterem arkadaşlar, hallinde müşkülâta uğradığınız meselenin sebep ve illeti, bütün arkadaşlarca belirmiş olduğu kanaatindeyim.

«Noksan, kusur aramakta olduğumuz şekildedir: Mevcut Teşkilâtı Esasiye'mize göre, bir heyeti vekile teşkiline teşebbüsettiğimiz zaman, bütün meclis üyeleri ayrı ayrı seçkin vekiller ve heyeti vekileler bulmak mecburiyetinde kalıyor, hükûmet buhranı uzun zaman devam ediyor. Bu müşkülâtın halli zamanı gelmiştir. Heyeti celileniz beni bu müşkülün halline memur kıldınız. Ben de arzettiğim kanaatten mülhem olarak düşündüğüm şekli tespit ettim, onu teklif edeceğim. Teklifim kabul olunursa kuvvetli bir hükûmet şekli bulunmuş olacaktır.

Devletimizin şekil ve mahiyetini ve hepimiz için gaye olan Teşkilâtı Esasiyenin bâzı noktalarını açıklamağa ihtiyaç vardır.

«Teklif şudur» dedikten sonra, bahsettiğim tasarıyı okunmak üzere kâtip beylerden birine uzatarak kürsüyü terkettim.

«Teklifin mahiyeti anlaşıldıktan sonra müzakere ve münakaşalar uzun uzun devam etti: Nihayet reis vekili tebliğ etti:

Kanunu Esasi Encümeni Teşkilâtı Esasiyenin tadiline dair olan tasarrının derhal müzakeresini teklif ediyor. (Kabul sesleri).

«Bunun üzerine mazbata okundu. Teklif veçhile müzekere edildi. Nihayet kanun birçok hatiplerin: (Yaşasın Cumhuriyet) sesleriyle alkışlanan nutuklariyle kabul olundu.

Ondan sonra Cumhur reisi intihabına geçildi. Neticesini reis vekili tebliğ etti:

«Türkiye Cumhuriyeti reisliği intihabına 158 âza iştirâk etmiş ve Cumhur reisliğine oy birliğiyle, Ankara mebusu Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerini intihap eylemişlerdir.»

«Mecliste Cumhuriyet kararı 29/30/ ekim 339/923 akşamı saat 8.30 da verildi.

«Keyfiyet, aynı gece, bütün memlekete tebliğ ve her tarafta gece yarısından sonra, yüz bir pare top atışiyle ilân olundu.»

İSTANBUL GAZETELERİNDE İRTİCA KAMPANYASI

Cumhuriyetin ilânı üzerine İstanbul gazetelerinin birkaçında, bu yeni ve çok mühim inkılâp hatvesine karşı umulmadık bir kampanya açılmıştır. Bu irtica dramı Tanin — sahibi Hüseyin Cahit —, Vatan — sahibi Ahmet Emin —, Tevhit — sahibi Velit Ebüzziya — sütunlarında oynanıyordu. Cumhuriyetin millî hâkimiyet için en ileri bir hükûmet şekli olduğu kabul olunuyor, fakat ilânında acele edildiği iddia olunuyordu: «Yaşasın Cumhuriyet» başlığı altında yazılan yazılar bile cumhuriyetin ilânını «sıkboğaza getirilmiş» gösteriyordu. Bu gazetelerde şunun gibi baltalamalar çıkıyordu:

«... birdenbire, birkaç saat içinde, Kanunu Esasi tadilâtı yapılıvermesi en hafif tabiriyle gayritabiî (= anormal) bir harekettir.»

«Cumhuriyet bir tılsım değildir, Millet Meclisinde bir afsun yapıldı; eh artık bundan sonra her iş kendiliğinden düzelecek, her derdin çaresi kendiliğinden bulunacak.»

«Meclis toplanmamış olduğu bir zamanda itimadını haiz bir kabineyi düşürmek gibi bir hak padişahlara bile verilmezken, şimdi cumhur reisine veriliyor!» gibi tenkitlerle cumhuriyet baltalanıyordu.

«İdare şeklini değiştiren cumhuriyet kafaları da değiştirebilecek mi? Heyeti vekileye girecek zatlara olgun birer devlet adamı kafası hediye ediyor mu?» gibi yazılar cumhuriyetten soğutmak, ilânına hiç bir gereklik bulunmadığına halkı inandırmak için yazılıyordu.

Rauf Bey de bu münasebetle, gazetecilerle mülâkatta bulunmuştu. Cumhuriyet ilânının hemen ertesi günü, 1 kasım 1923 tarihli Vatan gazetesinde Vatan ve Tevhit sahip ve başyazarlariyle Rauf Bey arasında tertip edilen görüşmenin ve cevaplarından bazılarına, beraber, bir göz atalım (Nutuktan):

Sual: — Cumhuriyet meselesinde, efkârı umumiyede, âni bir hâdise karşısında kalmış olmak hissi vardır. Şimdiye kadar işgal ettiğiniz yüksek makamlar itibariyle ve İstanbul mebusu sıfatiyle, ne düşündüğünüzü sorup öğrenmek seçmenlerinizin hakdır, ne buyurursunuz?

Cevap: — Benim ictihadım, milletimizin refah ve istiklâlinin mahfuziyetini ve aziz vatanımızın tamamiyetini temin eden şeklin en muvafık şekil olacağı merkezindedir. Hükûmetlerin birbirinden ayrı iki esas üzerinde kurulduklarına kailim. Bu iki hükûmetten biri mutlakıyet tarzıdır. Hükümdar hak ve salâhiyetini cenabıhaktan alır ve bu meşruiyete dayanarak hâkimiyetini yürütür. Bu tarz idareye karşı milletler ihtilâl ederek hükümdarların salâhiyetini takyit ve meşrut kılmışlardır. Son senelerde milletimiz de meşrutiyet mücadeleleriyle işe başlıyarak kendi işini kendi bilerek, kendi görerek, kendi karar vererek başarmak gayesine doğru yürümüş; İttihat ve Terakki Meclis

istibdadından kurtulmak için meclisi feshetmek hakkını beşinci sultan Mehmede vermişler, Vahdettin de bu haktan faydalanarak meclise karşı gitmiş, malûm felâketler olmuş. Binaenaleyh, mutlakiyet ve saltanat taraftarı olmak caiz değildir. Millet, mukadderatını bir kimseye tevdi etmeyi aslâ kabul etmedi; millî hâkimiyeti kayıtsız şartsız tatbik eden Büyük Millet Meclisi hükûmetini kurmuştur; bence en doğru, en salim tarzı idare budur. İsim değişmesinden hedef ve gayenin değişebileceğini zannetmiyorum. Bundan başka, yeni ilân edilen tarzı idarenin makbul ve paydar olabilmesi, bence, ancak bir şartla mümkündür: o da, gideni arattırmıyacak surette, halkın kahir ekseriyetinin arzusuna muvafık, saadetlerini temin eder, vatan istiklâlini muhafaza eyler bir tarzı idare olduğunu ispat edebilmektedir. Aksı takdirde, üst tabakada isim ve şekil değişmesiyle hakikî ihtiyaçların tatmin edileceğini zannetmek, bahusus en yakın mazide gördüğümüz acı tecrübelerden sonra büyük hata olur.»

Bir gün sonra, Taninde, başyazarı Hüseyin Cahit imzasiyle «Şimdi de hilâfet meselesi» başlıklı bir makale yayınlanmıştır.

Tanin, bir yandan hilâfet lehine şehzade mektupları neşrederek efkârı umumiyeyi hanedan sevgisiyle beslemeğe çalışıyor, bir yandan da şimdi halifenin istifa haberini alarak «arkadan arkaya verilmiş bir karar karşısındayız» diyor, Millet Meclisinin büyük bir kaydaltında kaldığını, dışında verilen kararları tescil mevkiine indirildiğini görmek cidden elim oluyor» sözleryle Meclisi, Gaziye karşı kışkırtıyordu. Cumhuriyet ilânını kabul eden Meclisin hiç olmazsa hilâfetin ilgasını bir olup bitti haline getirmemesini temine çalışıyordu.

Tanin başyazarı hilâfet hakkındaki noktai nazarını şu satırlarla tespit ediyordu: «Hilâfet bizden giderse, beşon milyonluk Türkiye devletinin islâm âlemi içinde ehemmiyeti kalmıyacağını, Avrupa siyaseti nazarında da en kıymetsiz bir hükûmet mevkiine düşeceğini anlamak için büyük bir dirayete lüzum yoktur. Milliyetçilik bu mudur? Hakiki milliyet hissini kalbinde

duyan her Türk hilâfet makamına dört elle sarılmak mecburiyetindedir.»

Hüseyin Cahit Cumhuriyetçi olduğunu ilân etmişti, fakat başında Osmanlı hanedanından bir halife bulunan bir Cumhuriyet istiyordu, tıpkı Rauf Bey gibi. Bu cereyana bâzı generaller, Refet, Ali Fuat, Karabekir paşalar da katılmıştı. Vatan gazetesine göre Ankaraya dönerken Rauf Beyi büyük bir kalabalık teşyi etti, bu halkın başında Adnan Bey ve bâzı kumandan paşalar anılıyordu. Vatan gazetesi bu teşyiden bahsederken Rauf Beyin Mecliste bir salâh ve intizam unsuru teşkil edeceğini, kanunların hâkimiyetini temine çalışacağını ilân ediyordu.

Gazeteler, o sırada, bir de Enver Paşanın İslâm birliği için çalıştığını, «Damadı hilâfetpenahi» unvaniyle kazılmış bir mühür kullandığını şimdi de sağ olup bu uğurda Türkistanda çalıştığını yazıyorlardı.

FASIL LXIX

HİLÂFETİN İLGASI

Gazeteler halifeye de bir rol oynatmağa başladılar.

Halife, «yazıhaneleri başında oturdukları halde» Vatan gazetesinin başyazarına beyanatta bulunmuş, halifenin «Asyanın en uzak yerlerinden binlerce mektup ve telgraf aldığı ve bir çok yerlerden ziyaretine heyetler geldiği ve islâm âleminde bir itiraz vakı olmadıkça halifenin kolay kolay mevkii sarsılamıyacağı ve istifa edip çekilmiyeceği» ilân olunuyordu. Aynı zamanda «hükûmet bir çok memleket meselesiyle meşgul, şimdiye kadar hilâfetin vazifelerini tespite imkân bulamamıştır. Böyle olduğunu islâm âlemi de elbette bilir ve tabiî bulur» deniliyor, bu cümlelerle hükûmet hilâfet vazifelerinin tespitine dâvet edilmiş oluyordu.

Tanin gazetesinde, Lûtfi Fikri imzasiyle çıkan bir açık mektupta, halifenin istifasına dair işitilen haberlerden milletin elem duyduğu, çehrelere hüzün ve endişe düştüğü söyleniyordu. Lûtfi Fikri Beyin mektubunda şu mütalealar vardı:

«Gönül ister ki, bu istifa sözü ebediyen gömülsün kalsın, çünkü dünya için bir musibet olur.»

«Hayretle ve teessürle görülmelidir ki, manevi bir hazine olan hilâfete taarruz etmek istiyenler, hariçten kimseler ve Türkleri çekemiyen yabancılar değil, bizzat biz Türkler, kendi elimizle bu manevi hazinenin elimizden çıkarılmasını sonuçlıyacak teşebbüslerde bulunuyoruz.»

Gazi şöyle diyor: «Ecnebiler hilâfete taarruz etmiyorlardı, fakat Çanakkalede, Suriyede, İrakta - İngiliz ve Fransız bayrakları altında - müslüman milletlerden toplanıp silâhlandırılmış kuvvetler Türklere taarruz ediyor, onlarla boğuşuyordu.»

Rauf Bey Ankarada, Halk Partisinin içinde şu fikirlerin propagandasını yapıyordu: «Meclis millî hâkimiyeti muhafaza etmelidir. Sorumsuz zevatı dinlememelidir. Cumhuriyetin ilânı çok acele olmuştur. Halife atılmamalıdır...»

Gazetelerin menfi yayınları, bir şehzadenin Taninde neşredilen mektubu, Rauf ve Adnan Beylerin, Refet Paşanın ve başka bazı paşaların halifeyi ziyaretleri, halife ve şehzade aleyhinde söz söyliyenlere karşı edilen hücumlar efkârı umumiyede sarsıntılar uyandırmaktan hali kalmamıştı. Halk Partisinde Rauf Bey muhalif bir parti teşkiline çalışmakla itham edilerek parti grupunda sorguya çekildi.

Müzakere uzun sürdü. İsmet Paşanın beyanatı Rauf Beyi çok sıkıştırmış oluyordu: «Halifeyi ziyaret etmeler halife meselesini ortaya atmaktadır. Devlet adamı olarak hiç bir zaman hatırımızdan çıkarmamalıyız ki, hilâfet orduları bu memleketi baştan başa harabeye çevirmişlerdir. Hilâfet orduları vücuda getirmek ihtimalini daima nazardan uzak tutamayız. Türk milleti en büyük ıztıraplarını hilâfet propagandasından çekmiştir. Bunları unutamayız, avdetlerine mahal bırakamayız.

«Bir hilâfet fetvasının bizi cihan harbine soktuğunu hiç bir zaman unutmıyacağız. Bir hilâfet fetvasının, millet ayağa kalkmak için uğraşırken, ona, düşman ordularından daha fena hücum ve taarruzlarda bulunduğunu nasıl unutabiliriz?»

«Tarihin her hangi bir devrinde, bir halife, zihninden bu memleketin mukadderatına karışmayı geçirirse behemehal o kafayı koparacağız!»

Rauf Bey, buna karşı uzun uzun konuşarak kendini müdafaa etti, ayrı bir parti yapmıyacağını söyledi ve heyeti umumiyenin rikkat ve uluvicenabını tahrik eder beyanatta bulunarak salonu tereketti.

Rauf Bey hatâ ettiğini itiraf ve cumhuriyetçi olduğunu ifade etmiş olduğu için müzakerenin kâfi olduğuna karar verildi.

İstanbulda bâzı gazetelerin neşriyatı Cumhuriyetin yüksek menfaatlarına karşı bir ihanet halini aldığı için, İstanbula bir istiklâl mahkemesi göndermek zaruri sayıldı.

Nutukta Cumhur Reisi Gazi Mustafa Kemal anlatıyor:

«Ertesi günü, gösterdiğim arzu ile, parti grupu toplandı, hilâfet meselesi müzakere olundu. Esaslar üzerinde anlaşmaya varıldı; 3 mart 340 günü Meclisin ilk oturumunda, diğer evrak arasında, şu takrirler okundu:

1 — Hilâfetin ilgasına ve Osmanlı hanedanının Türkiyeden dışarıya çıkarılmasına dair Şeyh Saffet efendinin ve elli arkadaşının kanun teklifi.

2 — Şer'iye ve evkaf vekâletiyle erkânı harbiye vekâletinin ilgasına dair Siirt mebusunun ve elli arkadaşının kanun teklifi.

3 — Öğretimin birleştirilmesi hakkında Saruhan mebusunun ve elli arkadaşının kanun teklifi.

«Reis, bu kanun tekliflerinin derhal, encümenlere gitmeden, müzakere edilmelerini reye koydu ve kabul edildi. Müzakere ve tartışmalar beş saat sürdü. Saat 6.45 te Türkiye Büyük Millet Meclisinden 429, 430 ve 431 sayılı kanunlar çıkmış bulunuyordu. Bu kanunlarla: «Türkiye Cumhuriyetinde şer'iye ve evkaf vekâleti lâğvedilmiş, bütün öğretim müesseseleri, mektepler ve medreseler maarif vekâletine bağlandı. Halife azledildi ve mazul halife ile Osmanlı hanedanının bütün âzası Türkiye memleketleri dahilinde yaşamak hakkından ebediyen mahrum ve memnu kılındı.»

«Efendiler, hilâfet makamının muhafazasında dinî ve siyasî menfaatlar hayalinde olanlardan bâzı zevat hilâfetin tarafımdan deruhte edilmesini teklif ettiler. Bunlara bu makamın lüzumsuzluğu ve zararları izah edildi; gereken ret cevabını verdim.

«Efendiler, açık ve kat'î söylemeliyim ki, ehli islâmı bir halife heyulâsiyle hâlâ işgal gayretinde bulunanlar ehli islâmın ve bilhassa Türkiyenin düşmanlarıdır. Böyle bir oyuna zihin bağlamak da ancak ve ancak cehil ve gaflet eseri olabilir.»

TERAKKİPERVER CUMHURİYET PARTİSİ

Türkiye B. M. Meclisi ve C.H. Partisi içinde mağlûp olduktan, hilâfet makamını muhafaza edemedikten sonra, halifeciler, siyasî mücadeleye daha haince ve daha maskeli yollara atıldılar; irtica ve taassup yığınlarına el verdiler, cesaretlerini arttırdılar, isyanlar çıkarttılar, Gaziye suikast tertiplettiler; millete, Gaziye ve samimî cumhuriyetçi arkadaşlarına karşı hiç bir fenalıktan geri kalmadılar. Millî hâkimiyeti hilâfet müessesesiyle birleştirmek gayesiyle mücadele etmiş olan Rauf ve Adnan Beyler, Refet, Ali Fuat, Karabekir Paşalar, — Tanin, Vatan, Tevhit ve Adanada Toksöz gazetelerinin desteklerine dayanarak — siyasî bir fırka (= parti) teşkil ettiler. Cumhuriyeti doğarken öldürmek istiyen bu kimseler, şimdi yine aynı gaye ile teşkil ettikleri partiye — hem cumhuriyet hem terakkiperver kelimelerini birleştirerek — «Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası» ismini verdiler.

Büyük Nutukta Cumhur Reisi Gazi Mustafa Kemal anlatıyor :

«Rauf Bey ve arkadaşları, fırkalarını **Muhafazakâr** unvanı altında teşkil etseydiler, belki bir mânası olurdu; fakat bizden daha cumhuireytçi ve bizden daha terakkiperver olduklarını iddiaya kalkışmaları samimî ve doğru değildi.

«Fırka efkâr ve itikadatı diniyeye hürmetkârdır» düstûriyle başlıyan, bu umdeyi bayrak olarak kullanan kimselerin samimî Cumhuriyetçi ve terakkîperver olması beklenebilir miydi? Bu bayrak, asırlardan beri, cahil ve müteassıp yığınları hura-

felerle aldatarak uyutan ve bu suretle maksatlarını sağlıyanların taşıdıkları bayrak değil miydi?

Yeni parti «Ekâr ve itikadı diniyeye hürmetkârlık» perdesi altında bağırıyordu :

«Biz hilâfeti geri getireceğiz! Mecelle bize kâfidir, onunla en doğru terakkî yolunu açacağız! Ataların yürüdüğü yoldan eski haşmet devrine ulaşacağız! Medreseler, softalar, tekkeler, şeyhler, mürşitler ve müritler, biz sizi koruyacağız! Bizimle beraber olunuz! Hilâfeti lağveden Mustafa Kemal islâm dinini yıkıyor, gâvurluk getiriyor! Size şapka giydirecek!»

«... Yeni fırkayı kuranlardan birinin — isyan sebebiyle — asılan Ciranlı Halit Beye yazdığı mektuptaki şu cümleler: (Cumhurcular) İslâm dininin temellerini yıkıyorlar. Buna inanıyoruz; bu husustaki teşrihatınızı (= açıklamalarınızı) arkadaşlara da okudum. Hepsinin gayretini artırdı.»

«Garba benzemek istemekle tarihimizi kaybediyoruz, medeniyetimizden uzaklaşıyoruz.. Hilâfeti kaldırmak, lâdini bir hükûmet kurmak islâmın geleceğini tehdit eden tehlikeler yaratmaktan başka bir netice vermez.»

«Efendiler, hâdiseler, vak'alar ispat etmiştir ki, «Terakkıperver Cumhuriyet» partisinin programı en hain dimağların mahsulüdür. Memlekette mürteciler, geri ve müteassıp kafalıların yığınak yeri bu fırka olmuştur, bu fırka da o yığınlarda bir dayanak bulmuştur. Yabancı düşmanların körpe Türk Cumhuriyetini mahvetmek için kurdukları plânların tatbikata geçmesini bu fırka kolaylaştırmıştır. Şark isyanı hangi sebeplerden doğmuştu? Tarih bu büyük isyanın sebeplerini araştıracağı zaman bu fırkanın dinî vaitlerini ve tahriklerini bulacaktır.»

FASIL LXX

MEDENİYET YOLUNU AÇAN İNKILÂPLAR

Büyük Millet Meclisinden çıkan «Takriri sükûn» kanunu keyfî ve indî bir istibdat vasıtası olarak kullanılmamıştır. «Alınan fevkalâde tedbirlerin tatbikine lüzum kalmadığı görüldükçe bu tedbirlerden vazgeçilmiştir.»

Büyük Nutukta Gazi Mustafa Kemal anlatıyor :

«Memlekette vukua getirilen büyük isyanlar ve suikastler bertaraf edilerek temin olunan âsayiş ve sükûn elbette umumu memnun etmiştir.

«Efendiler, cehil, gaflet ve taassubun, terakkî ve medeniyet düşmanlığının alâmeti olmak üzere, başlarda taşınan fesi atarak onun yerine bütün medenî dünyada kullanılan şapkayı giymek, bu suretle Türk milletinin, zihniyet itibariyle de, medeniyet âleminden hiç bir farkı olmadağını göstermeğe gereklik vardı. Bunu «Tekriri sükûn kanunu» yürürlükte iken yaptık. Bu kanun carî olmasaydı yine yapacaktık. Fakat bu kanunun işi kolaylaştırdığı söylenirse bu çok doğrudur. Takriri sükûn kanunu bâzı mürtecilerin milleti geniş mikyasta zehirlemesine meydan bırakmamıştır. Gerçi bir mebus, Bursa mebusu Nurettin Paşa, hiç bir vakit kürsüye çıkmamış, milletin menfaati için tek kelime söylememiş iken, yalnız şapka giymek aleyhine uzun bir takrir vermiş ve onu müdafaa için kürsüye çıkmıştır. Kanunun tatbik edilmemesine çalışmış ve millet kürsüsünden galeyana getirdiği irtica ve taassup hisleri, nihayet bir kaç yerde, yalnız bir kaç mürteciin istiklâl makmelerinde hesap vermeleriyle söndü.»

«Efendiler, tekke ve zaviyelerle türbelerin kapatılması ve alelûmum tarikatlerle şeyhlik, dervişlik, müritlik, çelebilik, falcılık büyücülük, türbedarlık ilh. gibi unvanların ilgası da Takriri sükûn Kanunu devrinde yapılmıştır. Bu teşebbüs, heyeti ictimaiyemizin hurafelere inanan çok geri bir halk olmadığını göstermek için ne kadar gerekli olduğu elbette takdir olunur.

«Bir takım şeyhlerin, dedelerin, seyyitlerin, çelebilerin, babaların, emirlerin arkasından sürüklenen; falcılara, büyücülere, üfürükçülere, muskacılara talih ve haya'tlarını emniyet eden insanlardan mürekkep yığınlara medenî bir millet nazariyle bakılabilir mi? Milletimizin hakikî mahiyetini asırlardanberi yanlış gösteren bu unsurlar ve müesseseler, yeni Türkiye Cumhuriyetinde devam ettirilmeli miydi?

«İşte biz Takriri Sükûn Kanunundan, ancak milletimizin alnını açık ve temiz göstermek, orta çağ geriliğinde olmadığını ispat etmek için faydalandık.

«Efendiler, milletimizin içtimaî, iktisadî ve bilcümle medenî muamele ve münasebetlerinde feyizli neticeler temin eden yeni kanunlarımız (takvim ve haftabaşı kanunları), ve kadınların hürriyetini sağlıyan, aile hayatını tanzim eden Medenî Kanun da bu devrede alınmış medeniyet tedbirleridir. Biz yalnız ve ancak bir noktai nazardan istifade ettik, o noktai nazar şudur: Türk milletini, medeniyet dünyasında, lâyık olduğu mevkie yükseltmek ve Türk Cumhuriyetini sarsılmaz temelleri üzerinde, her gün daha ziyade kuvvetlendirmek, bunun içinde istibdat fikrini öldürmek!»

FASIL LXXI

ELİFBEDEN ALFABEYE

Arap harfleriyle asırlardan beri kullandığımız yazının dilimizi hakkıyle yazmağa ve yazılmış bir şeyi yanlışsız okumağa elverişli olmadığı, modern medeniyetin kültürünü ifadeye yetmediği bundan epiy önce de anlaşılmıştı. «İstibdali huruf» ismiyle (harfleri değiştirmek problemi ortaya konmuş, fakat çözülmelsine Saltanat ve Hilâfetin dayandığı kara cahillik ve taassup engel olmuştu.

İkinci meşrutiyetten sonra da bu problem bir kerre daha basın alanına çıkmış, fakat aynı sebepten dolayı yine çözülmemişti.

Millî kurtuluş savaşının en parlak zaferi sırasında, bu mesele tekrar bir toplantıda konuşulmuştu, ve büyük inkılâp dâhisi bunun henüz zamanı gelmemiş olduğunu orada hazır bulunanlara anlatmıştı.

Kendi lisanından (sofrada) işittiğim üzere toplantıda konuşma şöyle olmuştu:

«İstiklâl mahkemesinden kurtulan birkaç gazeteci — ricaları üzerine — Gazi tarafından İzmitte kabul olunmuşlar, hatalı hareketlerini itiraf ederek affe mazhar olmuşlardı.

«Ondan sonra, daha samimî ve benim telâkkime göre, daha fikirli konuşmağa başladık. Ben çok memnun ve mesrur idim ki, memleketin münevver kalem ve kelâm sahipleriyle hembezm (toplantı arkadaşı) olmuştum. Artık uyanıklıklarına güvenerek dedim ki: «Ben hilâfeti kaldıracağım!» Hazır bulunanlar, biri müstesna (*), görüşümü kabul ettiler. O, bilmem ne dereceye kadar dinî ve islâmî hislerle melûf, bilmem ne mânada Allah ve peygamber mefhumuna mergup idi; fakat bana dedi ki: «İşte en büyük hata bu olacaktır. Hilâfeti kaldırmak... kâri âkıl (= akıllı işi) değildir. Bunu hiç yapmayın ve sizden bu derece mantıksız bir işin çıkacağını beklemiyorum.

Bunları işitenler, muhatabımın sözlerinde mâna ve mantık var zannına düştüler ve yan yan bana baktılar.

— Beyefendi, merak buyurmayın; islâm âlemi, ki maatteessüf bir sürü esirlerden mürekkep acınacak hale gelmiş yığınlardır, ben henüz onlarla meşgul olabilecek kuvvet, kudret ve mevki sahibi değilim; ben şimdilik, doğrudan doğruya mensubu olmakla iftihar ettiğim Türk milletinin kurtuluşundan bahsediyorum. Bu millet şimdiye kadar Arapların, Acemlerin, din maskeli iğfalleriyle aldatılmış olduğunu ispat etmek istiyen bir adamım.»

O gazeteci, Halifenin makamını muhafaza etmesi hususunda bir çok ısrar ettikten sonra dedi ki:

— Madem ki öyledir, emir buyurunuz, o makam lâğvedilsin.

(*) Hüseyin Cahit

Ben şu cevabı verdim:

«— Ben o adamım ki ordunun memleketi, milleti muhakkak bir neticeye götürebileceği noktalarda emir veririm. Fakat ilim ve bilhassa içtimaî ilim sahasına dahil işlerde ben kumanda vermem. Bu vâdide isterim ki beni âlimler irşat etsinler. Onun için siz kendi ilminize, irfanınıza güveniyorsanız, bana söyleyiniz, içtimaî ilmin güzel istikametlerini gösteriniz, ben takip edeyim.»

Buna karşı o gazetecinin cevabı şu oldu:

— Halife kalmalıdır. Fakat siz ki bu kadar inkılâpların yaratıcısısınız, millete Lâtin harflerini kabul ettiriniz.»

Ben de ona şu cevabı verdim:

— Henüz bu hususta kimseye kat'î söz veremem. Daha beklemeğe mecburum.

Münakaşamız burada sona erdi. Bunun şahitleri çoktur ve hepsi berhayattır. O tarihten sonra dört beş sene geçmişti. Bugün görüyorsunuz ve o gazeteci de işidiyor ki, ben bu fikrin hararetli taraftarı ve failiyim. Acaba bu temayül ve kat'îlik bende nasıl oldu?

«Eğer ben size bu meseleyi ancak son senelerde düşündüm, dersem, sakın inanmayınız. Ben tâ çocukluğumdan beri bu dâvayı düşünmüş bir adamım. O toplantıda vermiş olduğum gayri kat'î cevabımı anlamak isteyenlere şu izahı vermek isterim.

«— Ben basit bir adamım, yani ben düşündüklerimi önce milletimin arzusunda, ihtiyaç ve iradesinde görmeyi şart sayan ve bunu gördükten sonra ancak, tatbikı ile kendimi mükellef bilen bir adamım.

«Her insan mensup olduğu heyeti içtimaiye için düşündüğü bin bir fikir olabilir. Fakat sağını solunu dinlemeden söylenmiş sözler, benim telâkkime göre, uzun uzun ve derin denemelerle incelenmedikçe fiil sahasına çıkmazlar. Her içtimaî işte şahsî düşünüşün umumî ihtiyaç ve iradeye mutabık olduğunu hissetmemiş olanlar behemehal başarısızlığa mahkûmdurlar.»

Büyük Gazinin derin bir kanaatle izah ettiği üzere arap harflerinden lâtin alfabesine geçmek için Hilâfetin kalkmış olması, milletin daha serbest ve daha derin, meseleyi incelemesi, millî ihtiyacın vazıh surette kendini hissettirmesi lâzımdı.

Enver Paşanın tecrübesi : Birinci Cihan Harbi içinde Enver Paşa, arap harflerini bitiştirmiyerek ve vokaller kullanarak okumayı kolaylaştırmak tecrübesinde bulunmuştu. Her teşebbüsünde olduğu gibi, bunda da, Enver muvaffak olmadı, fakat tecrübesini tatbik te edebilseydi dilimizi ve yazımızı arap fonetiğine esir olmaktan kurtaramıyacaktı. Batı medeniyetinin milletler arası terimlerini yazabilecek bir Türk elifbası yaratamıyacaktı. Yapılacak iş fonetiğimizde bulunmıyan seslerin harflerini atmaktı ve milletler arası kelimeleri yazabilecek Türk alfabesini millete hediye etmekti. Enver Paşa, padişah-halife damadı olduğundan, Osmanlı imparatorluğunun islâm-arap yazısını değiştirmek zaruretini aklına bile getirmezdi; arapça kelimeleri millî fonetiğimize uygun harflerle yazmayı düşünemezdi.

Hüseyin Cahit, muhafazası için mücadele ettiği hilâfet ile lâtin harflerinin kabulü arasındaki gelişmeyi anlıyacak bir kafaya sahip değildi.

ALFABE İNKILÂBININ KARŞILAŞTIĞI MÜŞKÜLLER

Cumhuriyetin ilânı ve hilâfetin ilgası safhalarında Gazi mustafa Kemal Paşadan ayrılmıyan başvekil İsmet Paşa, Takririsükûn senelerinde yapılan Avrupalılaşma hamlelerinde de ses çıkarmamıştı; fakat yazıyı değiştirmek teşebbüsüne kolay sarsılmaz bir mukavemet gösterdi: İsmet Paşa böyle bir inkılâp hamlesinin mutlak gerektiğine inanmıyordu.

Yazı değiştirilecek olursa hükûmet bütün askerî ve mülkî daireleriyle, darülfünun (o zamanki Üniversite) bütün fakülteleriyle, maarif bütün mektepleri, öğretim müesseseeleriyle, matbuat (= basın, yayın) bütün gazete.. dergi.. kitap neşri makanizmasiyle, yerinden oynatılmaz bir dağ gibi, başvekilin karşısında dikilmiş duruyordu! Devletin mülkî ve askerî hayatı, memleketin ilim... maarif hayatı, iç ve dış münasebetler hayatı.. birden durmak tahdidi altında idi. Yeni bir yazı ile bu binbir çarhlı devlet makinasının nasıl işletilebileceği akıllara sığmıyordu.

Başvekilin, Darülfünunun, gazetelerin... yazı değişmesine ihtiyaç olmadığını ispat için ileri sürdükleri itirazlar şunlardı:

«Okuma yazma güçlüğü bütün devlet hayatını felce uğratacak bir inkılâbı gerektirecek bir zaruret sayılabilir miydi?

«Milletlerin medeniyetçe ileri veya geri olmaları yazılarının kolaylık veya güçlüğü ile ölçülmediği meydanda değil miydi?

«Anglosaksonlar, yazı sistemleri çok güç iken modern medeniyeti temsilde en ileri; İspanyolca konuşan milletler ise çok kolay yazı sistemlerine rağmen, en geri mertebede medeniyet seviyesinde değiller miydi?»

«Yüzyıllardan beri kullanılan yazı bundan sonra da pekâlâ devam edebilirdi.

«Âlimler, bütün okur yazar kimseler, hece sınıfı çocuklarına dönecekti. Böyle son derece güç durum yaratmağa ne ihtiyaç vardı?

«Yazı değişince kütüphaneler dolusu elyazısı ve basma eserlerden nasıl faydalanacaktık?»

Bu gibi kuvvetli itirazları susturacak ilmî izahlara rastlanmıyor, hiç bir gazete ve dergide değiştirme tezi müdafaa edilmiyordu. Mecliste de itirazları bastıracak hiç bir ses yükselmiyordu; bütçeye, Gazinin emriyle, 1925 ten beri tahsisat konduğu halde, «Alfabe komisyonu» teşkil edilemiyordu.

MUHTAÇ OLDUĞUMUZ LİSAN İNKILÂBI

Yerinde yazmış olduğumuz gibi, İstanbul Darülfünûnu Ural Altay dilleri müderrisi Prof. Giesenin asistanı olarak çalışmış ve mütarekede Almanların Türkiyeden çekilmesi üzerine, profesör Giesenin tavsiyesiyle, kendi yerine, **muallim** (= Maître) unvaniyle, — kürsünün lâğvine kadar — ders vermiştim. Kendimi Gazinin istediği yazı inkılâbının zarurî ve mümkün olduğunu izaha hazırlanmış hissediyor, faaliyete geçmek için heyecan içinde bulunuyordum.

İki makale yazdım, fakat onları nasıl neşredecektim?

Bir zaman, Akşam gazetesi ilk çıkmağa başlarken, «Âtimiz için» başlığı altında bir sıra yazılar yazmıştım; şimdi de, makalelerimi, oğlum Dr. Cahitle dostum Necmettin Sadık Beye

gönderdim; Akşamın sahibi ve başyazarı: «Aman aman! Kapanmış olan bu meseleyi alevlendirmiyelim!» diye haber yolladı. Bunun üzerine makaleleri, bir de Halk Partisinin çıkartmakta olduğu Milliyet gazetesine gönderdim; gazetenin başında olanlar, Şükrü ve I. Necmi Beyler, yazıları alıkoydular, fakat aradan iki üç hafta geçtiği halde neşretmediler.

«Ye'se düşmedim, kendi kendime: «Henüz, geniş halk efkârı değil, en ileri gazetecilerimizin zihniyeti bile, bu çok lüzumlu inkılâp hamlesine hazırlanmamıştır.» dedim ve her şeyden önce münevverlerin zihniyetini hazırlamak gerekliğine kanaat getirdim.»

(Bu satırları, sonradan basılan «Muhtaç olduğumuz lisan inkılâbı» broşürümün önsözünden aldım.)

Yeni başlıklarla — ve lâtin harflerinden bahsetmiyerek — yeniden dört makale yazdım. Başlıkları şöyle idi: «1. Lisan meselesinin umumî vaziyeti, 2. Meselenin savtiyat (= fonetik) cephesinden tetkiki, 3. Meselenin şekliyat (= morfoloji) bakımından tetkiki, 4. Meselenin lûgat (= sözlük) ve ıstılahlar (= terimler) bakımından tetkikı.»

Bunları, dostlarım Mehmet Asım ve Hakkı Tarık Beylere yolladım. Yüksek anlayışlı ve Gazi inkılâplarının takdirkârı olan bu arkadaşların muvafakatiyle, makaleler Vakit gazetesinde çıkmağa başladı (Ekim 927).

Mayıs 1928 ayına kadar neşirleri devam eden makalelerin sayısı onsekiz olmuş ve cümlesi bir araya getirilerek «Muhtaç olduğumuz lisan inkılâbı» ismiyle kitap halinde basılmıştır.

NELER İZAHA ÇALIŞMIŞTIM

I. a — Yazımızı yabancı bir fonetiğin esaretinden kurtarmak zarureti.

Kullandığımız yazı millî fonetiğimizi arap fonetiğinin esiri kılıyordu. Arapçanın 13 sesi ve elifbada bu sesleri yazan 13 harf vardır ki söylenişleri millî Türk fonetiğine tamamiyle yabancıdır. Arap harfleriyle kelimeleri yazarız, fakat kendi fonetiğimizle okuruz. Meselâ Mustafa ismini (sat, tı, ya elif) harf-

leriyle yazardık, fakat araplar gibi okumazdık. Arap yazısı, asırlardan beri kullanıldığı halde millî fonetiğimiz değişmemişti. O halde yazımızı, yabancı fonetiğin esaretinden kurtarmak, fonetiğimize uymıyan bir yazıyı terketmek zarureti vardır.

b — Eski yazımızda, dilimize, bünyece aykırı düşen bir mahiyet daha vardı: arapça silabik, türkçe ise vokalik bir dildir. Arapçaya vokal (sait) konmaz, türkçe kelimeler ise vokalsız okunamaz: bal, bul, bol, bel, bil kelimeleri birbirlerinden vokalleriyle ayrılır; arapçada böyle bir mahiyet yoktur. Arapçaya, çok sonra, konmağa başlanan harekeler kelimenin dışında kalan işaretlerdir.

c — Türk yazısı ancak kendi fonetiğine ve kendi vokalizmine uygun harfler kabuliyle, — hür, bağımsız, millî — bir yazı olabilirdi. Siyasî istiklâlini eşsiz kahramanlıklarla, bunca düşmanları yenerek kazanmış olan Türk milleti, yazısının arap silâbizmine esir kalmasına nasıl boyun eğebilirdi?

II. — Medeniyetle yazı sistemi arasındaki münasebetler:

Geçmiş medeniyetler gösteriyor ki, her büyük ve yaygın medeniyetin bir yazı sistemi vardır. Eski Türk (Kök Türkler, Uygurlar), Çin, Sümer, Asur, Mısır, Fenike, Grek (Helen), Lâtin (Roma), Arap-İslâm ve nihayet şimdiki Avrupa - Amerika medeniyetlerinin ayrı ayrı geniş yayılma sahaları ve medeniyetleri temsil eden yazı sistemleri vardır.

Bir medeniyeti temsil eden kavimlerin başka bir medeniyete veya kültür manzumesine geçtikleri ve bu geçişle yazılarını değiştirdikleri çok görülmüştür. Buna misâl olarak, eski Türkleri alalım.

Eski Türkler, Kök Türkler ve Uygurlar, büyük imparatorluklar yaratmışlardı. Eski Türk imparatorluğunun hudutları Bilge Kağan ve Kül Tigin kitabelerinde (yazıtlarında) okunan vak'alara göre doğu'da, Sibirya, Mançurya, Mogolistandan ve Çin'den, Batı'da Demir Kapıya (Hazar denizine) kadar yayılıyordu.

Kök Türklerin kitabelerinde kullanılan yazının Orta As-

ya'da, Türkistan'da, Uygur imparatorluğunda gelişmiş olduğu Turfan metinleri denilen mühim el yazmaları arasında Eski Türk yazısiyle yazılmış metinlerin ve Irk Bitik (fal kitabı) gibi eserlerin bulunmasından anlaşılmaktadır.

III. — Uygurların iki defa yazı değiştirmesi.

Suriye ve Irak (Mesopotamiya) memleketlerinde — Sümer, Akat, Asur medeniyetlerinden sonra — gelişen semitik Aram medeniyeti yayıla yayıla Hindistandan geçerek Orta Asya'ya Türk Uygur imparatorluğuna kadar gelmişti.

Bu medeniyet silâhlı ordularla değil, rahip kurullariyle gelerek din, felsefe, kültür yayıyordu. Uygurlar budizmi getiren bu rahiplerden semitik arameen yazı sistemini de almışlardır. Uygur yazısı adını alan bu yazı, manihâi ve brahmâni tiplerine de girmiştir.

Uygurlar bu yazının her üç şekliyle çok işlenmiş edebi eserler bırakmışlardır. Semitik yazı Eski Türk yazısının yerine geçtiği gibi Çin yazısının da yayılmış bulunduğu bazı memleketlere — Mançu, Moğol ülkelerine ve Koreye — dahi geçerek Çin yazısını oralardan attırmıştı.

Uygur yazısı, semitik (âramî) yazısının yalnız Türk fonetiğindeki seslerin harfleri alınarak ve bunlara vokal (sait) işaretleri katılarak millîleştirilmiş bir yazı idi.

Daha sonra, İslâm dinini kabul eden Uygurlar, yeni dinin kültürü altında, yavaş yavaş, yine yazı değiştirmişler, hecelik (silâbik) bir sistem olan Arap yazısını almışlar, arapça kelimeleri oldukları gibi, türkçede bulunmıyan seslerin harfleriyle yazmışlardır.

İntikal devrinin el yazmalarında, Uygurca metinler arasına Arapça olarak islâm dininin bazı förmüllerini, meselâ (Muhammed sallâ-llahu ve sellem) ibaresini yazılmış buluyoruz. Bunun psikolojik sebebi: formülün mânası öyle dinî bir karakterdedir ki, Arapçadan başka bir dille tercüme edilemez: Allaha Tenri denemezdi; Allahın salât ve selâm kılması ne demekti? Formülü aynen kitaba geçirmekten başka çare yoktu. Dinin felsefesi

(Kelâm ilmi), şeriatı (fıkıh feraizi) kitaplara geçmeğe başlayınca aynen alınması gereken arapça kelimeler çoğalmıştı.

Bundan başka ekonomik, sosyal ve politik (iktisadî, içtimaî, siyasî) sebepler de vardı. İran ile Turan ve Turan ile Rum (Bizans) memleketleri arasında öteden-beri çok mühim ticaret münasebetleri kurulmuştu. İslâmın İran ile Bizansa karşı harp açarak onları yenmesiyle eski ekonomik ve politik münasebetler bozuluyordu; Darül-islâm (islâm ülkesi hukuku) ve darülharp (düşman ülkesi hukuku) siyaseti doğmuştu. Düşman ülkesi sayılan memleketlerde oturan komşu milletler için ya devamlı, barışması yok bir harp hali içinde yaşamak veya mevali (clients) ve raiyet (serfs) olarak vergiler vermek gibi ağır şartlara katlanmak gerekiyordu. İslâm dinini, kabul edince müsavi haklarla yaşamak mümkün oluyordu.

Devamlı harp halinden, islâmın kabuliyle, husule gelen yeni münasebet Türkler için kârlı bir ekonomik durum doğurmuştu: on binlerle atlı kılıçlı, mızraklı Türk islâm tarafına geçiyor ve az zamanda İslâm âleminin hemen hemen biricik askerî kuvveti, ordusu oluyordu. Beyleri emirül-ümera (beyler beyi), emirül-müminin (imanlılar beyi), sultan... unvanlarına yükseliyor, bir sıra devletler kurmağa fırsat ve imkân buluyorlardı.

İslâm kültürünün ve Arap yazısının Türkler tarafından alınması bu ekonomik ve politik şartlarla bir zaruret haline girmişti.

IV. — Bizde doğu orta çağ kültüründen batı medeniyetine dönüş.

İnkılâpçı Türk milleti şimdi kendi aklı, zekâsı ve iradesi ile Avrupa medeniyetini, milletlerarası kültür ve tekniği kucaklamak üzere tarihinin en kıymetli sayfalarını çevirmektedir.

Gazinin yarattığı Cumhuriyet inkılâbı bütün orta çağa mahsus engelleri yıkmış, ilerleme ufkumuzu karanlık içinde bırakan bulutları dağıtmıştır. Türk milleti artık Batı medeniyetine kavuşmak azminden geri dönemez.

Medeniyet âleminin her günkü keşif ve ilerlemelerini takip

edecek genç nesilleri hazırlamak üzereyiz. Şüphe yok, bu medeniyeti benimsemek azmini gösteren başka genç ve sağlam milletler gibi, biz de batıya binlerle talebe ve kalifiye adayı işçi göndereceğiz. İlim, sanat, fen, endüstüri namına, kültür ve teknik adına ne bulursak hepsini kucaklayıp sevgili vatana getireceğiz.

Bu parlak ve çabuk ilerleme safhasına Türk milleti susamıştır. Batının kültür ve teknik ırmaklarını topraklarımıza akıtmak için devler gibi çalışacağız, yorgunluğumuzu terimizle serinleterek çalışacağız ve elbette hasretimize kavuşacağız. Bu büyük işlerin manivelâsı dildir. Bize her şeyden önce batı kültür ve tekniğini, bütün incelikleri, derinlikleri, kesinlik ve doğrulukları ile ifade edebilen bir dil lâzımdır. Batı terminolojilerini kavrıyacak dilin batı yazısiyle münasebeti büyüktür.

Şimdiden felsefî ve fennî yazılarda doğu ıstılâhının yanına, parantez içinde, batıdaki terimi de yazıp okuyucuya ne demek istenildiğini bildirmek zorunda kalınmaktadır: âfakî (objektif), enfüsî (subjektif), muşahhas (concret), mücerret (abstrait), zatül ilkah-hafiye (criptogame), zatül-ilkah-celiye (phanerogame), tasavvurat (representations), ceyp (sinus), teceyp (cosinus) v.s.

İsmi hasları (özel isimleri) de parantez içinde, kendi yazı ve ortografileriyle yazmak zorunda bulunduğumuz gibi, kimya remizleri: H (hydrogène: müvellidülma), O (oxygène-müvellidülhumuza) ve π gibi matematik işaretleri kitaplarımıza geçmiştir. Batı rakamları da en son alınmıştır.

Bizim şimdi kültür durumumuz, bin sene evvel Uygur Türklerinin İslâm medeniyeti karşısındaki vaziyetinden farklı değildir.

Biz artık dünkü kültür ve tekniğimizi işe yaramaz, paslı âletler gibi atmak zorundayız; en paslı ve en işe yaramaz kültürümüz ise yazımızdır. Bu yazı ile, Arap yazısı ile, batı kültürünü benimsemek imkânsızdır.

V. — Cumhuriyet inkılâbı her imkânı hazırlamıştır.

Tanzimatçılar, birinci ve ikinci meşrutiyetçiler saltanat-

hilâfet bendeleri kaldıkları için, Gazinin sağladığı Batı medeniyeti ile birleştirme hamlelerinin hiç birini akıllarına bile getirmemişlerdi; Saltanat - Hilâfet idaresi altında Türk milleti geri, batıl inançlara esir, hurafelere inanır, Batı ile ekonomik münasebetler tesis edemez, hattâ banka açamaz, öğretim ve adalet ikiliklerinden kurtulamaz; medenî, hür ve eşitlik haklarına dayanır bir aile ve cemiyet hayatı yaşıyamaz bir halde idi, türlü türlü kavuk, sarık, keçe külâh, fes, cübbe, potur, şalvar... kıyafetleriyle dünyaya gülünç olmağa mahkûm bir kavim olarak Çağdaş medeniyeti tam mânasiyle benimsemek için ne lâzımsa hepsini Gazı hazırlamıştır. Yazıyı da Batı yazılariyle birleştirmek zaruridir. İnkılâp yolun ortasında duramaz.

FASIL LXXII

GAZİ İLE İLK GÖRÜŞMEM

Mayıs (1928) sonunda, Vakit gazetesinde yedi aydan beri çıkan yazılar «Muhtaç olduğumuz lisan inkılâbı» ismiyle kitap haline konuyordu. Bu yazıları dikkatle takip eden Gazi, Dolmabahçeye çağırdığı Maarif Vekili rahmetli Necati'ye «Alfabe komisyonu» nun teşkil edilmesini emretmiş, âzalarını da tespit etmişti. Broşürümün bir sayısını ciltletip Gazi için hazırladığım gün «Alfabe komisyonuna âza tayin edilmiş olduğumu» bildiren Maarif Vekilinin mektubunu aldım.

Ciltlenip hazırlanan kitabı Dolmabahçeye götürdüm. Başyaver Rüsuhi Beye verip Gaziye takdim ettirdim. Yanlarına çağırttılar; neşeli bir sesle: «Seni komisyona almalarını ben söyledim!» müjdesini verdiler. Heyecandan titrek bir sesle teşekkür ettim.

«Hemen Ankara'ya hareket etmeli» emrini verdiler. Sevincimden uçuyordum, bastığım yeri görmüyordum.

Alfabe komisyonu, üçü mebus, üçü maarif yüksek memuru, üçü de mütehassıs (uzman) olmak üzere dokuz âzadan teşkil edilmişti.

Mebuslar: Falih Rıfkı, Ruşen Eşref, Yakup Kadri.

Maarifçiler: Emin (Talim ve Terbiye Reisi), İhsan, Avni (T. T. âzaları)

Mütehassıslar: Ragıp Hulûsi (Darülfünundan), İbrahim Grandi (Hariciye memuru), Ahmet Cevat.

İlk toplantı 26 Hazîran 1928 de yapılmıştı.

KOMİSYON BÜYÜK GAZİ HUZURUNDA

Gözlerim, komisyonu karşılamak için ayağa kalkan büyük adama çevrilmiş, gösterilen yere oturdum. Aramızda üstü kitaplar, kâğıtlar, yazı cihazları ile yüklü, geniş bir çalışma masası vardı. O ânda Dolmabahçe sarayının muhteşem ve yaldızlı bir salonu, geniş pencerleri görüş sahasına serdiği Marmara peizaji, duvarlardaki Ayvazofskinin mehtaplı deniz tabloları, her şey benim için silinmişti; kafamı yalnız Türklüğün büyük diriltticisi dolduruyordu!

Ancak kırkbeş yaşlarında, gençliğin tam kemaline ermiş, derin düşünme, nüfuzlu dikkat, şümullü muhakeme, süratli ve isabetli hüküm ve tedbir alışkanlığının enerjik çizgileriyle bir siyma.

Mütevazı bir düşünüş işçisi gibi, vestonsuz, krem rengi gömleğinin açık ve devrik yakasından uzanan eşsiz baş, dikkatin en olağan üstü ifadesiyle bizi dinliyor. Süaller soruyor, mütehassıs raporlarının en özel noktalara temas eden yerlerini kendi bulup bize okuyor, fikirlerimizi topluyor, bulduğumuz formülleri kelime kelime inceliyor; daha açık, halkın diline daha yakın formüller istiyor, bizzat arıyor ve buluyordu. Halkın kulağına daha munis gelecek kelimeleri kolaylıkla bulup kullanıyordu; fakat yine heyetin çalışmalarına teşekkür ediyor ve naçiz broşürümden (Muhtaç olduğumuz lisan inkılâbı) «pek çok istifade ettiğini» söylemek büyüklüğünde bulunuyordu. Belli idi ki, yıllardan beri buna dair yazılan her şeyi, son zamanlarda aldığı raporları, — mektep gramerlerine kadar — dile ait bütün yazıları okumuştu. Meselenin bütün inceliklerini kavra-

mıştı. İmkânların hepsini ölçmüş, tartmıştı ve şüphesiz en mümkün olanı yüksek bir sezişle keşfetmişti.

DOLMABAHÇE KONFERANSI

İki ay sonra, Ağustos sonunda, Gazi Dolmabahçe'de, İstanbul'da bulunan âlimleri, edipleri, vekilleri, mebusları, gazetecileri — konferans halinde — toplamış, Türk alfabesinin münakaşasını yaptırmıştı. Edilen itirazlar mahduttu:

1 — Eski yazının verdiği göz alışkanlığı ile, meselâ (baldır, mumdur) kelimelerinde olduğu gibi (açtır, toktur) daki diş sesini d ile (açdır, tokdur) diye işittiklerini söyliyenler oldu.

2 — Yine eski yazının verdiği göz alışkanlığı ile, arapçaya mahsus seslere ayrı harfler verilmesini istiyenler çıkmıştı. Komisyon, itirazlara cevap vermeğe Rağıp Hulûsi'yi seçmişti, fakat bu arkadaş şaşalayıp kekelediği için, konferansın reisliğinde bulunan Gaziden söz istedim.

Fonetik imlânın, kulakla tespit edilen millî seslere ayrı ayrı birer harf vermekten ibaret olduğunu izah ettim. Kimlerin kulağı ile millî sesleri tespit ettiğimizi sordular. Komisyon âzalarının ittifak ile bu sesleri tespit ettiklerini, bu tecrübelere üç münevver, İstanbullu hanımın da teşrik edildiğini söyledim.

Arap seslerine ayrı harf vermenin nasıl bir esirlik olacağını bir kaç misâl ile anlattım: «Zaman, zamir, zafer, zakir» kelimelerinin za hecesini biz zar kelimelesindeki za ile bir işitir, bir söyleriz.

Araplar ise bu kelimelerin baş hecesini dört ayrı harf ile yazarlar ve ayrı dört sesle okuyup söylerler. Şimdiye kadar kulağımızın almadığı, dilimizin söylemediği bu seslerin harflerini kullandığımız için yazımız Arap fonetiğinin esiri idi. Dilimize giren bütün kelimeleri ancak millî seslerimizin harfleriyle yazarak o esirlikten kurtulabiliriz.

İtirazda ısrar edilmedi. Gazinin reye koyması ile Türk alfabesi ittifak ile kabul olundu.

YENİ TÜRK YAZISINA İNKILÂPÇI BİR TAKTİKLE GEÇİLDİ

Gazeteler hemen Türk alfabesine bir yer ayırmaya başlıyacak, arttıra arttıra üç ay sonunda, 1 Aralık 1928 de, Arap yazısı tamamiyle kalkmış, tarihe karışmış olacaktı. Böyle de olmuştur.

GAZİNİN YÜKSEK DEĞERTANIRLIĞI

Gazi, Dolmabahçe konferansından bir gün sonra, komisyonu ve bu işle uğaraşmış, emek vermiş olanları ve hatırımda olmıyan başkalarını yine Dolmabahçe'de, bilhassa kurulan sofraya dâvet etmişti. Büyük bir sevinç havası içinde yenip içiliyordu. Başarılan büyük iş üzerinde sohbeti idare eden Gazi, bir ara, Falihe — gülerek, şaka ederek — hitap etti:

«Şimdi siz, küçük bey, şöyle yazdım, böyle çizdim, bu işi ben yaptım, dersiniz?» Sonra Ruşene dönerek: «Belki siz böyle iddia etmek istersiniz?» dedikten ve birkaç saniye bekledikten sonra beni göstererek şöyle buyurdu:

«Bu işi yapan Cevattır: kitabını aldık, başvekille yedi saat başbaşa kapanıp okuduk, konuştuk; ondan sonra Başvekilin muvafakatını aldım.» Minnet heyecanı içinde kalmıştım; sağımda oturan Yakup Kadri beni dürttü; sevinçten heyecandan titriyerek kalktım, kekeliyen bir sesle şükran duygularımı ifadeye çalıştım. Fakat o duygu dille anlatılmaz bir şeydi.

FASIL LXXIII

DİL ENCÜMENİ

Yazı inkılâbı hamlesine çok geç muvafakat ettiği için kültür inkılâbımızı iki seneden fazla (1925 ten 1928 e kadar) geciktirmiş olan Başvekil İsmet Paşa, ondan sonra dil hareketinin başına geçmek arzusunu göstermiş, Gazi de bu işin liderli-

ğini ona bırakmıştı. Onun tertibiyle, alfabe komisyonu biraz daha genişletilerek ismine **Dil Encümeni** denilmişti. İstanbul'da çalışırken alınmış olan Celâl Sahir, İbrahim Necmi, Ahmet Rasimden başka şimdi de Reşat Nuri, Fazıl Ahmet, Besim Atalay, Velet Çelebi, Ziraatçı Yaşar, Hamit Zübeyr ve Prof. Macar Meysaroş alındı. Celâl Sahirin sekreterliği altında çalışmalar başladı.

Dil encümeninin başlıca işi, İsmet Paşanın telkiniyle, fransızca iki ciltlik Larousse Universel'in Türkçeye çevrilmesine çalışmaktı. Bundan başka büyük bir Türk Sözlüğünün hazırlanmasına ve ziraat terimlerinin türkçeleştirilmesine çalışılıyordu. Bütün bu işler için Türkçenin kelime teşkiline yarıyacak eklerini toplamağa ihtiyaç gösterilmişti; az zamanda «Lâhkalar» broşürünü hazırladım. Daha sonra, «Türkçede kelme teşkili» başlığı altında bir sıra makaleler yazmıştım; bunlar da iki broşür olarak basılmıştır.

Dil Encümenince Türkçenin gramerini hazırlamak işi bana verilmişti, fakat ben en önce modern gramer metodlarını tetkik edip bir lâhıya hazırlamasını teklif ettim. Encümen de teklifimi kabul ederek İstanbul'da çalışmağa başladım. Müsveddeler hazırlandıkça, her altı ayda, onları alıp Encümene getiriyordum. Toplanan küçük bir komisyon içinde müzakere ve münakaşalar yapardık. Modern gramer metodlarının anlaşılabilmesi için lâyihada geniş ölçüde lengüistik bilgilere yer vermek ihtiyacı vardı. Teorilerin Türkçeye tatbiki de ihmal edilmiyordu. Lâyiha beş yüz sayfalık bir eser olarak ancak iki sene zarfında tamamlanabilmişti.

ÖZLEŞTİRMECİLİĞİN NASIL BAŞLADIĞI

Dil Encümeninin faaliyetine son verildikten sonra, Gazi Türk Tarihi ve arkasından Türk Dili Tetkik Cemiyetlerini kurdu. Türk Dili Tetkik Cemiyetinin birinci kongresi (kurultay) Dolmabahçe sarayında toplandığı sırada, milliyetçilik maskesine bürünmüş bir geri dönüş kuvvetli bir propaganda halini almıştı. Şöyle deniliyordu:

Arapça ıstılâhlar atılacaksa yerlerine yine yabancı dillerden yenileri alınmamalı! Arapça kelime ve ıstılâhlardan kurtulalım derken dilimizi yine yabancı kelime ve terimlerle mi dolduracaktık! Batı medeniyetinin grekolatin elementlerle kurulmuş milletlerarası terimleri, arapçacı komisyonlardan çıkmış olan ıstılahlar gibi, yabancı sayılıyordu. Bu propagandanın kitabı da basılmıştı: Türk Dili için (Prof. Sadri Maksudi 1930).

Prof. Maksudinin tezi milliyetçi ruha yakın, alâka çekici bir tezdi: Türkçe arapçadan da sartçadan (farsçadan) da daha zengin bir dildir.

Türkçe, — zengin dil hazinelerinden, kök ve eklerinden faydalanarak — Batı kültürünün terminolojilerini millîleştirebilirdi! Gazi için ideal bir tez: yabancı dillerden kelimeler almadan, milliyetçilikten hiç bir fedakârlıkta bulunmadan, Batı kültürünü benimsiyebilecek bir Türkçe yaratılacaktı! Bu tezin açtığı imkân ve ümit ufku önünde, Gazi inkılâpçı azmini belirten şu yazıyı, «Türk dili için» kitabının başına konmak üzere kendi eliyle yazmıştır:

2.IX.1930

Millî his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması millî hissin inkişafında başlıca müessirdir. Türk dili dillerin en zenginlerindendir; yeter ki bu dil, şuurla işlensin. Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır.

Gazi M. Kemal

YANLIŞ VE ALDATICI TEZ

Prof. S. Maksudinin kitabına bir önsöz veren meşhur Alman orientalisti, Brockelmann, müellifi tebrik etmekle beraber Batının müşterek kültür terminolojilerine sahip olmanın ehemmiyetini de çok güzel anlatmıştır: «Gazi, Türk milletine, Avrupanın medeni milletleri arasına girmesini kolaylaştırmak ve sağlamak için lâtin harflerini kabul etmeyi zaruri buldu...» dedikten sonra, şunu söylüyor:

«Avrupa lisanlarında bütün medenî milletlerce kullanılmış müşterek terimler vardır. Bunlar sayesinde, lisan bünyeleri büsbütün ayrı olan Lâtin, Cermen ve Slavların müşterek bir kültür sahibi olmaları sağlanmaktadır.»

Brokelmann müellifte sezdiği yanlış görüşü düzeltmek maksadı ile öğütler vermekten de geri kalmıyor: «... ileride lisan meselelerine vukufu olanlar, milletleri yaklaştırmağa hizmet eden müşterek terimlerin birleştiricilik rolünü anlayıp kullanılmalarına itiraz etmiyecek, engel olmıyacaklardır.» İşte hakikî ilmî görüş budur; fakat Prof. Sadri Maksudinin görüşü bundan çok uzaktır. Profesörümüz yazı ve ilim dili yaratmak işini «bir ırk meselesi» olarak alıyor. Hata burada başlar.

Prof. S. Maksudi uzun bir tarihin sonucu olarak Türk kavimlerinin esaret ve inkiraz halinde olduklarını görerek hayıflanıyor; kurtulmaları için düşündüğü biricik çare de «dillerini yabancı kültürlerin nüfuzundan korumaktan ibarettir!» «Gerçi bütün Türk ülkelerinde, Taşkent, Buhara, Kazan, Bakû ve Akmesçitte Türk münevverleri Türk ilim ıstılâhları yaratmak için takdire lâyık faliyetler göstermişlerdir, fakat düşünülen tedbirlerin bütün Türk ülkelerine muvaffakiyetle yayılması için bu mukaddes işin başında müstakil Türkiyenin... ve Gazi gibi bir dâhinin bulunması şart idi.» diyor.

Profesörün maksadını vazıh olarak görmek imkânsızdır: Taşkent, Buhara, Kazan, Bakû, Akmesçit... münevverlerinin kendi aralarında müşterek bir ilim ve edebiyat dili yaratmak için çalışmaları şüphesiz takdire lâyık bir hedeftir. Bunu başaramamalarına esef edilir; fakat Türkiyenin bütün bu Türk lehçelerini ve kendi dilini kaynaştıracak bir ilim ve edebiyat dili yaratmasını istemek tarih ve coğrafya şartları ile nasıl bağdaştırılabilir?

Bu tez Gazi inkılâbının hedefine tamamiyle aykırıdır. Gazi Türkiyeyi ve Türk milletini Avrupalılaştırmak istiyor, Prof. S. M. ise bizi orta Asya ve Volga Türklerini kurtarmak için ırkçı ve Asyalaştırıcı bir ilim ve edebiyat dili yaratmağa sevk etmek hülyasiyle çalışıyor. Oysaki böyle bir dil uydurulabilse, ne bize ne onlara, hiç bir şeye yaramıyacağı aşikârdır.

Prof. S. Maksudi Avrupa milletlerinin dillerini düzeltmek (!) için nasıl çalıştıklarını uzun uzun anlatıyor, fakat bu çalışmalardan sağlam olarak ne elde edebildiklerini — hakikati araştıran bir bilgine yakışacak surette — söylemiyor.

Bizim gibi bir milliyetçi ve bağımsızlık (istiklâl) âşıkı bir millet için bu uğurda en öğretici yoldan giden millet Almanlardır. Alman lengistleri (dil bilimcileri) milletler arası grekolâtin terim sistemlerinin kendi dilsel malzemeleriyle, kalıplarını çıkarmada büyük gayretler harcamışlardır. Dilbiliminde bu kalıplara taslak (calque) denilir. Şimdi Almanların bu taslakları uydurmaktan ne kazandıklarını kendimiz araştıralım.

Meselâ al. Wirt (evsahibi, evi çeviren, idare eden) isminden Almanlar fr. économie (İng. economy) karşılığı olmak üzere, Wirtschaft taslağını yapmışlardır. Fakat Wirtschaft ile birlikte **Ökonomie'yi** de — hattâ fransızcada bulunmıyan **Ökologie** terimini de — yapıp kullanmışlardır. Bu terimleri Brockhaus sözlüğünden alıyoruz. Sachs-Willate sözlüğü de bunları veriyor... Yine bu meşhur Alman sözlüğünde **Ökonomisch** (économique) sıfatını, **Ökonomie - inspektor**, **National - Ökonomie** isimlerini de buluyoruz... v.s.

Almanlar, millî kültür dilleri için gösterdikleri bilimsel gayretlerle bu uğurdaki savaşlarımızda bize yol göstericilik edebilirler. Fakat Prof. S. M. ya dilimizde pek profan olduğundan veya milliyetçi görünerek Gazi'nin gözüne girmek istediğinden, bu ırkçı tez üzerinde koca bir kitap yazmıştır; Gazi'yi, geçici bir zaman için, yanlış bir yola sevkettiğinden büyük adamın fazla yorulmasına sebep olmuş, kültür inkılâbımızı geciktirmiştir.

Bir kaç sene sonra, Gazi, Denizbank, Etibank gibi inkılâpçı isimlendirme yoluna, bilgisizce itiraz eden Prof. S. Maksudi'ye, Agop Dilaçar kalemiyle, cahilliğini yüzüne çarpan bir cevap verdirmişti. Profesörün kazancı bundan ibaret kalmıştır.

DİLDE İSTİKLÂL SEFERBERLİĞİ

Türlü düşmanların istilâsı altında kalan vatanını kurtarmak için bütün milletin seferber olması, topu, tüfeği ne-

rede bulduysa gözü hiç bir tehlikeden yılmıyarak kaçırıp getirmesi, sopasını yumruğunu bile silâh diye kullanması nasıl gerekmişse, şimdi de dilimizi yabancı kelimelerin istilâsı altından kurtarmak için yüksek tahsil görmüş münevverler, hattâ sadece okur yazarlar seferber ediliyordu. Yüzlerce kitaptan taramalar, binlerce köyden derlemeler cilt cilt basılıyor, sözlükler yığılıyor, dilbilimcilerin, edip ve şairlerin cephanesi olmak üzere hazırlanıyordu; bütün gazetlerde anketler açılıyor, terimler toplanıyor, kullanış denemeleri yapılıyordu. Terimler için de teşkil edilen ihtisas komisyonları harıl harıl çalışıyordu; elverişli olduğuna hükmettikleri kelimeleleri — taşra ağızlarından veya Türk lehçelerinden — alıp kullanmada hiç bir duraklayış gösterilmiyordu.

Nihayet Gazi, ikinci kurultay karariyle, Türkiyenin en yüksek, lisan kurmayı olarak, Türk Dili Araştırma Kurumu ve Kılavuz Çalışma Kolu namiyle seçtiği heyeti bir araya getirdi; Ankarada Anadolu kulübünde çalıştırdı; çalışanlar saylav ve profesördü; huzur hakkı almıyorlardı; kısa bir zamanda «Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu» hazırlanıp basıldı; sekizbin kadar karşılık veren bu zarif sözlük gazetelere, dairelere, fakültelere, yüksek mekteplere, muharrir ve muallimlere dağıtıldı.

Cep Kılavuzunda karşılığı verilen Osmanlıcaların bir çoğu zaten çoktan bırakılmıştı. Fakat, dilin atamamış olduğu kelimelere şimdi verilen karşılıkları kullanmak çok güçtü. Meselâ «fedakâr» yerine «özveren», «nifak» yerine «ayırga», «âciz» yerine «eksin», «muhallet» yerine, «kalı» gibi binlerce alışılmış kelimeleri kılavuzda gösterilen uydurmalarla değiştirince yazılan şeyler anlaşılmaz olmuştu. Bir kaç cümle: «akı kişidir, iğcillere, sayrılara kayrası çoktur» gibi bir cümleden (cömert insandır, alillere, hastalara ihsanı çoktur.) mânasını kim çıkarabilir?

«Buyurman tüzemen olmalıdır» = (Âmir, büyük memur adaletli olmalı). «Alımsak işyarlara acımak buduna kıyınçtı» = (Rüşvet alan memurlara acımak halka zulümdür) v.s. v.s.

Bu uydurma dil kısa bir müddet yazılarda tecrübe edildi, hattâ Gazi istiyor diye böyle konuşanlar bile oldu. Rahmetli

Kâzım Dirik bu dili çatır çatır konuşuyor olmuştu. Bir akşam, sofrada, böyle konuşuyordu. İzmirden gelmiş olan vali beyin yüzüne Gazi bakmış, gülümsemiş, «bir birimizi anlamaz olduk» buyurmuştu.

O geceden itibaren özleştirmecilik, Gazi için iflâs etmişti. Fakat geri dönmek te çok güçleşmişti.

Gramer metodu Lâyihası

Dil Encümeni lâğvedildiği zaman benim iki seneden beri hazırlamakta olduğum «Yeni bir gramer metodu hakkında lâyiha» tamamlanmış, Encümenin ayırdığı küçük bir komisyonda münakaşası da yapılmış, fakat basılmasına başlanmamıştı. Mebus veya profesör âzalar işlerine çekilmişlerdi; yalnız ben aylıksız olduğum için İstanbul'da Muhit dergisinin neşrine devamdan başka bir işim kalmamıştı. Maarif Vekâletince hiç bir telif hakkı verilmeksizin — basılmasına başlanılan Gramer metodu Lâyihasının da provalarına bakıyordum. Basımı bitince bir sayısını ciltletip Çankaya'ya götürdüm Gaziye sunulmak üzere U. Kâtibi Hikmet Bayura verdim; yine İstanbul'a döndüm (1931).

Beş yüz büyük sayfalık olan «Yeni bir gramer metodu lâyıhası» Prof S. Maksudinin «Türk Dili için» isimli kitabından bir yıl geç kalmamış olsaydı Gazinin hedefi olan kültür inkılâbı doğru yoldan yürümüş olacaktı.

FASIL LXXIV

GAZİNİN VEFA DOSTLUK TARAFI

Gazi, Ankara'da Türk Dili Tetkik Heyetini teşkil ettiği zaman ben İstanbulda idim. Havadisi gazetelerde okuyunca kendisine bir tazim telgrafı çekerek bu yeni hamleye bütün gönlümle iştirâk ettiğimi bildirdim.

Birinci Dil Kurultayını hazırlamak üzere İstanbula gönderilen Ruşen Eşref, hemen benimle görüşerek, Gazinin emriy-

le, kurultayın hazırlık komisyonuna âza tayin edildiğimi müjdeledi. Samih Rifat reisti, fakat hasta yattığı için, çoğu zaman komisyon Dolmabahçede onun odasında toplanıyordu.

Kurultay için hazırlanan programa, ancak en son madde olarak, Milletlerarası terimleri almağa çalışılacağı konabilmişti; halbuki en mühim madde bu olmalıydı!

Birinci Kurultayın ne gibi patırtılı münakaşalar arasında geçtiği uzun uzun bültenlerle neşrolunmuştur. Arapça malzemelerle ve arabici encümenlerce — Tanzimat ve Meşrutiyet — devirlerinde kurulmuş olan ıstılahlar sisteminin boyunduruğundan kurtulmak lüzumu hakkındaki bir yazımı Gazi çok beğenmiş ve Kurultayda okutmuştur. Kültürümüzün Avrupalılaştırılması hakkındaki ikinci yazımı da beğenmiş, fakat okutmamıştı. «İkinci tez kalsın, belletene girsin» buyurmuştu. Arkadaşlar arasında hasedi önlemek istediği anlaşılıyordu.

Kurultayca, Kolbaşılar heyeti içinde lengüistiğe seçilmiştim. Kurultay sonu Dolmabahçede büyük bir ziyafetle kutlanıyordu.

Gazi beni yanına çağırarak hazır bulunanlara işttirmek istemiyen bir sesle konuşuyordu. Sofranın az ötesinde, ikimiz de ayakta duruyorduk.

Gazi: «Siz şimdi neredesiniz? Ne yapıyorsunuz?»

Ben: «Efendim, Muhit isminde bir mecmua çıkarıyorum.»

Gazi: «Bundan başka, resmî bir vazifeniz yok mu?»

Sükût ettiğimi görünce: «Sana hiç bir şey yapılmamış mı?»

«Efendim, müracaat etmedim.»

Yüzünde güzel bir hiddet ifadesi belirdi: «Sana karşı mahcup kaldım buyurdu, «Nerede Maarif Vekili?» diye bağırdı ve uzakta başını çeviren rahmetli Reşit Galibi biraz payladı; bana da vaitli bir teselli olarak: «Heyete seçildin, Ankaraya gelirsin, orada bakarız» söylemek lûtfunda bulundu. Yalnız sesindeki vefa ve dostluk tonu ile gönlüm en yüksek bir bahtiyarlıkla dolmuştu.

ÇANAKKALE MEBUSLUĞUM

Herkes Ankaraya dönmüş, ben yine İstanbulda kalmıştım. Maarif Vekili beni aramamış, sormamıştı. Bir kaç gün geçti, gazetelerde Türk Dili Tetkik Cemiyetinin çalışmağa başladığını görünce kalktım, vazifemin başında bulunmak üzere, Ankaraya gittim. O zamanın biricik oteli olan Taş-Hana inerek Maarif Vekilini gördüm.

«Vazife kaçağı sanmayasınız diye ispat-ı vücut etmeğe geldim» dedim. Reşat Galip biraz düşünceli görünüyordu. Gaziye arzedeceğini söyledi. Ben de selâmlaşıp Cemiyete tahsis olunan yere gittim. Arkadaşların nasıl çalışmağa başladıklarını anlamak istedim. O akşam Gazi beni sofraya çağırttı. Sohbetlerle geç vakte kadar sofrada oturuldu. Sırf eğlenmek için oynanan poker masasına geçtiler. Rahmetli N. Conker, R. Peker, M. Müfit oyuna karışmıştı. Gazi beni yanına çağırarak «Otur, seyret» buyurdu.

Bir ara elindeki kartlara baktı, «beş yüz lira!» dedi. Pekerle Müfit pas diyerek kâğıtları bıraktılar. Conker — elinde iyi kâğıt olmalı veya Gazinin blöf yaptığını zannederek — gördü. Gazi: «Bu beş yüz lirayı Cevat için oynuyoruz» dedi «hemen vereceksin ha!» Conker kaçmadı. Gazi kazanmıştı. «Haydi paraları çıkar, bakalım!» buyurdu. Conkerin «Şimdi üstümde bu kadar para yok!» itizarı üzerine baş yaver Celâl Beye para bulduruldu. Gazinin «yarın bu parayı Celâl Beye getireceksin ha!» ihtarına Conker «pekiy, efendim!» dediyse de üç gün sonra, yine sofrada, Gazi «Parayı Nuri getirmedi, Celâl Beye ben ödedim» diyerek taşı gediğine koymaktan geri kalmadı. Bu para, başında kurmuş olduğu vaadi yerine getirinceye kadar, bana bir geçim sağlamak için lûtfedilmişti.

Samih Rifat. çok değerli bir bilgindi. Uğramış olduğu hastalıktan kurtulamamış, çok şanlı bir ihtifal ile defnedilmişti. Bir kaç gün sonra, sofra salonunda, Gazi — mutadı üzere — kalkmış, salonun kapısına yakın bir yere gelmiş, birer birer ayrılan arkadaşların tazimlerini kabul ediyordu. Ben yanına gelince, elimden tutarak: «Çok düşmanınız var, Cevat Bey» dedi,

«iki ay kadar rahmetli Samih Rifatın matemini geçirelim, Çanakkale mebusu yapacağım» diye ilâve etti.

«Tabii efendim, hepimiz büyük bir acı içindeyiz, daha ziyade de bekliyebilirm» cevabını verdim. Yanından ayrılırken, son günlerde yatağında ziyaret etmiş olduğum bilgin reisimizin sabırlı, şikâyetsiz, hattâ mütebessim yüzünü hatırlıyor, içimden «ne mübarek adam!» diyordum.

BENİM DİŞLERİM GİBİ OLACAK

Dişlerimi ihmal eden bir adamdım: ağrıdıkça çektirir, yerlerine başkalarını taktırmazdım. Gazi bir akşam, yine ayak üstü, şöyle buyurdu: «Dişçi Samiye söyledim, senin dişlerini yapacak, yarın gider görürsün.»

Mahcup oldum. Yanında Âfet Hanımefendi de vardı. «Müsaade buyurun, kendi vesaitimle yaptırayım» dedim. Bayan da benim fikrimi daha münasip gördü, fakat Gazi çoktan dişçiye emrini vermişti!

«Hayır» buyurdu, «Sami yapacak, hem de tıpkı benim dişlerim gibi olacak.»

Dişler takıldıktan sonra dört mısralık bir kıta ile, teşekkürümü yazılı olarak verdiğim zaman, o güzel gülüşü ile: «o! senin şairliğin de varmış!» dedikten sonra, yeni takılan proteze de bakmış: «tamam, istediğim gibi yapmış» kanaatini gösterdi. Dişçinin aldatmış olmasından şüphelenmiş olacak!

«Ta koriçya ta kaymena pu kimunde monaha...»

«Düşmanlarınız çok, Cevat Bey!» diye haber vermişti. Beni kötülemek için kim bilir neler söylemişlerdi. Fakat Gazi için kıymet inkılâba bağlılık, doğruluk, çalışkanlık ile ölçülürdü. Ona, başka iftiralar arasında birde «Cevat bir kıza âşık!» demişler di. Bütün dedikodular gibi bu da onun bana karşı olan dostluğuna hiç bir halel getirmemişti; ancak arasıra eğlendiren bir şaka vesilesi olmuştu. «İşler nasıl gidiyor?» diyerek o güzel gülüşü ile gülerdi, şaka ettiğini anlatmak için de — ben mah-

cup, susmakta ve kızarmakta iken — sofradakilere göz kırpardı. Arkadan «haydi bir şarkı söyle» der ve mutat itizarım üzerine «Ta koriçya ta kaymena pu kimunde monaha» (yalnız yatan zavallı kızlar) şarkısını da bilmez değilsin ya!» diye ısrar eder, gülerek yüzüme bakardı. Artık daha ziyade sıkmaz, gönlümü almak için: «Öyle ise bir şarkı beğen, ben söyliyeyim» buyururdu ve gerçekten benim istediğim şarkıyı çok ifadeli sesi ve dalga dalga nurlanan yüzüyle, okumağa başlardı. En çok, sevdiği şarkılar hepimizce malûmdu: «Bir gönülde iki sevda olamaz. Biri Şirin biri Leylâ olamaz», «Mani oluyor halimi takrire hicabım», «Haniya sen benimdm»... v.s. Böylece «lâtif lâtife» eşsiz bir konçerto ile bütün sofrayı şenlendirmekle sona ererdi.

Sofra sonunda, çoğu zaman poker faslı olurdu. «Beş lira var mı, Cevat?» diye seslenir, «var, paşam!» cevabını alırdı.

Her vakit oyun Gazinin bütün paraları kazanması ve tekrar her kese koymuş olduğu parayı geri vermesiyle biterdi.

«Sakın, para ile oynamayın!» ihtarı da eksik olmazdı.

KIZIMIN DÜĞÜNÜNDE

Gazinin tensibi ile, düğün rahmetli Cevat Abbasın idare ettiği «Güneş - Spor» kulübünde olmuştu. O akşamki sofra sonunda Gazi bütün arkadaşları alıp düğüne geldi. Kendisini karşılayan geline: «Âfetle beraber gelmek istiyordum, fakat o Çanakkale'de» demiş, Âfet Hanımefendinin bulunmamasını esefle bildirmişti. Orkestrayı Gazi beğenmedi. Şükrü Kayaya «Ukalâ Profesör, bu külüstür cazı nerede buldu?» demiş ve Park Otelin cazını getirtmişti. Dansta eşsizdi. Çok neşeli, nazik, centilmen bir sosyete adamı olarak düğünü şereflendiriyordu. Bir «Tuna valsi», bir de «tango» oynamıştı. Düğüne iştirâk eden delikanlıları da dans etmeğe teşvik ediyordu. Büfede herkese şampanya ikram ettiriyordu.

Sonra, bir aralık, pek dansa kalkamıyacak yaşta ve durumda olanları, erkekli kadınlı topladı. Onlara Girit horo'su ismini verdiği bir oyunu tarif etti. İştirâk edenler on beş kişi kadar vardı. El ele tutuşuldu, kendi bu alayın başına geçti, mendilini

sallıyarak cazın çaldığı bir dans havasiyle hora tepildi; düğün halkı şetaretler içinde kaldı. Tan ağarmağa başlarken, otomobilin yanında bulunuyorduk, benimle kucaklaştı. «Nasıl memnun oldun mu?» iltifatında bulundu ve Şükrü Kaya ile birlikte otomobile bindi. Bir gün önce bir yaverle geline — ebediyen aile için büyük bir şeref bergüzarı olarak kalacak — bir yüzük göndermişti. O gün Çankaya'da Türk Dili heyetiyle çalışıyordu, bana düğün hazırlığına bakmak üzere izin verdi. Arkadaşlara şöyle buyurmuş olduğunu İbrahim Necmi anlatmıştı: «En yakın silâh arkadaşlarımın gelin olan kızlarına gönderdiklerimle aynı kıymette bir yüzük te Cevadın kızına yolladım!»

Benim kültür inkılâbına olan değersiz hizmetimi arkadaşlarının silâhlı hizmetiyle bir tuttuğunu ifade buyurmak istemişti.

FASIL LXXV

«SENİ FRANSIZ ÂLİMLERİ ALDATTILAR»

Özleştirme hareketinin verdiği fena netice karşısında «Birbirimizi anlamaz hale geldik» kanaatine gelen Gazi, bir kaç gün sonra, elinde benim «Yeni bir gramer metodu Lâyıhası», Çankayada toplanmış olan dil heyetine gelmiş, sert, sert, beni paylamıştı: «Lisanda inkılâp olmaz, diyorsun; seni Fransız âlimleri aldattılar!» buyurdu ve ilâve etti: «daha evvelki kitabında lisan ikılâbından uzun uzun bahsediyorsun, şimdi aksini söylüyorsun.»

Çekine çekine, kısaca izaha çalıştım: «Efendim, umumî konuşma ve yazı dilinde inkılâp olmaz; yani milyonların kullandığı kelimeler ve deyişler attırılıp yerlerine başka kelimeler kullandırılamaz. Böyle bir teşebbüsle ancak bir kaçkişi arasında bir «argo» yaratılabilir. Halk gene eski dilini kullanır. Halk için roman, piyes, hikâye yazanlar da halkın anladığı dil ile yazarlar. Fakat bütün medenî milletlerde hekimlerin, hâkimlerin, avukatların, mühendislerin, makinistlerin, askerlerin,

siyasilerin... kullandığı grekolâtin unsurlardan yapılmış terminolojiler vardır. Bunlara ihtisas veya zümre dilleri (Langues spéciales) denilir. Bu terminolojileri almak bizim en büyük ihtiyacımızdır. Arapça istılâhları brakıp milletlerarası terimleri almak... işte bizim muhtaç olduğumuz lisan inkılâbı budur.»

Böyle bir izahta, ve ara sıra başka izahlarda bulunduğum için bana «ukalâ!» diyerek işi şakaya vurmaktan zevk alırdı. Fakat bu sahneden sonra Gazi dil işlerinde yeni, doğru ve deha ile mezcedilmiş bir sevk ve idare yolu takibine başlamıştı.

«İki şeyde inkilâp olmaz: Dilde ve musikide!» diyeceği zaman çok uzak değildi. Musikimizi de Avrupalılaştırmak istediği ve sonra vazgeçtiği malûmdur.

TERİM KOMİSYONLARININ ÇALIŞMALARI

Gazi artık en büyük ehemmiyeti terim komisyonlarına veriyordu. Bu komisyonlar ellerinden geldiği kadar cep kılavuzundan, taramalardan, derlemelerden, Divandan.. ve başka kaynaklardan malzeme alıp şaşılacak derecede çok terim uyduruyorlardı.

Gazi bu çalışma tarzını durduracak hiç bir emir vermedi. Ancak akşamları, konuşarak, komisyonlara sağlam prensipler aşılamağa bakıyordu:

Doğu (İslâm - Arap) kültürünün ıstılâhları atılacak!

Batı terimlerinin Türkçe karşılıkları aranacak:

Bulunacak Türkçe karşılık Batı teriminin kavramını anlatabilmelidir. Karşılık, terimin kavramını anlatmıyorsa alınmıyacak.

Batı terimi Türk fonetiğine uygun imlâ (ortografi) ile millîleştirilip alınacak; bu terim artık Türkçe sayılarak orta okul ve lise öğretiminde kullanılacak.

Gazi bütün komisyonların hazırladığı uzun listeleri teftişinden geçiremezdi; buna vakti yoktu. Yalnız riyaziye komisyonunun terimlerini kendi kontrolü altına almış, birer birer münakaşasını yaptırarak alınacak terimleri, Türk imlâsiyle, tespite çalışmıştı:

İlk terim **riyaziye** kelimesi idi. Komisyonun listesinde bu terime bir karşılık bulunmamıştı. Münakaşa başladı :

Gazi : «Riyaziye nereden gelir, mânası nedir?»

Komisyon reisi : «Efendim, riyazat'tan gelir, sofuların sıkı perhizi demektir.»

Gazi : «Bunun batı terimi nedir?»

K. R. «Fransızcası mathématique, İngilizcesi mathematics, Almancası Mathematik'tir, Efendim.»

Gazi: «Mânası nedir?»

K.R. «Sayılabilen, ölçülebilen şeylerin sayılması, ölçülmesi yollarını araştıran ilimler, demektir.»

Gazi: «Burada sofuların, perhizlerinin işi yoktur. Bu terimin Türkçesi **matematik**'tir, Efendim.»

Terim böyle bir münakaşadan sonra, **matematik** olarak alınmıştır. Üç Batı dilindeki şekillerden ayrı, millî fonetikten gelen bir imlâ şekli vardır. İtalyanca dahi grekçenin «th» sesini basitleştirip «t» ile yazmaktadır: **matematica.**

Böyle, münakaşadan geçirilerek alınan matematik terimlerinin sayısı sekseni geçmektedir; misaller: Fr. géometrie, İng. geomatry, Al. Geometrie İtl. geometria, Tür. geometri.

Fr. arittmétique, İng. aritmetics, Al. Aritmetik, İtal. aritmetica, Türk. aritmetik.

Fr. théorème, İng. theorem, Al. Theorem, İtal. teorema, Tür. teorem. vs. vs.

Bu milletler arası terimlerin her millette ve bizde aldıkları şekiller göstermektedir ki, biz kendi şeklimizi başka bir milletten almış değiliz. Bizim millî şeklimizi seçmemizde kendi fonetiğimz ve morfolojmiz hâkim olmuştur; şöyle ki :

1 — Fr. -que eki İng. -c, cs, Al. -k İtal, -ca ve Tür. -k ile karşılaşır.

2 — Üç Avrupa dilinde grekçe th, ph saklanmakta, İtalyanca ile Türkçede bu fonem tek t, f harfiyle temsil edilmektedir.

3 — Sona gelen dişil (fiminin) ekleri, bizde cins belgesi olmadığından, Türkçe şekilden atılmıştır.

Milletler arası terimleri kendi millî şekliyle öğrenen **Türk** vatandaşı, ihtisası olan ilmin, fennin, tekniğin Avrupa dilleriyle yazılmış kitaplarını kolaylıkla okuyup anlayabilecektir.

Gazi, terim komisyonlarını Türkçe karşılıklar aramaktan men etmemiştir; komisyon özleştirme ruhu ile çalışarak bir çok matematik terim karşılıkları uydurmak imkânını bulmuştur: Açı, geniş, dar açı, yüzey, dikey, uzay, ikiyüzeyli açı... üçgen, beşgen, yay, kapak, eşkenar, ikizkenar, birim, birey... vs. vs.

Not :

1) Komisyonun, bütün uydurduğu karşılıklarda isabet ettiğine kani değilim. Üçgen bileşiğindeki gen, genişin eski bir kök şeklidir; üçgen ne anlatabilir?

2) Gazi g harfini değiştirmemeğe taraftar idi, bunda da haklıdır. Mes. geometri denmeyip jeometri denseydi doğru hareket edilmiş olmazdı.

SOYADI VE ÜNVANLAR HAMLESİ

Bütün Avrupa milletlerinde erkeğe kadına verilen (mösyö, madam) gibi ünvanlar isimden evvel getirildiği halde, bizde bey, efendi, hanım... ünvanları sonra gelir; Gazi Bay, Bayan isimlerini yeni ünvan olarak kabul etmekle ve soyadı kullandırmakla dilimizi bu yönden de Avrupalılaştırmış oldu. Şimdi biz de bütün medenî milletler gibi Bay Hasan Yılmaz, Bayan Sevim H. Yılmaz diyebilmekte ve mektupların zarflarında kullanabilmekteyiz.

«Bay» Türklerde bir şeref ünvanıdır; -an ekiyle Bayan şekli de vardır. Türkçede gün, güneş ve er, eren gibi iki şekilli isimler çok bulunur. Bir şekli erkek öbürünü kadın için kullanmada ilmî isabet vardır. Erkek isminin sonunu değiştirerek kadın ismini türetmek dilimizde eski bir kuraldır: han, hanım, beg, begüm veya bike, biçe gibi.

Gazi askerî ünvanların da bir kısmını Avrupalılaştırmış: general, amiral, mareşal gibi, bir kısmını ise Türkçeleştirilmiştir: teğmen, asteğmen, üsteğmen, yarbay, albay, kurmay... gibi. Eskiden yüzbaşı, binbaşı, çavuş gibi türkçe olanları değiştirmemiştir. Askerlerin bu ünvanları çok sevdikleri tâ baştan görülmüştür. (Kendisine Türk milleti Atatürk soyadını vererek en samimî hürmeti ve şükranını göstermiştir.) Yabancı yüksek rüt-

beli sivillere mahsus olarak aldığı **Ekselâns** ve Hükümdarlara mahsus **Majeste** ünvanları da Gazinin dilimize son medenileşme armağanıdır.

GÜNEŞ - DİL TEORİSİ

Üçüncü Dil Kurultay'ından önce, hemen her gün, Atatürk'ü çok eğlendiren bir takım analizler yayınlanıyordu. Atanın — kültür inkilâbı hedefine ulaşmağa — yardımcı saydığı bu analizler «Güneş - Dil Teorisi» ismi verilen, bir sözde nazariyeye istinat ettiriliyordu. H. Reşit Tankut ile rahmetli İbrahim Necmi Dilmen bu teoriyi Ankara'da, Ata'nın yüksek emirleriyle inşa edilen ve açılan muazzam fakültede uzun bir müddet resmî bir ders olarak okutmuş, kitabını da basıp çıkarmışlardır. H.R. Tankutun bu teoriye dair Fransızcaya çevrilmiş bir broşürü de vardır.

Bu analizlerle — Arapça, Farsça, Fransızca —, her kelimenin Türkçe olduğu ispat ediliyordu! Kültür inkilbımızın bu ûcube teorisi nasıl doğmuştu? Kuruluşuna kimler ve nasıl yol bulmuşlardı? Bilgilerim dairesinde, kısaca, bu safhayı da anlatmak istiyorum:

Dr. es lettres orientales, H. F. Kverdiç (Vienne) imzasiyle bir mektup ve «Psychologie des Langues Turques» (Türk dillerinin psikolojisi) isimli, bozuk bir fransızca ile yazılmış, daktilo makinasyle tape edlmiş 47 sahifelik bir defter aldım. Muharrir Dil Cemiyetinin reisi sanarak etüdü üzerine dikkat ve takdirimi çekmek için mektubunu bana hitap etmişti.

Dr. Kverdiç, önsözünde, hâlâ yanımda bulunan küçük eserinin Viyana Üniversitesinde Egyptologie, Hamitologie ve Afrikanistik (?).. kurslarının şefi prof. W. Czermak isminde — birinci defa olarak adını işittiğim — bir bilginin derslerinden ve eserlerinden faydalanarak «Précis» diye vasıflandırdığı etüdünü vücuda getirmiş olduğunu bildirmektedir.

Bu acayip etüdün başından, ortasından bir kaç sahifesine göz gezdirince tamamiyle esassız ve kıymetsiz olduğunu anlıyarak bir okul defterini andıran o yazıyı çekmeceye attım, arkadaşlara ondan söz açmağa bile lüzum görmedim. Fakat Dr.

Kverdiç benden cevap almayınca başka biriyle etüdünü Atatürke takdim ettirmek yolunu bulmuş! Ata, «Türk dillerinin psikolojisi» ismini taşıyan bu yazıya merakla baktıktan sonra, Cemiyetin genel sekreteri İbrahim Necmi Dilmen'i çağırtarak vermiş ve verirken: «mühim görünüyor, dikkatle bakılsın» demiş.

Bu yazıya bakmak üzere toplanan arkadaşlara, Dr. Kverdiç'ten benim de iki ay önce aynı yazının bir nüshasını almış olduğumu, fakat tamamiyle değersiz bir şey göründüğünden, müzakereye koymağa lüzum görmediğimi söyledim ve eserin muhtevası hakkında izahta bulundum:

Dr. Kverdiç dilin doğuşunu psişik uzaylar (espaces) ve bu uzayları ifade eden demonstratif (?) işaretlerle izaha, Türkçenin sözde psikolojik analizini yapmağa şöyle çalışıyor: Psişik uzaylar ve işaretlerle eşyanın ifadeleri insan insan olalıdan beri aynıdır! Çok eskiden, en başta, bu psişik uzaylar jestlerle ifade edilirdi; jestlerle birlikte homurdanmalar da çıkarılırdı; bu homurdanmalardan fonemler, dil sesleri belirdi. Sesli işaretler jestlerle birlikte kullanıldı; bugün dahi jest, sözü kuvvetlendirir, daha canlı yapar. Bu son tahminler başka âlimler tarafından da ileri sürülmüştür. Dr. Kverdiç'in orijinal dâvası psişik uzaylar ve uzaylara uygun olarak beliren sesli işaretlerde toplanır ki, ilmî olmıyan budur.

Dr. Kverdiç'e göre en yakın psişik uzay **ben, men** (ego) uzayıdır; ben men'den -m çıkmıştır: başım, elim, gözüm, kolum; geldim, buldum, korktum, gelirim, geliyorum... v.s. v.s. Bu izahtan sonra Dr. Kverdic, m'in ben men ile hiç ilişiği olmıyan fonksiyonlarda — meselâ soruda: mi/ü, negasyonda ma/me — bulunduğunu görerek, bunun aynı psişik espace'tan gelmesini yakıştırmak için kıvranıyor.

Arkadaşlara eserin muhtelif yerlerinden sayfalar okudum, sonunda Kverdiç'in sözde psikolojik analizlerinde hiç bir ilmî kıymet bulunmadığına hep birlikte kanaat getirildi.

Bu kanaatimize göre yazılacak ve Gazi Atatürke sunulacak yazı bana bırakıldı. Hazırladığım yazının, benden başka, altına rahmetli Yusuf Ziya Özer ile Naim Hazım Onat ta imzalarını attılar; İbrahim Necmi de yazıyı Atatürk'e götürdü.

Ata tenkidi biraz benim istirkabıma (yazarı kendime rakip saydığıma) vermiş, «psikolojik analizler bana ehemmiyetli görünüyor» diyerek eski fikrinde israr etmiş. İlk insanların bir korku veya hayret ve hürmet altında, — meselâ şimşeğe, yıldırıma, doğuya, batıya, bulutlara, yağmura karşı — Aa! Oo! Ağ! Oğ! gibi ünler çıkarmış olabileceğini ve dilin bu gibi haykırışlarla başlıyarak çıkmış olabileceğini de anlatmış! Ata'nın bu görüşünü dinliyen İbrahim Necmi arkadaşlardan Hasan Reşitle Naim Hazımı alarak, Abdülkadir'i de yanlarına çağırarak işi müzakereye girişmişler; dil doğuşu (glottogonie) teorilerine baş vurmuşlar, tek doğuşçu (monogeniste) Trombetti ve N. Mar gibi dil bilimci âlimlerin teorilerini karıştırmışlar ve nihayet Dr.Kverdiç'in analizlerinde mühim esaslar keşf etmişler!

Abdülkadir, daha evvel Türkiye'ye gelmiş olan Rus dilcisi Nikolay Mar'ın konferanslarını iyi kavrıyarak Türkçeye çevirmiş oilduğu gibi eski Türk kaynaklarından, Uygur sözlüğnden, Yakutça: Pekarskiden ... her türlü maksada uygun malzeme bulabilen bir yazar olabilmişti. Naim HazımArapçanın Türkçeden çıkmış olduğunu cilt cilt eserleriyle ispat eden bir âlimimizdi. Hasan Reşit, sonlarında, «sun/sın» bulunan Mersin, Samsun, Giresun, gibi şehir isimlerine dayanan onomastik bir araştırma yayınlamıştı. İbrahim Necmi'nin de geniş kavrayışlı ve uysal, oportunist, karakteri vardı.

İşte Güneş - Dil Teorisi bu âlimlerimizin kolaborasiyonundan (birlikte çalışmalarından) meydana çıkmıştır. Güneş - Dil analizleri yayınlandıkça amatörleri de çıkıyordu. Bu sırada Dr. Saim Ali (Dilemre) bir analiz yapıp gönderdi, Gazi beğenmedi; ikinci ve üçüncü analizi de refüze olunca, bir dördüncüsünü sunuyor ve «bu da beğenilmezse intihar ederim» figaniyle ümitsizliğini bildiriyordu! Ata merhametli bir gülümseme ile Deli Saimin de analizini neşrettirmişti. Bu başarıdan sonra, Saim Alinin Dil-Tarih Fakültesinde Genel Dil bilimi Profesörlüğü sağlanmış oldu!

Dr. Kverdiç de Viyana'dan dâvetle gelmişti; uydurulan yeni teoriye o da şaşmış, fakat pek itiraza cesaret edememişti Bizimkilerin analizleri onunkilerden daha orijinal idi: her kelime

«ağ» ana kökünden başlıyarak bütün elementleri keyfî anlamlarla sıralanarak istenilen neticeye ulaştırılıyordu! Dr. Kverdiç'in — aynı psişik uzaylardan aralarında ruhî hiç bir münasebet bulunmayan dil fonksiyonlarının işaretlerini çıkartmağa çabalıyan — anlizleri çok daha havsalaya sığar seylerdi.

Atatürk, güvendiği bu kadar namuslu insanın, milleti ve kendisini aldatmada ittifak edebileceğine ihtimal vermiyordu. Benim tenkidime kızıyor, «ukalâlığıma» veriyor, «profesörler yapıyor, sen neye anlamıyorsun?» diye çatıyordu. «Anlamağa çalışıyorum, efendim» demekten başka cevap bulamaz olmuştum.

Bu teori üzerinde fakülte'de okutulacak dersin programı düşünülrüken Ata, benden de program istemişti. Uzunca süren bir hastalanmam, profesörlerin tayin ve ilân olunmasından sonra şifa bulmamla bitmişti; İbrahim Necmiye de program vermemesini tavsiye etmiştim, fakat o «fakülteyi H. Reşit'le Abdülkadire mi bırakayım?» inkârî sorusu ile dilediği gibi hareket etmişti.

İbrahim Necmi, İsmet isminde Selânikli bir Türkçe öğretmeni arkadaşına Güneş-Dil Teorisine göre, Türkçenin gramerini de yaptırmış, III. Dil Kurultayının hazırlıkları arasında bu öğretmeni Gazi Atatürk'e takdim etmişti. Bu grameri öğrenmiş iki talebe kız da, Kurultay huzurunda tatbikat yapılmak üzere, yetiştirilmişti. Benim mukavemetim üzerine Gazi bu gösteriden vazgeçilmesini münasip görmüştü.

Kurultayda, teori, Batılı türkologların tenkidine uğrayınca Gazi'nin bizim profesrölere olan güveni sarsıldı, aldatılmış olduğuna kani oldu. Ondan sonraki Güneş-Dil anailzleri eğlenceli bir bulmaca oyunu halini aldı. Ata, artık her isteyene analiz yayınlamasına izin veriyordu; hattâ bir analizin, kitap raflarının tozunu almağa ve istenilen kitabı getirmeğe memur Nuri isminde bir gencin imzasiyle yayınlanmasını emretmişti! Bununla profesörlerin şarlatanlığı yüzlerine vurulmuş oluyordu.

ATATÜRK'ÜN GÜNEŞ-DİL ANALİZLERİNDEN BEKLEDİĞİ

Milyonların anladığı, milletin konuşmada, yazıda, sahnede ve hatip kürsülerinde kullandığı dilde inkılâp yapılmayacağına inandıktan sonra, Atatürk, bir irtica hareketi saydığı özleştiriciliğe nasıl bir fren vurabileceğini düşünüyordu. Kültürümüzü Avrupalılaştıracak milletler arası terimlerin millî bir sistem altında alınıp benimsenmesi ise en büyük bir ihtiyaç idi. İşte böyle bir kültür inkılâbı küçlüklerini yenmek sıkıntısı sırasında, Viyana'lı genç Dr. Knerdic'in psikolojik tezinden doğuşu yukarıda anlatılan Güneş-Dil faslı imdada yetişmiş bir sahne konusu rolünü oynamıştır:

Hangi kelimeler ve milletlerarası terimleri kullanmak ihtiyacında isek, —. dilimizi yeniden yabancı kelimelerle doldurmamak davasiyle karşısına çıkan irtica ithamlarından korkmaksızın — kullanabilirdik, çünkü dillerin monogonist bilginlerin teorilerine dayanan analizlerle, o kelime ve terimler millîleşebiliyordu! Atatürk yaşasaydı bir iki sene içinde terimlerimiz tespit edilecek, Türk ansiklopedisine başlanabilecekti; bu ilmî ve edebî dilimizi kucaklayacak sözlük te yazılıp basılmış, millete mal edilmiş olacaktı!

Kullanılan hatalı yolun alınacak mühim netice ile haklı çıkmasına ölüm — daha doğrusu milletin talihsizliği — engel olmuştu.

BİR DİLCİLİK DERSİ

'Bütün büyük medenî dillerin sözlüklerine en üstün körü bir gözle bile bakıldığı zaman yabancı menşeli kelimelerin pek çok olduğu görülür; sözlükler içlerine aldığı bütün kelimeleri millî sayarlar, yabancı menşeli olanların etimolojisini verirler, nereden geldiklerini işaret ederler; büyük diksiyonerlerde dilsel elementler de gösterilir.

Atatürk, bir yandan Hatay'ı almak için düşünürken, — vücudunda karıncalanmalar, hattâ burun kanamaları ile tehdide başlıyan hastalığa hiç bir telâş göstermeden, bir yandan da sof-

rasına dâvet ettiklerine dil bilimi dersleri vermekle uğraşıyordu.

Bir akşam rahmetli Naim Hazım Onat'tan bir Arapça gramer istedi; iki üç akşam sonra, kendisine verilen Arapça gramerden Arap fiilinin yirmi şu kadar şekilli paragmasını (muhtelife emsilesini) kopye edilmiş olarak sofraya getirip Naim Hazıma okuttu: Ketebe, yektübü, kitaben, kâtibun, mektûbun, lemyektüb, lemma yektüb, en yektüb, len yektüb, iktib... v.s.

Okuma bitince şöyle buyurdu: «Kitap, kâtip, mektup, benim; kalanları arabındır!» Ve ilâve etti: «kitaba, **bitik**, kâtibe **bitikçi**... diyemezsiniz; derseniz onlar yabancı olur. O gibi kelimeler Uygur sözlüğüne girer. Herkesin bildiği, söylediği, yazdığı kitap, kâtip, mektup türkeçidir!»

Dil bilimi (lengüistik: linguistique) denilen ilmin bu bahse ait dersini bundan daha iyi kavranacak, kafalara girecek surette, hiç bir lengist veremezdi.

Yabancı menşeli kelimeler kullanıla kullanıla millileşirler.

İşte bu sırada, Dil ve Tarih Fakültesi olarak yaptırdığı muazzam binanın kapısı balâsına «En büyük mürşit ilimdir» vecizesini hediye etmiştir.

FASIL LXXVI

TANRILAR BENZERİ KAHRAMAN YATAKTA

Yatakta, fakat bütün ruhiyle müsterih; çünkü mukaddes vatanın düşman istilâsı altında kalan son parçasını, Hatay'ı kurtarmak kararına lâzım gelen siyasî ve askerî teşebbüslere bizzat girişmiştir. Fransız sefirine kendisinin geldiği en son Cumhuriyet balosunda — nazik fakat çelik gibi sözlerle — mukaddes kararını bildirmiştir. Rüşen Eref Ünaydın bunu pek güzel anlatıyor:

«Bakınız, benim kendi dostluğumun yanında, bütün şu etrafımda gördüğünüz şanlı ve mümtaz şahsiyetlerin temsil ettikleri Balkan Paktı ve Sadâbat Paktı kuvvetlerinin kıymetli, kudretli ve muazzam dostluğu var.. Bunun ehemmiyetini dev-

letinizin anlamaması ve benim talebimi ret etmesi ihtimalini tasavvur etmiyorum. Ben toprak büyütme dileklisi değilim; barış bozma alışkanlığım yoktur, ancak muahedeye dayanan hakkımızı istiyorum. Onu almasam edemem. Büyük Meclisin kürsüsünde Milletime söz verdim: Hatay'ı alacağım.. Milletim benim sözüme inanır.

«Sözümü yerine getirmezsem onun huzuruna çıkamam... Ben şimdiye kadar yenilmedim ve yenilmem... Bunu bilerek ve sözümü behemehal yerine getireceğimi düşünerek benim dostluğumu lûtfen iş'ar ve teyit ediniz, Ekselans Ambasador...» (R. E. Ünaydın: VII. Türk Dil Kurultayında söylenmiş hatıralar.)

Hastalık ilerlemiş, en büyük mütehassıs olarak Fransa'dan Dr. Fisenje getirilmişti. Başvekil Celâl Bayar hatırlarında şöyle anlatıyor:

«Prof. Dr. Fisenje Atatürk'ü muayene etti, kendisine dedi ki: «Ben sizi iyi edeceğim, fakat benden evvel siz kendinizi iyi edeceksiniz. Siz büyük bir kumandan olarak büyük zaferler kazanmış olabilirsiniz. Fakat şimdi bu işin kumandanı benim, bana yardım edeceksiniz.»

«Bu söyleyiş Atatürk'ün pek hoşuna gitti: «yaparım» dedi...»

«Doktorun tavsiyelerini harfiyen tuttu. Ağzına bir damla alkol koymadı. Derhal neşesi geldi. Kuvvetli bünye kendini gösterdi. Fakat Atatürk kendini dermanlı his eder etmez, mutlaka Mersin'e gitmeğe ve Hatay dâvasiyle yakından meşgul olmağa karar verdi...

«Gitti, otomobille yer yer dolaştı. Uzanmış durması lâzım gelirken kıt'alar arasında teftişler yaptı; Mersin'de bir geçit resmi tertip ettirdi ki, bu esnada bir buçuk saat ayakta durdu... Hastalık Mersin'den sonra ilerledi...»

Profesör Fisenjenin tahmin ve teminine göre, istirahatını bozmasaydı Ata bir kaç sene yaşayabilecekti. Fakat, düşmana sıhhatte ve ayakta olduğunu göstermek lâzımdı. Hatay, kendi hayatı pahasına, vatana son armağanı olmuştu.

Ata Savarona'dan saraya nakledildikten sonra, vücudunun maddî unsurları gün geçtikçe eridiği halde ruhunun, zekâsının

bütün kuvvetlerini muhafaza ediyor, devletin.. milletin işleriyle meşgul olmaktan büyük bir memnunluk duyuyordu. Başvekil Celâl Bayarın hatıralarından alıyoruz:

«Ben notlarıma bakarak ikinci dört yıllık pilânı anlatıyordum. Yarım saat çok çabuk geçti... Doktorlar Bayan Âfeti içeri gönderdiler. Bayan Âfet konuşma mevzuunun ne olduğunu bilmeden içeri girerek dedi ki: «Çok konuştunuz, yorulacaksınız, kâfi görmez misiniz?»

«Doktorların tavsiyesini hatırda tutmakla beraber, ben anlattıklarımın Atatürk üzerinde olan tesirini takip ediyordum.

«O dinledikçe yüzünde iyilik alâmetleri görünüyordu. Yüzü gülüyor, hoşlandığını belli ediyordu, yorgunluk halinden çıkıyor, canlanıyor, kuvvetleniyordu.

«Ata, Bayan Âfete sükûnetle dedi ki:

«Gel sen de dinle... Çok mühim ve güzel şeyler anlatıyor. Bunlar insana can veriyor...»

Hastalığının o ilerlemiş safhasında, Dil Heyeti Dolmabahçe'de çalışıyordu. Ata bu çalışmalara da alâka gösterdi. Profesör Fisenje bir gün, güler yüzle, çalıştığımız daireye gelmiş, Atatürk'ün kendisine dil çalışmalarından bahsettiğini ve ilmî metotlarla Türkçeyi Avrupa kültürünü ifade edebilecek bir seviyeye getirmeğe çalıştığımızı anlatmış, bizzat çalışmalarımızı görmek için de onu yanımıza göndermişti. İbrahim Necmi Dilmen izahat verdi, Doktor da «C'est donc la théorie dont s'interesse son Exselence!» diyerek güler bir yüzle ayrılmıştır.

Ata'nın, dil işlerini doktoruna anlatacak derecede iyi bir sağlık durumda bulunduğuna bu da bir sevindirici delildi. Gerçekten ben üfulün o kadar yaklaşmış olduğunu aklıma getirmiyordum.

GAZİ VE TARİHÖNCESİ (LA PREHİSTOİRE)

Gazi, yalnız dünyanın en büyük strateji (dâhi askeri) değildi; çok okuyan, bıkmadan usanmadan araştıran, sağlam bilgiler edinen büyük bir insandı. Çok okuduğu ve ihtisas derecesine getirdiği ilim kolu Tarihöncesi (La préhistoire) idi. Hele

Orta Asya'nın (Türkstan'ın) tarihtenönceki ahvali en ziyade araştırdığı ve bilgince benimsemiş olduğu prehistoire kolu idi.

Gazinin defalarca Dil Heyetine vermeğe çalıştığı ve benimle ayrıca, kitap odasında konuştuğu tarihöncesi hakikatleri kısaca şunlardı: Cilâlıtaş (neolitik) ve ilk metaller medeniyetinin beşiği Orta Asya: Türkistandır. Bu medeniyete sahip olanlar ve onu yer yüzüne yayanlar brachiciphale (braşisefal) bir ırka mensup kavimlerdi. Etnografide bu ırka «homo alpinus» ismi verilir.

Muhtelif sebeplerle, Orta Asya'dan — Türkistan'dan — Hinde, Elama, Mesopotamya'ya, (Sümer, Keldan, Akkat denilen diyarlara), küçük Asya'ya (Anadolu'ya), Kafkasa, Balkanalara göçler, akınlar olmuş, neolitik ve ilk metaller medeniyeti o braşisefal alpin ırk (Türk ırkı) tarafından dünyaya yayılmıştır. Orta Asya'dan (Türkistan'dan) gelen bu akıncılar konuştukları dilleri, lehçeleri (Türk lehçelerini) de beraber yaymışlardır. Türkçenin izlerini dünya dilleri içinde araştırmak lâzımdır»

YETMİŞ GÜN EVVEL

Gazi Atatürk'ün büyük bir Tarihöncesi âlimi olduğunu gördük. Türk tarihöncesi üzerine Onun verdiği dersler ve buna dair okuduğum kitaplar, 1932 den beri önüme geniş bir araştırmalar ufku açmıştı. Bu araştırmalardan birinin mevzuu Orhon kitabelerinde (Yazıtlarında) kullanılmış olan yazıdır.

Orhon kitâbelerini dehasiyle deşifre eden Danimarkalı Vilhelm Thomsen bu yazı karşısında hayranlığını gösteriyor, nereden ve nasıl neşet etmiş olduğunu araştırıyor, fakat problemi çözemiyordu. İranda kullanılmış olan semitik yazıları araştırarak, Aram medeniyetinin yarattığı Arsakit yazısından alınmış olduğuna verdiği hüküm bütün Batı orientalistlerince kabul olunmuş ve Yazı tarihi kitaplarına böylece geçmişti. V. Themsen 1922 de eserlerini yeniden bastırırken, bu yazının, hiç olmazsa birkaç işaretinin ideografik olabileceğini söylemiş, fakat bu menşein ispatını imkânsız görmüş, rünnik olabileceğine ihtimal vermiş, bu iki ihtimal ile semitik menşe arasında bocalamıştır.

Eski Türk yazısında aynı sese birkaç işaret (harf) verilmiştir ki, çözülmiyen büyük muamma bu idi. Meselâ, ka/ak, ko/ok, ku/uk, kı/ık, kö/ök, ke/ek hecelerindeki « k » sesi beş işaretle yazılmakta idi. Bunun sebebi bir türlü anlaşılmıyordu.

Bu başarısızlığın sebebi, araştırmanın yazılar arasında yapılmış olmasında idi. Vilhelm Thomsen ve arkasından giden başka orientalistler çadır altında ve at üstünde yaşıyan Kök Türklerin bir ideografi sahibi olabileceğine ihtimal vermiyorlardı ki, Eski Türk yazısının menşeini ideografiler ve hiyeroglif sistemleri arasında araştırmağa lûzum görsünler. Gazi'nin Türk Tarihöncesi tezi bana, doğru yolu aydınlatan meşale oldu. Sümer medeniyeti ve yazı sistemleri üzerine, daha 1932 de yaptığım araştırmalar beni, küneiform (çivi biçimi) yazının lineer (linéaire: çizgisel) ismi verilen ideografik yazı sisteminden çıkmış olduğu ve Sümerlerin Orta Asya'dan Elam'a ve Elam'dan Güney Mosopotamya'ya böyle bir ideolografik yazı sahibi olarak gelmiş olduğu hakikatlerine ulaştırmıştı.

Gazi'nin Türk tarihöncesi tezini öğrenmemiş olsaydım, ne Sümer araştırmalarını yapardım ne de, Eski Türk yazısının bu Sümer lineerleriyle bir menşeli olabileceğini aklıma getirebilirdim.

Kafamda bu ışık çaktıktan sonra, Barton'un Sümer lineerleri hakkındaki iki ciltlik muazzam eserini aldım, Eski Türk yazısının işaretlerini birer birer o yüzlerce lineer ideogramlar arasında aradım ve hemen hepsini buldum. Artık büyük problem çözülmüştü: Eski Türk yazısının **ka** işareti **kapı** ideogramından, **ok** işareti **ok** ideogramından, **kı** işareti **kız** (sembolü vulva) ideogramından, **kö** işareti **köz** (göz) ideogramından, **ek** işareti **eki/iki** ideogramından neşet ediyordu. Bu ideografik menşe aynı sese bir kaç işaret verilmesini izah edebiliyordu.

Bu (k) serisi gibi diğer ses serileri de ayrı ayrı ideogramlardan neşet etmiş olmaları açıklanabiliyordu.

Bin yıllar boyunca kullanıla kullanıla, ideogramların sayısı Orta Asya'da azalagitmiş ve her işaret aynı vokalin bütün mümkün hecelerinde kullanılması yolunu bulan bir imlâ sistemi teessüs etmişti.

Bu etüdü Fransızca kaleme alınıştım (Türkçeye tercümesi sonra yapılmıştır). Tamamlanan müsveddeleri, Bayan Afet'in fikrini almak üzere, kendisine vermiştim. Bayan Âfet te yatağında, bütün devlet işleriyle olduğu gibi, Tarih ve Dil çalışmalarını da alâkasından uzak tutmayan Atatürk'e benim etüdünden bahsetmiş. Ata büyük bir memnunlukla etüdü karşılamış ve kendi eliyle «Eyi 1. Eylûl.1938. K. Atatürk» imzasını atarak naçiz etüde paha biçilmez bir şeref bağışlamıştır.

«Cevada güveniyorum, bu araştırmaları güzel yapar» dediğini de Bayan Âfet bana müjdelemiştir. 1 Eylûl! Büyük millî yasımızdan yetmiş gün evvel!

FASIL LXXVII

GAZİ MUSTAFA KEMALİN EKONOMİK SİSTEMİ

«Kendi yağımızla kavrulmak» atalar sözü Mustafa Kemalin ekonomide tatbik ettiği sistemin ifadesi sayılabilir. Borç para almadan ve enflâsyona gitmeden memleketi idare etmek sistemi demektir. Bu prensiple Mustafa Kemal Sakarya meydan muharebesini kazanmış ve başkumandanlık muharebesini hazırlayıp Grekleri (Yunanlıları) yenmiş, ordularını ve başkumandanlarını esir etmiş, kılıçtan kurtulanları denize dökmüştür.

Büyük Millet Meclisinde muhalifleri: «bu parasızlıkla nasıl taarruz ederiz?» dedikleri zaman tanrılar benzeri kahraman cevap vermişti: «Benim için para ile ordu ayrı ayrı şeylerdir. Size daima söylüyorum: para olsun olmasın ordu vardır ve daima olacaktır. Hep böyle olageldiğini gördünüz, şimdi de öyle olacaktır, düşmana taarruz edeceğiz, ordusunu yenecek, mukaddes vatan toprağından dışarı atacağız.»

Lozandan sonra Gazi Mustafa Kemal, ayni prensiple, hiç bir yerden borç almadan, yeni yeni paralar basıp enflasyona gitmeden, Cumhuriyeti, Osmanlı imparatorluğunun «Düyûnu umumiye» denilen devlet borçları esaretinden ve kapitilasyon köleliğinden kurtarmış, milleti refaha kavuşturarak önüne medeniyet sahasını açmıştır.

ÂŞAR VE MÜLTEZİMLER — ÂŞARIN KALDIRILMASI

Birinci Büyük Millet Meclisinin I Mart 1922 toplantısında Gazinin: «Türkiyenin sahibi ve efendisi kimdir?» sualine (Köylüler!) sadaları yükselmiştir.

Gazi bunun üzerine şöyle konuştu:

«Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin iktisadî siyaseti bu aslî gayeyi husule getirmiye matuftur.

«Yedi asırdan beri cihanın dört köşesine sevkedilerek kanlarını akıttığımız, kendilerini yabancı topraklarında bıraktığımız ve yedi asırdan beri emeklerini ellerinden alıp israf eylediğimiz, daima tahkir ile mukabele ettiğimiz, bunca fedakârlıklarına karşı nankörlük, küstahlık, cebbarlıkla uşak menzilesine indirmek istediğimiz bu aslî sahibin huzurunda hicap (= utanç) ve ihtiram (= saygı) ile hakikî vaziyetimizi alalım» (şiddetli alkışlar!)

Bütçenin en büyük gelirini âşar denilen vergi teşkil ederdi. Âşar, dinî bir esasa bağlanıyordu: çiftçi tarlasından, bağından, bahçesinden kaldırdığı her nevi mahsulûn, mikdarı ve istihsali için sarfolunan emek ve para ne olursa olsun, yüzde onunu — daha sonra yüzde onikisini — devlete verirdi. Kuraklık, fazla yağmur, kırağı, çekirge ve başka haşerat sebebiyle yarısı ve daha fazlası mahvolsa kalan kısmın âşarı yine alınırdı. Devlet bu vergiyi kendi toplamaz, **mültezim** adiyle talip çıkanlara, pazarlıkla satardı. Mültezimler istedikleri gibi ölçerler, ölçmeye geç kalıp köylüyü bekletirler ve vergi olarak tahakkuk eden mahsulü devletin anbarlarına kadar onlara taşıtırlardı. Bu haksızlıklarla âşar köylüyü ezen ve sefalete mahkûm eden bir vergi idi. İşte, bu vergi kaldırılmış, köylü sevindirilmişti.

Bu yılın (1922) Kasım ayında, âşarın kaldırılması üzerine bir tetkik gezisine çıkan Gazi, kendisini fenerlerle, davul ve zurnalarla karşılamaya çıkan köylülerle konuşmuştu:

— Nasılsfınız? Böyle gece vakti zahmet ettiniz.

— Siz sağ olun, paşam, sizi görmekle çok sevindik.

— Bu sene mahsulûnuz nasıl? Memnun musunuz?

— Mahsul pek iyidir, çok memnunuz, paşa hazretleri.

— Her tarafta bu memnunluğü gördüğüm için ben de memnunum. Nasıl, mültezimlerin kalkması iyi oldu, değil mi?

— Çok şükür, paşa hazretleri, bu belâdan kurtulduk. Allah size ömürler versin.

— Âşar kalkamaz, deniliyordu. Âşar şer'îdir, kimse kaldıramaz, diyorlardı; size söyliyenler oluyordu, değil mi?

— Evet, paşa hazretleri, böyle söyliyenler vardı.

— Halbuki işte görüyorsunuz, Cumhuriyet âşarı lağvetti, mültezimlerin gaddarlıklarına da son verdi.

Köylüler, «Yaşa! Çok yaşa!» diye bağırıyor, davullar zurnalar çalıyordu!

Cumhuriyet, devlet gelirinin yüzde kırkını ve nice eziyetlerle haksızlıkları, birden, köylünün sırtından kaldırıvermişti. Devir değişmiş, köylü bunu derinden hissetmiş, Cumhuriyete ve Gaziye bir kat daha bağlanmıştı.

DEMİRYOLLARI İNŞAATI

Osmanlı imparatorluğundan aşağı yukarı 4.000 kilometre uzunluğunda demir yolları kalmıştı; bunlar İngiliz, Fransız ve Alman devletlerine verilmiş imtiyaz ve yabancı sermayelerle, 65 senede yapılmış ve işletilmişti. Türklerin kendi paraları ve kendi mühendisleri ve kalifiye işçileriyle demiryolculuk yapabileceği hatıra bile gelmiyordu. Halbuki Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, Gazinin sevk ve idaresi altında, daha 1921 yılında, harp içinde başarı ile demir yolu işleriyle meşgul olabiliyordu. Gazi, Meclisin 1 Mart 1922 oturumunda şöyle anlatıyor: «Nafia vekâletimizce bu sene mevcut demiryolları muvaffakiyetle işletilerek münakalât ve askerî sevkiyat temin edilmektedir. Düşman tarafından tahrip edilen bir kısım demiryolları ve imalâthaneler tamir ve yeniden tesis edilmiştir. Ankara - Sivas hattının mühim bir tünelinin inşaatı ikmal edilmiş ve diğer bozuk iki tünel etrafında güzergâhlar değiştirilerek hat uzatılmıştır.»

Nafiamızın 1923 ten itibaren inşa edebildiği demir yolları şu rakkamlarla gösterilmektedir. (Tarih IV s. 310/311 arasındaki cedvel):

Şirketlerin	Km.	Nafianın	Km.	Toplamı	Km.
1924 te	2320	»	1734	»	4060
1925 te	2355	»	1819	»	4174
1926 da	2392	»	1982	»	4374
1927 de	2392	»	2247	»	4639
1928 de	2392	»	2385	»	4777
1929 da	2392	»	2392	»	4784
1930 da	2394	»	2962	»	5346
1931 de	2342	»	3211	»	5553
1932 de	2342	»	3515	»	5857
1933 te	2342	»	4111	»	6453

Devlet 1924 yılında, nafia bütçesine 13 milyon liradan fazla ayırabiliyordu. Böyle, âzamî kuvvetiyle demir yolları siyasetine çalıştığı sırada Nemlioğlu Galip Bey isminde bir vatandaş Samsun-Çarşamba hattını inşa etmek için başvurarak imtiyaz aldı. Gazi, 21 Eylûl 1924 te, Samsunda söylediği bir nutukta bu teşebbsü övmektedir:

«Efendiler, Merkezî Anadolunun iskelesi olan Samsunu Sivasa bağlıyacak demir yoluna başlarken Nemli oğullarının hakikî programa fiilen tevessülleri ne kıymetli bir misal olmuştur.»

1925 ten 1931 e kadar Samsun Sivas'tan başka, Ankara-Sivas, Kütahya-Balıkesir, Ulukışla-Boğazköprü, Irmak-Filyos, Fevzipaşa - Malatya - Ergani hatlarına bağlanılmıştır.

Türkiye Millî Demiryolları denilen bu ilerleme hareketi Türk milletinin harikalı yapıcılığına eşsiz bir misaldir. Gazinin iktisadî prensipiyle bu büyük muvaffakiyet dışarıda hiç borçlanmadan başarılmıştır.

Gazi, yine aynı iktisadi programla, demir yolları inşaatına devam ettikten başka, şirketlerin elindeki hatları da satın alarak ve işletmelerinden elde edilen kârlarla fiatları ödenerek hepsini millîleştirmiştir.

Yine «kendi yağımızla kavrulmak» perinsipiyle, 1931 e kadar 1800 kilometreden fazla yeni şoseler yapılmış, 2500 kilometre kadar yol tamir edilmiş, büyük küçük köprüler vücuda getirilmiş ve Atatürkün üfulûna kadar bu iktisadî politika devam etmiştir.

Fiatlar yükselmeden, bütün halk refaha kavuşmuştur.

Son beş senede Cumhuriyet Nafiasının işletmeye açtığı demir yollarının uzunluğu ve bütün hatlara tahsis edilen meblâğlar:

Yılı	Uzunluğu km.	Tahsis edilen meblâğ milyon lira
1934	57	260
1935	387	282
1936	306	301
1937	143	323
1938	126	349

(XV. yıl kitabı)

BANKACILIK

Osmanlı imparatorluğunda **banka** müslüman Türkler için yaklaşılamaz, tatbik edilemez bir malî müessese (kurum) idi. Küçük bir faizle ziraate, ticarete, san'ate, imara kredi temin etmek için dince meşru bir yol bulunmamıştı. Evkaf dairesi yetimlerin mirasını satıp paraya çevirirdi ve nemalandırmak (yani faizle işletmek) için şer'î bir hileye baş vururdu, şöyle ki: farzedelim, yetimin 100 lirası yüzde 10 bir nema ile işletilmek için, para bir beze sarılarak satışa çıkarılırdı, 110 liraya satın almağa razı olan müşteriye o beze sarılmış şey (y. 100 lira) bir sene müddetle verilirdi!

Faiz, ne kadar küçük olursa olsun, **riba** ismiyle dince (haram) sayılırdı! Bu, **bankanın** kurulmasına, bankacılığın gelişmesine mâni olmuştu. Medenî memleketlerde kanunî bir yüzdeleme ile faiz (interêt) vardır, aşırısına **usure** denilir ki alınması cezalandırılan bir suç olur. Bizde her ikisi **riba** sayılarak yasak edilmişti.

Osmanlı imparatorluğu bir türlü kanunî olarak bu mühim malî meseleyi çözememişti. Ondokuzuncu asırda ise zengin milletlerden gayet fahiş faizlerle borçlanan Osmanlı imparatorluğu Düyunu Umumiye felâketini yaratmış, maliyesini Osmanlı Bankası ismi verilen sermayesi yabancı bir bankaya teslim etmişti.

İkinci meşrutiyette, nihayet, **İtibarı** millî ismiyle bir banka açılmış fakat birinci cihan harbine, Almanların peyki olarak, iştirâk eden Enver - Talât hükûmeti yenilgiye uğramasiyle İtibarı millî banakası da batmıştı ve bu batışla Türklerin bankacılığa hiç kabiliyeti olmadığı fikri kuvvetlenmişti. Bu geriliğimiz sebebiyle, Lozan konferansını imzalıyan itilâf devletleri bizim onlardan borç para almağa mecbur olacağımızı yüzümüze karşı söylüyorlardı.

Bizi büyük ve kesin (kat'î) zafere ulaştıran Baş kumandan meydan muharebesi 26/Ağustos/1922 de başlamıştı, iki sene sonra, aynı 26 ağustos günü, Gazi İş Bankasını kurdurtmuştu: Hindistandan Gaziye gelmiş olan bir yardım, bir çuval dolusu ufaklık kâğıt para olarak duruyordu, hiç bir şeyde kullanılmayıp Osmanlı Bankasında saklanmış olan bu para ile Gazi, iktisat vekili Celâl Beyi (C. Bayar) bir banka açmaya memur etmişti.

İş Bankası, başta 250.000 lirası ödenmek üzere, bir milyon lira sermaye ile açılmıştı. Bu banka o derece büyük bir başarı ile çalıştı ki, 1931 de sermayesi 5 milyonu, ihtiyat akçesi 2 milyondan fazlayı bulmuştu. Bu kadar az bir zamanda 42 büyük şube açmış ve o şubeleri idare edecek kalifiye personel yetiştirmişti; Akıllara hayret veren bir Türk bankacılığı gelişmişti.

Çocukları ve çocuk babalarını para biriktirmeye alıştıran kumbara usulünü yaymak ta İş Bankasının gördüğü büyük hizmetlerden biridir; küçük kumbaralar, millet için, eknomik terbiye göreneği haline gelebilmişti.

Gazinin ekonomik sistemiyle, devletin diğer bankaları da modern bankalar olmuş, hele Ziraat Bankası köylüye bütün muhtaç olduğu kredileri ve yeni aletleri temin edebilen muazzam bir müessese olabilmiştir. Bütün fabrikaları işletmek için Sümer Bank ve maden işleri için Eti Bank vardı. Nihayet, merkez Bankası da temellenerek Osmanlı Bankasının işi sıfıra indi-

rilmiş, millî istiklâlimiz sağlanmıştır.

Lozan konferansında, Fransız ve İngiliz kapitalistleri yeni Türkiye devletinin de, Osmanlı İmparatorluğu gibi kendilerinden borçlanmak zorunda kalacağını söylüyorlardı, Gazinin ekonomik ve malî sistemi bu iddiayı hükümsüz bıraktı, bir kaç sene içinde, Düyûnu Umumiye ortadan kaldırıldı, ecnebi imtiyazlı şirketler satın alındı, Türkiye Cumhuriyetini istismar eden yabancı sermaye kalmadı. İşte Gazinin ekonomik ve malî mucizesi bu derece büyük bir başarıdır.

Bu büyük terakki bütün sanayide olmuştur: ancak 125 fabrika varken 1931 de fabrikaların sayısı 2458 e yükselmişti.

Ne yazık ki Atatürkün vefatından sonra, onun gibi ekonomist ve maliyeci bir devlet adamı yetişmemiştir. Borç para almadan, yeni yeni paralar basıp enflasyona gitmeden, fiatların yükselmesine meydan vermeden devletin idare edilmesi sistemi terk olunmuştur; Atatürkün refaha kavuşturan ekonomisine ve maliyesine hasret bir Türkiye meydana gelmiştir.

GAZİNİN ÇİFTLİKLERİ

Gazi, çok erken, Mayıs 1925, büyük çiftlik kurmak fikriyle teşebbüse geçmiş, bizzat traktör çalıştırarak nadasla sazlık eraziyi hazırlamağa başlamıştır. Ondan önce. Ankaraya yakın geniş erazi satın almış ve üstünde tek ağaç bulunmayan o erazi üzerinde kuracağı çiftliğe «Orman Çiftliği» ismini vermişti. Nazarî (teorik) bilgilerin pratik hiç bir kıymeti olmadığını çabuk anlamış ve başarı için her ne lâzımsa deneye sınaya bulmuş, işlere en mümkün genişlikleri pek çabuk vermiştir.

Kendisiyle ilk tanıştığım zaman, Yalovadaki çiftliğini, kendisine memnunluk verecek surette işletebilmekte idi. Beni, iltifatına gark ederek, arabasına alıp sütçülük çiftliğine götürmüş, nefis yoğurt ikram etmişti. O tarihte, İstanbulun ve Adaların yoğurt, yağ, peyniri ve yumurtası Yalova çiftliğinden, müstehlik için gayet elverişli fiatlarla temin ediliyor, pahalılığa aslâ yer verilmiyordu. Ankaranın da aynı ihtiyaçları aynı şerait altında, Orman Çiftliğinden temin buyuruluyordu. Bunlara pastörize süt ve az sonra bira ilâve edilmişti.

Gazi bu büyük başarının sırrını bana şöyle anlatmıştı: «Ziraat mutlâka sınaat ve ticaretle birleştirilmek lâzımdır. Ziraate sınaat katılmazsa ve mahsuller satışa çıkarılmazsa ziyanla karşılaşılır.» Gazi şahsî bir menfaat aramıyor, yalnız ziyansız bir işletme usulü bulmuş bulunuyordu. Ankara ile İstanbulun refahı için çalışıyor ve halkın şükranını kazanan büyük neticeler elde ediyordu. Bu teşebbüslere inşaat malzemeleri ilâve edilmişti.

PARASININ YÜKSEK KIYMETİ

Gazi Mustafa Kemalin iktisadî sistemi parasını İngiliz sterlini kadar kıymetlendirmişti. 1939 ağustosunda, Belçikada toplanan Orientalistler ve Lengistler kongresine iştirâk etmek üzere, tam bir ay süren bir seyahat yapmıştım, harcadığım para ancak 300 (üçyüz) Türk lirasından ibaret olmuştu ve dönüşte yanımda kalan 25 lira ile Sofyadan bir meşin ceket satın alabilmiştim!

SON FASIL

BU KİTABIN TALİİ

Bu kitap kaleme alındığı zaman (1954 - 56) memleket çok büyük ve çok kötü hâdiselere sahne olmakta idi; gayet geniş bir imâr ve sanayileşme hareketi — plânsız.. programsız olmasına rağmen — vatanseverlerin medeniyete susamış kalbinde gerilikten kurtulmak ümidini uyandırıyordu. Fakat aynı zamanda yurdu karanlık.. berbat bir duruma sürükliyen, utanmaz.. arlanmaz bir tufeyliliğin en küstah çeşitleri hükümsürüyordu; dünkü hiçten kimselerin milyoner kesilip en lüks apartmanlar ve en pahalı otomobiller içinde sefihane bir hayat yaşaması karşısında kalemleri kırılan, şikâyetleri susturulan münevver zümreleri katlanılmaz bir pahalılık içinde kasıp kavuruluyordu. Kahraman ordumuzun kanı pahasına kazanılan milyarlık dış yardımlar içinde, gırtlağına kadar borçlara batmış bir Maliyenin, sıraladığı efsanevî rakamlar gözleri kamaştırıyordu.

Dışarıda değeri sıfıra yakın inen bir paranın selleriyle, içeride — millî refah ve terakkide hiç bir rolü olmıyan — bankalar zehirli mantarlar gibi bitmekte, bir keşide ikramiyesi bekliyen yüzbinlerin tevdiatı refaha zerrece hizmet etmiyen şüpheli bir ticarete krediler sağlıyordu. Bu kitabın son faslı olan «Gazi Mustafa Kemalin iktisadî sistemi» ile taban tabana zıt bir durum.

Bu kitap basılırken (1960), kendisine Demokrat ismini veren iktidar gazetelere harp ilân etmiş. Temel Kanunumuzu çiğneyen kanunlarla kafa ve kalem ehlini ağır hapis ve para cezaları ile yıldırmağa çalışyor, Üniversiteleri kapatıyor, doğru yolu göstermeye cesaret eden Profesörleri susturuyor, Atatürkün emanet ettiği rejimi muhataradan kurtarmak için kahramanca ileri atılan silâhsız gençlerin üstüne coplu, bombalı, tabancalı jandarmaları sürüyor, kanlı mücadele karşısında depreşen umumî ga-

leyanı örfî idare ile söndürüyordu. Yasak üstüne yasaklar katıyor, Millet Meclisinin müazekerelerini bile neşretmiyerek Temel Kanunumuzu büsbütün yürürlükten kaldıryordu.

Bu amansız savaştan hangi taraf galip çıkacak? Beynimi işkence ile üzen bu sual karşısında, «Haram yeyiciliği» tel'in eden, Gazinin iktisat mucizesini öven, Japonların.. Sovyetlerin terakkilerini örnek gösteren kitabım için titriyor, toplatılmasını muhakkak görüyordum! Allaha şükür, Silâhlı Kuvvetler imdada yetişti.

27 MAYIS İNKILÂBI

Orgeneral Cemal Gürsel ve imanlı arkadaşlrı — ashabı kiramı — Millî Birlik Komitesi, Türk Silâhlı Kuvvetllriyle, dört saatten az bir zaman içinde, Millet Mecelsini feshederek memleketin idaresini ellerine aldılar. Bu kurtarıcı darbe benim kitabım için de mutlu oldu: İntişarına engel kalmamıştı.

KANSIZ İNKILÂP

Kansız inkılâbın hikâyesini hemen o gün, Millî Birlik Komitesi adına konuşan Ankara Vali ve Belediye Reisi Kurmay, Albay Alparslan Türkeşin ağzından öğreniyoruz: Basın toplantısına koşan yerli ve ecnebi gazetecilerin suallerine sarih cevaplar verilmiştir.

Sebep ve hedef:

Buna dair olan birinci suale Albay Alparsan Türkeş şu cevabı vermiştir: «Bir memlekette mevcut anayasa iktidar mevkiinde bulunan hükûmet tarafından çiğnenirse o idarenin meşruiyeti şüpheye düşer. Biz, birkaç seneden beri anayasanın ihlâl edildiğine şahit olduk ve bunun Meclis yoluyla düzeltilmesini bekledik ve temenni ettik. Son bir aylık hâdiseler memlekette büyük üzüntülere sebep oldu. Büyük ümitler bağlanan Demokrasi rejimi bir çıkmaza girmişti. Bütün bekleme ve ümide rağmen, Meclis içinde bunun düzeltilmesine gidilmedi. Tam bir diktatörlüğe gidileceğinden memleket endişe içinde idi. Bu durum ayrı partilere mensup vatandaş münasebetlerini büsbütün gergin hale soktu. Bunun karşısında memleket ve milletin iç

ve dıştan belirecek muhataraya karşı korunması sorumluluğunu taşıyan Türk Silâhlı Kuvvetleri memleketin iç emniyeti kadar dış emniyetinin de tehlikeye girdiğini gördü. Hem Orta Doğuda sulh ve sükûnun temini hem de anayasanın her türlü tesirden âzade bir hale getirilmesi için Türk Silâhlı Kuvvetleri kendi sorumluluğu dahilinde işleri düzeltmek kararını verdi.»

Bir yabancı muhabir ikinci sual olarak, bu hareketin başında kimin bulunduğunu ve hareketin nasıl sevk ve idare edildiğini sordu.

Albay Alparslan Türkeşin cevabı:

«Biraz evvel söylediğim gibi hareket Silâhlı Kuvvetler tarafından yapılmıştır; Millî Birlik Komitesinin başında Orgeneral Cemal Gürsel vardır. Kendisi 65 yaşındadır. Şimdiki unvanı Millî Birlik Komitesi Başkanı ve Türk Silâhlı Kuvvetleri Kumandanıdır. Birinci Cihan Harbine 19 yaşında, subay olarak, ilk defa Çanakkale muharebeleriyle girmiş ve orada yararlı hizmetler görmüştür. Daha sonra Filistinde Gazze bölgesinde bulunmuş, başından sonuna kadar istiklâl harbine iştirâk etmiş, millî mücadeleden sonra Ordunun çeşitli kademelerinde bulunmuştur. Kurmaydır. Son vazifesi Kara Kuvvetleri Komutanı idi.»

Üçüncü sual: ecnebi muharrirler hareketin Ankarada, İstanbul ve diğer şehirlerde nasıl bir sıra takip ettiğini sordular.

Albay Alparslan Türkeşin cevabı:

«Her tarafta birden işe girişildi. Gayet şuurlu bir şekilde hareket edildi. Partisi ne olursa olsun, bütün vatandaşlra nezaketle muamele edilerek ve kanunsuz hareketlere girilmeden, halkın da yardımı ile hükûmet çekildi. Bu hareket üç dört saat sürmüşuür ve kan akmamıştır.»

Soru: Hareket sırasında herhangi bir mukavemetle karşılaşılmış mıdır?

Cevap: «Bazı küçük hâdiseler olmuştur. Bu hâdiseler Ankara ile İstanbulda vâkı olmuştur. Fakat gayet makul tedbirler alındığı için mesele kolay haledilmiştir.»

Soru: Bakanlar arasında mukavemet edenler olmuş mudur?

Cevap: «Bu husus bizim (radyo ile) tebliğimizden sarahaten anlaşılmaktadır. Biz onlara gayet nezaketle Türk Silâhlı Kuvvet-

lerine sığınmalarını ve kanunun garantisinde olduklarını bildirdik.»

Soru: Bütün hükûmet erkânı ve D.P. mebusları tevkif edilmişler midir?

Cevap: «Kabine üyeleri sadece nezaret altındadır, mebuslar serbesttir.»

Soru: Tahkikat Komisyonu üyeleri nezaret altında mıdırlar?

Cevap: «Bazı şahıslar kendi emniyetleri bakımından nezaret altındadırlar.»

Soru: Adnan Menderes nerededir?

Cevap: «Ben de nerede olduğunu bilmiyorum. Yalnız şunu söylemek isterim: emniyettedir ve nezaret altındadır.»

Soru: Kaç subay ve yüksek memur mevkuftur?

Cevap: «Tevkif edilen yoktur. Yalnız az miktarda nezaret altına alınmışlar vardır.»

Soru: Adnan Menderes ve Hükûmet erkânının durumları ne olacak?

Cevap: «Memlekette mevcut kanunlar ve mahkemeler neyi icap ettiriyorsa bu vatandaşlarımıza o yapılacaktır.»

Soru: Menderes de mahkemeye verilecek midir?

Cevap: «Eğer bir şikâyet vakı olursa bu tabiîdir.»

Soru: Sivil mahkemede mi yoksa askerî mahkemede mı yargılanacaklardır?

Cevap: «Sivil mahkemede.»

Soru: Cumhurbaşkanının durumu ne olacaktır?

Cevap: «Onun için de ayni şeyi söylemek isterim.»

Orgeneral Cemal Gürsel'in Millete hitabesi:

«Aziz Türk Milleti, bir aydanberi memlekette cereyan eden ve milleti sür'atle korkunç buhranlara sürükliyen hâdiseleri biliyorsunuz. Bu gidişin memleketi kanlı bir kardeş kavgasına da götürmekte olduğunu her aklı başında insanın takdir ettiğine kaniim. Dünya ahvali her gün biraz daha kötüye giderken bu sinsi politika ihtirası yüzünden vatanımızın maddeten ve manen perişanlığa sürüklenmesi vicdan sahibi bütün vatandaşları dilhun etmektedir.

«Bu hal nereye kadar gidecek, bu feci akıbete hissiz ve alâkasız seyirci mi kalmak lâzım? İşte vatandaşlarım, bu ahvali ıztırap içinde aylardan beri düşündüm. Ve bu zevata çıkar yolları gösterdim. Fakat onları kapıldıkları politika ihtirasının şuurlarına verdiği bozukluk dolayısiyle dinlemediler.

«Çıkarılan kanunlar, takip edilen hareketleri Türk milletini zincire vurmak kasdında olduklarını gösteriyordu. Bu asırda böyle bir idarenin, böyle bir hareketin olacığını tasavvur etmek Türk milletini hissiz bir sürü olarak kabul etmek demektir. Hayır vatandaşlarım, Türk milleti hissiz bir sürü değildir. Belki de çoğu okuma yazma bilmez, fakat irsî bir intikal ile, daha okumuş yazmış milletlerden daha çok fikri-selime, aklı-selime, vicdan ve vakara sahiptir. İşte bu düşünceler ve mülâhazalarla bu feci gidişe son vermeğe karar verdim. Ve devletin idâresine el koydum. Derhal bütün vatandaşlara şunu ifade etmek isterim ki, asla bir diktatör olmak hevesinde değilim. Bütün emelim bu memlekete süratle dürüst bir demokratik nizam kurmak ve devletin idaresini milletin iradesine terketmektir.

«Bana inanınız ve güveniniz. Bütün milletin benimle olduğuna inanıyorum. Bazı menfaatperestler, midesini ve vicdanını paraya bağlamış olanlar bu hareketimize karşı teşebbüslerde bulnmaya yeltenebilirler. Fakat onlara karşı asla musamaha edilmiyeceğini vatandaşlarıma temin ederim.

«Memleketin bu hayatî anında vicdanlarını harekete getirerek çalışmalarımıza yardım etmeseler bile engel olmamalarını rica ederim. Tekrar bana güvenmenizi inanmanızı dileyor ve sizleri sonsuz muhabbet ve saygıyla selâmlarım.»

Orgeneral Cemal Gürsel'in bir Basın toplantısı

Basın toplantısında hazır bulunan 60 kadar yerli ve ecnebi gazetecinin muhtelif suallerini cevaplandırmıştır.

Soru: Sabık başvekilin durumu nasıldır?

Cevap: «Hareketimizi Menderes bile tasvip etmiştir. Bana selâm gönderip, yaptığımız işin yalnız milleti değil, kendisini de kurtardığını bildirmiş, teşekkür etmiştir.»

Bu cevap muhabirlerin dikkatini bir kat daha çekti, bir muhabir sordu:

«Yani Menderesin bu hareketi tasvip ettiğini mi söylüyorsunuz?»

Orgeneral Cemal Gürsel cevap verdi:

«Evet. Onlar da içine düştükleri vaziyeti o kadar çıkmaz yol olarak kabul ediyorlar ki bu hareketi tasvip ettiklerini zımnen ifade etmetedirler.»

Başka bir muhabir: «Yapılacağı söylenilen seçime demokrat parti iştirâk ettirilecek mi?» diye sordu.

Cevap: «Evet, ettirilecektir.»

Ayni muhabir:

Soru: «Bu seçimlere Silâhlı Kuvvetler hareketini idare eden subaylar da iştirâk edecekler mi?»

Cevap olarak Orgeneral Gürsel şöyle dedi:

«Seçime girmek için, bizim esasatımıza göre, ordu mensuplarının istifa etmeleri lâzımdır. İstifa ettikten sonra onlar da her vatandaş gibi seçime girebilirler.»

MİLLÎ BİRLİK KAHRAMANLARININ ANDİÇMESİ

Geçici bir anayasa ile Memleketi idare etmekte olan Milli Birlik Komitesi üyeleri, 24 Haziran, Büyük Millet Meclisinin toplantı salonunda and içtiler.

Alkış tufanı içinde karşılanan devlet ve hükûmet reisi Orgeneral Cemal Gürsel, Başkanlık kürsüsünden, şu hitabe ile merasimi açmıştır:

«İcraatının hesabını vermekten korkan iktidar, idare ettikleri milletler için felâket müjdecisi olmaktan kurtulamazlar. Bu korku içinde mes'uliyetten sıyrılmanın başka çıkar yolu bulunmayan sabık ve sakıt iktidar partisinin idarecileri de ihlâl edilmemesi icap eden Türk Anayasasını çiğnemekten çekinmediler, neticede Türk milletinin insanlık hak ve hürriyetleri ortadan kaldırılmış, muhalefet murakabesi işlemez hale getirilmiş, adalet bağımsızlığı, haber alma hürriyeti, Üniversite muhtariyeti tahrip edilmiş, memleket âkibeti meçhul karanlık bir uçuruma doğru hızla yuvarlanır bir duruma sokulmuş oldu.

«Ordu dahilî hizmet kanununun 34. maddesi ile «Türk Yurdunu» ve Teşkilâtı Esasiye Kanunu ile vücut bulan Türkiye Cumhuriyetini kollamak ve korumak vazifesi kendisine verilmiş olan Türk ordusunun bu faciaya daha fazla seyirci kalınası elbette beklenemezdi.

«Çünkü aklın, mantığın ve vicdanın hiç bir zaman kabul etmediği bu kötü idare neticesinde devletin temelinden sarsılmış olan iç ve dış itibarını iade etmek, tehlikeye düşen millî varlığı kurtarmak, eskisini tasfiye ederek yepyeni bir devlet kurmak her milletini ve memleketini seven için en mukaddes bir vazifedir.

«İşte bu atmosfer içinde Silâhlı Kuvvetlerimizin temsilcisi olan sizler birer ideal fedaisi olarak ortaya atıldınız. Sadece Türk milletinin değil, bütün dünyanın hayranlıkları önünde hiç bir milletin tarihinde bulunmayan bir asâlet hamlesiyle memleketin mukadderatını ele almış bulunuyorsunuz.

«Şu anda içeceğiniz and, edeceğiniz yemin, vereceğiniz namus sözü bidâyetten beri hamle ve hareketinize ışık tutan asil heyecanlarınızın şahsi emellerden uzak yalnız memleket ve milletin saadetini, gelişme ve yükselmesini hedef tutan duygu ve düşüncelerimizin Türk Milleti ve dünya umumî efkârı önünde bir kere daha tekrar ve teyidi olacaktır.

«Feragat, fedakârlık ve hizmet aşkı bakımından Türk tarihinde bütün Silâhlı Kuvvetler mensuplarımızın yüksek vasıflarını bir kere daha belirtmiş olan millî inkılâp hareketi en güzel imtisal nümunesi olarak ebediyen yaşayacaktır. Vereceğiniz bu tarihî namus sözünün Türk milleti ve Türk vatanı için hayırlı olması yegâne dileğimdir. Büyük Atamız «Ne mutlu Türküm diyene!» buyurmuşlardı. Ben de «Ne mutlu sizler gibi evlâtlar yetiştirmiş olan Türk milletine! diyorum.»

Bu tarihî hitabeden sonra, önce kendisi, sonra isimlerinin alfabetik sırasiyle, Millî Birlik Komitesinin 38 üyesi and içmişlerdir.

Metin ve samimî bir sesle 39 defa tekrarlanan yemin şudur:

Bir karşılık beklemeden, ahlâk, adalet, hukuk ve insan hakları prensiplerinden ve vicdanî kanaatlerimden başka bir sınırla bağlı olmaksızın kendimi Türk milletine adadım.

Vatanın ve Milletin mutluluğuna ve milletin egemenliğine aykırı bir ülkü gütmiyeceğim.

Demokratik Cumhuriyeti yeni Anayasaya göre düzenlemek ve iktidarı yeni Meclise devretmek ülküsüne bağlılıktan ayrılmayacağım.

Bunun için şerefim, namusum ve mukaddesatım üzerine andiçerim.

İKİNCİ CUMHURİYET HAZIRLANIYOR

İkinci Cumhuriyeti büyük bir Lider, Orgeneral Cemal Gürsel hazırlıyor. Bu hazırlık senelerden beri devam eden bir terbiye, kalblere.. kafalara.. vicdanlara bir ideal vermek terbiyesidir. İdeal, muhataraya düşen millet ve vatanı kurtarmak, ilerletip yükseltmek, medenîleştirmek aşkıdır.

Vatan ve millet aşkının ilk prensipi feragat, şahsî ihtiras iblisini yüreklerden, kafalardan, vicdanlardan söküp atmaktır. İşte Büyük Lider, böyle bir terbiye sistemiyle, arkadaşlarını yetiştirmiştir. Onbinlerin alkışları içinde ettikleri yemin Vatan ve Millet uğfuna kalblerden, vicdanlardan taşan feragat ve fedakârlık azminin ilânıdır. İçilen ant ahlâk, şeref, namus ve bütün mukaddesat adına, muhataraya düşen vatan ve milleti kurtarmak ve kalkındırmak savaşına atılırken şahsî menfaat ve emelleri feda etmek ferizasını sıdk ile ve alenen bir kere daha ikrar etmekti.

Büyük Lider ile 38 arkadaşı aynı savaş safı üzerindedir, 25 yaşındaki yüzbaşı ile 65 yaşındaki Orgeneral, İkinci Cumhuriyeti yaratmak gazasında omuz omuza gidiyorlar; safları rütbeleriyle değil, adlarının alfabetik sırası ile kurulmuştur. Fakat yetiştirilenlerin cümlesi bütün kalb ve vicdanlariyle büyük lidere bağlılıklarını her hal ve hareketleriyle göstermektedirler. Liderin yeminden önceki hitabesi aradaki ahd-ü peymanın ifadesidir.

Düşen iktidarın mağdur ve mazlum kurbanları, Gençler, Profesörler, Gazeteciler şanlı silâh arkadaşları mevkiine yükseltilmiş müttefiklerdir. Büyük Lider, onlardan da feragat ve fedakârlık ahd-ü peymanı alarak ittifakı genişletmek arzusunu göstermiştir. Bu dost ve müttefikleri olan gençleri İkinci Cumhuriyetin nasıl hazırlanmakta olduğunu anlatmak için her tarafa göndermektedir; bu apostotik bir vazifedir.

Millî Birlik hükûmetinin sözcüleri dost gazetecilere — partisi ve memleketi ne olursa olsun — her günkü durumu ayrı ayrı bildirmek için çifte toplantı merkezi kurmuş, söz ve fikir hürriyeti fiilen temellendirilmiştir.

Daimî Anayasayı hazırlamak şerefini, en başta, Temel Hukuku profesörlerine havale etmekle de bu dost ve müttefik zümreye lâyık olduğu mevki verilmiştir.

Büyük Lidere ve onun reisliği altında — geçici beyaniyle — kurulup 27 Mayıstan beri fiilen memleketi idare eden Millî Birlik hükûmetine millet güvenini ve inancını göstermek için hiç bir fırsatı kaçırmamakta, bayram üstüne bayramlar kutlanmaktadır.

«Kemeri sıkmak» ve «yatırımları ilim ve ihtisas ışığı altında plânlamak» prensipleriyle memleketi fiilen idare etmekte olan Millî Birlik hükûmetinin gösterdiği başarılara dışarda ve içerde öyle inanılmış ve güvenilmiştir ki krediler, yardımlar, artmakta, yeni yeni krediler, ve yardımlar teklif edilmekte ve nişan yüzüklerinin bağışlanmasiyle başlayan hareket çok geniş bir şümul kazanmaktadır.

Suçluların mahkemesi için soruşturma ve kovuşturma işlerinin ve daimî anayasa hazırlıklarının süreceği uzun aylar içinde, Millî Birlik Hükûmeti memleketin bütün ilerleme ve yükselme dâvalarını en doğru ve en ilmî tetbirler yoluna getirmiş olacaktır!

Artık ondan sonra, millet her hangi sınanmış bir partiye kaderini teslim etmeğe razı olur mu?

Yüksek ilhamları ile, 27 Mayısla beraber, Millî Birlik Hükûmetini kuran Büyük Liderin rolü nasıl durabilir?

Vatan ve Millet için, bu kudret ve dirayette, bu feragat ve fedakârlıkta bir Liderin mukadderatını eline almış olması samedanî bir inayet eseridir. Bu kurtuluş savaşının bir ân bile Lidersiz kalmasına ne Millet razı olur ne de yürütmekte olduğu büyük işin tarihî zaruretlerini lâyıkiyle idrâk eden Büyük Lider vazifesi başından ayrılmak hatasına düşer.

Bu kitaba burada, İkinci Cumhuriyetimizin yakında kitabını yazmak emeliyle, son veriyorum.

F İ H R İ S T